

THE
HARSHACHARITA
OF 3912
BÂNA BHATTÂ

WITH
The Commentary (Sâṅketa)

OF
S'ANKARA.

EDITED BY

KÂSINÂTH PÂNDURANG PARAB.

Third Edition.

REVISED BY

SRINIVÂS VENKATRÂM TOPPUR.

PUBLISHED

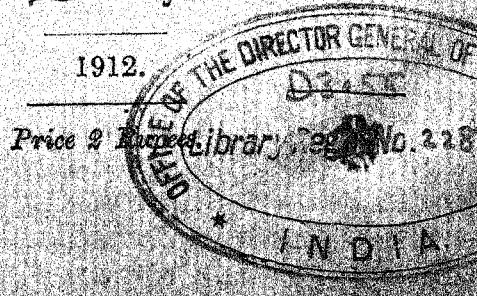
BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,
Bombay:

1912.

Price 2 Rupees Library Regd. No. 218

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8.1.12.....

Date.... 20.7.19.....

Call No.,..... Sa 8 A K

Ban/P.T.

(Registered according to Act XXV of 1867.)

(All rights reserved by the publisher.)

PUBLISHER:—Tukaram Javaji, } the "Nirnaya-sagar" Press,
PRINTER:—B. R. Ghanekar, } 23, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीवाणभट्टकृतं हर्षचारितम् ।

महाकविचूडा मणिशंकरकविरचितया संकेताख्यया
व्याख्यया समेतम् ।

—→○←—

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब
इत्यनेन संशोधितम् ।

श्रीनिवास वेंकट्राम तोप्पूर
इत्यनेन संस्कृतम् ।

—→○←—
तृतीयं संस्करणम् ।

—→○←—

तच्च

शाके १८३४ वत्सरे

मुम्बल्याँ

निर्णयसागरयन्नाल्याधिपतिना मुद्रयिता प्राकाश्यं नीतम् ।

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

२५

PUB
PRIN

॥ श्रीः ॥

हर्षचरितम् ।

शंकरकृतया संकेताख्यया व्याख्यया समेतम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शंभवे ॥ १ ॥
हरकण्ठयहानन्दमीलिताक्षीं नमाम्युमाम् ।
कालकूटविषस्पर्शजातमूर्च्छांगमामिव ॥ २ ॥

संकेतः ।

श्रोतन्मदाम्बुभरनिर्भरचण्डगण्डशुद्धाग्रशौष्ठपरिमण्डतभूरिभूजान् ।
विनानिवानवरतं चलगण्डतालैदृसारयज्ञयति जातघृणो गणेशः ॥
शंकरनामा कविच्छ्रीमत्पुण्याकरात्मजो व्यालिखत् ।

शिष्टोपरोथवशतः संकेतं हर्षचरितस्य ॥

‘सर्वकर्माणि कुर्वात प्रणिपत्येष्टदेवताम्’ इति शिष्टाचारमनुपालयन् ‘अपारे काव्यसारे कविरेव प्रजापतिः । यथासौ रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥’ इति काव्यलक्षणमपूर्वी सुष्टुप्ति स्थिरं प्रवर्तयन्वेत कविः शिवं बहुशक्तियुतमपि नियतशक्त्यात्मकमेव सौति—नमस्तुङ्गेत्यादिना । न कवित्यरणतो यो मूर्धा तत्सर्थी चन्द्र एव स्तितवालुतुल्यप्रभाप्रसरतया स्वेदादीवीनाशाद्विशिष्टसानास्यतश्च चामरम् । त्रैलोक्यमेव नानाभिंशोभिलालगरं तदारम्भे मूलस्तम्भः । नगरारम्भे हि मूलस्तम्भे भवति । तत्र च पद्मबन्धादिवदुप्रेक्षणानन्तरमुव्रते पृष्ठदेशे चन्द्रतुल्यं श्वेते चामरं कियत इति स्थितिः । केचित्पुनः—त्रैलोक्यनगरसारम्भे मूलं मूलकारणं परमाणवस्तेषामुपाश्रयेण मूलकारणलात्तम्भ इव । ते हि तद्वशालकार्यमारम्भते । तस्य निषितकारणलादित्याहुः । ‘खर्यंभुः शंभुरादित्यः’ इति नामसहस्रे दृष्टलाद्वरे; ‘शंभु-ब्रह्मत्रिलोचनौ’ इत्याभिधाकोशदर्शनाच्च ब्रह्मणोऽपि नमस्कारोऽयसित्यन्ये वदन्ति । व्याकुर्वते च हरिपक्षे—त्रैलोक्याक्रमणकाले । यद्वा ‘यस्यामिरास्यं द्यौमूर्धा खं नामिवरणौ मही’ इत्यभिप्रायेण उद्गमुच्छ्रूतं शुलक्षणं यच्छिरस्तुम्बिन् चन्द्र एव चामरं तेन चारवे । क्रह्मपक्षे—चन्द्रः खण्टतम्भय चामरमेव चामरं कशकलापः । हिरण्यकेशो हि ब्रह्मा त्रैलोक्यादीनि सर्वत्र तुल्यमिति ॥ १ ॥

हरेत्यादिचा प्रियं प्रति गाढ़क्षेत्रादि सौर्यमार्यं चोमशोकते । कालकूटविषेति अक्षसाथं सामान्यपदप्रयोगो मेहमहीयरकूटसादित्वत् । जाग्रामः प्रारम्भः ॥ २ ॥

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।

चक्रे पुण्यं सरस्वता यो वर्षसिव भारतम् ॥ ३ ॥

प्रायः कुकवयो लोके रागाधिष्ठितहृष्टयः ।

कोकिला इव जायन्ते वाचालाः कासकारिणः ॥ ४ ॥

सन्ति श्रान्त इवासंख्या जातिभाजो गृहे गृहे ।

संप्रत्युक्त्वा विद्वाभिमानेन तादृशमेव कविवरं स्तौति—नमः सर्वेत्या-दिना । सर्वा वेदादिका विद्या गीतादिकलाङ्घ वेत्ति यस्तसौ । यदुक्तम्—‘नासौ शब्दो न तद्रात्म्यं न सा विद्या न सा कला । जायते यत्र काव्याङ्गमहो भारो महाकवे: ॥’ इति कविरेव वेधाः । उक्तं च—‘अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापति’ । कवीना वेधाः । कविशब्दोऽत्रोपचारात्कविदुद्धिषु वर्तते । तेन कविबुद्धीनां श्रेष्ठ इत्यर्थः । तथा चाह मुदिः—‘इतिहासोत्तमादस्माज्ञायन्ते कवि-कुद्ययः’ इति । यद्वा व्युत्पत्त्युत्पादनद्वारेण कवय एवंभूताः सन्तः कियन्ते । मुख्य एव कविशब्दसार्थः । यदुक्तम्—‘इदं कविवैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते’ इति । पुण्यं पावनम् । यदुक्तम्—‘भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः । श्रद्धानस्य पू-यन्ते सर्वपापानि देहिनः ॥’ इति । सरस्वती वाणी तस्य लताया इव पुण्यादि-हेतुत्वादर्थं दृष्टिसिव । वर्षे वा स्थानविशेषः । यतोऽसौ तत्रास्ते । यदुक्तम्—‘यदि-हास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत्क्षिति’ । भरतानधिकृत्य कृतो यन्त्यो भारत-स्तम् । यद्वा भारतं वर्षमिव । भरतः कविद्राजा तस्य निवासं भारतं वर्षं भूमानै-कवेशस्तदिव । उक्तं च—‘स्याद्वृष्ट्यां लोकधार्यांशो वत्सरे वर्षमविद्याम्’ इति । यद्वा भारतवर्षान्तरस्था भावा मनुष्येषु सुलभास्त्रद्रव्यमहाभारतस्या सरस्वती । एतदपि सरस्वत्याख्यया नद्या पुण्यम् ॥ ३ ॥

एवं सर्वज्ञतागुणकथनेन कविप्रशंसां कृता काव्यप्रशसामाह—प्राय इत्या-दिना । काव्यमेव नाम स्वभावसुभग्म । येनेदद्या अपि कवयः प्रायः प्राज्ञयेण कोकिला इव जायन्ते तत्पुत्राचः सप्तवन्ते । किं पुनः संविचित्ता न जायत्वा । केचित्पुनर्भूयसा कुसिता कवयो जायन्त इति कुकविनिवैवेयमिति व्याख्यातवन्तः । रागो द्वेषपूर्वकोऽनर्थभिनिवेशस्तेनाविष्ठिता दृष्टिबुद्धियेषाम् । वाचाला असंबद्धप्र-लापितः । कामेन स्वेच्छाया, न ललकारक्तदृशितनीत्या, कुर्वन्ति ये ते । कोकिल-पक्षे—कुकन्ति, गृहन्ति चेतासीति कुकाः । ते च ते वयो मयूरप्रवराः पक्षिणः । रागो लोहितम् । दृष्टिशक्तुः । वाचा भारत्या आला या समन्तालान्त्यावर्जयन्ति यतस्तादशः सन्तः । कामं व्युत्पन्नं कुर्वन्ति तच्चीलाः । कामोहीपनविभावतां यान्तीत्यर्थः यद्वा अवाचालाः । अकारप्रलेषेऽत्र ॥ ४ ॥

सन्तीत्यादि । असंख्या अयप्यनार्हः । जातिं स्वरूपवणीनामात्रहप्तां चक्रो-चित्पूर्वां मन्तव्यांते । ‘यतोऽस्तमको भावीन्दुर्यान्ति वासाम पक्षिणः’ इत्यादिवत् ।

उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ ५ ॥
 अन्यवर्णपरावृत्त्या बन्धचिह्निगूहनैः ।
 अनाख्यातः सतां मध्ये कविश्चौरो विभाव्यते ॥ ६ ॥
 श्लेषप्रायसुदीच्येषु प्रतीच्येष्वर्थमात्रकम् ।
 उत्प्रेक्षा दाक्षिणायेषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ॥ ७ ॥
 नवोऽर्थो जातिरप्राम्या श्लेषोऽक्षिष्ठः स्फुटो रसः ।
 विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥ ८ ॥
 किं कवेस्तस्य काव्येन सर्ववृत्तान्तगामिनी ।

श्रानोऽप्यसंख्या नात्ति संख्यं संज्ञामो येषां ते । जातिशब्देनात्र श्रजातिसमवेता
 अमेघमक्षणादयो यहीताः । यद्वा श्वलं नाम जातिस्त्वतिपादनं प्रयोजनान्तरम्—
 न्यतामावेदयति । उत्पादका नवनिर्माणकारिणः, ऊर्ध्वपादाश्च । शरभा हि प्राणि-
 भेदाः । अष्टपादा एते । श्वजातीया इति केचित् ॥ ५ ॥

अन्येति । कविश्चौरः सहदयानां मध्येऽनाख्यातः कथितोऽपि न ज्ञायते ।
 न आ समन्तात्व्यातः, अपि तु किञ्चित्प्रयितो वा । अन्ये पूर्वकविनिबद्धविलक्षणा ये
 वर्णं अक्षराणि तेषां रचनेन बन्धवचिन्हं श्रीलक्ष्मीप्रभुतिरचनालिङ्गम् । अन्ये तु भा-
 षालंकारप्रभृतिवन्धचिह्नमाहुः । अथ च सतां साधूनां मध्ये चौरो लक्ष्यते । कीटकः ।
 न ना अना कापुरुषः, अख्यातोऽप्रसिद्धः । केन । अन्यः प्राक्तनच्छायाव्यतिरि-
 क्तालासकृतः पापिडमादिवर्णो मुखरागविशेषस्तपरिवर्तनेन । यद्वा शूद्रवे सति
 द्विजादिवर्णाश्रयेण । स्वजात्युचितस्य स्वामवस्य लेञ्जमशव्यत्वाद्वावप्रकटनमव-
 श्यमेव भवति । यतो चन्द्रः शृङ्गलादिकृतो ग्रन्थिस्तचिह्नं त्वग्दूषणादि ॥ ६ ॥

श्लेषेत्यादि । मात्रकपदेन श्लेषयमकाद्यलंकारशून्यत्वं दर्शयति । अक्षरेत्या-
 दिनार्थविशेषाभावं प्रसादादिगुणगुम्फनाभावं चाहयति । एतदुक्तं भवति—क्वचि-
 त्कथिद्वुषोऽपि भवति । स च भवत्रपि न सहस्रजनावर्जक इति । अमुनैवाभि-
 ग्रायेण नव इत्यादीनि प्रत्येकं विशेषणपदानि वक्ष्यति ॥ ७ ॥

नव इत्यादि । नव अधौः कविभिनिबद्धः, चमत्कारी च । जातिः स्वभावोक्तिः ।
 अग्राम्येति, न तु 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादिरूपा । सधर्मेषु तत्त्वप्रयोगः । श्लेषः । अक्षिष्ठः
 सम्यग्नेकार्थप्रतिपादनक्षमः । स्फुटो दुर्बोधमङ्गयादिभिरदूषितो रसः शङ्खारादि ।
 विकट उदारतालक्षणबन्धयुक्तः । यत्र सति वृत्तन्तीव पदानि प्रतिभासन्ते ॥ ८ ॥

किमित्यादि । वृत्तानि वर्णमात्रागणपासमार्थसमविषमस्तुपाणि तदन्तसमन्तरं तदि-
 रचनक्षमत्वम् । भारती वाणी । न व्याप्तेति । अदृष्टपि दृष्टसिवं जगत्रयं प्रतिभासन-
 शाद्वयुत्पत्तेव तथात्मेन प्रकाशयति । यद्वा जगत्रयप्रतिष्ठाता भवतीति स्फुट एवर्थः ।
 मस्तात्मघिकृत्य ग्रथिता भारती कथेत । सापि सर्वे ये वृत्तान्ताः सत्तुरस्त्वरितान्मु-

कथेव भारती यस्य न व्याप्तोति जगत्रयम् ॥ ९ ॥
 उच्छ्वासान्तेऽप्यस्थितिकार्ये येषां वक्ते सरस्वती ।
 कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ॥ १० ॥
 कवीनामगलद्दर्शे नूनं वासवदत्तया ।
 शक्तयैव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ ११ ॥
 पदबन्धोज्जवलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।
 भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यवन्धो नृपायते ॥ १२ ॥
 अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहनः ।

आख्यानानि च ताम्बामयति वोधयति । तथा सर्वत्र ज्ञेया भवति । तथा च—
 नारदोऽश्रावयदेवानसितो देवदः पितृन् । मन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै
 शुकः ॥' इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

अधुना स्वगुरुतः स्वप्रगृहितिभिः कृतानाख्यायिकादीन्काव्यमेहान्तुवन्नांदृत्या-
 र्थे सर्वत्र नमस्कारमाह—उच्छ्वासान्त इति । उच्छ्वास इवोच्छ्वासो विश्रान्तिस्था-
 नं सर्गादिवकथासंविस्तस्यान्तेऽप्यस्थितिका उच्छ्वासान्तरकरणक्षमाः । अविच्छिन्नप्र-
 तिभाना इति यावत् । मुख्याद्वृद्धुवचनम् । 'नावान्तो व्याख्युर्वर्तकम्' इति वक्तलक्ष-
 णम् । वक्ते सरस्वती । इत्तविशेषयोगिनीत्यर्थः । एतस्मिन्नाख्यायिकाकृद्विर्भाविवस्तु-
 संसूचनाय वाचिवरच्यते । तथा चाह भास्महः—'वक्तं चापरवक्तं च काव्ये काव्या-
 र्थशंसिति' इति । आख्यायिकाः कुर्वन्तीत्याख्यायिकाकाराः । यदा आख्यायिके-
 वाकारो येषाम् । अथ 'कविं पुराणम्' इति न्यायेन कवयश्च त ईश्वरा हरिहरवद्वाणः ।
 उच्छ्वासन्ति भूगान्वस्मिन्नित्युच्छ्वासः कल्पसदन्ते संहारेऽपि तेऽस्थितिका कल्पान्त-
 रजननोद्योगिनस्तेषां मुखे वाणीशी । उत्तं च—'सरस्वतीवामवल्मुत्तमोऽनिलः'
 इत्यादि । आख्यायिकाभिराख्यानैराकारो येषाम् । सर्वस्य हि शास्त्रागमसमधिग-
 म्याः, न पुनः ग्रलक्षणस्याः । ते च वन्द्याः सर्वस्य ॥ १० ॥

कवीनामिति । वासवदत्ता कथा, वासवेन शक्रेण दत्ता च । कर्णः श्रवणम्,
 राघवश्च । कवीनां काव्यकर्तृणाम् 'द्रोणादीनां च ॥ ११ ॥

एदेत्यादि । पदानां द्विषिङ्गतार्थां बन्धः, प्रकृष्टा रचना । रीतिरित्यर्थः । स्व-
 मण्डलवश्चमथ । हारी हृदयः— हारयुक्तश्च । अहारीति वा । न कस्यचिदपि यो
 हरति । कृता वर्णानामक्षराणां क्रमेण भामहादिप्रदर्शितनीत्या स्थितिरवस्थानं यत्र,
 कृतयुगवद्वर्णानां द्रिजादीनां क्रमेण भन्वादिस्थितिकारप्रकाशितमागेण स्थितिः पा-
 लनं यस्मिन्सतीति च । भट्टारेति पूजावचनम् ॥ १२ ॥

अविनाशिनमित्यादि । अविनाशिनं प्रसिद्धम्, अनश्वरं च । अग्राम्यं वैद-
 ग्ययुक्तम्, अग्रामभवं च । जातिः स्वभावोच्चिरुपोऽलंकारः । कोशः समुच्चयः,

विशुद्धजातिभिः कोशं रक्षैरिव सुभाषितैः ॥ १३ ॥

कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥ १४ ॥

सूत्रधारकृतारम्भैर्नटकैर्बहुभूमिकैः ।

सप्तताकैर्यशो लेभे भासो देवकूलैरिव ॥ १५ ॥

निर्गतामु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्ष्मिणः ।

प्रीतिर्मधुरसान्द्रामु मञ्जरीष्विव जायते ॥ १६ ॥

समुद्दीपितकंदर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।

गजश्च । सुभाषितैः सूक्ष्मिभिः, शोभनं च भाषितं प्रभावणिनं येषां तैः ॥ १२ ॥

कीर्तिरित्यादि । प्रवरसेनः कश्चिल्कविः प्रवै षुते रसो येषां ते प्रवरसा वानरसेषामिनः स्वामी । प्रवरा च सेना यस्य स सुग्रीवश्च । कुमुदवत्कैरववत् । यद्वा कुर्ममित्सया सुत्यहर्षस्तयेति, कुमुदेन वानरसेनापतिना च । सेतुः प्राङ्ग- तकाव्यग्रन्थः, सेतुश्च ॥ १४ ॥

सूत्रेत्यादि । सूत्रधारः पूर्वरक्षस्य प्रवक्ता चार्चिक्यः, स्थपतिश्च । भूमिकाः पात्राणि रामायनुकार्यवस्थापूर्मयः, उपभोगनिमित्तान्युत्पत्तिस्थानानि । पताका अर्थप्रकृतिः । उत्तं च—‘बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरीकार्यमेव च । अर्थप्रकृतयो ह्येताः पद्म सर्वप्रयोगशः ॥’ इति । यद्वत्तं तु परार्थ स्यात्प्रधानस्योपकारकम् । प्रधानवच्च कल्पेत सा पताकेति कीर्त्यते ॥’ वैजयन्ती च पताका ॥ १५ ॥

निर्गतास्त्विति । निर्गता उच्चारितमात्राः । आस्तां तावदर्थावगतिः, आपात एव गीतघ्ननिवल्किमपि श्रोत्रहारिण्यः । यदुक्तम्—‘अपर्यालेचितेऽप्यर्थे बन्धसौ न्दर्यसंपदा । गीतवृद्धदयाहादं तद्विदां विद्याति यत् ॥ तत्काव्यम्’ इत्यादि । तथा निर्गताः सर्वदेशप्रतीताः अन्यत्र निर्गता अभिनवोद्दित्राः । न वा कस्ये- स्यनेनैतदुक्तम् । आस्तां तावत्काव्यतत्त्वविदः सहदया विवेकारः, येऽपि शास्त्रा- प्रहितवृद्धयो दुर्दुर्लाडा मत्सरायास्तेषामपि या हदयमाहादयन्ति । तथा चोक्तम्— ‘असुणित्य परमन्थाण वि हरेरै वाआमणं कहन्माण । आणाणजकुबलअवणमलद्ध- गन्धाण वि सुहाइ ॥’ इति । मधुराश्च ताः सान्द्राः सरसाः । अन्यत्र मधुना मक- रन्देन किंजलेन रसेन सान्द्राः सुगन्धयः ॥ १६ ॥

समुद्दित्यादि । बृहत्कथा कस्य न विस्मयाय । अपि तु सर्वसैव गर्वविनान- शाश्च भवतील्यर्थः । अद्भुतकथावर्णनाद्वाशर्थर्याय । समुद्दीपितो बृद्धि नीतः केदपौ यस्याप्य् । कामजननानां बहूनां वृत्तान्तानां वर्णनादुद्देशितः स्मरो यत्येति वा । काव्यसेवया हि श्वाररसः समुद्दवति । तथा चोक्तम्—‘क्षुमाल्यलंकारत्रिय- जनगान्धवैकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः श्वाररसः समुद्दवति ॥’ यद्वा समुद्दीपितः प्रकाशितः ख्यातिः नीतः केदपौ नरवाहनदत्तो यस्यामिति । स हि

हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥ १७ ॥
 आढ्यराजकुतोत्साहैहृदयस्यैः सृतैरपि ॥
 जिह्वान्तः कृष्णमाणेव न कवित्वे प्रवर्तते ॥ १८ ॥
 तथापि नृपतेर्भत्याभीतो निर्वहणाकुलः ।
 करोभ्याख्यायिकाम्भोयौ जिह्वापूर्वनचापलम् ॥ १९ ॥
 सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोऽजलैः ।
 शब्दैराख्यायिका भाति शश्येव प्रतिपादकैः ॥ २० ॥
 जयति ज्वलत्रापञ्चलनप्राकारकृतजगद्रक्षः ।

कामांश इत्यागमः । कृतं गौर्या विद्याभेदस्माराधनं यस्याम् । सा हि नरवाहनदं तेनेशारूपाराधितेति तत्रोक्तम् । यद्वा गौरीं प्राति पूरयति गौरीप्रः । साधनं परिकरवन्ध्यो यथाप्रस्तावे यस्याम् । गौरीप्रेरितेन हि हरेण तथा तस्यां परिकरवन्ध्यः कृतो यथा सातीव पिण्डिये । हरलीलापि समुत्सहर्षा दग्धकामा च । कृतं गौर्याः प्रसाधनं मण्डनं यस्याम् । क कामं प्रति तादृष्टेषः, क च कान्तां प्रति प्रसाधनमिति कृत्वा विस्मयमाश्रय्यम् ॥ १७ ॥

आख्येति । आख्यराजः कश्चित्कविः । उत्साहो नृते तालविशेषः । उदीर्यमाणसीलाधारभूतपदोपन्वाराकाव्यमप्युत्साह इति केवित । अत्र पूर्वं शोकेनाथं उपक्षिप्त्यते, पश्चात्स एव गदेन वितन्यते, मध्ये वृत्तनिवन्धनश्च भवति, स परेसमाप्तार्थं उत्साह उच्यते इत्यन्ये । अपि: समुच्चये । यद्वा आख्यराजहृदयस्या अप्यन्तर्जिंहां नाकर्षयन्ति, तत्कथं त एव स्तुता इत्यपिशब्दार्थः ॥ १८ ॥

एवमनौदृत्यमुख्याह—तथेत्यादि । तथापीत्यं जानन्नपि जिह्वापञ्चलक्षणं चापलं करोमि । यतो नृपतेर्भक्त्याहमभि इतः समन्ताच्युत्कः । निर्वहणे समाप्तावाकुलः । जिह्वा चाच्छावकालवातस्तत्र वहन्यां कविध्यापूर्वनरुं चापलं करोति । अत्र पक्षे—अभीतोऽव्रत्सः । निर्वहणं पारप्राप्तिः । ‘कृत्ये च’ इति णवम् ॥ १९ ॥

सुखेत्यादि सुखेन जायासमितत्वेन हृदयाहादनपूर्वम्, न तु विदेति हासादिवत, यः प्रबोधः प्रकृष्टं बोधनं धर्मादिसाधनव्युत्पत्तिः । उक्तं च—‘कटुकौषधिकत्वाक्यमविद्याव्याधिभेषजम् । आहार्यमृतत्वकाव्यमविवेकगदापहम्’ इति । सुवर्णघटना शोभनाक्षररचना । प्रतिपादकैविवक्षिताभियायकैः । शश्यापक्षे—सुखं यः प्रबोधः स्वापादुत्थानम् । सुवर्णघटना हेमयोजना । प्रतिपादकैः खट्टाया उच्चामकैः । तदापादाना प्रतिच्छन्दः प्रतिपादकाः पुरुषयतोत्थापिताः पादमुद्रास्तः । अत्र च शोभनो वर्णोऽलक्षादिकृतः ॥ २० ॥

इतर्नी यमुद्दिश्येयमाख्यायिका क्रियते तस्य ‘तथापि नृपतेर्भक्त्या’ इत्यनेन शृण्वतिशब्देन सामान्येन निर्देशं कृत्वा विशेषेणाह—जयतीत्यादि । ज्वलन्दीप्रतिया-

सकलप्रणयिमनोरथसिद्धिश्रीपर्वतो हर्षः ॥ २१ ॥

एवमनुश्रूयते—पुरा किल भगवान्स्वलोकमधितिष्ठन्परमेष्ठी विकासिनि पद्मविष्ट्रे समुपविष्टः सुनासीरप्रमुखैर्गीर्वाणैः परिवृतो ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्वन्नन्याश्च निरवद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन्कदाचिदासांचके । तथासीनं च तं त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं मनुदक्षचाक्षुषप्रभृतयः प्रजापतयः सर्वे च सप्तर्षिपुरःसरा महर्षयः सिषेविरे । केचिद्वचः स्तुतिचतुराः समुदचारयन् । केचिदपचितिभाज्जि यजूष्यपठन् । केचित्प्रशंसासामानि जगुः । अपरे विवृत-

प्रसरन्प्रताप एव ज्वलनस्तं प्राति पूर्यति य आकारस्तेन कृता जगति रक्षा येन सः । सकलानां प्रणयिनां ये मनोरथास्तसिद्धौ श्रियां पर्वतो गिरिः । श्रियस्तत्र कूटीभूता इव स्थिता इति यावत् । यद्वा यथा पर्वतस्थः कविहुरभिभवः, तद्दर्शस्या श्रीरिति । अथ च श्रीपर्वताख्यो गिरिरीद्वगेव । तथा च ज्वलत्प्रकृष्टापो यो ज्वलनो जठरामिः स एव निषेधकत्वात्प्राकारः सालस्तेन कृता मुक्तेविन्नहेतुतया जगतो भूलोकस्य रक्षा येन सः । अन्यत्रोत्सादनं तद्यावत् । अन्ये तु—त्रिपुरदाहे यो विद्मकरोद्धणेशस्तदा हरेण ज्वलत्प्रकृष्टापो ज्वलनप्राकारो निर्मितः । तेन च तत्र रक्षा विधीयत इत्याहुः । ज्वलत्प्रतापो ज्वलनप्राकारश्च द्वौ सुदारूपौ मन्त्रविशेषैस्तः, ताभ्यां कृतजगदक्ष इति केचित् । प्रणयिनः सिद्धिकामाः । हर्षः कथानायकः । इतरत्र हर्षकारितया हर्षः । सर्वत्र च परमार्थतो हर्ष एव जयति । तस्यैवाभिलषणीयत्वात्स एव काव्येन क्रियत इति ध्वनति ॥ २१ ॥

एवमिति । अनुश्रूयते पारम्पर्येणाकर्ष्यते । किलेत्यत एवागमसूचनाय । भगवानिति केवलनिदेश उल्लिखनपरिहारार्थम् । ब्रह्मलोकसित्युक्ते सत्युत्कर्षदायिन्यात्मीयताप्रतिपत्तिर्न स्यादिति स्वप्रहणं साभिश्रायम् । अधितिष्ठन्बहुमानेन तदोग्क्षेमादिकसुद्धन् । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी । विकासिनीति नित्ययोग इनिः । विष्टरमासनम् । सुनासीर इन्द्रः । गिरः स्तुतिरूपा वणन्ति भजन्तीति गीर्वाणा देवाः । गीरेव वाणः शरो येषामिति । परिवृतश्चतुर्दिक्कं वृतः परिवलितः । तस्य चतुर्मुखत्वात् । ब्रह्म वदन्तीति ब्रह्मोद्याः । ‘वदः स्वपि क्यच्च’ । ब्रह्मणा चेदेन, ब्रह्मणि परमात्मनि वा वेदितव्या ब्रह्मोद्याः । उक्तं च—ब्रह्मोद्या सा कथा यस्यामुच्यते ब्रह्म शाश्वतम् इति । सामान्यविशेषभावेन ‘उष्ट्रसिकामासते’ इतिवत् । ब्रह्मवदनरूपा वा कथास्तासां वक्ष्यमाणगोष्ठभिप्रायेण प्रावान्यात्स्वयंकरणम् । निरवद्या दोषरहिताः । तथा च वात्स्यायनः—‘या गोष्ठी लोकविद्विद्य या च स्वैरविसर्पिणी । परहिंसात्मिका या च न तामवतरेहुधः ॥ लोकवित्तानुवर्तिन्या कीडामात्रैककार्यया । गोष्ठां सह चरन्विद्वांश्चोकसिद्धिं नियच्छति ॥’ समानविद्यावित्तासीलबुद्धिवयसामनुरूपैरालोपैरेकत्रासनबन्धो गोष्ठी । प्रतीक्षः पूज्यः । सम्य-

क्रतुक्रियातन्नान्मन्त्रान्व्याच्चक्षिरे । विद्याविसंवादकृताश्च तत्र हे
षामन्योन्यस्य विद्याविवादाः प्रादुरभवत् ।

अथातिरोषणः प्रकृत्या महातपा मुनिरत्नेस्तनयस्तारापते ब्रीता
नाश्च दुर्वासा द्वितीयेन मन्दपालनाश्च मुनिना सह कलहायमानः
साम गायन्कोधान्धो विस्तरमकरोत् । सर्वेषु च शापभयप्रतिपन्नमौ-
नेषु मुनिष्वन्यालापलीलयावधीरयति कमलसंभवे भगवती कुमारी
किंचिदुन्मुक्तबालभावे भूषितनवयौवने नवे वयसि वर्तमाना, गृही-
तचामरप्रचलहुजलता पितामहमुपवीजयन्ती, निर्भर्त्सेनताडनजा-
तरागाभ्यामिव स्वभावारुणाभ्यां पादपङ्गवाभ्यां समुद्भासमाना,
शिष्यद्वयेनेव पदक्रमसुखरेण नूपुरयुगलेन वाचालितचरणा, मदन-
नगरतोरणस्तम्भविन्नर्म विभ्राणा जद्वाद्वितयम्, सलीलमुक्तकल-
हंसकुलकलालाप्रलापिनि मेखलादान्नि विन्यस्तवामहस्तकिसलया,
विद्वन्मानसनिवासलग्नेन गुणकलापेनेवासावलम्बिना ब्रह्मसूत्रेण प-
वित्रीकृतकाया, भास्वन्मध्यनायकमनेकमुक्तानुयातमपवर्गमार्गमिव

पुदात्तादिवैस्वर्यादिप्राधान्यादुदचारथज्ञगुः । अपचितिः पूजा । सामाजि जगुरेति
साम्रां गानमेवोचितम् । विद्याविसंवादकृता इति, न तु मात्सर्यादिना । प्रादुरभव-
श्रियनौचित्यशङ्क्या तत्कर्तृत्वपरिहारः ।

प्रकृत्येति । अन्यथा ब्रह्मसंनिधानेन कथमीदशोऽवकाश
इत्याह—महातपा इति । मुनिरिलनेनास्य ज्ञानप्राधान्यात्तुत्यतोऽसानमतीवाप-
कारः । अत्रेस्तनय इति न केवलं महातपस्त्वेन, यावदग्रितनयवेन ब्रह्मलोकप्राप्ति-
रस्य । तत स्तारापतेरित्यादिना तथाभूतपरमप्रजापतिसंबन्धयोग्यत्वमस्याख्यायते ।
द्वितीयेनेति तत्समत्वमुच्यते । कथं सामग्रानेऽप्यनवहित इत्याह—कोधान्य
इति । सर्वेनिक्षादौ देवी सरवती श्रुत्वा जहसेति क्रियप्रसिपतिरस्य मा भूदि-
त्युतमप्रकृतिलाल्पेत्याद्युक्तम् । अन्येन सहालापलीलाकथाक्रीडाया । कुमारीति ।
कुमारीतेवासाया हास्यादिकं नानुचितमिति दर्शयति । भूषितेलनेन दर्शनीयत्वमाह ।
पितामहमिति । सर्वाग्राधान्यमनेनोक्तम् । निर्भर्त्सेनताडनं तेन तदर्थं वा यत्ताडनं
रोषाद्भूमिहननं तद्वसाच्च जातरागाभ्यामिव पादपङ्गवाभ्यामिलयनेनारुणत्वं सौकुमारीं
चाह । अतएव गढताडनेन रक्षत्वमुद्योक्षितम् । ताडितो वायं ताडितस्तुल्यो रागो
जातो ययोरेति व्याख्येयम् । पदक्रमं पादन्यासपरिपाटी । अन्यत्र च पदानि च
क्रमश्च तत्पदक्रमम् । चरणी पादौ चरणाश्च विशिष्टाखापाठकता वाचालिताः क्षो-
भिता यत्येति । उत्क्त उत्कुकाः । मेखलादान्नि रशनागुणे । मानसंचितम्, सरोविशेष-
पत्व । उपा अपि भास्वन्दीशो मध्यनायकः पदकं यत्र तत् । अथ च भास्वतो मध्य-

हारमुद्धृहन्ती, चदनप्रविष्टसर्वविद्यालक्षकरसेनेव पाटलेन स्फुरता
दशनच्छदेन विराजमाना, संक्रान्तकमलासनकृष्णाजिनत्रितिमां म-
धुरगीताकर्णनावतीर्णशशिहरिणामिव कपोलस्थली दधाना, तिर्थ-
क्सावज्ञमुन्मितैकभ्रूलता, श्रोत्रमेकं विस्वरश्रवणकलुषितं प्रक्षाल-
यन्तीवापाङ्गनिर्गतेन लोचनाश्रुजलप्रवाहेणेत्रश्रवणेन च विकसि-
तसिंतसिन्युवारमञ्जरीजुषा हसतेव प्रकटितविद्यामदा, श्रुतिप्रणयि-
भिः प्रणवैरिव कर्णावतंसकुसुमधुकरकुलैरुपास्यमाना, सूक्ष्मविम-
लेन प्रद्वाप्रतानेनेवांशुकेनाच्छादितशरीरा, वाङ्ग्यमिव निर्मलं
दिक्षु दशनज्योत्स्नालोकं विकिरन्ती देवी सरस्वती श्रुत्वा जहास ।

दृष्ट्वा च तां तथाहसन्तीं स मुनिः ‘आः पापकारिणि, दुर्गृ-
हीतविद्यालवावलेपदुर्विदग्धे, मासुपहससि’ इत्युक्त्वा शिरःकम्प-
शीर्यमाणबन्धविशरारोरोरुन्मिष्टत्पिङ्गलिन्नो जटाकलापस्य रोचिषा
सिच्चन्निव रोषदहनद्रवेण दश दिशः, कृतकालसंनिधानामिवान्ध-
कारितलाटपट्टापदामन्तकान्तःपुरमण्डनपत्रभङ्गमकरिकां भ्रु-

तेन नयति सः । यदुक्तम्—‘परित्राज्योगयुक्तश शश्वामिमुखं हतः । द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ’ ॥ इति । मुक्ता मौक्तिकानि, सोक्षणासिनश्च । हारं मुक्ता-
कलापश्च, अपवर्गमपि । हारं हरसंबन्धिनं तत्प्रसादाप्यत्यलात् । ‘अलक्षकरसेनेव
पाटलेन’ इति वा पाठः । स्फुरतेति रोषात् । भगवतीकपोले शशिहरिणसैवावतारः
संभाव्यत इति शशिपदम् । अत्र हि कपोले ब्रह्मकृष्णाजिनसंक्रान्तिः, तत्र कामसं-
भावना सामान्यहरिणस्यावतरणे । कलुषितं प्रक्षालयन्तीवेति । सलिलस्य
क्षालनमेव युक्तमिति समुच्चितेयमुक्तिः । श्रुतिप्रणयिभिरिति । श्रूयते इति
श्रुतिर्थेनित्यस्या प्रणयः प्रशंसातिशयो येषां तैः । यद्वा श्रुती श्रोत्रे तत्कर्तृकः प्रणयः
प्राश्रीना भद्रव्यनित्याद्येषां तैः । कर्णसंबन्धैरिति तु व्याख्याने कर्णावतंसेत्यादिना
पौनस्त्यमपरिहार्यम् । श्रुतिवेदोऽपि । सूक्ष्मार्थदर्शितत्वात्सूक्ष्मसीदणः, विमल-
स्तरव्यग्राही । अन्यत्र सूक्ष्मं तसु, विमलं शुक्रम् । प्रतानः प्रसरः ।

इष्टेत्यादौ स मुनिस्तां तथाहसन्तीं दृष्ट्वा शापजलं जग्राहेति संबन्धः । तथेति
पादताडनभ्रूक्षेपादिपूर्वम् । स मुनिरिति प्राप्तवर्णितस्तरूपः । आः इत्यक्षमायाम् ।
मामिति योऽहं त्रैलोक्यप्रव्यातरोषणस्तमेवेति । समीप एव विशीर्यते तच्छीलो
विशरासरितश्चामुतश्च । अत एवोन्मिष्टत्पिङ्गलिन्नोरेचिषा दीस्था । रोषदहनोद्वोरस
इव द्रवलं च यद्यपि विशिष्टस्यैव तेजसः सुवर्णादि संभवति, तथाप्यत्रोपचारात्सा-
द्वर्यम् । कालः कृष्णो गुणो यमश्च । अन्यकारितं संकुचितत्वाददर्शनीयमेव चकितं
ललाटपट्टमेवाष्टापदम् । यथा प्रतिपद्मि अष्टौ पदान्यस्येत्यधापदं चतुर्दशफलकम् ।

कुटिमावप्रन्, अतिलोहितेन चक्षुषामर्घदेवतायै स्वरुधिरोपहारमिव
प्रयच्छन्, निर्दयदृष्टिशनच्छदभयपलायमानामिव वाचं रुध-
न्दन्तांशुच्छलेन, अंसावस्त्रसिनः शापशासनपट्टस्येव ग्रथत्यन्थि-
मन्यथा कृष्णाजिनस्य, स्वेदकणप्रतिविम्बितैः शापशङ्काशरणागतै-
रिव सुरासुरमुनिभिः प्रतिपन्नसर्वावयवः, कोपकम्पतरलिताङ्गुलिना
करेण प्रसादनलग्नामक्षरमालामिवाक्षमालामालाक्षिप्य कामण्डलवेन
चारिणा समुपस्पृश्य शापजलं जग्राह ।

अत्रान्तरे स्वयंभुवोऽभ्याशे समुपविष्टा देवी मूर्तिमती पीयूषके-
नपटलपाण्डरं कल्पद्रुमदुक्लबस्तकलं वसाना, विसतन्तुमयेनांशुके-
नोन्नतस्तनमध्यवद्वगात्रिकाग्रन्थिः, तपोबलनिर्जितत्रिभुवनजयपता-
कामिरिव तिस्तुभिर्भस्मपुण्ड्रकराजिभिर्विराजितललाटाजिरा, स्क-
न्धावलस्थिना सुधाफेनधवलेन तपःप्रभावकुण्डलीकृतेन गङ्गास्रोत-
सेव योगपट्टकेण विरचितवैकद्यका, सव्येन ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीकमु-
कुलमिव स्फटिककमण्डलुं करेण कल्यन्ती, दक्षिणमक्षमालाकृतप-
रिक्षेपं कम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरितं तर्जनतररङ्गिततर्जनीकमुत्क्षपन्ती

अत एवानेन भ्रूसमुक्रमनमव्यक्तीकृतरेखवत्तया विस्पष्टव्यलीकमेतत् । 'ललाटमुम-
गीयते । भ्रूमूलसमुक्षेपाङ्गुकुटि परिचक्षते' । सुव्याढः सुतरां नैरपेक्ष्यसूचनाय
वा चोभयसंबन्धः । अंसावस्त्रसिन इति । संरम्भाच्छासनपट्टः शुक्रवालिपि-
काष्ठर्याच्च सितासितवर्णसंवलितमन्यः पर्यन्तशुक्लश्च भवति । अत एव ते विन्दु-
चित्रत्वादुपान्तशुक्रवाच कृष्णाजिनमुक्षेते । यथा शासनपट्टे सति क्वचिद्रामादा-
वधिकारो भवति, तद्रुच्च जनसमूहः प्रार्थनां करोति । सहस्रपादादिके सर्वसिन्ध्रजे
गलति । कोपेत्यादौ कम्पश्रहणं रोषः । शरीरं बाधत इति यावत् । संनिवेश-
साधर्म्यादुक्तम्—अक्षरमालामिवेति । सरस्वतीसंबन्धतया चोक्तम्—प्रसा-
दनलग्नामिति । विक्षिप्यन्ते । यथा विरुद्धपक्षः प्रसादयति स विक्षिप्यते तिर-
स्कियते । कामण्डलवेन सुनिकरकमभवेन । समुपस्पृश्याचम्य ।

अत्रान्तर इत्यादौ मूर्तैश्चतुर्भिर्वेदैः सह सावित्री समुत्स्थाविति संबन्धः । अ-
भ्याशे समीपे । गात्रिकाग्रन्थिग्रन्थिविशेषः स्वरितिकाकारः स्त्रीणामुत्तरीयस्य स्त-
नोद्देशो भवति । तिलकं पुण्ड्रं स्कन्धावंसौ वायुस्थानानि च स्कन्धाः । केन्तस्तद्रुच्च
धवलेन । 'तिर्यग्वक्षसि विक्षिप्तं वैकद्यकमुदाहतम्' । सव्येन वामेन । पुण्डरीकमु-
कुलं सुकुलितं पद्म । कल्यन्ती क्षिपन्ती, धारयन्ती वा । परिक्षेपः परिवलनम् क-
म्बुः शङ्खः । ऊर्मिका वालिका । दन्तुर द्व दन्तुरो व्यासस्तम् । तर्जनं निर्भर्त्तेनम् ।

करम्, ‘आः पाप, कोधोपहत, दुरात्मन्, अज्ञ, अनात्मज्ञ, ब्रह्म-
बन्धो, मुनिखेट, अपसद, निराकृत, कथमात्मस्वलितविलक्षः सु-
रासुरमुनिमनुजवृन्दवन्दनीयां त्रिभुवनमातरं भगवतीं सरस्वतीं
शमुमभिलषसि’ इत्यमिदधाना, रोषविमुक्तवेत्रासनैरोंकारमुखरित-
मुखैरस्त्वेपदोलायमानजटाभारभरितदिग्भिः परिकरबन्धभ्रमित-
कृष्णाजिनाटोपच्छायाश्यामायमानदिवसैरमर्षनिःश्वासदोलप्रेष्ठो-
लितब्रह्मलोकैः सोमरससिव स्वेदविसरव्याजेन स्वद्विरप्तिहोत्रप-
वित्रभस्सेरललाटैः कुशतन्तुचारुचामरचीरचीवरिभिराषादिभिः
प्रहरणीकृतकमण्डलुमण्डलैर्मूर्तेश्वर्तुर्भिर्वेदैः सह वृषीमपहाय सावित्री
समुत्तस्थौ ।

ततो ‘मर्षय भगवन्, अभूमिरेषा शापस्य’ इत्यनुनाथ्यमानो-
ऽपि विद्युवैः, ‘उपाध्याय, स्वलितमेकं क्षमस्त्व’ इति बद्धाज्जलि-
पुटैः प्रसाद्यमानोऽपि स्वशिष्यैः, ‘पुत्र, मा कृथास्तपसः प्रत्यूहम्’
इति निवार्यसाणोऽप्यत्रिणा, रोषावेशविवशो दुर्वासाः ‘दुर्वनीते,
व्यपनयामि ते विद्याजनितामुन्नतिमिमाम् । अघस्ताद्वच्छ मर्ते-
लोकम्’ इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विसर्ज । प्रतिशापदानोद्यतां
सावित्रीम् ‘सखि, संहर रोषम् । असंस्कृतमतयोऽपि जायैव द्वि-
जन्मानो माननीयाः’ इत्यमिदधाना सरस्वत्येव न्यवारयत् ।

तराङ्गिता तर्जिता चलिता । तर्जनी प्रदेशिन्यजुष्टनिकट्यज्ञुलिः । कोधोपहतेत्याम-
विनाशायैव ते कोध इत्युक्तं भवति । ब्रह्मबन्धो निकृष्टवाद्युण । अपसदो नीचः ।
निराकृतोऽख्याध्यायः । विलक्षो लज्जितः । सुरासुरमनुजाश्व परस्परविरुद्धानुष्ठानाः ।
अत्र पुनरीद्वाशमिषि न विप्रतिपत्तिरिति भावः । अभिलषसीर्ति । इच्छामात्र-
कमपीदं महत्साहससिलर्थः । ॐऽकार एव मुखरितं मुखं येषां तैः । परिकरबन्धः
पर्यङ्गवन्धः । स चोत्थितस्यापि संरम्भभाजो भवति । आटोपो वक्षः प्रदेशे श्यामा-
यमानो रात्रिविचारद्विवसा यैर्हेतुभिरत्यर्थः । अमर्षनिःश्वासैदलावत्प्रेष्ठोलि-
तश्वलितो ब्रह्मलोको यैः । कुशतन्तूनां चामरमिव चामरं गुच्छः । कुशतन्तुचार-
मरं दर्भपिञ्चूरम्, चीरचीवरं वृक्षत्वग्वक्षं ते विद्येते येषां तैः । ‘आषाढसंज्ञो
दण्डस्तु पालाशो ब्रतचारिणाम्’ ।

तत इत्यादौ शापोदकं जग्राहेति विसर्जेति संबन्धः । मर्षय क्षमस्त्व । अनुना-
थ्यमानः प्रार्थ्यमानः । प्रत्यूहं विद्वम् । उन्नतिमिति । उच्चदेशस्थावस्तानी-
यत इति समुचितेयमुक्तिः । असंस्कृतमतयः संस्काररहिताः ।

अथ तां तथाशासां सरस्वतीं दृष्टा पितामहो भगवान्कमलोत्प-
चिलभृणालसूत्रामिव ध्वलयज्ञोपवीतिनीं तनुमुद्घन्, उद्गच्छद-
च्छाङ्गुलीयमरकतमयूखलताकलापेन त्रिभुवनोपपूवप्रशमकुशा-
पीडधारिणेव दक्षिणेन करेण निवार्य शापकलकलमतिविमलदीर्घे-
भाविकृतयुगारस्ससूत्रपातमिव दिष्टु पातयन्, दशनकिरणैः सर-
स्वतीप्रस्थानमङ्गलपटहेनेव पूरयनाशाः, स्वरेण सुधीरमुवाच—‘त्र-
हन्, न खलु साधुसेवितोऽयं पन्थाः, येनासि प्रवृत्तः। निह-
न्त्येष परस्तात्। उदामप्रसृतेन्द्रियाश्वसमुत्थापितं हि रजः कलुष-
यति दृष्टिमनक्षजिताम्। कियहूरं वा चक्षुरीक्षते। विशुद्धया हि
धिया पश्यन्ति कृतबुद्ध्यः सर्वानन्तर्थानसतः सतो वा। निसर्गवि-
रोधिनी चेयं पयः पावकयोरिव धर्मक्रोधयोरेकत्र वृत्तिः। आलो-
कमपहाय कथं तमसि निमज्जसि। क्षमा हि मूलं सर्वतपसाम्।
परदोषदर्शनदक्षा दृष्टिरिव कुपिता बुद्धिर्न त आत्मरागदोषं प-
श्यति। क महातपोभारवैवधिकता। क पुरोभागित्वम्। अतिरोष-
णश्वक्षुष्मानन्ध एव जनः। नहि कोपकलुविता विमृशति मतिः
कर्तव्यमकर्तव्यं वा। कुपितस्य प्रथममन्धकारीभवति विद्या, ततो
श्रुकुटिः। आदाविन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति, चरमं चक्षुः।

अथेत्यादौ भगवान्पितामहः सुधीरमुवाचेति संबन्धः। तथेति। तेन प्र-
कारेण। निरपराधां सरस्वतीमिलार्थः। ध्वलयज्ञोपवीतिनीमिति। प्रशंसायां
निस्ययोरो वा मलर्थाय। ‘विसकिसलयच्छेदपायेयवन्तः’ इतिवत्। अन्यथा कर्म-
धारये कृते मत्वर्थाय एकबुद्ध्याकुमितौ बहुवीहौ प्रतिपत्तिर्भवतीति। इतरत्र तु
बुद्धिद्वयमिति लघुत्वात्प्रकमस्येत्युक्तम्। उद्गच्छदच्छाङ्गुलीयमरकतस्य मयूखलता-
कलापो यस्य तेन करेण। आपीडः समूहः। पातं विन्यासम्। पातयन्कुर्वन्।
अत्र हि धात्वर्थगताशुश्रानमात्रवृत्तिः किया। यथा—‘संवस्ते क्षालिते वस्ते’ इति।
पन्था व्यवहारः, मार्गाश्च। निहन्ति पातयति। प्रस्तानि गन्तु प्रवृत्तानि, प्रस्ता च
जड्डा। रजो रागः, धूलिश्च। कलुषयति कार्याकार्यदर्शनासमर्थो करोति। दृष्टिं बुद्धिम्,
नेत्रं च। अक्षणीन्द्रियाणि, रथाङ्गं चाक्षः। तेन चरथो लक्ष्यते। कृतबुद्ध्यः संस्कृ-
तमत्यः। असदविद्यमानम्। निसर्गः स्वभावः। आलोको विवेकः, प्रकाशश्च। तमः,
अज्ञानसमि। दोषाः, सव्यमण्डललादीनि च। कुपिता कुद्धा, धातुवैषम्यदूषिता
च। आत्मरागदोषमिति। आत्मभूतगुणदर्शनम्, लौहित्यलक्षणं च विकारम्,
‘वोढा भास्य धीमद्विर्जनैवैवधिकः स्मृतः। दोषैकप्राहिद्वयः पुरोभागी निगद्यते॥’

आरम्भे तपो गलति, पश्चात्स्वेदसलिलम् । पूर्वमयशः स्फुरति,
अनन्तरमधरः । कथं ठोकविनाशाय ते विषपादपस्येव जटावल्क-
लानि जातानि । अनुचिता खल्वस्य मुनिवेशस्य हारयष्टिरिव वृ-
त्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । शैलूष इव वृथा वहसि कृत्रिमसुपशमशू-
न्येन चेतसा तापसाकल्पम् । अल्पमयि न ते पश्यामि कुशलजा-
तम् । अनेनातिलघिन्नाद्यायुपर्येव पूवसे ज्ञानोदन्वतः । न खल्व-
नेलमूकाः एडा जडा वा सर्वे एते महर्षयः । रोषदोषनिषद्ये
ख्लहृदये निग्राहो किमर्थमसि निगृहीतवाननागसं सरस्वतीम् ।
एतानि तान्यात्मप्रभादस्वलितवैलक्ष्याणि, गैर्योप्यतां यात्यविदग्धो
जनः’ इत्युक्त्वा पुनराह—‘वत्से सरस्वति विजादं मा गाः ।
एषा त्वामनुयास्यति सावित्री । विनोदयिष्यति चास्मद्विरहदुःखि-
ताम् । आत्मजमुखकमलावलोकनावधिश्च ते शापोऽयं भविष्यति’
इति । एतावदभिधाय विसर्जितसुरासुरमुनिमनुजमण्डलः संस्क्र-
मोपगतनारदस्कन्धविन्मत्साहस्तः समुचिताहिककरणायोदतिष्ठत् ।
सरस्वत्यपि शप्ता किंचिदधोमुखी धवलकृष्णशारां कृष्णाजिनले-
खामिव दृष्टिमुरसि पातयन्ती सुरमिनिःश्वासपरिमललग्नैर्मूर्तैः शा-
पाक्षरैरिव बट्चरणचक्रैराकृष्यमाणा शापशोकशिथिलितहस्ताधो-
मुखीभूतेनोपदिश्यमानमर्त्यलोकावतरणमार्गेव नखमयूखजालकेन
रागोऽभृतगुणादिनन्दनम्, रक्तता च । जटाः शिखाः, मूलानि च । वल्कलानि मुनि-
वस्त्राणि, लचश्च । वृत्तमुक्तारौलेन लक्ष्मा, परिवर्तुलमौक्तिका च । ‘जायोपजीवी
हि जनः शैलूषः कथितो द्वृष्टैः’ । आकृतो वेषः । जातं प्रकारः । अतिलघिमानु-
पादेयता हुच्छतमम् । उपर्येवैवन्तःप्रवेशभावात् । लघुश्च जलोपरि छवते । ‘क-
थिता अनेलमूकाः श्रोतुं वकुं च खलु न ये शक्ता । एडास्तु श्रुतिहीना जडास्तु मूखा
द्वृष्टैः प्रोक्ता’ ॥ रोष एव दोषस्तस्य निषद्या नियमेनावस्थितिर्येत्र तस्मिन्वह-
दयै ते । यद्वा रोषदोषस्य निषद्या आपणस्त्वं तस्यामन्त्रणम् हे रोषदोषनिषद्ये
इति व्याख्येयम् । निगृहीतवान्नासवान् । ‘आगः पापापराधयोः’ । वैलक्ष्यं ल-
क्षितम् । याप्यो गर्वः । पुनराहेति । अविश्रान्तेऽप्युक्तिकमे पुनरित्युपादनं
वाच्यतापरिहाराय । वत्से इति प्रसादाविष्करणार्थम् । एषेति । या तवैव
द्विग्नधा । विनोदयिष्यति सुखयिष्यति । सरस्वतील्यादौ सरस्वत्यपि शासा गृहमग्ना-
दिति संबन्धः । शारशब्दां धवलकृष्णामित्येव वक्त्वे शारग्रहणं संवलितवर्ण-
द्वयप्रतीलयर्थम् । अधोमुखीभूतेनेति । योऽधिकरणवशादनिष्ठमुपदिशति

नूपुरव्याहाराहूतैर्भवनकलहंसकुलैर्ब्रह्मलोकनिवासिहृदयैरिवानुगम्य-
माना समं सावित्र्या गृहमगान् ।

अत्रान्तरे सरस्वतवतरणवार्तामिक कथयितुं मध्यमं लोकमव-
ततारांशुमाली । क्रमेण च मन्दायमाने मुकुलितविसिनीविसर-
व्यसनविष्णुणसरसि वासरे, मधुमदमुदितकामिनीकोपकुटिलक-
टाक्षशिष्यमाण इव क्षेपीयः क्षितिघरशिखरमवतरति तरुणतर-
कपिलपनलोहिते लोकैकचक्षुषि भगवति, प्रखुतमुखमाहैयीयू-
थक्षरत्क्षीरधाराधवलितेष्वासनचन्द्रोदयोदामक्षीरोदलहरीक्षालिते-
ष्विव दिव्याश्रमोपशल्येष्वपराह्नप्रचारचलिते, चामरिणि चामीकर-
तटाडनरणितरदने रदति सुरस्वतन्तीरोधांसि स्वैरमैरावते, प्रसु-
तानेकविद्याधरामिसारिकासहस्रचरणालक्करसानुलिप्त इव प्रक-
टयति च तारापथे पाटलताम्, तारापथप्रस्थितसिद्धदत्तदिनकरा-
समयाद्यावर्जिते रज्जितकुमि, कुसुमभासि स्ववति विनाकिप्र-
णितमुदितसंध्यास्वेदसलिल इव रक्तचन्दनद्रवे, वन्दारुमुनिवृन्दा-
रक्तवृन्दवध्यमानसंध्याञ्जलिवने, ब्रह्मोत्पत्तिकमलसेवागतसकलक-
मलाकर इव राजति ब्रह्मलोके, समुच्चारितवृतीयसवनब्रह्मणि ब्र-
ह्मणि, ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेष्वारव्यधर्मसाधनशि-
विरनीराजनेष्विव सप्तर्षमन्दिरेष्वधर्मर्षणमुपितकिलिष्वविषगदो-

स लज्जादिनावश्यमधोमुखी भवति । जालकं समूहः । व्याहार उक्तिः ।

मध्यमं लोकं भूमिम् । अंशुमाली रविः । क्रमेणेत्यादावस्मिन्स्ति सावित्री सरस्वती-
मवादीदिति संबन्धः । विसरशब्द औणादिकः षष्ठ्यपर्यायः । मुदितः संजातमन्मथाः ।
कामिन्यः शृङ्गारिण्यः । संभोगान्तरायकारी कथमयमद्यापि नास्तमेतीत्यतः कोपः ।
क्षिप्यमाणश्चातिलितं पतति । क्षेपीयस्तर्पतरम् । लोकेत्यादिना संभो-
गविद्वकारिलभेदव प्रकाश्यते । माहैयी गौः । उद्धामः प्रवृद्धिं गतः । उपशल्यं समी-
पम् । चामीकरं सुवर्णम् । रदना दन्ताः । रदति विलिखति । सुरस्वतन्ती गङ्गा ।
रोपस्तटम् । स्वैरं स्वेच्छम् । ‘या दूतिका गमनकालमपाहरन्ती सोऽुं सरज्वर-
भरातिपिपासितेव । निर्याति वल्लभजनावरपानलोभात्सा कथयते कविवैरभिसा-
रिकेति ॥’ तारापथो नभः । आवर्जिते प्रकीर्णे । कुरुमो दिशः । कुसुममं
पद्मकम् । रक्तचन्दनद्रवे स्ववति सतीति योजना । वन्दारु वन्दनशीलम् । छन्दा-
रक्तशब्दः प्रशंसायाम् । सवनं प्रातर्मध्याहे साथं च सोमयागैकदेशः लानसि-
सन्त्ये । ब्रह्म वेदः । वैतानो यज्ञभवः । जटालानि व्यासानि । अजिराण्यज्ञनानि ।
आरच्छे धर्मसाधने शिविरे पुण्योपकरस्कन्धावारे नीराजनाख्यं शान्तिकर्म येषु ।
धर्मोपकरणविषये मा दीषाः प्रादुरभवन्निति । ‘शमनं सर्वेषापानां जप्यं त्रिष्वघ-

लाघवधुषु यतिषु संध्योपासनासीनतपस्त्रिपङ्किपूतपुलिने पूवमान-
नलिनयोनियानहंसहासदन्तुरितोर्मिणि मन्दाकिनीजले, जलदेव-
तातपत्रे पत्ररथकुलकलत्रान्तःपुरसौधे, निजमधुमधुराभोदिनि कृत-
मधुपमुदि सुमुदिष्माणे कुमुदवने, दिवसावसानताम्यतामरसम-
धुरमधुसपीतिश्रीते सुषुप्तसति मृदुमृणालकाण्डकण्ठयनकुण्डलितकं-
धरे धुतपक्षराजिवीजितराजीवसरसि राजहंसयूथे, तटलताकुसु-
मधूलिधूसरितसरिति सिद्धपुरपुंश्चिद्भिमलमळिकागन्धग्राहिणि
सायंतने तनीयसि निशानिःश्वासनिभे नभस्ति, संकोचोदच्चदुच्च-
केसरकोटिसंकटकुशेश्यकोशकोटरकुटीशायिनि षट्चरणांचक्रे, नृ-
त्तोद्बूतधूर्जटिजटाटवीकुटजकुञ्जलनिकरनिभे नभस्तलं स्तबकयति
तारागणे, संध्यानुबन्धताम्रे परिणमत्तालफलत्वक्रित्वपि कालमेघमे-
दुरे, मेदिनीं मीलयति नववयसि तमसि तरुणतरतिमिरपटलपाटन-
पटीयसि समुन्मिषति यामिनीकामिनीर्कर्णपूरचम्पककलिकाकद-
म्बके प्रदीपग्रकरे, प्रतनुतुहिनकिरणकिरणलावण्यालोकपाण्डुन्या-
इयाननीलनीरमुक्तकालिन्दीकूलवालपुलिनायमाने शातकतवे, कृ-

मर्षणम् । गदो रोगः । उहाथं स्वस्यीकरम् । यतयश्चतुर्याश्रमिणः । सद्यो
जललक्षं तदं पुलिनम् । नलिनयोनिर्बद्धा हंसानां हासः शौकत्यं हंसा एव वा
शुक्लतया हासः । दन्तुरा एव दन्तुरिताः । ये च सहासास्ते च लक्ष्यमाणदन्तद्रया
दन्तुरा इव दृश्यन्ते । आतपत्रं छत्रम् । पत्ररथाः पक्षिणः । कलत्रं दाराः । मधु
मकरन्दः, मध्यं च । मधुपा भ्रमराः, मध्यपाश्च । सुमुदिष्माणे विचकिसिषति । अ-
न्यत्र मोदितुमिच्छति । प्रारिष्यमानगीतदिगोष्टीबन्ध इति यावत् । ‘मञ्चाः को-
शनिं’ इतिवत् । ताम्यदिति । ताम्यन्ति, न तु तान्तानि, प्रदोषस्य न तावद्य-
वृत्तत्वात् । मधु, मध्यमपि । सर्वीतिस्तु सहपानम् । अनेन तु प्रेमातिशय आवेद्यते ।
सुषुप्तसति निद्रासति । मृद्विति । कण्ठयनं विक्रियाविशेषणम् । कुण्डलिता च-
क्रीकृता । राजीवं पद्मम् । राजहंसा इत्यैवैक्षेषः । तटशब्दः प्रल्यासत्युपलक्ष-
णार्थः । पुरंधिरुत्तममहिला । धम्मिलाः संयताः कचाः । मळिका भूपदी । एषा
च सायमेवोन्मिषति । सायंतने दिनान्तभवे । कोशः कुड्बलम् । कोटरमम्यन्तरम्
कुटी गेहम् । शयनमत्र विश्रमणम्, न तु खापः । पौनहत्यापत्तेः अटवीति
विवक्षितम् । तत्रैवाक्षित्रिमकुसुमसंबन्धात् । कुटजं गिरिमळिका । कुञ्जलं कलिका ।
निकरः समूहः । अनुबन्धः संस्कारः । परिणमज्जरठीभवत् । तालसृष्टराजः । भे-
दुरं घनम् । मीलयति स्यगयति । नववयसि प्रल्यग्रे । चम्पको हेमुष्पकः । आ-
द्यानमीषच्छुष्कम् । नीरं जलम् । कालिन्दीं यसुना । नीलिमामिप्रायेषैतत्पदम् ।
यस्तटभागो वारिणा खक्तस्तपुलिनम् । कूलं ततोऽन्यत् । कृशयति तन्त्रकुर्वति ।

शयति तिमिरमाशामुखे स्वमुचि मेचकितविकचितकुबलयसरसि
शशधरकरनिकरकचग्रहाविले विलीयमाने मानिनीमनसीव शर्व-
रीशबरीचिकुरचये चाषपक्षविषि तमस्युदिते, भगवत्युदयगिरि-
शिखरकटककुहरहरिखरनखरनिवहेतिनिहतनिजहरिणगलितरु-
धिरनिचयनिचितमिव लोहितं वपुरुदयरागधरमधरमिव विभाव-
रीवध्वा धारयति श्वेतभानौ, अचलद्युतचन्द्रकान्तजलधाराधौत
इव ध्वस्ते ध्वान्ते, गोलोकगलितदुग्धविसरवाहिनि दन्तमयमकर-
मुखमहाप्रणाल इवापूरयितुं प्रवृत्ते पयोधिमिन्दुमण्डले, स्पष्टे प्र-
दोषसमये सावित्री शून्यहृदयामिव किमपि ध्यायन्तीं साक्षां
सरस्वतीमवादीत्—‘सखि, त्रिभुवनोपदेशदानदक्षायास्तव पुरो
जिह्वा जिह्वेति मे जल्पन्ती । जानास्येव याहृश्यो विसंस्थुला गु-
णवत्यपि जने दुर्जनवन्निर्दाक्षिण्याः क्षणमङ्गिन्यो दुरतिक्रमणीया
न रमणीया दैवस्य वामा वृत्तयः । निष्कारणा च निकारकणि-
कापि कलुषयति मनस्तिनोऽपि मानसमसदृशजनादापतन्ती ।
अनवरतनयनजलसिच्यमानश्च तरुरिव विपलवोऽपि सहस्रधा
प्ररोहति । अतिमुकुमारं च जनं संतापपरमाणवो मालतीकुमुम-
मिव स्तानिमानयन्ति । महतां चोपरि निपतन्नपुरुषपि सृणिरिव
करिणां क्लेशः कदर्थनायालम् । सहजस्तेहपाशग्रन्थिवन्धनाश्च वा-
खमुचि त्यक्ताकाशे । भूभागमवलम्बमान इत्यर्थः । मेचकितं निर्विभागतां नीतम् ।
शशधरकरैः स्वोकारेण करम्बितेऽत एव क्षयं गच्छति । अन्यत्र चन्द्ररझमानां
धारणेन सेवनेन किर्त्तन्यात्मूढ एवमधिगलत्याद्रितां भजमाने । केशाशपक्षे
तु विसंसमाने । चाषः किकोदिविः पक्षी । हरिः सिंहः । नखरा नखाः । हेति-
रायुधम् । विभावरी रात्रिः । श्वेतभातुश्वन्दः । अचलोऽर्थादुदयाचलः, गोलोको
रदिमसमूहो वा मकरमुखमिव मुखमग्रमस्येति समाप्तः । विसंस्थुला निर्मद्यादाः ।
दुर्जनवन्निर्दाक्षिण्याः कूरा� । क्षणमङ्गिन्य इत्याशासनगर्भेयमुक्तिः । वामाश
त्विय ईदश्य एव । निकारः परिभवः । कणिका लेषाः, शर्करिका च । कलुषयति
दूषयति । कालुष्यं नयति च । मानसं चेतः, सरव्र । अनवरतमधुणा सिच्यमानः ।
अनवरतं घटसारणीप्रणालादिना नयनं प्रापणं यस्य तादृशा जलेनोक्त्यमाणश्च ।
विपलव आपल्लेशः, विगतपलवश्च । प्ररोहति स्थिरीभवति । तस्पक्षे प्रोहा वि-
द्यन्ते यस्य स प्ररोहः, स इवाचरति प्ररोहतीति व्याख्या । संतापः खेदः, ऊष्मा च ।
मालतीकुमुमं सुमनःपुष्पमतिसुकुमारम् । महान्त उत्तमाः द्रावीयांसश्च । सु-
पिरकुशः । मातरोऽपि जन्मभूमयः । दारुणो विषमः, काष्ठस्य च । क्रकचः कर-

न्धवभूता दुर्स्त्यजा जन्मभूमयः । दारयति दारणः क्रकचपात्
इव हृदयं संस्तुतजनविरहः । सा नार्हस्येवं भवितुम् । अभूमिः
खल्वासि दुःखस्वेडाङ्गुप्रसवानाम् । अपि च पुराकृते कर्मणि
बलवति शुभेऽशुभे वौ फलकृति तिष्ठत्याधिष्ठातरि प्रष्टे पृष्टतश्च
कोऽवसरो विदुषि, शुचाम् । इदं च ते त्रिभुवनमङ्गलैककमलम-
मङ्गलभूताः कथमिव मुखमपवित्रयन्त्यशुबिन्दवः । तदलम् । अधुना
कथय कतमं भुवो भागमलंकर्तुमिच्छसि । कस्मिन्ब्रवतिरीर्षति ते
पुण्यभाजि प्रदेशे हृदयम् । कानि वा तीर्थान्यनुग्रहीतुमभिलषसि
केषु वा धन्येषु तपोवनधामसु तपस्यन्ती खातुमिच्छसि । सज्जो-
उयमुपचरणचतुरः सहपांशुक्रीडापरिचयपेशलः व्रेयान्सखीजनः
क्षितितलावतरणाय । अनन्यशरणा चायैव प्रभृति प्रतिपद्यस्य मनसा
वाचा क्रियया च सर्वविद्याविधातारं दातारं च श्वःश्रेयसस्य चर-
णरजः पवित्रितत्रिदशामुरं सुधासूतिकलिकाकल्पितकर्णवतंसं देव-
देवं त्रिभुवनगुरुं त्यम्बकम् । अल्पीयसैव कालेन स ते शापशो-
कविरतिं वितरिष्यति' । इति ।

एवमुक्ता मुक्तमुक्ताफलधवललोचनजललवा सरस्वती प्रत्यवा-
दीत्—‘प्रियसखि, त्वया सह विचरन्ता न मे कांचिदपि पी-
डामुत्पादयिष्यति ब्रह्मलोकविरहः शापशोको वा । केवलं कमला-
सनसेवासुखमार्दयति मे हृदयम् । अपि च त्वमेव वेत्सि मे भुवि
धर्मधामानि समाधिसाधनानि योगयोग्यानि च खानानि स्य-
तुम्’ इत्येवमभिधाय विरराम । रणरणकोपनीतप्रजागरा चा-
चानिमीलितलोचनैव तां निशामनयत् ।

पत्रम् । हृदयं चित्तम्, मध्यं च । संस्तुतः परिचितः । सेति । सर्वनामपदं जा-
नासीत्यादि पूर्वोक्तार्थगर्भीकारेण । अभूमिरस्थानम्, अक्षेत्रं च । इवेडो विषम् ।
शुभेऽशुभे वेत्यादि । सप्रतिपक्षा लोकेत्तिरियम् । ‘अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न
सता नैवासताप्याकुलः’, ‘गतासूनगतासून् नानुशोचन्ति पण्डिताः’ इत्यादिवत् ।
अधिष्ठातरि खासिनि । प्रष्टेऽप्रगासिनि । अपवित्रता नयन्ति, न तु शोभां त्य-
जयन्ति । धामसु स्थानेषु । तपस्यन्ती तपश्चरन्ती । सज्जः प्रणुणः । आङ्गाकर्णी-
यमिति दृश्यत्वः । निःसामान्यविक्षम्भभाजनतामभिव्यनक्ति सखीजनशब्दः ।
श्वःश्रेयसस्य कल्याणश्च दातारम् । सुधासूतिश्चन्द्रः । कलिका तरिका । शापविर-
तिर्ब्रह्मणौका । अतस्तत्र किमन्योपेक्षयेत्याशङ्क्याह—अल्पीयसैव कालेनेति ।
आर्दयति खेहयति । धर्मधामानि मध्यदेशादीनि । समाधिश्चित्तैकाभ्यम् ।

अपरेयुरुदिते भगवति त्रिभुवनशेखरे स्वणखणायमानसखल-
त्खलीनक्षतनिजतुरगमुखक्षिप्तेन क्षतजेनेव पाटलितवपुष्युदयाचल-
चूडामणौ जरत्कुकवाकुचूडासृष्णारुणपुरःसरे विरोचने नातिदूरवर्ती
विविच्य पितामहविमानहंसकुलपालः पर्यटन्नपरवक्तमुच्चैरगायत्—

‘तरलयसि दृशं किमुत्सुकामकलुषमानसवासलालिते ।

अवतर कलहंसि वापिकां पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम्॥२१॥
तच्छुख्या सरस्वती पुनरचिन्तयत्—‘अहमिवानेन पर्यनुयुक्ता ।
भवतु । मानयामि मुनेर्वेचनम्’ इत्युक्त्वोत्थाय कृतमहीतलाव-
तरणसंकल्पा परित्यज्य वियोगविकुञ्चं स्वपरिजनं ज्ञातिवर्गमवग-
णयावगणा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्मुखं कथमायनुनयनिवर्तिता-
नुयायित्रित्रिता ब्रह्मलोकतः सावित्रीद्वितीया निर्जगाम ।

ततः क्रमेण ध्रुवप्रवृत्तां धर्मधेनुमिवाधोधावमानधवलपयोधराम,
योगे हि तदुक्तम्—‘आदौ समाधिमासीत पश्चाद्योगमुपाचरेत्’ इति । रणरणको
दुःखमरतिकृतम् ।

अपरेयुरपरस्मिन्हनि । एते च कालाः संव्यादयो व्यवहारा इहस्या
ब्रह्मलोक उपचरिताः । शेखर इव शेखरो मुण्डमालकः । खलीनं कविका ।
क्षतजं रक्तम् । कुकवाकुः कुकुटः । चूडा मांसमयी शेखरिका । विविच्य
विचार्य । विमानपालः स्वप्रस्तावे हसीं यदाह तेन सरस्वती पर्यनुयोजितेवामृत् ।
अपरवक्त्राख्यं वृत्तमारुद्यायिकासु प्रयोज्यम् । तथा चाह भामहः—‘वक्त्रं चाप-
रवक्त्रं च काव्ये काव्यार्थशंसिनि’ इति । तरलयसीत्यादि । अकलुण्ठ मानसं
यस्य स निर्मलचेता ब्रह्मा, मानसाख्यं च सरः । लालिता शीलिता । वापिका-
पुष्करिणी उपन्तेऽयां तानि कर्मणीति वापिका मर्ल्यभूमिरपि । पङ्कजमा-
लयो यस्य स ब्रह्मा, सरथ । पर्यनुयुक्ता उपपत्त्या बोधिता । अवगणा केवला
सावित्रीव्यतिरेकेण नान्यपरिवारा । कथमपीति । न भृत्यादिवत् । त्रित्रा-
तस्तपस्त्रिसमूहः ।

तत इत्यादावीदृशं मन्दाकिनीमनुसरन्ती सरस्वती मर्ल्यलोकमवततारेति संब-
न्धः । ध्रुवं निखं विष्यत् । तस्मात्प्रवृत्ताम् । ध्रुवस्तारकविशेषो ध्रुवान्नित्यस्थानाद्वा
विष्णोर्वा ध्रुवावूरु पश्चाद्वागौ सविष्णनी ध्रुवे वा तयोः प्रकर्षेण वृत्तां परिवर्तुलां वा ।
अथ इति पदेन धावनकियासहत्वाज्जलस्य ग्रहणं सूच्यते । अत एव धवलाः शुक्राः
पश्चोधरा भेदा यसास्ताम् । इतरत्राधोधावमानाः पयःपूर्णत्वालम्बमानाः क्षीरसुते-
श धवलाः स्तना यस्याः । अधोधावमानं वेगेन प्रसरद्वयलं पयो धास्यति या ताम्,
अयोधावमानो धवलो यः पयोधो वत्ससं राति ददाति या ताम्, धवलो वृष-
स्तस्यै पयो धारयति या तां वेत्यादिकाः कुव्याख्या एव । उद्धुर उद्द्रटः । अन्ध-

उद्गुरध्वनिमन्धकमथनमौलिमालीयमानवालस्ति-
स्त्वरुद्धरोधसमर्थतीर्थैततारवत्वचम्, लङ्गतुङ्गतरङ्गतरतरलतर-
तारतारकाम्, तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलकितपुलिनाम्, आप्न-
वनपूतपितामहपातिपितृपिण्डपाण्डुरितपाराम्, पर्यन्तसुप्रसार्थि-
कुशशयनसूचितसूर्यश्रहसूतकोपवासाम्, आचमनशूचिशब्दीपतिसु-
च्यमानाचनकुसुमनिकरशाराम्, शिवपुरापतितनिर्मात्यमन्दारदाम-
कामनादरदारितमन्दरदरीदृष्टदम्, अनेकनाकनायकनिकायकामि-
नीकुचकलशविलुलितविग्रहाम्, प्राहग्रावद्रामस्वलनमुखरितस्त्रोतसं,
सुषुम्णास्त्रुतशशिसुधाशीकरस्तवकतारकितीराम्, धिषणामिकार्य-
धूमधूसरितसैकतां, सिद्धविरचितवालुकालिङ्गलङ्घनत्रासविद्वुतवि-
द्याधराम्, निर्मोक्तमुक्तिमिव गगनोरगस्य, लीलाललाटिकामिव त्रि-
विष्टपविटस्य, विक्रयवीथीमिव पुण्यपण्यस्य, दत्तार्गलामिव नर-
कनगरद्वारस्य, अंशुकोष्णीषपट्टिकामिव सुमेरुनृपस्य, दुगूलकदलि-
कामिव कैलासकुञ्जरस्य, पद्मतिमिवापवर्गस्य, नेमिमिव कृतयुगस्य,
सप्तसागरराजमहिषी मन्दाकिनीमनुसरन्ती मर्त्यलोकमवततार । अ-
पद्यच्चाम्बरतलस्थितैव हारमिव वरुणस्य, अमृतनिर्जरमिव चन्द्रा-
चलस्य, शशिमणिनिष्ठन्दमिव विन्ध्यस्य, कर्पूरद्वावप्रवाहमिव
दण्डकारण्यस्य, लावण्यरसप्रस्त्रवणमिव दिशाम्, स्फाटिकशिलाप-
दृश्यनमिवाम्बरश्रियाः, स्वच्छशिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पि-
तामहस्यापत्यं हिरण्यवाहनामानं महानदम्, यजनाः शोण इति कथ-
कमथनः शिवः । आलीयमानाः शिष्यन्तः । वालस्तिल्या मुनिभेदाः । रोधस्तटम् ।
स्वद्वच्चरत् । आष्टवनं ज्ञानम् । पितरो देवविशेषाः, आज्ञपाः, सोमपाः, वर्हिष-
धव्य । आचमनेत्यादिना पितामहवश्च ज्ञानादिनिष्ठात्मस्योच्यते । अत एव शान्ती-
पद्देन संभोगासक्तत्वमिव पोषितम् । निकायः समूहः । सुषुम्णाव्योऽमृतमयो र-
विरदिमः । धिषणो वृहसप्तिः । सिद्धकृतत्वेन लिङ्गेषु भगवत्संनिधानमावेचते ।
निर्माकः सर्पकञ्जुकः । विष्णसंतया शुक्ळत्वेन लहरिकावलीत्वेन च निर्मोक्तमुक्तिमि-
वेत्युपेक्षा । गगनमिवोरगः कृष्णतया । ललाटिका ललाटालंकारः । विटो भुजङ्गः ।
उष्णीषं शिरोवेष्टनं दिक्षु प्रसिद्धम् । दुगूलशब्दो दुगूलसमानार्थः । पद्मतिर्मार्गः । अ-
पवर्गो मोक्षः । कृतयुगस्य रचितयुगकाष्ठय रथस्येवर्थः । यथा नेमिवशाद्रथग्रहणं तथा
तद्वशाकृताल्यस्य युगस्य । सप्तसागरराजः क्षीरसमुद्रः । चन्द्राख्यः पर्वत इति के-
चित् । शशिमणिश्वन्दकान्तः । पितामहस्येति । तद्वत्या तदाश्रयणम् । सिकता
विद्यन्ते यस्य स सिकतिलः । मत्तशब्देन सशब्दत्वम्, वेणीपदेन च तत्त्वीसनिवेश-

यन्ति । द्वाच्च च तं रामणीयकहृतहृदया तस्यैव तीरे वासमरचयत् । उवाच च सावित्रीम्—‘सखि, मधुरमयूरविरुद्धयः कुसुमपांशुपटलसिकतिलतस्तलाः परिमलमन्तमधुपवेणीवीणारणितरमणीया रमयन्ति मां मन्दीकुतमन्दाकिनीद्युतेरस्य महानदस्योपकण्ठभूमयः । पक्षपाति च हृदयमत्रैव स्थातुं मे’ इति । अमिनन्दितवचना च तथेति तथा तस्य पञ्चिमे तीरे समवातरत् । एकस्मिन्द्वयं शुचौ शिलातलसनाथे तटलतामण्डपे गृहवुद्धिं बबन्ध । विश्रान्ता च नातिचिरादुत्थाय सावित्र्या सार्धमुच्चितार्चनकुसुमा सस्त्रौ । पुलिनपृष्ठप्रतिष्ठितसैकतशिवलिङ्गा च भक्त्या परमया पञ्चब्रह्मपुरःसरां सम्यज्ञाद्रावन्धविहितपरिकरां ध्रुवागीतिगर्भासवनिपवनवनगगनदहनतपनहुहिनकिरणयजमानमर्यार्मूर्तिरष्टावपि ध्यायन्ती सुचिरमष्टपुष्पिकामदान् । अयत्नोपनतेन फलमूलेनामृतरसमप्यतिशिशयिषमाणेन च स्वादिन्ना शिशिरेण शोणवारिणा शरीरस्थितिमकरोत् । अतिवाहितदिवसा च तस्मिल्लतामण्डपशिलातले कल्पितपङ्खवशयना सुष्वाप । अन्येयुरप्यनैव क्रमेण नकंदिनमत्यवाहयत् ।

एवमतिक्रामत्सु दिवसेषु गच्छति च काले याममात्रोद्दते च रवावुत्तरस्यां ककुभि प्रतिशब्दपूरितवनगहरं गम्भीरतारतरं तुरङ्गहेषितहादमशृणोत् । उपजातकृतहृला च निर्गत्य लतामण्डपाद्विलोकयन्ती विकचकेतकीगर्भपञ्चपाण्डुरं रजःसंघातं नातिद्वी-

सादश्यमाह । वेणी पङ्किः । लिङ्गतेऽनेनेति लिङ्गमाकारः । पञ्च ब्रह्माणि सद्योजातः, वामदेवः अधोरः, तत्पुरुषः, ईशानश्चेति । मुद्राबन्धो विशिष्टः कराङ्गुलिसंनिवेशः । ध्रुवाख्या विशिष्टा गीतिः । वनं तोयम् । यजमान उप्रः । अस्य पुष्पाष्वेष्वाष्टपुष्पिका । तत्र प्रभृति गन्धप्रधानं पार्थिवम्, अर्धसानादिकं रसप्रधानमायम्, प्रदीपा भरणप्रभाद्विष्प्रधानं तैजसम्, अनुलेपनप्रसृति सर्वप्रधानं वायवीयम्, सुषिरातोद्यगीतादिकं चाद्वप्रधानमाकाशीयम्, अनुध्यानं मानसम्, अस्ति सर्वत्रैवेश्वर इति चिक्षयो बौद्धम्, अहमेवेश्वर इत्याहंकारिकम् । यदा आसनवर्गप्रसृतिष्प्रसृतु प्रखेकमष्टपुष्पिका । अतिशेतुमभिभवितुमिच्छतातिशिशयिषमाणेन । स्वादिन्ना मृष्टत्वेन । शरीरस्थितिमिति । न लातुमिमोजनम् । अन्येयुरन्यसिनहनि ।

यामः प्रहरः । नकंदिनशब्देन तत्कालनिर्वतनीयं कर्मेव लक्ष्यते । गम्भीरश्चिरकालस्थितः । तारतरो दूरदेशश्रूयमाणः । हेषितमध्यशब्दः, तद्धपो हादो व्यस्तिस्तम् । कर्मेणलादावश्ववृन्दं संददेशस्ति संबन्धः । शफरा मत्स्यः । तदुदरवत्तश्च धूरसे । प्रलम्बेत्यादिना सञ्जलमुक्तम् । कवाः केशाः । सौकुमार्यात्पल्लवानीव । ध-

यसि संमुखमापतन्तमपश्यत् । ऋमेण च सामीप्योपजायमाना-
भिद्यक्ति तस्मिन्महति शफरोदरधूसरे रजसि पयसीव मक-
रचक्रं पूवमानं पुरः प्रधावमानेन, प्रलम्बकुटिलकचपह्लवघटितल-
लाटजूटकेन, धवलदन्तपञ्चिकाद्युतिहसितकपोलभित्तिना, पि-
नद्वकृष्णागुरुपङ्ककल्कच्छुरणकृष्णशब्दलकषायकच्छुकेन, उत्तरीय-
कृतशिरोवेष्टनेन, वामप्रकोष्ठनिविष्टस्पष्टहाटककटकेन, द्विगुणपद्म-
पद्मिकागाढभन्धित्यतासिवेनुना, अनवरतव्यायामकृशकर्कशश-
रीरेण, वातहरिणयूथेनेव मुदुर्सुहुः खमुद्दीयमानेन, लङ्घितसमवि-
षमावटविटपेन, कोणधारिणा, कृपाणपाणिना, सेवागृहीतविवि-
धवनकुसुमफलभूलपर्णेन, ‘चल चल, याहि याहि, अपसर्पाप-
सर्प, पुरः प्रयच्छ एन्थानम्’ इत्यनवरतकृतकललेन युवग्रायेण,
सहस्रात्रेण पदातिवलेन सनाथमश्ववृन्दं संददर्श ।

मध्ये च तस्य सार्वचन्द्रेण मुक्ताफलजालमालिना विविधरक्ष-
खण्डखचितेन शङ्खक्षीरकेनपाण्डुरेण क्षीरोदेनेव स्वयं लक्ष्मीं दातु-
मागतेन गगनगतेनातपत्रेण कृतच्छायम्, अच्छाच्छेनाभरणद्युतीनां
निवहेन दिशासिव दर्शनानुरागलग्नेन चक्रवालेनानुगम्यमानम्,
आनितम्बविलम्बिन्या मालतीशेखरस्त्रजा सकलभुवनविजयार्जि-
तया रूपपताकयेव विराजमानम्, उत्सर्पिभिः शिखण्डखण्डिका-
पद्मरागमणेररुणैरंगुजालैरहृश्यमानवनदेवताविधृतैर्बालपल्लैरिव
प्रमृज्यमानमार्गेरुपरुषवपुषम्, बकुलकुञ्जलमण्डलीमुण्डमालाम-
ण्डनमनोहरेण कुटिलकुन्तलस्तवकमालिना मौलिना मीलितातपं

टितललाटजूटता दक्षिणात्येषु वेशः । दन्तपत्रिका कर्णाभरणभेदः । पिनज्ञो
बद्धः । कृष्णागुरुः पद्मो निर्वृष्टे कृष्णागुरुः, तस्य शुक्रस्य सतः कलकथूर्णः, तच्छु-
रणात्कृष्णेन गुणेन शब्दं कथार्यं साधिवासितं कञ्जुकं वारवाणं यस्य । उ-
त्तरीयेत्यादिना संनद्वतां वर्मादिप्रसङ्गं चाह । वामेलनेनाश्रमिस्वभाववर्णना
श्वारिता चोका । ‘प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरलिमणिवन्धयोः’ । हाटकं स्वर्णम् ।
यदेव द्विगुणात एव गाढभ्रन्धिसहलम् । ग्रथिताविषेसिनी । असिषेनुद्भुरिका ।
वातहरिणो यो वाताभिमुखं धावति । अवट उन्मार्गः । कोणो लगुडः ।

मध्य इत्यादौ तस्य च मध्येऽष्टादशवर्षदेशीयं युवानमद्राक्षीदिति संबन्धः ।
क्षीरोदस्याप्यर्थवचन्द्रादि सर्वे योज्यम् । आया कान्तिरपि । चक्रवालेन समूहेन ।
नितम्बशब्दो मुख्यार्थः । ‘पथाभितम्बः ख्रीकव्याः’ इत्यर्थः । शिखण्डखण्डिका
चूडाभरणम् । प्रमृज्यमानेति । वर्तमानकालोऽत्र विवक्षितः । बकुलेत्यादिना

पिवन्तमिव दिवसम्, पशुपतिजटामुकुटमृगाङ्कद्वितीयशकलघटि-
तस्येव सहजलक्ष्मीसमालिङ्गितस्य ललाटपट्टस्य मनःशिलापद्मपि-
ङ्गलेन लावण्येन लिम्पन्तमिवान्तरिक्षम्, अभिनवयौवनारम्भाव-
ष्टम्भप्रगत्तमद्विषिपातृणीकृतत्रिभुवनस्य चक्षुषः प्रथिन्ना विकचकु-
मुद्कुलवल्यकमलसरःसहस्रसंछादितदशदिशं शरदमिव प्रवर्तय-
न्तम्, आयतनयननदीसीमान्तसेतुवन्धेन ललाटटटशशिमणिशि-
लातलगलितेन कान्तिसलिलस्त्रोतसेव द्राघीयसा घोणावंशेन शो-
भमानम्, अतिसुरभिसहकारकपूरककोललवङ्गपारिजातकपरिम-
लमुचा मत्तमधुकरकुलकोलाहलमुखरेण मुखेन सनन्दनवनं वस-
न्तमिव वसन्तम्, आसन्नसुहृत्परिहासभावनोत्तानितमुखमुग्ध-
हसितैर्दशनज्योतस्त्राह्णपितदिङ्गुद्यैः पुनःपुनर्नभसि संचारिणं च-
न्द्रालोकमिव कल्पयन्तम्, कदम्बमुकुलस्थूलमुक्ताफलयुगलमध्या-
ध्यासितमरक्तस्य त्रिकण्ठककर्णाभरणस्य प्रेष्ट्वतः प्रभया समुत्स-
र्पन्त्या कृतसकुमुमहरितकुन्दपल्लवकर्णावतंसमिवोपलक्ष्यमाणम्,
आमोदितमृगमदपद्मलिखितपत्रमङ्गभास्वरम्, भुजयुगलमुदामम-
कराक्रान्तशिखरमिव मकरकेतुकेतुदण्डद्वयं द्वान्तम्, धवलब्रह्मसूत्र-
सीमन्तितं सागरमथनसामर्षगङ्गास्रोतःसंदानितमिव मन्दरं देह-
मुद्धहन्तम्, कर्पूरक्षेदमुष्टिच्छुरणपांगुलेनेव कान्तोच्चकुचक्कवा-
कयुगलविपुलपुलिनेनोरःस्थलेन स्थूलभुजायामपुञ्जितम्, पुरो वि-
स्तारयन्तमिव दिक्कचक्रम्, पुरस्तादीषद्योनाभिनिहैतैककोणकम-
नीयेन पृष्ठतः कक्ष्याधिकक्षिपल्लवेनोभयतः संवलनप्रकटितोरुत्रि-
भागेन हारीतहरिता निविडनिर्पीडितेनाधरवाससा विभज्य-
मानतनुतरमध्यभागम्, अनवरतश्रमोपचितमांसकठिनविकटमक-
मियोगमानातपतुस्यवस्तुनिर्देशः । कुन्तलः केशहस्तः स एव रूबकः । पुष्पस्तबकः
पुष्पसंघातः । सहजाङ्गुत्रिमा, सहोत्पन्ना च । लक्ष्मीः शोभना, श्रीश्व । लावण्यमत्र
कान्तिः । अबृष्मभो गवैः । द्राघीयसा दीर्घतरेण । सहकारः सुगन्धद्रव्यमेदः सह-
कारफलेनेव क्रियते । पारिजातकोऽनेकद्रव्यसंस्कृतः मुखवासिशेषः, देववृक्षश्च ।
वसन्तश्वेतविधेनेव मुखेन प्रारम्भेनोपलक्षितो भवति । रबत्रितयेन कृतं त्रिकोणक-
ष्टकाल्यं कर्णाभरणम् । मृगमदः कस्तूरिका । सदानितं बद्रम् । वेष्टितमिलयैः ।
कुचावत्र कान्तासंबन्धिनावेव । चक्रवाकयुगलं तस्य कृते पुलिनसदृशम् । कोणः
पल्लवः पृष्ठतः पश्चाद्वागे कक्ष्यायाः परिवलनादविकक्षुतिरित्युक्ताः । क्षिसो लम्ब-
मानः पल्लवो यस्तत् । संवलनं संकोचनम् । हारीतः पक्षिमेदः । हरिता नीलेन ।

रमुखसंलभजानुभ्यां विशालवक्षः स्थलोपलवेदिकोत्तम्भनशिलास्त-
म्भाभ्यां चारुचन्दनस्थासकस्थूलकान्तिभ्यामूरुदण्डाभ्यामुपहस-
न्तमिवैरावतकरायामम्, अतिभरितोरुभारवहनसेवेनेव तनु-
तरज्ञाकाण्डं कल्पपादपलवद्ययस्येव पाटलसोभयपार्थीविल-
म्बिनः पादद्ययस्य दोलायमानैर्नखमयूखैरश्वमण्डनचामरमालामिव
रचयन्तम्, अभिमुखमुचैरुद्ध्वद्विरतिचिरमुपरिविश्रान्त्यद्विरिव
वलितविकटम्, पतद्विः खुरैः खण्डितभुवि प्रतिक्षणदशनविमुक्त-
खणखणायितखरखलीने दीर्घग्राणलीनलालिकललाटलुलितचारु-
चामीकरचक्रके शिज्ञानशातकौम्भजयनशोभिनि मनोरंहसि
गोलाङ्गूलकपोलकालकायलोग्नि नीलसिन्धुवारवर्णे वाजिनि महति
समारुद्धम्, उभयतः पर्याणपटश्लिष्टहस्ताभ्यामासन्नपरिचारकाभ्यां
दोधूयमानधवलचामरिकायुगलम्, अग्रतः पठतो बन्दिनः
सुभाषितमुत्कण्टकितकपोलफलकेन लग्नकर्णोत्पलकेसरपक्षमशक-
लेनेव मुखशशिना भावयन्तम्, अनङ्गयुगवतारमिव दर्शयन्तम्,
चन्द्रमयीमिव सृष्टिमुत्पादयन्तम्, विलासप्रायमिव जीवलोकं
जनयन्तम्, अनुरागमयमिव मार्गान्तरमानयन्तम्, शृङ्गारमय-
मिव दिवसमापादयन्तम्, रागराज्यमिव प्रवर्तयन्तम्, आकर्ष-
णाञ्जनमिव चक्षुषोः, वशीकरणमत्रमिव मनसः, स्वस्यावेशचूर्णमि-
वेन्द्रियाणाम्, असंतोषमिव कौतुकस्य, सिद्धयोगमिव सौभाग्यस्य,

मकरमुखं जानुनोहपरिभागः । उत्तम्भनं धारणम् । स्थासकश्वन्दकः । आयामो
दैर्घ्यम् । न केवलमायामं शुक्लमयुपहसन्तम् । धर्मयोरेकनिर्देशोऽन्यसंवित्सा-
हचर्यात् । ‘अतिभरितोरुभारवहनेन’ इति पाठः । ऊरु एव भारः । प्रशस्ता जंघा
जंघाकाण्डम् । कल्पपादपसंबन्धितथा न केवलं लौहिण्यं सौकुमार्याशुच्यते ।
यावत्सकलसंपत्फलप्रदल्लादिप्रकर्षान्तरम् । अतिचिरमिल्यादिनानाकुलसमुच्चरे ।
यदुक्तम्—‘आवृता कुञ्चिता स्थूलदलपाल्यप्रसंस्थिताः । विवर्ज्याश्चाकुलपदन्यासेन
गमनेन च॥’ इति । विकटं चित्रम् । खुरैरिति । तद्वापारवैचित्र्याद्वृत्तमग्रिमयो-
रेव । एवंविविधसंनिवेशसंभवात् । खलीनं कविका । लालिका कविकाशेवरम् । जयनं
हयमण्डनमाला । गोलाङ्गूलः कृष्णमुखो वानरः । नीलेत्यादौ कुमुदकुन्दमृणालगौर
इस्यादिवन्न पौनस्तुतम् । महतीति । उक्तं च—‘सर्वेलक्षणहीनोऽपि महाकायः
प्रशस्यते’ इति । आसन्नेत्यनेन विश्वसनीयत्वमुक्तम् । अनङ्गयुगेति । अनङ्गजन्मना
यदुपलक्षितं युगं कालविशेषस्तस्य नूतनमदनसादश्यात् । अद्वा अनङ्गयोर्युगं तद-
वतारमिव । द्विलसंख्यापूर्वकत्वात् । चन्द्रमयीमिवेति कान्तिमयत्वेन । आकर्षणाङ्गनं
वशीकरणार्थं कज्जलम् । असंतोषमिवेति । यस्यैनं प्राय्य कौतुकं न निवर्तते,

पुनर्जन्मदिवसमिव मन्मथस्य, रसायनमिव यौवनस्य, एकराज्यमिव रामणीयकस्य, कीर्तिस्तम्भमिव रूपस्य, मूलकोपमिव लावण्यस्य, पुण्यकर्मपरिणाममिव संसारस्य, प्रथमाङ्गुरमिव कान्तिलतायाः, सर्गाभ्यासफलमिव प्रजापतेः; प्रतापमिव विभ्रमस्य, यशःप्रवाहमिव वैदग्ध्यस्य, अष्टादशवर्षदेशीयं युवानमद्राक्षीत् ।

पार्श्वे च तस्य द्वितीयमपरसंश्लिष्टुरङ्गम्, प्रांशुमुत्तमतप-नीयस्तम्भाकारम्, परिणतवयसमपि व्यायामकठिनकायम्, नीचनखदमश्रुकचम्, शुक्तिखलतिम्, ईषतुन्दिलम्, रोमशोरः-स्थलम्, अनुल्बणोदारवेशतया जरामपि विनयमिव शिक्षयन्तम्, गुणानपि गरिमाणमिवानयन्तम्, महानुभावतामपि शिष्यतामिवा-नयन्तम्, आचारस्याचार्यकमिव कुर्वाणम्, धवलवारवाणधारि-णम्, धौतदुक्तुलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिं पुरुषम् ।

अथ स युवा पुरोयायिनां यथादर्शनं प्रतीत्य विस्मितम-नसां कथयतां पदातीनां सकाशादुपलभ्य दिव्याकृति तत्कन्या-युगलमुपजातकुतूहलः प्रतूर्णतुरगो दिट्सुस्तं लतामण्डपोदेशमाज-गाम । दूरादेव च तुरगादवततार । निवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह चरणाभ्यामेव सविनयमुपसर्सर्प । कृतोपसं-

तस्य संतोष एव नास्ति । केषाचिदेव द्रव्याणां संबन्धी यो न कदाचित्कार्ये व्यभिचरति स सिद्धयोगः । सौभाग्यं तावत्सर्वे किञ्चन वशीकुरते, एवं चास्य तदेव सिद्धयोग इव तदाश्रयणतन्त्रिःशेषलोकवशीकरणक्षमलभ्यम् । जन्मदिवसमिति तदोचरपतितानां कामोत्पत्तेः । रसायनमिवेति । यथा रसायनवशात्कञ्चित्परिपूर्णश्च स्थिरश्च भवति, तद्वदेतदाश्रयेण यौवनम् । ईषदसमाप्तोऽयादशवर्षेऽयाद-शवर्षदेशीयस्तम् । न परेण संश्लिष्टस्तुरङ्गो यस्य तम् । ददीचस्य तु पर्याप्तशिष्टाद्युक्तम् । परिणतवयस्त्वेन सल्यवादिना सावित्रीसरस्वत्यौ प्रति च विज्ञम्भकारिल-मुच्यते । अन्यथोपकम एवं संभाषणमात्रं न प्रवर्तते ।

शुक्तिखलतिं शुक्ताकारखल्वाट्यम् । तुन्दिलं लम्बोदरम् । अत एवास्य विकु-
क्षिरिति नाम । अनुल्बणोऽनुद्रुतः । उदारः श्रेष्ठः । जरामिति । जरा किल
सर्वे विनयं शिक्षयति । महानुभावता महाशयता । अनुभावयति कार्यमकार्ये
वा बोधयतीत्युभावः । शिष्यतामिति । परशासनदक्षकर्म महानुभावतया
तत एवावसीयत इत्युक्तं भवति । आचारः शास्त्राकारप्रदर्शिता विशिष्टा नीतिः ।
संच च सर्वेस्मिन्नाचार्यकमवलम्बते । संस्कारातिशयमापादयतीत्यर्थः । वलक्षः
शुक्तः । वारचाणः कञ्जुकः । मौलेयाः केशाः ।

अथेति । नतु गतागतिकतया सर्वचेतनाभिप्रायेण सौन्दर्यमेतयोरभिव्यज्यते ।
प्रतीत्य च पुनः प्रसङ्गत उपेत्य । कन्यकात्वादेतत्रानुचितम् । प्रतर्णो वेगानी ।

प्रहणौ तौ सावित्री समं सरस्वता किसलयासनदानादिना सकु-
सुमफलार्घ्यवसानेन वनवासोचितेनातिथ्येन यथाक्रमसुपजग्राह ।
आसीनयोश्च तयोरासीना नातिचिरमिव स्थित्वा तं द्वितीयं प्रब-
यसमुद्दिश्यावादीत्—‘आर्य, सहजलज्जाधनस्य प्रभदाजनस्य प्र-
थमाभिभाषणमशालीनता, विशेषतो वनमृगीमुखस्य कुलकुमारी-
जनस्य । केवलमियमालोकनकृतार्थाय चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयत्यु-
दन्तश्रवणकुतूहलिनी श्रोत्रवृत्तिः । प्रथमदर्शने चोपायनमिवोप-
नयति सज्जनः प्रणयम् । अप्रगल्भमपि जनं प्रभवता प्रश्रयेणा-
पितं मनो मध्यव वाचालयति । अयन्नेनैव चातिनष्टे साधौ
धनुषीव गुणः परां कोटिमारोपयति विस्तम्भः । जनयन्ति च वि-
स्मयमतिधीरधियामदृष्टपूर्वा दृश्यमाना जगति स्थृष्टः सृष्ट्यति-
श्याः यतस्मिभुवनाभिभावि रूपमिदमस्य महानुभावस्य । सौज-
न्यपरतत्रा चेयं देवानांप्रियस्यातिभद्रता कारयति कथां न तु यु-
वतिजने सहोत्था तरलता । तत्कथयागमनेनापुण्यभाक्तमो वि-
जृमिभतविरहव्यथः शून्यतां नीतो देशः । क्व वा गन्तव्यम् ।
कस्य वायमपृहत्हरहुंकाराहंकारोऽपर इवानन्यजो युवा । किं-
नाशः समृद्धतपसः पितुरयममृतवर्धी कौस्तुभमणिरिव हरेहृदय-
माहादयति । का चास्य त्रिभुवननसस्या प्रभातसंध्येव महतस्ते-
जसो जननी । कानि वास्य पुण्यभाज्जि भजन्त्यमिख्यामक्षराणि ।

साधुना विनीतेन ‘उपसंग्रहणं धीरा: कथयन्वयमिवादनम्’ । आतिथ्यमेवोपजग्राहा-
पूजयत् । ‘प्रवयाः सात्परिणतः’ । अशालीनता धृष्टता । वनशब्देन मृगीसामान्येऽपि
जनसंपर्कार्यभावमाह । उपायनं ढौकनिका । उपनयति ढौकयति । प्रगल्भमि-
त्यादि । मनः कर्तुं अप्रगल्भमपि जनं वाचालयति । कीदृशम् । प्रभवता स्वामिना
प्रश्रयेण प्रत्यर्पितं दत्तमेवंविधसम्मदीयं युध्मातु मन इति वहिःप्रकाशितं यश्च
परतथ केनापि प्रभावरीलेन ढौकितं मध्यप्रगल्भमपि जनं कुलयोषित्यायं वाचा-
लयति किंचन जल्पयति । अत्रापि प्रश्रयेणेति सामिप्रायम् । तथा च—‘अन्य-
थान्यवनितान्तचित्तं चित्तनाथसमिश्रक्षितवत्या । पीतभूरिसुरयापि न भोदे निर्वृ-
तिहि मनसो भद्रहेतोः ॥’ इत्युक्तम् । नम्रे प्रहे, कुञ्जे च । गुणो विनयादिः, ज्ञा-
च । कोटिः प्रकर्षः, धनुःशिखा च । देवानांप्रियस्येति पूजावचनम् । धृष्टा अङ्ग-
क् । अत्रागमनेत्यादिना ब्रह्मोक्तशापबुद्धा दधीवस्य तद्रुत्योग्यतया कतम इति
देशोकर्षकुलादिकं पृच्छति । कस्येति । देवस्य । सिद्धा देवाः । अनन्यजः कामः ।
महतस्तेजस्य इति । महश्च तेजः सूर्यस्यम् । अभिख्या नाम । अयमेव

आर्यपरिज्ञानेऽप्यथमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनो हृदयस्य इत्युक्तवत्यां तस्यां प्रकटितप्रश्रयोऽसौ प्रतिव्याजहार—‘आयुष्मति, सतां हि प्रियं वदता कुलविद्या। न केवलमाननं हृदयमपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाशीकरशीतलैरानन्दयति वचोमिः। सौजन्यजन्मभूमयो भूयसा तुभेन सज्जननिर्माणशिल्पकला भवाहृश्यो जायन्ते। दूरे तावदन्योन्यस्यालापनममिजातैः सह दशोऽपि मिश्रीभूता महतीं भूमिमारोपयन्ति। श्रूयताम्—अर्यं खलु भूषणं भारीववंशस्य भगवतो भूर्भुवःस्ववितयतिलकस्य, अद्भ्रप्रभावस्तम्भितजम्भारिमुजस्तम्भस्य, सुरासुरमुकुटमणिशिलाशयन-दुर्लिलितपादपङ्केस्त्रहस्य, निजतेजःप्रसरमुष्टपुलोम्बश्यवनस्य वहिवृत्तिजीवितं दधीचो नाम तत्यः। जनन्यस्य जितजगतोऽनेकपार्थिवसहक्षानुयातस्य शर्यातस्य सुता राजपुत्री त्रिमुखनकन्या-रत्नं सुकन्या नाम। तां खलु देवीमन्तर्बह्वीं विदित्वा वैजनने मासि प्रसवाय पिता पत्युः पार्श्वात्स्वगृहमानाययत्। असूत च सा तत्र देवी दीर्घायुषमेनम्। अनेहसावर्धत तत्रैवायमानन्दितज्ञातिवर्गो वालस्तारकराज इव राजीवलोचनो राजगृहे। भर्तृमवन-मागच्छन्यामपि दुहितरि नासेचनकदर्शनमिमममुच्चन्मातामहो मनोविनोदनं नप्रारम्। अशिक्षतायं तत्रैव सर्वा विद्याः सकलाश्च कलाः। कालेन चोपारुदयौवनमिममालोक्याहमिवासावप्यनुभवतु मुखकमलावलोकनानन्दमस्येति मातामहः कथंकथमप्येनं पितुर-

क्रम इति। यथास्योत्पत्त्यादिकं तद्वद्वतोऽपीत्यर्थः। कला उपायः। भूरिति रेफान्तो भूवाची। सुव इति रेफान्तः पातालवाची। भूत्व भुवत्व खत्व भूर्भुवःस्यः। एषां त्रयमिति समाप्तः। अद्भ्रोऽनल्पः। जम्भारिमन्दः। स हायिभ्यां यज्ञमागमुजो कुर्वावामिति चिरं प्रार्थितः। तथेति प्रतिपद्य ताभ्यां भागं ददिन्द्रेणोदयतवज्ञेण रोषितः। ततस्तेनास्य सवज्ञः स्तम्भितो भुज इति। दुर्लिलोऽलभ्यविषयः। मुष्टपुलोम्ब इति। अनवरतं हृदयां दुहितरि कोपान्मात्रा गृहणमासिति पुलोम्बो राक्षसस्योक्तम्। ततस्यां प्रतिगृह्य तत्रैव स्थापयित्वा क्रापि गते रक्षसि सा भृगुणा विवाहिता। ततः सगर्भा सती पुलोम्बागत्यापहियमाणतया च्यवत्नं गर्भमत्याक्षीत्। तेन चान्वर्थनामा तदक्षो दृष्ट्वादद्यत। अन्तर्वलीं गर्भिणीम्। वैजनने मासि प्रसवमासे। दीर्घायुषमिति साभिप्रायम्। रूपकुलाद्युत्कर्षे वर्णिते सल्येतदेव वरगुणवर्णनमवशिष्यते। अनेहसा परिपूर्णेन कालेन। ‘न जायते यत्र वृत्सितदासेचनकं विदुः’। नपार पौत्रम्।

नितकमधुना व्यसर्जयत् । मामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनाम्नः शर्या-
तस्याज्ञाकारिणं विकुश्चिनामानं भृत्यपरमाणुमवधारयतु भवती ।
पितुः पादमूलमायान्तं मया साभिसारमकरोत्सामी । तद्विज्ञः
कुलकमागतं राजकुलम् । उत्तमानां च चिरंतनता जनयत्यनुजी-
विन्यपि जने कियन्मात्रमपि मन्दाक्षम् । अक्षीणः खलु दाक्षि-
ण्यकोशो महताम् । इतश्च गव्यूतिमात्रमिव पारेशोर्णं तस्य भग-
वतश्चयवनस्य स्वनाम्ना निर्मितव्यपदेशं च्यावनं नाम चैत्र-
शक्लं पाननं निवासः । तदवधिश्चेयं नौ यात्रा । यदि च गृ-
हीतक्षणं दाक्षिण्यमनवहेलं वा हृदयमस्याकमुपरि भूमिर्वा प्रसा-
दानामयं जनः अवणाहीं वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः
प्रणयः कुतूहलस्य । वयमपि शुश्रूषवो वृत्तान्तमायुष्मयोः । नेय-
माकृतिर्दिव्यतां व्यभिचरति । गोत्रनामनी तु श्रोतुमभिलषति
नौ हृदयम् । तत्कथय कतमो वंशः स्पृहणीयतां जन्मना नीतः ।
का चेयमत्रभवती भवत्याः समीपे समवाय इव विरोधिनां पदा-
र्थानाम् । तथा हि । संनिहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च, पुण्ड-
रीकमुखी हरिणलोचना च, बालातप्रभाघरा कुमुदहासिनी च,
कलहंसस्वना समुन्नतपयोधरा च, कमलकोमलकरा हिमगिरिशि-
लापृथुनितम्बा च, करभोर्हर्विलम्बितगमना च, अमुक्तकुमारभावा
स्त्रिन्धतारका च' इति । सा त्वदादीत्—‘आर्य, श्रोत्यसि कालेन ।
भूयसो दिवसानन्त्र स्थातुमभिलषति नौ हृदयम् । अल्पीयांश्चायमध्वा ।
परिचय एव प्रकटीकरिष्यति । आर्येण न विस्मरणीयोऽयमनुष्ठ-
साभिसारं ससहायम् । मन्दाक्षमुपरोधम् । गव्यूतिः कोशद्वयम् । यात्रा प्रस्या-
नम् । गोत्रं वंशः । समवाय एकत्रिश्चितिः । बालेषु केशेष्वन्धकारं तम इति
यस्या बालं प्रत्यग्रम् । भास्त्रती मूर्तिमती । भास्त्रत आदित्यस च मूर्तिः । न
कदाचित्संनिहितबालान्धकारा भवतीति विरोधः । पुण्डरीकं पद्मम्, सिंहश्च
यस्या मुखं तत्र कथं हरिणस्य विलोचने स्त इति विरोधः । पयोधरौ स्तनौ,
मेघाश्च पयोधराः । कलहंसानां स्वनो यस्यां सा । सरित्कथं प्रावृद्ध भवतीति
विरोधः । करो हस्तः, रद्धिमश्च । शिला वातवज्जीभूतं हिमम् । यत्र च हिम-
गिरिशिलमिः पृथुर्मध्यभागस्तत्र कथं पद्मकोमलकान्तिः । हिमस्पशें पद्मना-
शात् । ‘मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः’ । करभश्चोष्टः । विलम्बितं सवि-
लासम् । लम्बितश्च करभो यस्याः । करभोरु कथं विगतकरभगमनेति विरोधः ।
कुमारभावो बाल्यम्, कुमारे च भावो भक्तिः । द्विष्ठो रम्यः, प्रतीतश्च । तारका-
क्षणः कनीनिका, दैत्यभेदश्च तारकः स्कन्देन यो हतः । परिचयः संस्तवः । अनुष्ठः

दृष्टोजनः' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् । दधीचस्तु नवाम्भोभरगम्भीरा-
म्भेवरध्वाननिभया भारत्या नर्तयन्वनलताभवनभाजो भुजगभुजः
सुधीरमुवाच—‘आर्य, करिष्यसि प्रसादमार्याराध्यमाना । पश्या-
मस्तावत्तात्म् । उत्तिष्ठ । ब्रजामः’ इति । तथेति च तेनाभ्यनुज्ञातः
शनकैरुत्थाय छ्रुतनमस्कृतिरुच्चाल । तुरगारुदं च तं प्रयान्तं
सरखती सुचिरमुत्तमितपद्मणा निश्चलतारकेण लिखितेनेव च-
क्षुषा व्यलोकयत् । उत्तीर्य शोणमचिरेणैव कालेन दधीचः पि-
तुराश्रमपदं जगाम । गते च तस्मिन्सा तामेव दिशमालोक-
यन्ती सुचिरमतिष्ठत् । कृच्छ्रादिव च संजहार दृशम् ।

अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा स्मृत्वा च तां तस्य रूपसंपदं पुनः पु-
नर्व्यस्मयतास्या हृदयम् । भूयोऽपि चक्षुराचकाङ्क्ष तदृशनम् ।
अवशेष केनाप्यनीयत तामेव दिशं उत्तिः । अप्रहितमपि मनस्ते-
नैव सार्धमगात् । अजायत च नवपङ्कव इव बालवनलतायाः
कुतोऽप्यस्या अनुरागश्चेतसि । सालस्येव शून्येव सनिद्रेव दि-
वसमनयन् । अस्तमुपयाति च प्रत्यक्षपर्यस्तमण्डले लाङ्गलिका-
स्तबकताश्रतिषि कमलिनीकामुके कठोरसारसगिरःशोणशो-
चिषि सावित्रे त्रयीमये तेजसि, तरुणतरतमालश्यामले च मलि-
नयति व्योम व्योमव्यापिनि तिमिरसंचये, संचरत्सिद्धसुन्दरी-
प्रसङ्गः । विकृष्टिशार्थितयापि सावित्र्या कौतुकनिर्वृत्तिर्मा भूदित्यात्मस्वरूपं नोक्तम् ।
अत एवोत्तरत्र तदनुवन्ध एवोक्तः—भूयसो द्विवसानित्यादिना । स्वरूपो-
कौ च ज्ञातसरखतीक्लेनापत्यजननकायेभङ्गो भवेत् । भारती वाक् । भुजगभुजो म-
यूरान्, भुजग इव भुजावस्येति च । उच्चनाल गन्तुं प्रवृत्तः । उत्तमितानुत्क्रियानि ।

कुतोस्मि कसादपि न ज्ञायत इत्यर्थः । मनुष्यतस्तथावियस्तादियः कथम-
चुराग इति । कथमेतदस्या उपपद्यत इति न वाच्यम् । यदाह मुनिः—‘शाप्रं-
शातु दिव्यानां तथा चापत्यलिप्स्या । कार्यो मानुषसंयोगः शङ्काररससंत्रयः’ ॥
इति । अन्यत्र कुतः जितेनवपङ्गवोऽनुरागहृतो लतार्थो जायत इत्येवमिलाषरू-
पं प्रथमं दशान्तरमालभ्येत्यादिना द्वितीयचिन्तनरूपमाह । अनश्चत्कष्टेनात्यवाह-
यत् । अस्तमित्यादौ पङ्गवशयने तस्याविति संबन्धः । प्रतीच्यां पश्चिमायाम् । ला-
ङ्गलिका फलिनी । मयूरशिशौषधिरित्यपरे, रक्किकेत्यये । कमलिनीकामुक इति
सरखतीदविताभिप्रायेणोक्तम् । कठोरो जरठः । सारसो लक्ष्मणः । शोणो लोहितः ।
शोन्किदपि । ‘कृम्यजुःसामनामानि त्रयो वेदाश्वयी स्मृता । वेदे च पञ्चते सैषाः’ ।

नपुररवानुसारिणि च मन्दं मन्दाकिनीहंस इव समुत्सर्पति
शशिनि गगनतलम्, कृतसंध्याप्रणामा निशामुख एव निपत्य वि-
मुक्ताङ्गी पल्लवशयने तस्यौ । सावित्र्यपि कृत्वा यथाक्रियमाणं सा-
यंतरं क्रियाकलापमुचिते शयनकाले किसलयशयनमभजत । जा-
तनिंद्रा च सुष्ठाप ।

इतरा तु मुहुर्मुहुरज्ञवल्लैर्विलितकिसलयशयनतला निमी-
लितलोचनापि नाभजत निद्राम् । अचिन्तयच—‘मर्त्यलोकः खलु
सर्वलोकानामुपरि, यस्मिन्नेवंविधानि संभवन्ति विभुवनभूषणा-
नि सकलगुणामगुरुणि रत्नानि । तथा हि । तस्य मुखलावप्य-
प्रवाहस्य निष्यन्दविन्दुरिन्दुः । तस्य च चक्षुषो विक्षेपा विकच-
कुमुदकुबलयकमलाकराः । तस्य चाधरमण्डीर्धितयो विकासितवन्धु-
कवनराजयः । तस्य चाङ्गस्य परभागोपकरणमनङ्गः । पुण्यभाज्जि
तानि चक्षुषि चेतांसि यौवनानि वा छैणानि, येषामसौ विषयो
दर्शनस्य । क्षणं तु दर्शयता च तमन्यजन्मजनितेनेव मे फलित-
मध्यमेण । का प्रतिपत्तिरिदानीम्’ इति चिन्तयन्तेव कथंकथमप्य-
पजातनिंद्रा चिरात्क्षणमशेषत । सुप्रा च तं दीर्घलोचनं ददर्श ।

त्रयेव विद्या तपतीति । ‘कृत—’इत्यादिना ‘तस्यौ’ इत्यन्तेन क्रियान्तरत्यागेन वैमन-
स्यमावेद्यते । ‘वैपते श्वसते चैव मनोरथविचिन्तनैः । प्रद्वेषणान्यकार्याणामनुस्मृतिर-
पीष्यते’ ॥ निशामुख एवेति । न पुनरुचिते शयनकाले विमुक्ताङ्गीलनेन विः-
सहाङ्गलमस्या दर्शयते । तस्याचिति । न पुनर्निंद्रामलभत । यथाक्रियमाणमित्य-
नेन च सरस्वतीतोऽस्या व्यतिरेकं दर्शयन्तरसरस्वत्या एवानङ्गावस्थामाह ।

विलुलितं विपर्यासितम् । मर्त्यलोक इत्यादिना गुणकीर्तनम् । चतुर्थमवस्था-
विशेषमाह । तदुक्तम्—‘अङ्गप्रत्यज्ञलीलाभिर्वाङ्गेषासहितेक्षणैः । नास्त्वन्यः
सदृशस्तेन तदेतद्बुण्कीर्तनम्’ ॥ इति । गुणा वैदग्यादयः, सुत्राणि च । तद्वेषेन
गुरुणि बहुमानभाज्जि । इतरत्र तु तिष्ठतु तावदेकः । गुणामस्यापि गुणिरूपिते-
नापि दुर्वहानीति यावत् । तस्येति । पूर्वानुभूतस्य बिन्दुरिति न केवलं लावप्य-
प्रवाहभिप्रायेण यावत्संनिवेशसादश्यात् । विक्षेपाः परतः प्रेरणानि । कुमुदेयागु-
क्तम् । शुक्लकृष्णरक्तरुचिलाच्छुषो दीर्घितय इति मणिशब्दाभिप्रायेण । विकटित-
शदेन लौहित्यातिशयमाह । अङ्गानि विद्यन्ते यस्य तदङ्गं शरीरम् । परभागो वर्णस्य
वर्णान्तरणं शोभातिशयः । छैणानि छौसंबन्धीनि । का प्रतिपत्तिः किमनुष्टेयम् । म-
द्रन—‘इत्यादिनोद्वेगरूपं पञ्चममवस्थाभेदमाह । यदुक्तम्—‘आसने शयने वापि न
हृष्यति न तुष्यति । निस्मेवोत्सुका च स्यादुद्वेगस्थानमाभिता ॥ चिन्तानिःश्वासदे-
देन हृषाहमिनयेन च । कुर्यात्तदेवमल्यान्तसुद्योगाभिनयेन च ॥’ इति । दश किं

स्वप्रासादितद्वितीयदर्शना चाकर्णकृष्टकार्मुकेण मनसि निर्दय-
मताङ्ग्यत मकरकेतुना । प्रतिबुद्धाया मदनशरताडितायाश्च तस्या
वार्तासिवोपलब्धुमरतिराजगाम । तथा हि । ततः प्रभृति कुसुमधू-
लिघवलाभिर्वनलताभिरताडितापि वेदनामधत्त । मन्दमन्दमारुत-
विधुतैः कुसुमरजोभिरदूषितलोचनाप्यशुजलं मुमोच । हंसपक्ष-
तालवृन्तत्रातवातवितैः शोणशीकरैरसिक्ताप्यार्द्रतामगान् । प्रेह-
त्कादम्बमिथुनाभिरनूढाप्यघूर्णत वनकमलिनीकलोलदोलाभिः । वि-
घटमानचक्रवाक्युगलविसृष्टैरस्पृष्टापि इयामतामासाद विरहनि:-
श्वासधूमैः । पुष्पधूलिधूसैररदष्टापि व्यचेष्टत मधुकरकुलैः ।

अथ गणरात्रापगमे निवर्तमानस्तेनैव वर्त्मना तं देशमागत्य
तथैव निवारितपरिजनश्छत्रधारद्वितीयो विकुक्षिरुद्धौके । सरस्वती
तु तं दूरादेव संमुखमागच्छन्तं प्रीत्या सम्यक्ससमुत्थाय वनसृगी-
वोद्ग्रीवा विलोक्यन्ती मार्गोपरि श्रान्तमस्तपयदिव घवलितदश-
दिशा दृशा । कृतासनपरिग्रहं तु तं प्रीत्या सावित्री, पप्रच्छ—
‘आर्य, कच्चित्कुशली कुमारः’ इति । सोऽव्रवीत्—‘आयुष्मति,
कुशली । स्मरति च भवत्योः । केवलममीषु द्विवसेषु तनीयसीमिव
तनुं विभर्ति । अविज्ञायमानां चानिमित्तां शून्यतामिवाधत्ते । अपि

कामावस्थाः । तदुक्तम्—‘प्रथमे त्वभिलाषः स्याद्वितीये चिन्तनं भवेत् । अनु-
स्मृतिस्वृतीये तु चतुर्थे युणकीर्तनम् ॥ उद्वेगः पञ्चमे प्रोक्तः प्रलापः षष्ठ उच्यते ।
उन्मादः सप्तमश्चैव भवेद्वायाविस्तथाद्यमे ॥ नवमे जडता प्रोक्ता दशमेमरणं भ-
वेत् ॥’ इति । अरतिरुद्धासिका हि । कामवधूप्रतिपक्षभूतेति तदागमनामिया-
नम् । हंसपक्षा इव तालवृन्तं व्यजनम् । आर्द्रतां सज्जेहताम्, क्लिनतां च । प्रेह-
होलायमानम् । कादम्बाः कृष्णहंसाः । इयामता शङ्काररसाविष्कारिवैवर्ष्यम् ।
यदुक्तम्—‘शङ्कारदेवो भगवान्मुरारि: संगीयते श्यामवपुर्मुरारि: । इयामो मना-
क्षिप्तग्यतरश्च तेन शङ्कारशंसी मुखराग उक्तः ॥’ अथ इयामतासधूमता । सधूमता
इति विरोधाभासः ।

गणरात्रं निशाबहृयः । तेनैव वर्त्मनेति । अनेन तस्य यद्वच्या तदाश्रयमा-
गमनमिति दर्शयति । प्रथानप्रकृतेः स्थवीयसस्तथाविव्यापारविनियोगादिनौचि-
त्यात् । अत एव वक्ष्यति—‘यथाभिलाषितं देशमयासीत्’ डुडौके इत्यनेन निमित्त-
परतत्रया संनिकृष्टमेवैनमालुलोकेति प्रदर्शितम् । यदुक्तम्—‘पुढुता धार्षतासि-
ज्जिताकारज्ञानं प्रतारणे देशकालज्ञाता कावेषु विष्वद्वुद्दिलं लव्ही प्रतिपत्तिः सापा-
या च इति दूरीयुणः’ । भरतमुनिरपि—‘विज्ञानयुणसंपन्ना कथिनी लिङ्गिनी तथा ।
रङ्गोपजीविनी चापि प्रतिपत्तिविचक्षणा ॥ ओत्साहैनैककुशलेत्यादिदूरीयुणैर्युता ॥’

च । अन्वक्षमागमिष्यत्येव मालतीति नामा वाणिनी वार्ता दो विज्ञातुम् । उच्छ्वसितं सा कुमारस्य' इति । तच्छ्रुत्वा पुनरपि सावित्री समभाषत—‘अतिमहातुभावः खलु कुमारो यदेवमविज्ञयमाने क्षणहट्टेऽपि जने परिचितिमनुवध्नाति । तस्य हि गच्छतो यद्यच्छया कथमव्यंशुकमिव मार्गलतासु मानसमस्मासु मुहूर्तमासक्तमासीत् । अशून्यं हि सौजन्यमाभिजात्येन वः स्वामिसूनोः । अल्सः खलु लोको यदेवं सुलभसौहार्दानि येनकेनचिन्नं क्रीणाति महतां मनांसि । सोऽयमौदार्यातिशयः कोऽपि महात्मनामितरजनदुर्लभो येनोपकरणीकुर्वन्ति त्रिभुवनम्' इति । विकृष्टिरुचावचैरालापैः सुचिरमिव स्थित्वा यथाभिलिष्यते देशमयासीत् ।

अपरेद्युरुद्यति भगवति द्युमणावुदामयुतावभिद्वततारके तिरस्कृतमसि तामरसव्यासव्यसनिनि सहस्रश्मौ शोणमुत्तीर्यान्ती, तरलदेहप्रभावितानच्छलेनायच्छं सकलं शोणसलिलमिवानयन्ती, स्फुटितातिमुक्तककुसुमस्तवकसमत्विषि सटाले महति मृगपताविव गौरी तुरंगमे स्थिता, सलीनमुरोवद्वारोपितस्य तिर्यगुरुकर्णतुरगाकर्ण्यमानन्दपुरपदुरणितस्यातिवहलेन पिण्डालक्तकेन पद्मवितस्य कुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्य चरणयुगलस्य प्रसरद्विरतिलोहितैः प्रभाप्रवाहैरुभयतस्ताडनदोहदलोभागतानि किंसलयितानि रक्ताशोकवनानीवाकर्षयन्ती, सकलजीवलोकहृदयहठहरणाघोषणयेव रशनया शिखानजघनस्यला, धौतधवलनेत्रनिर्मितेन निर्मोक्लयुतरेणाप्रपदीनेन कञ्जुकेन तिरोहिततनुलता,

इति । अत एवागृहाचाकारतः प्रभुतीत्यादि वक्ष्यते । अन्वक्षं प्रत्यक्षम् । वाणिनी दूरी । उच्छ्वसितमेलनेतैति विज्ञम्भवता ख्याता । उच्छ्वसितं प्राण इति वा । यद्यच्छया यथाकथंचित् । यश्च तथागच्छति तस्य निरवधानतया क्वचिद्गुरुकादिगलति । आभिजन्यत्वेन महाकुलीनत्वेनोपकरणीकुर्वन्त्यायतां नयन्ति । उच्चावचैः प्रकृतवस्त्रसंसर्विभिः, विचित्रैरिति वा ।

अपरेद्युरित्यादावीद्वी मालती समदद्यतेति संवन्धः । दिवि मणिरिव द्युमणिः । वियद्वूषणं सुर्यः । अभिद्रुता न्यकृता । तामरसं पद्मम् । व्यासो विकासः । अतिमुक्तकं पुष्पमेदः । केचिन्मालतीलताकुसुममाहुः । सदास्ति यस्येति । ‘प्राणिस्थादावो लजन्यतरसायम्’ । गौरी गौराज्ञी, पार्वती च । सजलतुरङ्गसर्वापरिजिही-र्षयोरोवद्वेत्यागुरुक्तम् । प्रियमधुरशब्दत्वादथानामाकर्ण्यमानेत्युक्तम् । पिण्डालक्तकः क्वथितोऽलक्तकरसः । दोहदोऽभिलाषः । वायविशेषानुगताङ्गयोषणा । रशना मेष्वला । शिखानं शब्दायमानम् । निर्मोक्षः सर्पलक । आप्रपदं ग्रामोत्त्वा-

छातक छुकान्तरदृश्यमानैराश्यानचन्द्रनधवलैरवयवैः स्वच्छसलि-
लाभ्यन्तरविभाव्यमानमृणालकाण्डेव सरसी, कुमुमभागपाटडं
पुलकबन्धचित्रं चण्डातकमन्तःस्फुटं स्फटिकमूमिरिव ग्लनिधा-
नमादधाना, हारेणामलकीफलनिस्तुलमुक्ताफलेन स्फुरितस्थूलग्र-
हगणशारा, शारदीव श्वेतविरलजलधरपटलाद्वता द्यौः, कुच्छ-
र्णकलशयोरुपरि रलप्रालम्बमालिकामरुणहरितकिरणकिसलयिनी
कस्यापि पुण्यवतो हृदयप्रवेशवनमालिकामिव वद्धां धारयन्ती,
प्रकोष्ठिविष्टस्यैककस्य हाटककटकस्य मरकतमकरवेदिकास-
नाथस्य हरितीकृतदिग्न्ताभिर्मयूखसंततिभिः स्यलकमलिनीभि-
रिव लक्ष्मीशङ्क्यानुगम्यमाना, बहलतास्थूलकृष्णिकान्धकारि-
तेनाधरसंपुटेन मुखशशिपीतं ससंध्यारागं तिमिरमिव वमन्ती,
विकचनयनकुवलयकुतृहलालीनयालिकुलसंहत्या नीलांशुकजा-
लिकयेव निरुद्धार्धवद्ना, नीलीरागानिहितनीलिन्ना शितिगल-
शितिना वामश्रवणाश्रयिणा दन्तपत्रेण कालमेघपलवेनेव
विद्युदिव द्योतमाना, बकुलफलानुकारिणीभिस्तिसृभिर्मुक्ताभिः
कस्तिपतेन बालिकायुगलेनाशोमुखेनालोकजलवर्षिणा सिञ्चन्ती-
वातिकोमले भुजलते, दक्षिणकर्णवत्संसितया केतकीगर्भपलाश-
लेखया रजनिकरजिहालतयेव लावण्यलोभेन लिह्यमानक-
पोलतला, तमालश्यामलेन मृगमदामोदनिष्ठनिद्वा तिलक-
विन्दुना मुद्रितमिव मनोभवसर्वस्वं वदनमुद्धन्ती, ललाट-
लासकस्य सीमन्तचुम्बितश्चदुलातिलकमणेषुद्धता चदुलेनां-
शुजालेन रकांशुकेनेव कृतशिरोवगुणठना, पृष्ठप्रेष्टदनादरसं-
यमनशिथिलजूटिकाबन्धा, नीलचामरावचूलिनीव चू-

प्रपदीनः पादं यावत् । छातस्तुः । कुमुमं पद्मकम् । नानावर्णविन्दुन्यासः उ-
ल्लक्षवन्ध्यः, मणिविशेषाश्च पुलकाः । चण्डातकमधोरुकम् । कुचावेव कस्यापि
पुण्यवत इवेति वश्यमाणाभिग्रायेण पूर्णकलशौ । कस्यापीलालौकिकस्य । वनमाला
यत्रपुण्ययोजिता स्तक । सापि पूर्णकलशयोरुपरि वद्धते । प्रकोष्ठः प्रकुञ्चनकः ।
वेदिका रबप्रतिष्ठापीठिका । बहलं पौनःपुन्येन कृतम् । कृष्णिका कृष्णलेखा ।
मुखमेव तमःपाप्रतिपिपादयिषया शशी । ताम्बुलकारणत्वेन लौहित्यमेव संभव-
तीति ससंध्यारागमित्युक्तम् । नील्योषधिभेदः । शितिनीलः । पल्लवः विष्णः ।
बालिका कणोपवेषेऽलंकारः । अधोमुखेन घटादिना जलवर्षिणा लता सिञ्चयते ।
मृगमदः कस्तूरिका । तिलकविन्दुः परिवर्तुलस्तिलकः । लासको नर्तकः । सुवर्ण-

हामणिमकरिकासनाथा, मकरकेतुकेतुपताका, कुलदेवतेव, चन्द्रम-
सः, पुनःसंजीवनौषधिरिव पुष्पधनुषः, वेलेव रागसागरस्य, ज्यो-
त्स्नेव यौवनचन्द्रोदयस्य, महानदीव रतिरसामृतस्य, कुसुमोद्धति-
रिव सुरततरोः, बालविद्येव वैदग्ध्यस्य, कौमुदीव कान्तेः, धृति-
रिव धैर्यस्य, गुरुशालेव गौरवस्य, वीजभूमिरिव विनयस्य, गो-
ष्टीव गुणानाम्, मनस्तितेव महानुभावतायाः, तृप्तिरिव तारु-
ण्यस्य, कुबल्यदलदामदीर्घलोचनया पाटलाधरस्या कुन्दकुञ्जल-
स्फुटदशनया शिरीषमालासुकुमारभुजयुगलया कमलकोमलक-
रस्या वकुलसुरभिनिःश्वसितया चम्पकावदातया कुसुममय्येव
ताम्बूलकरङ्गवाहिन्या महाप्रमाणाश्वतरारूढयानुगम्यमाना, क-
तिपयपरिचारकपरिकरा मालती समदृश्यते । दूरादेव च दधी-
चप्रेमणा सरस्वत्या लुणिठतेव मनोरथैः, आकृष्टेव कुतूहलेन, प्र-
त्युदत्तेवोत्कलिकाभिः, आलिङ्गितेवोत्कण्ठया, अन्तःप्रवेशितेव

शृङ्खलाबद्धो नानारक्षीघमणिडतः । ललाटलम्ब्यलंकारश्वदुलातिलको मतः ॥’ अ-
वच्चूलं चिह्नम् । मकरिका मकराकारं हृपम् । वेला यथा सागरं क्षोभयति तद्वदेव
रागम् । क्षोभेन यथा सागरे दुरुत्तर एवमेतयापि रागः । यथा । ज्योत्स्नया विना
चन्द्रोदयो भवत्तपि न क्रापि विलसन्विभाव्यते तथैतया विना यौवनं सविलासम-
न्यत्र न दृश्यते । रतिप्रथानो रसः शङ्कार एव । माधुर्यातिशययोगित्वात्प्रकृत्तलाच्च ।
हादनमसृतम् । यदुक्तम्—‘शङ्कार एव परमः परः प्रहादनो रसः’इति । संप्रयोगो
रत्नं रहःशयनं मोहनमिति पर्यायाः । बालविद्या न कंवन मुच्चति, तद्वदेष वै-
दध्यम् । कौमुदीति । तथाविधकान्त्यतिशयसंभवात् । प्रियते येन धृतिः ।
अस्यां सत्यां धैर्यमणि । यद्वा धृतिः प्रवेशरक्षणम् । यथा प्रविशन्कविद्वाजनिकर्दं
प्रियते केनवित्तथा धैर्यं तावत्प्रसरति । यावदेषा न दृष्टा एतस्यां दृष्टायां सर्वे धैर्यश्च-
न्या इति । समानविद्यावित्तशीलबुद्धिवयसामनुरूपैरेकत्रासनबन्धो गोष्ठी । म-
नस्तिता’ इत्यनेनैतसा महानुभावताया व्यभिचारिलमुच्यते । यस्माद्यत्र मनस्तिता
तत्र महाशयलमेवावश्यं संभावयतीति ख्यितमेव । तृप्तिरिवेति । यथा कश्चि-
त्संजाततृप्तिर्नान्यतिक्तिपुनरपेक्षते तद्वदासादितमालतीकं तास्त्वम् । एतदाश्र-
यणेन परिपूर्णवैष्ययिकोपभोगप्रासिस्तासूण्यस्येव्यर्थः । कुसुममय्येवेति । कुबल-
यादिभिर्नयनादीना विधानम् । तरुणोऽश्रोऽव्यतरः । ‘वत्सोक्षाश्वर्षमेभ्यश्च तत्त्वलम्’
इति ततुत्वे तरप । अत्र च व्याख्यातम्—‘ततुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः’ इति । अ-
श्वतरो वा गर्वभेनाश्वायां जातः । मालतीति । एवं दधीन्नपरिवारभूत्या मा-
लस्या गुणवर्णनद्वारेण सरस्वत्या एव निःसामान्यगुणातिशयो ध्वन्यते । लुणिठते-
वेति । वस्यमाणं प्रार्थनादि । तया मनोरथैस्त्वेद्य स्त्रीकृतमित्यतसौर्णिठतेवे-

हृदयेन, स्थापितेवानन्दाश्रुभिः, विलुप्तेव स्थितेन, वीजितेवोच्चु
स्थितैः, आच्छादितेव चक्षुषा, अभ्यर्चितेव बद्नपुण्डरीकेण, स-
खीकृतेवाशया सविधमुपययौ । अवतीर्य च तुरगाहूरादेवावन-
तेन मूर्धा प्रणाममकरोत् । आलिङ्गिता च ताभ्यां सविनयमुपा-
विश्वात् । सप्रत्रयं ताभ्यां संभाषिता च पुण्यमाजमात्मानमम-
न्यत । अकथयच्च दधीचसंदिष्टं शिरसि विनिहितेनाञ्जिलिना
नमस्कारम् । अगुह्णाच्चाकारतः प्रभूत्यग्राम्यतया तैसौरपि पेशलै-
रालापैः सावित्रीसरस्वत्योर्मनसी ।

कर्मण चातीते मध्यं दिनसमये शोणमवतीर्णायां सावित्र्यां
स्नातुमुत्सारितपरिजना साकृता मालती कुसुमप्रस्तरशायिनीं स-
मुपसृत्य सरस्वतीमावभाषे—‘देवि, विज्ञप्तं नः किंचिदस्ति ए-
हसि । अतो मुहूर्तमवधानदानेन प्रसादं क्रियमाणमिच्छामि’ इति ।
सरस्वती तु दधीचसंदेशाशङ्किनी किं वक्ष्यतीति स्तनविनिहितवा-
मकरनवकिरणदन्तुरितमुद्दिद्यमानकुतूहलाङ्गुरनिकरमिव हृदयमु-
त्तरीयदुक्लवल्कलैकदेशेन संछादयन्ती, गलतावत्सपलवेन श्रोतुं
श्रवणेनेव धावमानेनानवरतश्वाससंदोहदोलायितां जीविताशा-
मिव समासन्नलतामवलम्बमाना, समुकुलस्य मुखशश्निनो लाव-
ण्यप्रवाहेण शृङ्गारसेनेव प्रावयन्ती जीवलोकम्, शयनकुसुमपरिम-
ललभैर्मधुकरकदम्बकैर्मदनानलदाहृश्यामलैर्मनोरथैरिव निर्गत्य मूर्तै-
रुक्षिष्यमाणा, कुसुमशयनीयात्स्मरशरसंज्वरिणी, मन्दं मन्दमु-
दगात् । ‘उपांशु कथय’ इति कपोलतलप्रतिबिस्तिं लज्जयेव कर्णमू-
लं मालतीं प्रवेशयन्ती मधुरया गिरा मुर्धीरमुवाच—‘सखि मालति
किमर्थमेवमभिदधासि । काहमवधानदानस्य शरीरस्य प्राणानां
वा । सर्वसाप्रार्थितोऽपि ग्रभवत्येवातिवेलं चक्षुष्यो जनः । सा न

त्युक्तम् । छुट्ठनं च पाथेयाभिवितरणमेवमन्यत् । उत्कलिका रहस्यहिका । सविधं
समीपम् । अपि च यः लिङ्गो दूरात्सविधमायाति, तस्य छुट्ठनादिसर्वमर्चनाव-
सानं कियत इति ध्वनिः । पेशलैर्हयैः ।

आकृतमभिग्रायः । रहस्येकान्ते । सरस्वतीयादौ सरस्वती कुसुमशयनीयादुद-
माङ्गुदस्तिष्ठदिति संबन्धः । अवतंसपलवेन गलतेतीर्थं भूतलक्षणे तृतीया । संदोहः
समूहः । संज्वरः संतापः । उपांशुकम् । अतिवेलमतिमात्रम् । ‘अतिपेशलः’ इति
पाठे पशालः सुन्दरः । चक्षुष्योऽुद्गूलः । लसिव व्यक्तम् । चक्षुष्य इति भज्ञथा दधी-

काचिद्या न भवसि मे स्वसा सखी प्रणयिनी प्राणसमा च ।
नियुज्यतां यावतः कार्यस्य क्षमं क्षोदीयसो गरीयसो वा शरी-
रकमिदम् । अनवस्करमाश्रवं मे त्वयि हृदयम् । प्रीत्या प्रतिसरा
विधेयास्मि ते । व्यावृणु वरवर्णिनि, वेवक्षितम्' इति ।
सा त्वादीत्—‘देवि, जानास्येव माधुर्यं विषयाणाम्, लोलु-
पतां चेन्द्रियप्राप्त्य, उन्मादितां च नवयौवनस्य, पारिष्ठृवतां
च मनसः । प्रख्यातैव मन्मथस्य दुर्निवारता । अतो न मामुपा-
लम्भेनोपस्थातुमहसि । न च बालिशता चपलता चारणता
वा बाचालतायाः कारणम् । न किञ्चित्त्र कारयत्यसाधारणा
स्वामिभक्तिः । सा त्वं देवि, यदैव दृष्टासि देवेन तत एवा-
रभ्यास्य कामो गुरुः, चन्द्रमा जीवितेशः, मलयमरुच्छ्वास-
हेतुः, आधयोऽन्तरङ्गस्थानेषु, संतापः परमसुहृत्, प्रजागर आप्तः,
मनोरथाः सर्वेगताः, निःश्वासा विग्रहात्रेसराः, मृत्युः पार्श्ववर्ती,
रणरणकः संचारकः, संकल्पा बुद्ध्युपदेशवृद्धाः । किं वा विज्ञा-

च इति व्यनति । स्वसा भगिनी । प्रणयिनी विश्वता । अतिशयेन क्षुद्रमत्यं क्षोदीयः ।
‘ज्ञेयं गुद्यमवस्करम्’ । आश्रवं वचसि स्थितम् । प्रतिसरानुकूला । विधेया वद्या ।
व्यावृणु प्रकट्य । वरवर्णिनि वरारोहे । लोलुपतां साभिलाषतम् । ‘चला-
यंकौ निगद्येते पारिष्ठृवपरिष्ठौ’ । बालिशोऽङ्गः । चारणता धूरता । असा-
धारणानन्यसदृशी । देवी देवेनेति च परस्परसमगुणयोगित्वमभिव्यनक्ति ।
युरुर्मीश्वान्, उपदेशा वा । तदृशवर्तिस्वात् । यथा देवस्तस्य गुरुराचार्यः कथि-
दवश्यं संभवति । जीवितस्येश्वरः स्वामी जीवितेशः । शिशिरतया मदनदा-
हप्रशामनहेतुलात् । अस्युतमयत्वेन च जीवितसंधारणसक्तलात् । अथ च जी-
वितेशो मृत्युः । चन्द्रादयो ह्यापातत एव तापं शमयन्ति, अनवरतं सेव्यमानाः
पुनः कामोदीपकत्वेन मृत्युं दिशन्ति । राजपक्षे जीवितेशः कथित्पुरोहितप्रायः ।
उच्छ्वासनमुच्छ्वाससत्त्वात्र हेतुः । अथ च श्वासोत्कान्तौ कारणम्, इतरत्र सचिवप्राया
विश्वसनीयाः । आधयश्चित्पीडः । अत एवान्तरङ्गमन्तः शरीरं यानि स्थानानि
तेषु, इतरत्रान्तरङ्गान्तर्वैशिकसत्त्वानेषु विश्वसनीयजनाधिकारेषु । परं प्रकृ-
ष्टम् । असुहरोऽभित्रो वा, अन्यत्र परमसुहन्मित्रं च आप्तः प्राप्तो वान्धवप्राप्तः
कथित् । सर्वेगताधारा अपि संस्थाव्याः । विग्रहो विरोधः, देहश्च । मृत्यु-
रिति । लदनझीकारेण निधितं त्रियते । राज्ञोऽपि पार्श्वं मृत्युस्तिष्ठयेत् । रण-
णको दुःखमरतिकृतम् । अत एव संचारक एकत्र चरे सभवदितरत्र संचारयति,
चर्तितं वस्तु यः प्रापयते सः । द्विविधा हि चाराः—संस्था, संचारकाच्च ।

पयामि । अनुरूपो देव्या इत्यात्मसंभावना, शीलवानिति प्रक्रमविरुद्धम्, धीर इत्यवस्थाविपरीतम्, सुभग इति व्यदायत्तम्, स्थिरप्रीतिरिति निषुणोपक्षेपः, जानाति सेवितुमित्यस्मामिभावोचितम्, इच्छति दासभावमामरणात्कर्तुमिति धूर्तालापः, भवनस्वामिनी भवसीत्युपप्रलोभनम्, पुण्यभागिनी भजति भर्तारं तादृशमिति स्मिपक्षपातः, त्वं तस्य मृत्युरित्यप्रियम्, अगुणज्ञासीत्यधिक्षेपः, स्मैऽस्य वहुशः कृतप्रसादासीत्यसाक्षिकम्, प्राणरक्षार्थमर्थयत्त इति कातरता, तत्रागम्यतामित्याज्ञा, वारितोऽपि वलादागच्छतीति परिभवः । तदेवमगोचरे गिरामसीति श्रुत्वा देवी प्रमाणम् इत्यमिधाय तूष्णीमभूत् ।

अथ सरस्वती ग्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा प्रत्यवादीत्—‘अयि, न शक्नोमि बहु भाषितुम् । एषामि ते स्मितवादिनि वचसि स्थिता । गृह्यन्तामसी प्राणाः’ इति । मालती तु ‘यदाज्ञापयस्तिप्रसादः’ इति व्याहृत्य प्रहर्षपरवशा प्रणम्य प्रजविना तुरगेण ततार शोणम् । अगाच्च दधीचमानेतुं च्यवनाश्रमपदम् । इतरा तु सखीखेहेन सावित्रीमपि विदितवृत्तान्तामकरोत् । उत्कण्ठाभार-भृता च ताम्यता चेतसा कल्पायितं कथंकथमपि दिवसशेषमनैषीत् । अस्तमुपगतवति भगवति गमस्तिमिति, स्तिमिततर-मवतरति तमसि, प्रहसितामिव सितां दिशं पौरंदरीं दरीमिव केसरिणि मुच्चति चन्द्रमसि, सरस्वती शुचिनि चीनांशुकुमुकु-मारे तरङ्गिणी दुगूलकोमले शयन इव शोणसैकते समुपविष्ट-स्वप्रकृतप्रार्थनापादपतनलभां दधीचचरणनखचन्द्रिकामिव ललाटिकां दधाना, गण्डस्थलादर्शप्रतिविम्बितेन ‘चासहासिनि, अयम-सावाहतो हृदयदयितो जनः’ इति श्रवणसमीपवर्तिना निवेद्यमान-

वृद्धा महान्तः, स्थविराश्व । अनुरूप इत्यादिनेदमिदं तत्रासीति वकोक्तया साति-शर्यं मालती वैदग्ध्येनाह । प्रक्रम आरम्भः । निषुणोपक्षेपो वृद्धिमत्यक्रमः । धूर्तालापः प्रतारणावचनम् । वारित इति । भवत्येवत्यर्थात् ।

प्रजविनेति साभिग्रायम् । अस्तमिलादौ सरस्वती प्रतिपालयमासेति संबन्धः । गमस्तिमानरविः । पौरंदर्यैन्द्री । दरी खदा । चीनेल्यादि सैकतविशेषणम् । उपमानस्य तु दुगूलकोमल इत्युक्तम् । तरङ्गिणी प्रतिदिनं क्षीयमाणेन वारिणा श्रुतलेखे भक्तियुक्ते च चन्द्रिका कन्तिरत्र । ललाटालंकारो ललाटिका ।

मदनसंदेशवेन्दुना, विकीर्यमाणनखकिरणचक्रवालेन बालव्यजनी-
कृतचन्द्रकलाकलापेनेव करेण वीजयन्ती स्वेदिनं कपोलपट्टम्, ‘अत्र
दधीचाहृते न केनचित्स्वेष्टव्यम्’ इति तिरश्चीनं चित्तमुवा पातितां
विलासवेललतामिव बालमृणालिकामधिस्तनं स्तनयन्ती कथमपि
हृदयेन वहन्ती प्रतिपालयामास । आसीच्छास्या मनसि—‘अहमपि
नाम सरख्ती यत्रामुना मनोजन्मना जघन्येव परवशीकृता । तत्र
का गणनेतरासु तपस्विनीष्वतितरलासु तर्हणीषु’ इति ।

आजगाम च मधुमास इव सुरभिगन्धवहः, हंस इव कृतमृ-
णालधृतिः, शिखण्डीव घनप्रीत्युन्मुखः, मलयानिल इवाहित-
सरसचन्दनधवलतनुलतोत्कम्पः, कृष्यमाण इव कृतकरकचम्भ-
हेण प्रहपतिना, प्रेर्यमाण इव कंदपोदीपनदक्षेण दक्षिणानिलेन,
उह्यमान इवोत्कलिकाबहृलेन रतिरसेन, परिमलसंपातिना मधुप-
पटलेन पटेनेव नीलेनाच्छादिताङ्गयष्टिः, अन्तःस्फुरता मत्तमदनक-
रिकर्णशङ्खायमानेन प्रतिमेन्दुना प्रथमसमागमविलासविलक्षसि-
तेनेव धवलीक्रियमाणैककपोलोदरो मालतीद्वितीयो दधीचः । आ-
गत्य च हृदयगतदयितानुपूरवमिश्रयेव हंसगद्वदया गिरा कृतसं-
भाषणो यथा मन्मथः समाज्ञापयति, यथा यौवनमुपदिशति, य-
थासुरागः शिक्षयति, यथा विद्वधताध्यापयति, तथा तामभिरामां

चक्रवालं समूहः बालव्यजनं चामरम् । स्तनमध्ये प्रवेशाभावात्तिरश्चीनमि-
त्युक्तम् । यथा वेत्री प्रवेशनिषेधननिमित्तं वेत्रलतां पातयति स तिरश्चीनं स्त-
नयोरथिस्तनम् । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । कुचपृष्ठ इत्यर्थः । स्तनयन्ती कलयन्ती ।
स्तनिः शब्दार्थश्चौरादिकः । ‘स्तनन्ति’ इति वा पाठः । तपस्विनीषु वरकीषु ।

आजगामेत्यादाचाजगामेति संबन्धः । सुरभिगन्धवहो वातः सुरभिगन्धं च यो
वहति । धृतिर्वर्णम्, प्राणयात्रा च । धनः । सरसं सान्द्रं यच्चन्दनं तेन
धवलया तनुलतयाहितत्रप उत्कम्पः कामधर्मो यस्य । अन्यत्र चन्द-
नांश्च धवांश्च लान्ति श्रयन्ति यास्तन्यो लतास्तासामाहित उत्कम्पः क-
म्पनं येनेति । कृष्यमाण इत्युदीपनकारणत्वात् । करा रसमयः, हस्तश्च करः ।
हस्तस्य कर्षणं समुचितम् । प्रहपतिश्चन्दः । प्रेर्यमाण इति । अनिलस्योचितमे-
तत्कर्म । उह्यमान इति । जलस्योचितमेतत् । उत्कलिका रुहरहिका, ऊर्म-
यश्च । रसोऽभिलाषः, जलं च । परिमल आमोदः । पटलं समूहः । प्रतिमा प्राति-
च्छन्दकम् । यथा मन्मथ इति । मन्मथस्य प्रभवनशीलवेनाज्ञादत्तमुचितम् ।
एवं सर्वत्रोऽदिशतीतीत्यमित्यं वर्तेत्युपदेशः । देवताविषयं संभोगशङ्खारवर्ण-
नमतुचितमिति न तत्र विस्तरः प्रवर्तते । कुमारीवै च गान्धवविवाहो विस्तरेण

रामाभरमयत् । उपजातविक्षम्भा चात्मानमकथयदस्य सरस्वती
तथा तु सर्वधर्मेकं दिवसमिवानयत्संवत्सरमधिकम् ।

अथ दैवयोगात्सरस्वती बभार गर्भम् । असूत चानेहसा स
र्वलक्षणाभिरामं तनयम् । तस्मै च जातमात्रायैव ‘सम्यक्सर-
हस्या: सर्वे वेदाः सर्वाणि च शास्त्राणि सकलाश्च कलाः म-
त्प्रसादात्स्वयमाविर्भविष्यन्ति’ इति वरमदान् । सद्गृह्णश्लाघया दर्श-
यितुमिव हृदयेनादाय दधीचं पितामहादेशात्समं सावित्र्या ब्र-
ह्मालोकमारुरोह । गतायां च तस्मां दधीचोऽपि हृदये ह्वादिन्येवा-
भिहतो भार्गववंशसंभूतस्य भ्रातुर्ब्राह्मणस्य जायामक्षमालामि-
धानां मुनिकन्यकामात्मसूनोः संवर्धनाय नियुज्य विरहातुरसप्तसे-
वनमगात् । यस्मिन्नेवावसरे सरस्वत्यसूत तनयं तस्मिन्नेवाक्षमा-
लापि सुतं प्रसूतवती । तौ तु सा चिरिशेषं सामान्यस्तन्या शनैः
शनैः शिशू समवर्धयत् । एकस्तयोः सारस्वताख्य एवाभवत्, द्वि-
तीयोऽपि वत्सनामाभवत् । आसीच्च तयोः सोदर्ययोरिव स्फृ-
णीया प्रीतिः ।

अथ सारस्वतो मातुर्महिमा यौवनारम्भ एवाविर्भूताशेषविद्या-
संभारस्तस्मिन्सवयसि भ्रातरि प्रेयसि प्राणसमे सुहृदि वत्से
वाङ्मयं समस्तमेव संचारयामास । चकार च कृतदारपरिग्रहस्यास्थ-
तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रीत्या प्रीतिकूटनामानं निवासम् । आत्मनाप्या-
षाढी, कृष्णाजिनी, वल्कली, अश्ववल्यी, मेखली, जटी च भूत्ता
तपस्यतो जनयितुरेव जगामान्तिकम् ।

अथ तस्मात्प्रवर्धमानादिपुरुषजनितात्मचरणोन्नतिनिर्गतप्रधोपः,
परमेश्वरशिरोभृतः, सकलकलागमगम्भीरः, महामुनिमान्यो

न तथा वर्णितः शापतिर्वाहणमात्रपरत्वादिति । वृत्तस्यान्यथानिजमर्तुश्यागो दो-
षावहः किमर्थे कृत इत्यादिकाः कुविकल्पा उत्पयेरन्विति ।

अनेहसा कालेन । रहस्यं ज्ञानभागः । हादिनी वज्रम् ।

वाक्प्रस्तुता यत्र तद्वाङ्मयम् । ‘आषाढसंज्ञो दण्डः स्यात्प्रालाशो ब्रतचारिणाम् ।
दृक्षल्डनिर्मितं वच्च वल्कलं समुदाहतम् ॥’ मेखला मुञ्जतृणादिरचितं कटिसूत्रम् ।
जटा रुक्षसंहतकेशाः ।

अथेत्यादै वत्सात्प्रावर्तत विमुलो वंश इति संबन्धः । प्रवर्धमानाः संतानादिना

विपक्षश्चोभक्षमः, क्षितितललब्धायतिः, अस्त्वलितप्रवृत्तो भागी-
रथीप्रवाह इव पावनः प्रावर्तत विपुलो वंशः । यस्मादजा-
यन्त वात्स्यायना नाम गृहमुनयः, आश्रितश्रौता अथनाल-
स्त्रिवितालीकवक्काकवः, कृतकुटुंब्रता अप्यवैडालवृत्तयः, वि-
वर्जितजनपङ्क्तयः, परिहृतकपटकीरकुचीकूर्चीकूर्ता:, अगृहीतग-
हराः, न्यकृतनिकृतयः, प्रसन्नप्रकृतयः, विगतविकृतयः, परप-
रिवादपराचीनचेतसः, वर्णत्रयव्याघ्रत्तिविशुद्धान्धसः, धीरधिषणा-
वधूताध्येषणाः, असङ्कुमुकस्वभावाः, प्रणतप्रणविनः, शमितसम-
स्ताशाखान्तरसंशीतयः, उद्भाटितसमग्रप्रन्थार्थप्रन्थयः, कवयः,
वाग्मिनः, विमत्सराः, सरसभाषितव्यसन्निनः, विद्यधपरिहास-
वेदिनः, परिचयपेशलाः, नृत्यगीतवादित्रेष्ववाह्याः, ऐतिहास्या-
वितृष्णाः, सानुक्रोशाः, सत्यशुचयः, साधुसंसमताः, सर्वसञ्चरसौ-

वृद्धिं गच्छन्तो य आदिपुरुषाः पूर्ववान्धवाः शुक्रायास्तैः कृताः खेषां चरणानां
कठादिद्याखाध्याधिनामुन्नतिस्तक्षर्णे यस्य सः । अन्यत्र प्रवर्धमानस्तु वामनहृषो
य आदिपुरुषो हरिस्तेन जनिता स्वपदेवतिर्माहात्म्यं यस्य स इति । किल त्रैलोक्या-
कान्तिकाले ब्रह्मलोकप्राप्ताद्विष्णुपदाद्राहणा कमण्डलुजलक्षालितादङ्गा समभवदिति
चार्ता । प्रदोषो यशः, शब्दश्च । परमेश्वरो राजा, हरश्च । सकलानां कलानां वृत्ताद्या-
नामागमस्तेन सह कलकलेन च सकलकलं यदगमनं तु न च । महामुर्जिहरपि ।
विपक्षाः शत्रवः, शैलाश्च । वीरां पक्षिणां वा पक्षच्छेदेषु सहिष्णुः । आयतिः । प्रतापः,
विस्तारश्च । स्वलितं स्वाचारच्युतिः । प्रवृत्तः प्रकृष्टवृत्तः । अस्त्वलितं असंरुद्धं कृत्वा
गतश्च । श्रौतं वेदभवम्, चिरद्वत्तं च । ‘भिन्नो भयाद्वा शोकाद्वा ध्वनिः काकुरदाहता’ ।
अत्र च छश्च लक्ष्यते । बकस्य काकुः बकच्छश्च यैश्च विरवृत्तमाप्नितं ते छश्चचा-
रिलादाश्रितवक्काकवो भवन्त्येव । असी तु न तथेति विरोधः । कुकुटवतं नियम-
विशेषः । यत्र कुकुटाण्डप्रमाणग्रासमोजनम् । न वैडाली हिंसावृत्तिर्येषां तैः । विरोधे
तु कुकुटानां त्रतं भक्षणं येन छतं स कथं विडालवृत्तिर्न स्यात् । पद्मिलोकप्रसिद्धो
व्यवहारः, पाको वा । कपटो व्याजवृत्तिः । कूर्चीः स्फुटाः । आस्ममहिमा व्य-
वहारः, समूह इत्यन्ये । एतेषाकृतं परिहृतं यैः । गहूरं पापम् । निकृतिः शाक्तम् ।
प्रकृतिः स्वभावः । पराचीनं पराडसुखम् । अन्धोऽन्नम् धीरा स्थिरा । विषणा
चुदिः । अच्येषणा यज्ञा । असङ्कुमुकः स्थिरः, सृदुर्वा । शाखाः कठायाः । सं-
शीतिः संशयः । प्रनिर्दुर्बोधः प्रदेशः । परिहासं विद्यन्ति, न तु स्यं कुर्वन्ति ।
परिचयः संस्वतः । सुकुमाराः अद्वन्द्वकृता इत्यर्थः । अवायाः, न तु त्रुदेकनिष्ठाः ।
ऐतिहासागमः । अनुक्रोशो दया । संमता इष्टाः । सौहार्दे श्रीतिः । सर्वे गुणा धे-

हार्दद्रवार्द्रहृदयाः, तथा सर्वगुणोपेता राजसेनानभिभूताः, क्षमा, भाज आश्रितनन्दनाः, अनिलिंग्ना विद्याधराः, अजड़ा कलावन्तः, अदोषास्तारकाः, अपरोपतापिनो भास्त्रन्तः, अनुष्माणो हुतभुजः, अकुसृतयो भोगिनः, अस्तम्भाः पुण्यालयाः, अलुप्रक्रतुकिया दश्राः, अव्यालाः कामजितः, असाधारणा द्विजातयः ।

तेषु चैव मुख्यमानेषु, संसरति संसारे, यात्मु युगेषु, अवतीर्णं कलौ, वहत्सु वत्सरेषु, ब्रजत्सु वासरेषु, अतिकामति च काले, प्रसवपरम्पराभिरनवरतमापतति विकाशिनि वात्स्यायनकुले, क्रमेण कुवेरनामा वैनतेय इव उरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे । तस्याभवन्नच्युत ईशानो हरः पाशुपतश्चेति चत्वारो युगारम्भा इव ब्राह्मतेजो जन्म्यमानप्रजाविस्तारा नारायणबाहुदण्डा इव सच्चक्रनन्दकास्तनयाः । तत्र पाशुपतस्यैक एवाभवद्भूभार इवा-

र्याद्याः । राजा सेनया चानभिभूता ये च सर्वैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्युक्तात्ते कर्त्तव्यं राजसेन युणेनानभिभूता भवन्तीति विरोधः । एव मुत्तरत्र विरोध उद्घावनीयः । क्षमा क्षान्तिः, भृश । आश्रितानां नन्दना नन्दयितारः, देवोद्यानं नन्दनं च । न निलिंग्ना अकूरा । विद्या धारयन्तीति विद्याधराः पण्डिताः, निलिंग्नाश्च खड्डा एव । ये च विद्याधरा देवभूतात्ते सख्ताः एव । न लनिलिंग्ना इति मालाखद्गुलिकाङ्गादिना भेदेन मित्रानामपि विद्याधराणां खड्डहस्तत्वं न व्यभिचरति । अजडा अमन्दधियः अशीताश्च । कलावन्तो गीताभिज्ञाः, कलावांशन्दः स चाजडोऽशीत इति विरोधः । दोषा द्वेषाद्याः, रात्रिश्च । तारयन्तीति तारका आचार्याः, नक्षत्राणि च । उपतापः पीडा, उष्णत्वं च । भास्त्रन्तस्तेजस्विनः, आदिलाश्च । ते परांस्तापयन्ति । ऊष्मा स्मयः, दाहिकाशक्तिश्च । हुताशाशदैन हुतमिष्टमुच्यते । हुतं भुजते हुतभुजः, आहितामयो वहयश्च । कुसुतिः शाव्यम्, कौ भूमौ सृतिः सरणम् । भोगिनः सुखिनः, सर्पाश्च । स्ताम्भः स्तव्यता, सालिको भावसेदश्च, अप्रणतिवीर्य, गृहधारणकाष्ठं च । पुण्यालयाः सुकृतिनः, मठादिस्थानानि च । दक्षाश्चतुराः, प्रजापतिभेदश्च दक्षः । स च छमकतुकियो हररोषजेन वीरभद्रेण । व्यालाः शाठाः, सर्पाश्च । कामजितः संतुष्टाः, हरश्च कामजित् । असाधारणाः सर्वोक्तुष्टाः । द्विजातयो विप्राः । येषां च द्रै जाती तेषां कथं नासाद्यम् ।

काल इति । पूर्वोक्ते । अन्यथैतत्पुनरुक्तं स्यात् । पक्षपातो भक्तिर्यसास्ति सः पक्षैश्च यो याति सः । द्विजो विषः विद्युः, पक्षी च । युगारम्भा अपि चत्वारः । ब्रह्म वेदादिः स्त्री च ब्रह्मा । सच्चक्रस्य साधुवृद्धयः नन्दकास्तोपयितारः । चक्र-

चलकुलस्थितिश्चतुरुदधिगम्भीरोऽर्थपतिरिति नामा समग्रामज-
न्मचक्रचूडामणिर्महात्मा सूनुः । सोऽजनयद्गृहं हंसं शुचि-
कविं महीदत्तं धर्मं जातवेदसं चित्रभानुं त्र्यक्षमहिदत्तं वि-
श्वरूपं चेत्येकादश रुद्रानिव सोमामृतरसशीकरच्छुरितमुखा-
न्पवित्रान्पुत्रान् । अलभत च चित्रभानुसेषां मध्ये राज-
देव्यमिधानायां ब्राह्मण्यां ब्राणमात्मजम् । स बाल एव विवर्द-
लवतो वशादुपसंपन्नया व्ययुज्यत जनन्या । जातस्नेहस्तु
नितरां पितैवास्य मातृतामकरोत् । अवर्धत च तेनाधिकतरमे-
धीयमानधृतिधीमि निजे ।

कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्य समावृत्तस्य चतुर्दशवर्षदेशीयस्य
पितापि श्रुतिस्मृतिविहितं कृत्वा द्विजजनोचितं निखिलं पुण्य-
जातं कालेनादशमीस्थ एवास्तमगात् । संस्थिते च पितरि महता
शोकेनाभीलमनुप्राप्तो द्व्यमानहृदयः कथंकथमपि कति-
पयान्दिवसानात्मगृह एवानैषीत् । गते च विरलतां शोके शनैः
श्वनैरविनयनिदानतया स्वातंत्र्यस्य, कुतूहलबहलतया च बाल-
भावस्य, धैर्यप्रतिपक्षतया च यौवनारम्भस्य, शैशवोचितान्य-
नेकानि चापलान्याचरन्नित्वरो वभूव । अभवंश्वास्य वयसा
समानाः सुहृदः सहायाश्च । तथा च । आतरौ पारश्वौ चन्द्र-
सेनमातृषेणौ, भाषाकविरीशानः परं मित्रम्, श्रणियनौ रुद्रनारा-
यणौ, विद्वांसौ वारवाणवासवाणौ, वर्णकविर्वेणीभारतः, प्राकृतकृ-
त्कुलपुत्रो वायुविकारः, बन्दिनावनङ्गवाणसूचीबाणौ, कालायनिका

सुदर्शनं च । नन्दकः खद्गश्च । वाहवोऽपि चत्वारः । अचलकुलस्थितिरभिन्नवर्षमर्यादः ।
अचलानां गिरीणां कुलैर्वृद्धैः स्थितिर्थस्य । चतुरुदधिवत्तैश्च गम्भीरः । अग्रज-
न्मानो द्विजः । सोमस्तृणमेदः, इन्दुश्च । उपसंपन्ना मृताः । निजे धात्रि स्वे गृहे ।

उपनयनं मेषवलादानम् । समावृत्तो निष्पादितवृत्तः । स्नातक इत्यर्थः । वेदवे-
दाङ्गपाठक इत्यन्ये । ईषदसमाप्तश्चतुर्दशवर्षश्चतुर्दशवर्षदेशीयः । ‘श्रुतिस्तु वेदो
विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः’ । दशमुपेतो दशमीस्य उदाहतः, न दशमीस्थः ।
अपूर्णाशुरित्यर्थः । संस्थितो मृतः । आभीलं कष्टम् । इत्यरो गमनशीलः ।
‘अमर्यंश्च’ इत्यादिनात्मनस्तथाभूतकलाविसंपर्कमैश्वर्यातिशये दर्शयति । पारश्वो
द्विजः शृद्धायां जातः । ‘परखीपरश्वम्’ इति विवाद्यब् । परश्ववेशश्च । भाषागे-
यवस्तुवाचसेषु कविः । गाथादिषु गीतिद इत्यर्थः । अपश्रगीतविद्यः । ‘पद्मासा-

चक्रवाकिका, जाङ्गुलिको मयूरकः, ताम्बूलदायकश्चण्डकः, भिषकपुत्रो मन्दारकः, पुस्तकवाचकः सुट्टिः, कलादश्चामीकरः, हैरिकः सिन्धुषेणः, लेखको गोविन्दकः, चित्रकृद्वीरवर्मा, पुस्तकस्तुमारदत्तः, मार्दज्जिको जीमूतः, गायनौ सोमिलप्रहादिसौ, सैरन्द्री कुरज्जिका, वांशिकौ मधुकरपारावतौ, गान्धवोपाध्यायो दर्ढुरकः, संचाहिका केरलिका, लासकयुवा ताण्डविकः, आक्षिक आखण्डलः, कितबो भीमकः, शैलालियुवा शिखण्डकः, नर्तकी हरिणिका, पारशरी सुमतिः, क्षणको वीरदेवः, कथको जयसेनः, शैबो वक्तव्योणः मन्त्रसाधकः करालः, असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः, धातुवादविद्विहंगमः, दार्ढुरिको दामोदरः, ऐन्द्रजालिकश्चकोराक्षः, मस्करी ताम्रचूडः । स एतैश्चान्तैश्चानुगम्यमानो बालतया निघ्रतामुपगतो देशान्तरालोकनकौतुकाक्षिप्हृदयः सत्खपि पितृपितामहोपात्तेषु ब्राह्मणजनोचितेषु विभवेषु सति चाविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे गृहान्त्रिरगात् । अगाच निरव्रग्रहो ग्रहवानिव नवयौवनेन स्वैरिणा मनसा महतामुपहास्यताम् ।

अथ शनैः शनैरत्युदारव्यवहृतिमनोहन्ति वृहन्ति राजकुलानि वीक्ष्माणः, निरवद्यविद्याविद्योतितानि च गुरुकुलानि सेवमानः, महार्हालापगम्भीरगुणवद्वोषीओपतिष्ठमानः, स्वभावगम्भीरधीर्धद्वेषदशीयां वीरां संस्थितभर्तुकाम् । वदन्ति कालायनिका धृतकाषायवाससम् ॥' जाङ्गुलिको गारुडिकः । भिषग्वैद्यः । 'स्वर्णकारः कलादः स्यात्तद्व्यक्षस्तु हैरिकः' । पुस्तकुलेष्यकारः । 'प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्द्री स्ववशा स्मृता' । संचाहिका या पादादिर्मदनं विश्रते । लासको नर्तयति यः । युवेलादिना वयसः समानत्वमुच्यते । अक्षैर्दीव्यतीलाक्षिको धूतकारः । कितबो धूर्तः । शैलाली स्वर्ण यो नृत्यति नदः । पारशरी भिक्षुः । असुरविवरव्यसनी पातालामिलार्थी । धातुवादविद्वाददः । मस्करी परित्राद् । निघ्रतामस्यातन्यम् । कौतुकेति । न पुनर्थामिलिप्यया । एतदेव सत्खपीलादिना प्रकाशयति । निरव्रग्रहः स्ततच्चः । ग्रहवान्भूतमृहीतः । स्वैरिणा स्ततच्चेण ।

अत्युदारेलादिग्रन्थोपयोगी यस्मात्कविना तथाविधवस्तुवेदिनावद्यमेव भवितव्यम् । वीक्ष्माण इत्यनेनात्मनः किमपि प्रकृष्टमुत्कर्षवित्तशययोगिलमाह । अथ च वीक्ष्माणो न तु गुरुकुलवत्सेवमानः । गाहमान इत्यनेन तेजस्विलमाहात्मनः । वैपश्चितीनिद्वज्जनोचिताम् । संस्तव आदरः । ज्ञातीनां कर्म ज्ञातेयं बन्धुत्वम् । कावै-

नानि विदग्धमण्डलानि च गाहमानः, पुनरपि तामेव वैपश्चिती-
मात्मवंशोचितां प्रकृतिमभजत् । महतश्च कालात्मामेव भूयो
वात्स्यायनवंशाश्रयामात्मनो जन्मसुवं ब्राह्मणाधिवासमगमत् । तत्र
च चिरदर्शनादभिनवीभूतखेहसङ्घावैः सर्वसंस्वप्रकटितज्ञातेरैरा-
प्तैरुत्सवदिवस इवानन्दिताभिगमनो वालमित्रमण्डलस्य मध्यगतो
मोक्षसुखमिवान्वभवत् ।

इति श्रीवाणभद्रकृतौ हर्षेचरिते वात्स्यायनवंशवर्णनं नाम
प्रथम उच्छ्वासः ।

ज्ञासोष्टक् । आपैरिति । बन्धुभिर्योगिभिश्च । योगिपक्षे वाल इव वालो मित्रो
रविनिस्तेजस्वात् । उक्तं च—‘तपस्यन्तं रविं दृष्टा निस्तेजा जायते रविः ।
मोक्षमार्गं प्रयत्ने तु तेजो नैवास्य विद्यते ॥’ इति । मित्रं सखा, सूर्यश्च मित्रः ।
मण्डलं समूहः, विम्बम् । मोक्षसुखमपि सूर्यविम्बगतैरनुभूयत इति । आह्या-
विकासु कविभिन्निजवंशवर्णनं कानने तथा वंशः द्व्यापितः स्यादिति । आत्मनश्च
विटवर्णनम् । सकलकलाकौशलं ममात्माति । हर्षस्य चरिते च वर्णयितःये नाम
प्रस्तुतं चैतदिति शिवम् ॥

इति श्रीशंकरकविरचिते हर्षेचरितसंक्षेते प्रथम उच्छ्वासः ।

द्वितीय उच्छ्वासः ।

अतिगम्भीरे भूपे कूपे इव जनस्य निरवतारस्य ।

दधति समीहितसिद्धि गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥ १ ॥

रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् ।

अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २ ॥

अथ तत्रानवरताध्ययनधनिमुखराणि, सस्पुण्डकपाण्डुरल-
लाईः कपिलशिखानालजटिलैः कृशानुभिरिव क्रतुलोभागतै-
र्बुद्भिरध्यास्यमानानि, सेकसुकुमारसोमकेदारिकाहरितायमान-
प्रघनानि, कृष्णाजिनविकीर्णशुच्यत्पुरोडाशीयश्यामाकतण्डुलानि,
बालिकाविकीर्णमाणनीवारवलीनि, शुचिशिष्यशतानीयमानहरित-
कुशपूलीपलाशसमिन्धि, इन्धनगोमयपिण्डकूटसंकटानि, आमि-
क्षीयक्षीरक्षारिणीनामग्निहोत्रघेनूनां खुरवलयैर्विलिखिताजिरवित-
र्दिकानि, कामण्डलव्यमृत्पिण्डमर्दनव्यग्रयतिजनानि, वैतानवेदीश-
क्षव्यानामौदुम्बरीणां शास्यानां राशिभिः पवित्रितपर्यन्तानि, वैश्वदे-

अतीत्यादि । यस्य क्रोधादिभावगण इङ्गितादिना परेण न चेत्यते स गम्भीरः ।
उक्तं च—‘यस्य प्रसादादाकारात्कोवहृष्टभयादयः । भावस्या नोपलभ्यन्ते तद्गम्भी-
र्यमुदाहतम् ॥’ इति । अग्रवश्च । अवतरणमवतारः, प्रवेशनम् । अवतरन्ति येने-
त्यवतारः, सोपानादित्वा । समीहितसिद्धि राजगृह आत्मनः प्रवेशलक्षणम्, जल-
प्रहणलक्षणं च । गुणा औदार्यादयः, आकर्षणरजवश्च । पार्थिवा राजानः, पृथ्वी-
विकाराश्च । घटयन्ति वाञ्छितेन प्रयोजयन्तीति घटकाः, कुम्भाश्च । अनेन
तादशो राज्ञि वाणस्य कृष्ण एव समीहितसिद्धिराघ्यासत इति सूचितम् ॥ १ ॥

रागिणि रक्ते, विषयाभिषङ्गिणि च । लक्ष्मीं शोभाम्, समीद्धिं च । अत्र
नलिनादिकमप्रसुतम्, बाणाद्यास्त्वप्रसुताः । अनेन कृष्ण ईदृशे बाणे राजप्रसवां
श्रियं निधास्यतीत्युक्तम् ॥ २ ॥

अथेत्यादि । बाणो बान्धवानां भवनानि भ्रमन्युखमतिष्ठदिति संबन्धः । शिखा-
चूडा, ज्वाला च । सोमो यज्ञिर्य द्रव्यम् । केदारिकं स्थलं क्षेत्रम् । प्रवठनेषु तथो-
चित्तवात् । अहरिता हरिताः संपद्यमाना हरितायमानाः । लोहितादिलात्क्यप् ।
प्रघनान्यङ्गनानि । ‘उशन्ति प्रघनाभिल्यामेकदेशे तु वेदमनः’ । पुरोडाशीयत्यादि
सहितेऽर्थैः । बालिकाः कुमार्यः । नीवारा अकृष्णपञ्चा व्रीहयः । कूटो राशिः ।
आमिक्षीयमिति तसे पथसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा । ‘आमिक्षा सा श्रोण्ये
या क्षीरे साहविग्रागतः’ इति । तस्यै हितमामिक्षीयम् । आमिक्षाप्रकृतिलमस्य च
योग्यत्वात् । अमिहोत्रेषु तस्या अनाम्नातत्वात्, यद्वा यदत्तस्य जुहुयादिति । तस्या

ब्रविष्टपङ्किपाण्डुरितप्रदेशानि, हविर्घूमधूसरिताङ्गनविटपिकिसल-
यानि, वत्सीयवालकलालितललत्तरलतर्णकानि, कीडत्कृष्णशा-
रच्छागशावकप्रकटितपशुवन्धप्रवन्धानि, शुकशारिकारव्याध्ययन-
दीयमानोपाध्यायविश्रान्तिसुखानि, साक्षात्रथीतपोवनानीव चिर-
द्वृष्टानां बान्धवानां प्रीयमाणो अमन्मवनानि, सुखमतिष्ठत् ।

तत्रस्थस्य चास्य कदाचित्कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजूम्भत
ग्रीष्माभिधानः संफुलमङ्गिकाधवलाङ्गासो महाकालः । प्रत्यग्नि-
र्जितस्यास्तमुपगतवतो वसन्तसामन्तस्य वालापत्येष्विव पयःपा-
यिषु नवोद्यानेषु दर्शितस्तेहो मृदुरभूत् । अभिनवोदितश्च सर्वस्यां
पृथिव्यां सकलकुसुमबन्धनमोक्षमकरोत्पत्पञ्चणसमयः । ख्ययमु-
तुराजस्याभिषेकार्द्राश्चामरकलापा इवागृह्णन्त कामिनीनां चिकुर-

अपि हवनं संभवत्येव । वल्लैः समूहैः । वितर्दिका वेदिका । कमण्डल्लमुनिकरकस्तस्यै
हिताः कामण्डलव्याः । यत् । 'उगवादिभ्यो यत्' । यतीनां निर्जितनत्वादादरजाच्च
स्वयंकरणम् । वितानो यज्ञः । तत्र भवा वैतानी यज्ञान्निकार्यभूः । वाङ्गः कीलकः
तस्मै हितः शङ्खव्यः । औदुम्बरीणामिति । तासां यज्ञियत्वात् । वत्सेभ्यो हिता
वत्सीयाः । वत्सपरिचर्याच्चतुराः । तर्णकाः सद्योजाता वत्साः । कृष्णशारिति छाग-
विशेषणम् । तदुक्तम्—‘लोहितसारङ्गः कृष्णासारङ्गो वा’ इति सारङ्गशब्दः शब्दे
वर्तते । कृष्णशारा मृगा इति केचित् । ततु न तेषां तदातुपयुक्तत्वात् । पशु-
बन्धा यज्ञाः ।

कुसुमसमयो वसन्तः स एव युगं कल्पस्तलक्षणं वा युगं मासद्वयम् । समुक्त-
लमङ्गिकाभिर्वला अद्य विकर्यस्थानानि तेषां विकासो यत्र । अन्यत्र तद्वद्वृ-
हास उद्धर्तं हसितं यस्य । शब्दशक्तिमूलात्पुरणनव्यज्ञयरूपो ध्वनिश्च । प्रकृतवर्णेन
ह्यन्यदप्यत्र प्रतीयते । न वाच्यतया । तथा च—महाकालः साङ्घासः कल्पमु-
पसंहरज्जभते सुखं च विदारयति । महान्कालो ग्रीष्माल्यः, भैरवश्च । पयो जलम्,
क्षीरं च । वालापत्येष्व—नवमुद्यानमुद्भवनेषां तेषु । इदं प्रथमतयागमनप्रवर्तेष्व-
त्वर्थः । दर्शितस्तेहे इल्लनेनास्य विजिगीयुव्यवहार आरोपितः । निर्जितस्य च धुनः
प्रतिष्ठापनमेव युक्तम् । लेहः आद्रता, ग्रीतिश्च । मृदुरकठोरः, सदयश्च । अभिन-
वोदितश्च राजा बन्धनमोक्षं करोति । उक्तं हि—‘युवराजाभिषेके वा परचकावरो-
पणे । पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते ॥’ इति । आदरप्रतिपादनाय स्व-
यंशब्दः । अभिषेकः ज्ञानम् । अन्यत्र मङ्गलजलपातनं तदसंपर्कवशाच्चार्त्तिवम् ।

चयाः कुसुमायुधेन । हिमदग्धसकलकसलिनीकोपेनेव हिमाल-
याभिमुखी यात्रामदादंशुमाली ।

अथ ललाटंतपे तपति तपने लिखितललाटिकापुण्डूकैरलकची-
रचीवरसंवीतैः स्वेदोदविन्दुसुक्ताक्षबलयवाहिमिर्दिनकराराधन-
नियमा इवगृह्णन्त ललनाललाटेन्दुभिः । चन्दनधूसराभिरसूर्य-
पश्याभिः कुसुदिनीभिरिव दिवसमसुप्यत सुन्दरीभिः । निद्राल-
सा रत्नालोकमपि नासहन्त दशः, किमुत जरठमातपम् । अशि-
शिरसमयेन चक्रवाकमिथुनाभिनन्दिताः सरित इव तनिमात्मा-
नीयन्त सोङ्गपाः शर्वर्यः । अभिनवपटुपाठलामोदसुरभिपरिमलं न
केवलं जलम्, जनस्य पवनमपि पातुमभूमिलाषो दिवसकरसं-
तापात् ।

ऋगेण च खरखगमयूखे, खण्डितशैशवे, शुष्यत्सरसि,
सीदत्स्योतसि, मन्दनिर्जरे, ज्ञिलिकाज्ञांकारिणि, कातरकपोतकूजि-
चिकुराः केशाः । ते हि तदा स्नानार्दतया संयमनात्सुन्दरतया विशेषतः श्वार-
मुद्दीपयन्ति । तथा च महाकवे: कालिदासस्य—‘स्नानार्दमुक्तेष्वनुदूपवासं विन्य-
त्तासायंतनमलिकेषु । कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे रतिमङ्गनानाम् ॥’
यथा वा । राजशेखरस्य—‘तदात्वे स्नातानां दरदितिमलीमुकुरिणाम्’ इत्यादि । हि-
माभिप्राये च हिमालयगृहणम् । अंशून्मलति धारयतीत्यनेन हिमं प्रति भवन-
शीलमस्योच्यते ।

ललाटं तपतीति ललाटंतपः इति खश् । खरतर इत्यर्थः । ललाटेऽलंकारो ल-
लाटिका । ‘कर्णललाटात्कनलंकारे’ । ललाटिकैव पुण्ड्रकं तिलकमिति सर्वत्र रूप-
कम् । संवीतैः प्रावृत्तैः । चन्दनेन च तद्वृद्धसारः । असूर्येपश्याभिरिति । आ-
तपासहिष्णुतया । अन्यत्र स्वभावात् । दिवसं सुप्यत इति द्रव्यकमीणि लादिवि-
धानात्कर्मणि द्वितीयैव । भावे लः । यदा तु कर्माप्यात्याततया विवक्ष्यते, तदा
दिवसः सुप्यत इति । भाव्यमिति निर्णातम् । स्वागे निद्रा, मुकुलता च । जरठं
कठोरम् । यतो ग्रीष्मण तनुकृता अत आह—चक्रवाकेत्यादि । रात्रौ किल
चक्रवाकानां विषेगो भवतीत्यत्यतया तैत्ता अभिनन्दन्ते । सरितश्च वृत्तिकारि-
कास्तेषामिति तदभिनन्दनम् । उड्डपः शशी, लुवश्च ।

ऋगेण चेत्यादवेवंविधे निदाधकाले कठोरीभवति सत्युन्मत्ता मातरिश्वानः
प्राचर्वन्तेति संबन्धः । खगो रविः । शुष्यदिति साभिप्रायम् । स्रोतसञ्च प्रस-
रणयर्मलादाह—सीददिति । समन्तादवेगगामिनः । ज्ञिलिका चीरीनामकः
प्राणी ओ वर्षासु तरुषु सीत्कारसुचैः करोति । कातरेति । कपोता हि मेदोम-

तामुबन्धवधिरितविश्वे, विश्वसत्पतत्रिणि, करीषंकषमरुति, विर-
ल्लवीरुधि, रुधिरकुनूहलिकेसरिकिशोरकलिहामानकठोरधातकी-
स्तबके, ताम्यत्स्तम्बेरमयूथवमथुतिम्यन्महामहीधरनितम्बे, दूयमा-
न्द्रद्विरददीनदानाइयानश्यामिकालीनमूकमधुलिहि, लोहितायमान-
मन्दारसिन्दूरितसीम्नि, सलिलस्यन्दसंदोहसंदेहगुह्यान्महामहिष-
विषाणकोटिविलिख्यमानस्फुटत्सफटिकृष्टदि, धर्ममर्मरितगर्मुति,
तपपांशुकुकूलकातरविकिरे, विवरशरणश्वाविधि, तटाञ्जुनकुररक्ष-
टज्जरनिवर्तमानोत्तानशकरशारपङ्कशेषपल्वलाम्भसि, दावजनित-
जगन्नीराजने, रजनीराजयक्षमणि, कठोरीभवति निदाघकाले,
प्रतिदिशमाटीकमाना इवोषरेषु प्रपाचाटकुटीपटलप्रकटलुण्ठकाः,

यत्वानितान्तं धर्मासहाः । अत एव पतत्रित्वेऽपि पृथगुपादानम् । पतत्रिलाभि-
प्रायेण श्वासमित्येतावदेव समुचितम् । एषां तथा भूतस्त्रजाभावात् । करीषो गोमयम् ।
वीस्त्सपर्णशाखाजटिलं कुष्यकादि । किशोरकेति । वालत्वेन तुष्णायसहि-
ष्णुता, मुग्धवतातिशयश्च द्योलते । धातकी लताभेदः । स्तबकः पुष्पगुच्छः । स्तम्बे-
रमो हस्ति । वमथुः करिकरस्त्रीकरः । तिम्यन्त आदींभवन्तः । नितम्बः सानवः ।
द्विरदाः करेणः । दीनं क्षीणम् । आश्याना अप्रसरणधर्मकलादीषच्छुष्कश्यामिका
मदलेखासंबन्धिनी । लीना अतितर्षीचिद्वृष्टाः । मूका गुञ्जितहीनाः । अलोहिता
लोहिता भवन्तो लोहितायमानाः । मन्दाराः पारिभद्रदुमाः । सिन्दूरिता आहितसि-
न्द्रो ह इव । लोहितलात् । आगस्थ आमान्तरेण मर्यादा सीमा । स्यन्दः श्रुतिः । विलि-
ख्यमाना विपाच्यमानाः । मर्मरिताः शुष्कवेन शब्दायमानाः । गर्मुतो लताः । कुकूलं
तुष्पामिः । विकिराः कुकूटायाः । इवाविधः शलालः सेहिकाख्या हिंसाः प्राणिनः ।
तटशब्देन नैकव्यमाह । अर्जुनाः कुकूलवृक्षाः । कुरराः कौब्रपश्चिणः । कूटः शब्द-
एव संतापकारिलाज्जवरस्तेन स्फुरन्तः शकरा मत्स्यात्तैः । शारं सितोद-
रत्वात् । पत्वले न डुले । कुररास्तटथा यदा कूजन्ति तदा मत्स्याः पीडिताः सन्त
उत्थवन्तीति वस्तुयमोऽप्यम् । नीराजनमिति । नीराजनं शान्तिकर्म । राजयक्षमा
क्षयव्याधिः । शैनैः शैनेरपचयक्षारिलात् । मातरिश्वानः कीदृशाः प्रावर्तन्तेष्या-
ह—प्रतिदिशमित्यादि । आदीकमाना उच्चैर्मन्तः । साभिप्रायमेतत् । रजो-
वशादेतेषां तथाविधसंनिवेशात् । श्रीष्मे द्वेवंविधा मारुताः प्रावर्तन्तेति कालधर्मः ।
उन्मत्पत्क्षे—आदीकमाना इस्तादि सर्वे वक्ष्यमाणयोग्यतया योजनीयम् । उद्गतभ्र-
मणाद्या हुन्मादस्यानुभावाः । तदुच्चम्—‘अनिमित्तहसितरुदितोकृष्टबद्धप्रलापश-
यनोत्थितप्रधावितद्वृत्तीतपठितस्मितपांसुवधूननिर्माल्यचौरथटवक्षरावाभर-
णसर्वनोपभोगैरन्वैश्वाव्यवस्थितचेष्टानुकारणादिभिरत्मावैरभिनयेत्’ इति । ऊर-

प्रपककपिकच्छुगुच्छच्छटाच्छोटनचापलैरकाण्डकण्डला इव कष्ट-
न्तः शर्करिलाः कर्करस्थलीः, स्थूलदपञ्चूर्णमुच्चः, सुचुकुन्दकन्द-
लदलनदन्तुराः, समन्ततः पतनमुखरचीरीगणमुखशीकरशीक्यमा-
नतनवः, तरुणतरतरणितापतरले तरन्त इव तरङ्गिणि भृगाह-
णिकातरङ्गिणीनामलीकवारिणि, शुष्यच्छमीमर्सरमारवमार्गलङ्घन-
लाधवजवजङ्गलाः, रैणवावर्तमण्डलीरेचकरासरसरभसारव्यन्वर्त-
नारम्भारभटीनटाः, दावदग्धस्थलीमषीमलनमिलिनाः, शिक्षितक्ष-
पणकवृत्तय इव वनमयूरपिच्छच्छयानुचिन्वन्तः, सप्रयाणगुज्जा इव

सिक्ताबहुलो रुक्षो देशः। प्रपा सत्रम्। वाटः कुनालम्। पटलं छदिः। कपिकच्छुः
कण्डवायको द्रव्यमेदः। अत एवाह—कर्षन्त इति। शर्कराः पाषाणकणिका
विद्यन्ते यातु ताः शर्करिलाः। पिच्छादित्वादिलच्। कर्करस्थली ऊषरमूः, पा-
षाणमूः। अत एवाह—स्थूलेत्यादिना। सुचुकुन्दं पुष्पमेदः। कन्दलं नवना-
लम्। दन्तुरा इति। कपिकच्छुसर्वचालने च ये कण्डलस्तादशाश्रूर्णमुच्चो
प्रकटदन्ताः पश्चं कष्टन्ति। शीक्यमानाः सिच्यमानाः। तरुणतरः प्रौढः। तर-
णिरादित्यः। तरन्त इवेति। वालुकावासातथा लक्ष्यमाणत्वात्। भृगत्रिणिका
मरीचिका। तुषितभृगाणां रविरश्मिखचितासु सिक्तासु नीलत्वदर्शनाज्जलबुद्धिः।
वारिणीति। सतरज्जे वारिणि ये सभीकास्ते सतायं देशं तरन्ति। उन्मत्तपक्षेऽपि
विनित्तवेनैवंकारित्वम्। शम्योऽमिगर्भी वलीभेदाः। लाघवं नैषुणम्। सव्या यामाश्र
विषमं मार्गं लाघवेन तरन्ति। जङ्गलाला वेगवन्तः। रैणवावर्ताः पांसुसंवन्धिन आव-
तैनलूपाः संनिवेशास्तेषां मण्डली समूहः। रेचयति पृथकरोतीति रेचकम्।
रैणवावर्तमण्डल्या रेचकं तथा रासे रसिते यो रससेन यो रभसस्तद्रशेनारव्यं यन्न-
तैनमिव नर्तनं तदारम्भे विषय आरभटीनटा इव। आरभटीनटाः। इवरतेति
अराः। अराच ते भटा अरभटाः। तेषामियमारभटी नटजातिविशेषो वीररसप्र-
धानः। उक्तं च—‘पुष्टावपातपुतगर्जितानि च्छेद्यानि मायाकृतमिन्दजलम्। चि-
त्राणि यूथानि च यत्र निल्यं तां ताढ्यीमरभटी बदन्ति ॥’ इति वृत्तपक्षे—आवर्ता
आवृत्तयः। यदाह मुनिः—‘यदा वृत्तवशादज्ञं भूयोभूयो निवर्तते। तत्रायमभिवेष्य
स्याच्छेषं नुते नियोजयेत् ॥’ इति। मण्डलीनृत्तं हलीमकम्। यदाह—‘मण्डलेन
तु यन्त्रतं हलीमकमिति स्मृतम्। एकसतत्र तु नेता स्याद्गोपत्याणां गथा हरिः ॥’ इति।
रेचकास्यः—कटीरेचकः, हस्तरेचकः, श्रीवारेचकव्येति। रासलक्षणम्—‘असौ
षोडशद्विंशत्यत्र वृत्तन्ति नायकाः। पिण्डीबन्धानुसारेण तन्त्रं रासकं स्मृतम् ॥’
इति। असैव तु हलीमकाद्या विशेषाः। क्षपणकवृत्तय इवेति। क्षपणकाद्य
मषीमिलिना वर्हिपिच्छानि शास्त्रचोदनया वहन्ति। उन्मत्तपक्षे—निर्विवेकतया
मयूरपिच्छच्य इस्युक्तं प्राक्। गुजन्तीति गुज्जा ढंकामेदाः। उन्मत्तानां नृताव-

शिखानजरत्करञ्जसञ्जरीवीजजालकैः, सप्रोहा इवातपातुरवन-
महिषनासानिकुञ्जस्थूलनिःश्रासैः, सापत्या इत्रोड्दीयमानजवनवात-
हरिणपरिपाटीपेटकैः, सभुकुट्य इव दद्यमानखलधानबुसकूटकु-
टिलधूमकोटिभिः, सावीचिवीचय इव महोष्ममुक्तिभिः, लोमशा
इव शीर्यमाणशात्मलिफलतूलतन्तुभिः, दद्धुणा इव शुष्कपत्रप्रक-
राङ्गुष्टिभिः, सिराला इव त्रुणवेणीविक्रिरणैः, उच्छ्रुश्रव इव धूय-
माननवयवशूकदाकलशङ्कुभिः, दंश्ट्राला इव चलितशललसूची-
शैः, जिह्वाला इव वैश्वानरशिखाभिः, उत्सर्पत्सर्पकञ्चुकचूडाला
ब्रह्मस्तम्भरसाभ्यवहरणाय कवलग्रहस्मिवोष्णैः कमलमधुभिरभ्य-
स्यन्तः सकलसमिलोच्छोपर्वर्मधोषणापटहैरिव शुष्कवेणुवनास्फो-
टनपद्गुरवैख्यमुवनविभीषिकामुद्घावयन्तः, च्युतचलचाषपक्षश्रेणी-
शारितस्तुतयः, त्विषिमन्मयूखलतालातप्तोषकलमाषवपुष इव स्फुटि-

सरे सर्वे एव करतलादि बादयन्ति । शिखानाः शब्दायमानाः करजो वृक्षभेदः ।
प्रोहोऽङ्कुरः । उन्मत्ता अपि खेदान्निःश्वसन्ति । सापत्या इवेति ।
उन्मत्ता अपि श्वभ्रादिपतनभयादपस्यानि न ल्यजन्ति । पेटकैर्यैः सभु-
कुट्य इवेति । दद्यमानाभिप्रायेणोक्तम् । उन्मत्ता अपि क्रोधप्राया एव ।
क्रोधस्य भुकुत्यादयोऽनुभावाः । खलधानं क्षोदादिदेशः । क्षुद्रमानं धन्यसिद्यन्ते ।
सस्यस्य ज्वालाभावाङ्गमवर्णनं समुच्चितम् । कुठिलपदेन च भुकुटीसादश्यमाह ।
अवीचिर्नरकमेदस्तस्य वीचय इव वीचयो ज्वालाः । महोष्मेति । उन्मत्ता अपि
खेदादिवशाद्घमायन्ते । लोमशा इवेति । उन्मत्ता अपि क्षुरकर्मविना लोमशाः ।
तूलं कर्पासः । दद्धुः कुष्ठविकारः । सास्यात्तीति दद्धुणः । ‘दद्धु हस्तलं च’ इति नः ।
उन्मत्ता अप्युदर्तनं विना दद्धुक्ता भवन्ति । सिराला: प्रकटस्यायनः । उन्मत्ता
अपि कुशलात्सिराला भवन्ति । वेणी पङ्क्षिः । सिरासादश्यप्रतिपादनाय वेणीपदम् ।
स्मशुः कूर्चः । शूक्राः किंशारवः । उन्मत्ता अपि केशवपनाभावाहीर्घृतमथवः दंश्ट्र-
वहिर्निर्गता इन्ता । शल्लः श्वासितु । सूची दीर्घकट्टकरूपाणि रोमाणि । अन्ये तु—
दंश्ट्रालाः शल्लाः, श्वासितः पक्षाश्च शल्लला उच्यन्ते । तथा च—‘श्वासितः शल्लै-
रिव’ इति महाभारते दश्यते इत्याहुः । उन्मत्ता अप्येवमादिविकारेण सर्वे भीषयन्ते ।
एवं जिह्वाला अपि । एवमेव स्त्रानादिना विनोन्मुक्तचूडत्वादुत्सर्पित्यादि । क्षुद्रकस्त्व-
क् । ब्रद्यस्तम्भो ब्रह्माण्डः । रसाभ्यवहरणं शोषणम् । रसानां च मधुरादीनां भोजनम् ।
‘असंचार्यो मुखे पूर्णे गण्डः कवलोऽन्यथा’ अभ्यस्यन्तीति । एवमिदं शोषयिष्याम
इति । घर्मी ग्रीष्मः । घोषणा श्रावणा । विभीषिकामिति । ये सर्वां जगद्र-
सनशीलास्ते विभुवनेऽपि भयमुत्पादयन्ति । चापः किंकिदिविः पक्षिभेदः । उन्मत्त-
पक्षे—विसरणशीलत्वाद्युतेस्यादि योज्यम् । द्युतिर्मर्गः । लिपिमात्रविः । अलातमु-

तगुञाकलस्फुलिङ्गाङ्गाराङ्गिताङ्गाः, गिरिगुहागम्भीरङ्गाकारभीषणान्तयः, मुवनभस्मीकरणाभिचारचरुपचनचतुरा शधिराहुतिभिरिव पारिभद्रदुमस्तवकवृष्टिभिस्तर्पयन्तस्तारवान्वनविभावसून्, अशिशिरसिकतातारकितरंहसः, तमशैलविलीयमानशिलाजतुरसलवलिमदिशः, दावदहनपच्यमानचटकाण्डखण्डखचित्तरुकोटरकीटपटलपुटपाकगन्धकटवः, प्रावर्तन्तोन्मत्ता मातरिश्वानः।

सर्वतश्च भूरिभस्मासहस्रसंधुक्षणस्तुभिता इव जरठाजगरगम्भीरगलगुहावाहिवायवः, कचित्स्वच्छन्दतुणचारिणो हरिणाः, कचिच्छरुतलविवरविवर्तिनो ब्रह्मवः, कचिज्जटावलस्त्रिनः कपिलाः कचिच्छकुनकुलकुलायपातिनः इयेनाः, कचिद्विलीनलाक्षारसलो-

ल्मुकम्। कलमाषं रक्तकृष्णम्। गुज्ञा रक्तिकोत्पलानि लोहितकृष्णानि भवन्ति। स्फुलिङ्गा अमिकणाः। अङ्गाराङ्गितानीवाङ्गाराङ्गितानि तदगम्भीरङ्गानि। ये च साङ्गारात्मेच मलिनशरीरा भवन्ति। उन्मत्ता अप्यभिशशास्त्रशुत्रादिषु बलादतिपतन्ति। झांकारभीषणा भ्रमन्ति च। अभिचार उच्चाटनम्। अभिचारिणश्चोच्चाटनमारणाद्यर्थं चरुपचनं कुर्वन्ति। रक्तेन चामीनीयणन्ति। पारिभद्रा निम्बाः। मदना इलन्ये। उन्मत्ता अपि निर्विवेकतया रक्तादि थर्विकचिद्शुचिप्रायमशिषु निश्चिपन्ति, तत एव विश्वस्य दोषाय पर्यवसन्ति। तारकितमिव रहो नेत्रो घेषां ते। शिलाज्ञुरस्मसः। दावदहनेन पच्यमानानि यानि चटकाण्डानि तेषां विदारणवशास्त्रस्फुटिता ये खण्डाः कपालानि तैः। दोलावदुपरिपतितैः खचितानि कचायमानानि यानि तस्मैकोटरेषु कीटपटलानि किमिसमूहस्तेषामतिषेषलत्वेन यत एव तस्मैः खण्डैर्पर्यच्छादकतया स्थितैः पुटपाकैः प्रसूतधूमोऽन्यन्तरपातस्तद्रन्धेन कटवउद्वेजकाः। अत्राग्निपाकेन खण्डलं खण्डेभ्यो रसनिःसरणात्खचित्तवं कीटानाम्। उन्मत्ता इति। ये चोन्मत्तासे सिकताव्यासाः कर्दमविलिमदिशो गन्धकटवः शाटीकराचाः पूर्वोक्ताः कियाः प्रायेण कुर्वत इति। सर्वत्रात्र महावाक्ये ध्वनिच्छायान्वेष्या। मातरिश्वानो वायवः।

सर्वतथेत्यादौ दावाग्रयः प्रस्त्रदश्यन्तेति संबन्धः। भव्वा इति। संधुक्षणमुदीपनम्। जरठाजगरा वृद्धसर्पाः। गला एव गुहा गलगुहाः। स्वच्छन्दमपविम्मम्, अथारुचि। चरणं भक्षणम्, गमनम्। हरिणाः शुक्राः, मृगाश्च। ब्रह्मवः कपिलाः, नकुलाश्च। इतरत्र जटामूलानि च कपिलाः पिङ्गलाः। कपिलाण्ड्यमुनिवत्प्रगृहणामभुव्या एवा भेदोपचारेण कपिलाः। एते च जटावलकलघ्वारिणः। कुलाया नीडाः। तेजाः शुक्राः, पाजिकाश्च। अधरा धरुमशक्याः, अधोभव्वा वा। लाक्षाया विलीनतया पीतलात्। ओष्ठाश्चाधराः। आ समन्तास्त्रादिता आहताः, श्वी-

हितच्छवयोऽधराः, कचिदासादितशकुनिपक्षकृतपटुगतयो वि-
शिखाः, कचिदग्धनिःशेषजन्महेतवो निर्वाणाः, कचित्कुसुमवा-
सिताम्बरसुरभयो रागिणः, कचित्सधूमोद्भारा मन्द्रुचयः, कचि-
त्सकलजगद्भासधसमराः सभसकाः, कचिद्रेणुशिखरलभमूर्तयो-
ऽत्यन्तघृद्धाः, कचिदचलोपयुक्तशिलाजतवः क्षयिणः, कचित्सर्व-
रसमुजः पीवानः, कचिदग्धगुणगुलवो रौद्राः, कचिज्ज्वलितने-
लदहनदर्घसकुसुमशरमदनाः कृतस्थाणुस्थितयः, चटुलशिखानर्त-
नारम्भारभटीनटाः शुष्ककासारसृतिमिः, स्फुटनीरसनीवारवी-
जलाजवर्धिभिर्ज्वालाजलिभिर्वर्यन्त इव धर्मघृणिम्, अघृणा इव
हठहृयमानकठोरस्थलकमठवसाविस्तरान्धगृध्रवः, स्वमपि धूमम-
म्भोदसमुद्भूतिभियेव भक्षयन्तः, सतिलाहुतय इव स्फुटद्वलवाल-
कीटपटलाः कक्ष्येषु, वित्तिण इव प्रोषविचटद्वलधवलशम्बूक-

कृताश्च । लिङ्गधतया नीरसतया च । शकुनीनां पक्षेषु कृतपटुगतयः । निःसारतया
कालस्थापितत्वात् । विगता शिखा ज्वाला वैषां दे, विविधशिखाः शराश्च ।
निःशेषाः समस्ताः, प्राज्ञनजन्मान्तरसंचिता अपि । जन्महेतवस्तुणाद्याः, कर्माणि
च । निर्वाणाः शान्ताः, मोक्षगमिनश्च । कुसुमं धूमं, पुष्पं च, अम्बरं नमः, वलं
च । रागिणो लोहिताः, शृङ्गारिणश्च । अजीर्णकृतोऽपि धूमोद्भारः । रुचिर्दीपिः, भोज-
नाभिलाषथ । जगदेव यासः कवलं तद्भक्षणशीलाः । भस्यभूरिकव्यालशनव्या-
धिः वृद्धा वृद्धिं गताः, स्थाविराश्च । ते वेणुशिखरमवलम्बन्ते यदि गृह्णन्ति । अचलाः
पर्वताः । अन्यत्र क्षयस्य दीर्घकालपर्यवसायित्वाद्वचलमविच्छिन्नं भक्षितशिलाह्याः ।
उत्कं च—विलाधातुप्रयोगाद्वा प्रसादाद्वाय शोकरात् । अजामूत्रप्रयोगाद्वा क्षयः
क्षीयेत च नान्यथा ॥ इति । क्षयो विनाशः, व्याधिभेदश्च यक्षमाहयः । रसः सलिलादिः
अत एव पीवानः । अन्यथा कथं सलिलादिभक्षणशक्तिलमभीषां प्रसञ्च्येत । ये च
मधुरादिसर्वरसानुपभुजते ते स्थूला भवन्ति । रौद्रा भीषणाः, रुद्रभक्ताश्च । नेत्रा-
णां मूलानां दहनेन दग्धाः सकुसुमाः काण्डानि मदना वृक्षभेदाश्च यैः । स्थाणु-
श्लिष्टशाश्वो वृक्षः, शिवश्च । स्थितिः स्थानम्, व्यवहारश्च । स्थाणुनापि नयनाभिना
सकुसुमशरः कामो दग्धः । चटुललेन नर्तनाम्भः, रवश्च । शुष्कलाच्च टुलादेरार-
भटीप्रहणम् । कासाराणि नडुलास्तेषु याः सृतयः । क्वचित् 'स्मृतयः' इति पाठः ।
इतरत्र तु—शुष्ककं शुष्कगीतं ज्ञाप्तुमादि । आसार्थन्त इत्यासाराः । आसार्थितानि
यद्यपि गीयन्त एव, तथापि 'वर्धमानमथापीह ताण्डवं यज्र योज्यते' इति ।
ताण्डवं ह्यारभटीप्रधानम् । अर्चेयन्त इवेति । तेषां तदभिमुखलात् । धर्मवृणिः
सूर्यः । अघृणा अजुगुप्ताः । कमठः कूर्मीः । 'विस्त्रं स्थादामगन्धिं यत्' । गृह्णत्वो लम्पटाः ।
समुद्भूतिः संभारः । धूमात्किल मेषोत्पत्तिमेघाः शमयन्ति । कीटाः कृमयः । झोषो

शुक्तयः शुष्केषु सरःसु, स्वेदिन इव विलीयमानमधुपटलगोलग-
रितमधूच्छिष्ठष्टवृष्टयः काननेषु, खलतय इव परिशीर्यमाणशिखा-
संहतयो महोषरेषु गृहीतशिलाकवला इव ज्वलितसुर्यमणि-
शकलेषु शिलोच्चयेषु, प्रत्यदृश्यन्त दारुणा दावामयः ।

तथाभूते च तस्मिन्नत्युमे ग्रीष्मसमये कदाचिदस्य स्वगृहावस्थि-
तस्य भुक्तवतोऽपराहसमये भ्राता पारशवश्चन्द्रसेननामा प्रविश्या-
कथयत्—‘एष खलु देवस्य चतुःसमुद्राधिपतेः सकलराजचक्र-
चूडामणिश्रेणीशाणकोणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणेः सबेचक्रव-
र्तिनां धौरैयस्य महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीहर्षदेवस्य भ्रात्रा कृष्ण-
नामा भवतामन्तिकं प्रज्ञाततमो दीर्घाध्वगः प्रहितो द्वारमध्यास्ते’
इति । सोऽन्नवीत्—‘आयुष्मन्, अविलम्बितं प्रवेशयैनम्’ इति ।

अथ तेनानीयमानम्, अतिदूरगमनगुरुजडजङ्घम्, कार्दमिकचे-
लचीरिकानियमितोच्छण्डचण्डातकम्, पृष्ठग्रेह्णत्पत्तरकर्पटघटितग-
लितग्रन्थिम्, अतिनिविडसूत्रवन्धनिनिश्चितान्तरालकृतव्यवच्छेदया
लेखमालिकया परिकलितमूर्धान्म, प्रविशन्त लेखहारकमद्राक्षीत् ।
अग्राक्षीच दूरदेव—‘भद्र, भद्रमशेषभुवननिष्कारणवन्धोस्तत्र-
भवतः कृष्णस्य’ इति । सः ‘भद्रम्’ इत्युक्त्वा प्रणस्य नातिदूरे समु-
पाविशत् । विश्रान्तश्चात्रवीत्—‘एष खलु स्वामिनो माननीयस्य
लेखः प्रहितः’ इति विमुच्य चार्पयत् । अथ वाणः सादरं गृही-
दाहः । वल्कलशब्दस्त्वगुपलक्षणार्थः । शम्बूका: शुक्तिमन्तः प्राणिभेदाः । मधुपटल-
गोलो माक्षिककरणः । मधूच्छिष्ठं सिक्षकम् । खलतयः खल्वाटाः । शिखा ज्वाला,
चूडा च । ऊषरं सिक्तावहलो रुक्षो देशः । शिलोच्चयो गिरिः । ‘दावो वहिंगतो
वहिंदाविश्च वनमुच्यते’ ।

तथाभूतदेश इत्यादिनात्मानं प्रति तेषामादरातिशयं दर्शयति—आकुर्वत इति ।
न लप्रस्तावे । एतेन स्वयं किमपि माहात्म्यमाह । स्वयमवसरमन्तरेण वा तस्य तदा
प्रवेशाभावात् । एतदेव देवस्येऽयादिविशेषणसंदर्भमुखेन द्वारमध्यास्त इत्यनेन पोषयि-
ष्यते । पारशवः शूद्रापुत्रः । शाणो मणिकषणम् । कोणोऽन्त्रिः । चक्रवर्तिनः सार्वभौमाः ।
धौरेयो मुख्यः । प्रज्ञाततमोऽतिप्रतीतः । एतेन च वाणं प्रति बहुमान एव गम्यते ।

जडा गमनाशक्ता: । कर्दमेन रक्तंकार्दमिकम् । चेलं वस्त्रम् । चीरिका ख-
ण्डिका । उच्छण्डसुच्छम् । गाढसिल्यन्ते । चण्डातकमधोरुकं वासः । पटञ्चरं जीणीवस्त्र-
म् । निश्चितं नमितम् । लेखमालिकेति । अन्यैरपि तद्दस्ते लेखः प्रहित इति प-
रागतः संबन्धः । ‘परिकरित—’इति पाठे वेष्टित इत्थर्थः । तत्रभवतः पूज्यस्य । नाति-

त्वा स्यमेवावाचयत्—‘मेखलकात्संदिष्टमवधार्ये फलप्रतिबन्धी
धीमद्विरपहरणीयः कालातिपात इत्येतावद्वार्थजातम् । इतरद्वा-
र्तासंवादनमात्रकम्’ । अबधृतलेखार्थश्च समुत्सारितपरिजनः संदेशं
पृष्ठवान् । मेखलकस्त्ववादीत्—‘एवमाह मेधाविनं स्वामी—जाना-
त्येव मान्यः यथैकगोत्रता वा, समानजातिता वा, समं संवर्धे-
नं वा, एकदेशनिवासो वा, दर्शनाभ्यासो वा, परस्परानुराग-
श्रवणं वा, परोक्षोपकारकरणं वा, समानशीलता वा, ह्लेहस्य
हेतवः । त्वयि तु विना कारणेनाहटेऽपि प्रत्यासन्ने बन्धाविव बद्ध-
पक्षपातं किमपि ह्लिद्यति मे हृदयं दूरस्येऽपीन्दोरिव कुमुदा-
करे । भवन्तभन्तरेणान्यथा चान्यथा चायं चक्रवर्तीं हुर्जनैर्मीहित
आसीत् । न च तत्त्वाद् । न सन्त्येव ते येषां सतामपि सतां न
विद्यन्ते मिलोदासीनशब्दवः । शिशुचापलापराचीनचेतोद्वित्तितया
च भवतः केनचिद्सहिष्णुना यत्किञ्चिद्सहशमुदीरितम् ।
इतरो लोकस्तथैव तद्वृहाति वक्ति च । सलिलानीव ग-
तागतिकानि लोलानि खलु भवन्त्यविवेकिनां मनांसि । ब-
हुमुखश्रवणनिश्चलीकृतनिश्चयः किं करोतु पृथिवीपतिः ।
तत्त्वान्वेषिभिन्नास्माभिर्दूरस्थितोऽपि प्रत्यक्षीकृतोऽसि । वि-
ज्ञप्तश्चक्रवर्ती त्वदर्थम्—यथा प्रायेण प्रथमे वयसि सर्वस्यैव चा-
पलैः शैशवमपराधीति । तथेति च प्रतिपत्नं स्वामिना । अतो भ-
वता राजकुलमकृतकालक्षेपमागन्तव्यम् । अबकेशीवाहष्टपरमेश्वरो
बन्धुमध्यमधिवसन्नासि मे बहुमतः । न च सेवावैषम्यविषादिना
वा परमेश्वरोपसर्पणमीरुणा भवता भवितव्यम् । यतो यद्यपि—

दूर इति । अपि तु दूर एवेति सर्वत्रैव खस्य प्रभावातिशयं प्रतिपादयति । फलं
प्रतिबन्धाति स्फुदीति फलप्रतिबन्धी । कालातिपातः कालात्ययः । अर्थजातमभिषे-
यप्रकारः । अवधृतो ज्ञातः । एकेत्यादि कारणमुत्तरोत्तरमप्रधानम् । अन्यथा चान्यथा
चेति । एतेन किञ्चिदेव संभवतीति दर्शयति । अत एवाह—न च तत्त्वयेति ।
तथात्वे तु बाणस्य दुर्बृतता प्रसञ्ज्येत । कृष्णस्यापि ताद्यगः पक्षपातः स्वामिप्रतार-
णादि च दोषायैव भवेत् । अत एव वक्ष्यति—तत्त्वान्वेषिभिरित्यादि । प्राहित
इत्येतावति वक्तव्य आसीदित्यनेन हुर्जनाः संपत्तिनिरवकाशा इति प्रतिपादितम् ।
अत एव वक्ष्यति—तथेति च प्रतिपत्नं स्वामिनेति । सतां साधुनामपि । सतां
भवताम् । उदासीनो मध्यस्थः । अपराचीनापराङ्गुखी चेतोद्वितीर्थसाः । अवकेशी

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वकुं
देहीति मार्गीणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात्समाश्चिपति जीवनमप्यकाण्डे

कष्टं मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥ ३ ॥

तथाप्यन्ये ते भूपतयः, अन्य एवायम् । न्यकृतचृगनलनिपधन-
हुषाम्बरीषदशरथदिलीपनाभागभरतमगीरथययातिरमृतमयः स्वा-
मी । नास्याहंकारकालकूटविषदिग्धदुष्टा दृष्टयः, न गर्वगुरुगर-
गलग्रहगदगद्वाग गिरः, नातिस्योष्मापस्मारविस्मृतस्यैर्याणि
स्थानकानि, नोदामदर्पदाहञ्चरवेगविकृता चिकाराः, नाभिमान-
महासंनिपातनिर्भिताङ्गभज्ञानि गतानि, न मदार्दितवक्रीकृतौष्ठनि-
ष्ठथूतनिष्ठुराक्षराणि जल्पितानि । तथा च । अस्य विमलेषु साधुषु रत्न-
बुद्धिः, न शिलाकलेषु । मुक्ताधवलेषु गुणेषु प्रसाधनधीः, नाभ-
रणभारेषु । दानवत्सु कर्मसु साधनश्रद्धा, न करिकीटेषु । सर्वामे-
सरे यशसि महाप्रीतिः, न जीवितजरन्तृष्ठे । गृहीतकरास्वाशासु

निष्कलंतरः । स चादृष्टविस्तरमध्ययो न कस्यन्वितिः । स्वेच्छोपजाता विषया
मण्डलानि यस्माताहगपि देहि प्रयच्छेति वकुं न पार्थिते । इतरत्र स्वेच्छाया स्व-
संकल्पेनोपजात उत्पन्नो विषयो गोचरो यस्य । तथा चोच्यते—‘काम जानामि ते
मूलं संकल्पात्किल जायसे’ इति । अथ च स्वेच्छाया उपजाता विषया यसायं देही
च शरीरवानिति वकुं न याति । न शक्यत इति विरोधः । कामथानङ्गत्वाद्देही
शरीरवानिति वकुं न युज्यत इत्यन्याथैः । मार्गणा याचकाः, शाराश्च मार्गणाः ।
जीव्यतेऽनेनेति जीवनम्, ग्रामादि जीवितं च । इश्वरो राजा, हरशः । दुविदग्धो
दुरुद्धः, दुष्टत्वाद्विशेषेण दग्धवशः । अमृतेत्यादि सामिग्रायम् । यस्मादहंकारादि काल-
कूटादिना रूपयति, अतश्चाहंकारादीनामल्लन्ताभावप्रकाशनेच्छयाद्युतमयमस्य
दर्शयति । अमृतमयस्य च कालकूटादिभिर्योगः । गरं विषम् । सयो गर्वः । स्था-
नकानि स्थितयः । अर्दितं वातव्याधिभेदः । तस्मिन्स्तति मुखं वकं भवति । तथा चो-
क्स—‘वायुः प्रवृद्धस्तेषैश्च वातलैहृष्वमाश्रितः । वकीकरोति वक्तारमुक्तं हसि-
तभीक्षितम् ॥’ इति निष्ठयूतानि निर्गतानि । विमलेष्वपापेषु, अन्यत्र सुच्छायेषु ।
पद्मरागादिविष्टि वक्त्ये शिलेसादिपदमादरायम् । एवमुत्तरत्राणि वाच्यम् ।
मुक्तवत्ताभिश्च धवलास्तेषु गुणेष्वदार्यादिषु च, सृजेषु च । प्रसाधनं प्रकृष्टं सा-
धनम्, अर्जनम्, भूषणं च । दानं धनत्यागः, मदद्वच । साधनं संपादनम्, सैन्यं
च । साम्यतेऽनेनेति कृत्वा । करो दण्डः, पाणिश्च । आज्ञा दिशः, चेतः, वाञ्छा

प्रसाधनताभियोगः, न निजकलत्रचर्मपुत्रिकासु । गुणवति धनुषि
सहायबुद्धिः, न पिण्डोपजीविनी सेवकजने । अपि च । अस्य मित्रो-
यकरणमात्मा, भृत्योपकरणं प्रभुत्वम्, पण्डितोपकरणं वैद्यग्ध्यम्,
वान्धवोपकरणं लक्ष्मीः, कृपणोपकरणमैश्वर्यम्, द्विजोपकरणं सर्व-
स्वम्, सुकृतसंस्मरणोपकरणं हृदयम्, धर्मोपकरणमायुः, साहसोप-
करणं शरीरम्, अस्तिलतोपकरणं पृथिवी, विनोदोपकरणं राजक-
म्, प्रतापोपकरणं प्रतिपक्षः । नास्याल्पपुण्यैरवाप्येत् सर्वातिशायि-
सुखरसप्रसूतिः पादपलवच्छाया' इति । श्रुत्वा च तमेव चन्द्रसेनं
समादिशत्—‘कृतकशिपुं विश्रान्तसुखिनमेनं कारय’ इति ।

अथ गते च तस्मिन्, पर्यस्ते च वासरे, संघट्यमानरक्तपङ्कज-
संपुटपीयमान इव क्षयिणि क्षामतां ब्रजति वालवायसास्यारुणेऽप-
राहातपे, शिथिलितनिजवाजिजवे जपापीडपाटलेऽस्ताचलशिखर-
स्वलिते खञ्जतीव कमलिनीकण्टकक्षतपादपलवे पतङ्गे, पुरः

च । प्रसाधनं संपादनम्, दण्डश्च । गुणो ज्या, शौर्याद्याशु गुणाः । उपक्रिय-
न्ते ऽनेतेत्युपकरणमुपयोगः । आत्मेति । नहि मित्राणि मित्रव्यतिरेकेण
बान्धवादिव लक्ष्यादि किञ्चिदपेक्ष्यन्ते । प्रभुत्वमिति । तस्य प्रभुत्वं सेवका-
दीनां दानसंपादनादि । यथाह—‘यथाकालं प्रवर्तन्ते पण्डिताः’ इत्यादिवैद्यग्ध-
मात्रापेक्षया पण्डितानां क्षणपणादिवदर्थादनपेक्षितया हि तेषामौविलासं न प्रतीयते ।
अनेन पण्डितसामान्यातदभिप्रायेण खस्य समुचितमेव हेवाकमभिव्यनक्ति
वेदग्ध्यापेक्षिलं दर्शयतीति यावत् । वान्धवाः कुल्याः । लक्ष्मीश्छत्रामरादिप्र-
तिपत्तिरूपा छत्रादिवत्तुल्या एव । लभन्ते ऽन्येषामर्नहलात् । कृपणेत्यादि ।
कृपणानां पोषणमेव समुचितम् । तत्र चैश्वर्यमेव हेतुः । ऐश्वर्यमर्थवत्ता । न तु
द्विजातिवदेते सर्वस्वमर्हन्ति । सर्वशब्देन दारा अप्युच्यन्ते एवमादि तु
द्विजाएव लभन्ते । तद्वयतिरेकेणान्येषामर्नहलात् । एवं हृदयादि तत्तदभिप्रा-
येण विचारणीयम् । सुखमेवास्याद्यत वा रस एव । रसः सुखरसः । छाया
कान्तिः । यद्वा छायावत्त्वमेषां सर्वस्य कस्यचिदाश्रयणीयलादुपवर्यते । अत्पेत्या-
यभिप्रायेण पादयोः कल्पवृक्षहुल्यसमिव्यज्यते । पुण्यवशालादवासेः । एत-
तपक्षे छायातपत्रप्रतिपक्षजातिः । ‘भोजनाच्छादने सदिरुभे कशिपुरुच्यते’ ।

वायसः काकः । जपा रविप्रियं पुष्पम् । आपीडः स्तबकः । कोऽन्नासेत्या-
दिवस्त्रूपकथनं क्षतपादपलवलादुत्पेक्षणम् । खञ्जतीवेति । यथा खञ्जति स
शिखरप्राये विषमे पथि । ये पुनरस्ताचले शिखरस्खलनकारणकं खञ्जनमित्युप्रे-
क्ष्यन्ते तान्प्रति कमलिनील्यादि निरर्थकम् । खञ्जतीव स्खलतीव । पुरः पूर्वस्यां

परापतति प्रेह्वदन्धकारलेशलस्वालके शशिविरहवोकश्याम इव
श्यामामुखे, कृतसंध्योपासनः शयनीयमगात् । अचिन्तयज्ञैका-
की—‘किं करोमि । अन्यथा संभावितोऽस्मि राजा । निर्निमित्त-
बन्धुना च संदिष्टमेवं कृष्णेन । कष्टा च सेवा । विषमं च भृत्यत्व-
म् । अतिगम्भीरं महद्राजकुलम् । न च तत्र मे पूर्वजप्रवर्तिता
प्रीतिः, न कुलकमागता गतिः, नोपकारस्सरणानुरोधः, न बाल-
सेवाखेहः, न गोत्रगौरवम्, न पूर्वदर्शनदाक्षिण्यम्, न प्रज्ञासंवि-
भागोपप्रलोभनम्, न विद्यातिशयकुत्तृहलम्, नाकारसौन्दर्यदीरः,
न सेवाकाङ्क्षैश्चलम्, निवृत्तोष्ठीवन्धवैदृगद्यम्, न वित्तव्यय-
वशीकरणम्, न राजवल्लभपरिच्यः । अवश्यं गन्तव्यम् । सर्वथा
भगवान्पुरारातिर्भुवनगुरुर्गतस्य मे सर्वं सांप्रतमाचरिष्यति’ इत्य-
वर्थार्थं गमनाय मतिमकरोत् ।

अथान्यस्मिन्नहन्युत्थाय, प्रातरेव स्नात्वा, धृतधवलदुकूलवा-
साः, गृहीताक्षमालः, प्रास्थानिकानि सूक्तानि मन्त्रपदानि च वहु-
शः समावर्त्य, देवदेवस्य विरूपाक्षस्य क्षीरस्तपनपुरःसरां सुरभिकु-
सुभधूपगन्धध्वजबलिविलेपनप्रदीपकबहुलां विधाय पूजाम्, परम-
या भक्त्या प्रथमहुततरलतिलत्वग्निवचटनचदुलमुखरशिखाशेखरं
प्राज्याज्याहुतिप्रवार्धितदक्षिणार्चिं भगवन्तमाशुश्क्षणि हुत्वा, दत्त्वा
द्युम्रं यथाविद्यमानं छिजेभ्यः, प्रदक्षिणीकृत्य प्राङ्गुस्ती नैचिकीम्,
शुकुञ्जरागः, शुकुमालयः, शुकुवासाः, रोचनाचित्रदर्वाप्रिपङ्गवप्र-
यितगिरिकर्णिकाकुमुक्ततर्कर्णपूरः, शिखासक्तसिद्धार्थकः, पितुः
कनीयस्या स्वस्त्रा मात्रेव स्तेहाद्रहदयया श्वेतवाससा साक्षादिव

दिशि । श्यामा रात्रिः, योषिच्च । मुखमारम्भः, वदनं च । निर्निमित्तत्याद्यभि-
प्रयेण वक्ष्यति । अवश्यं गन्तव्यं चेत्यादि । ‘काङ्क्षिणी विकारो यः शोक-
भीयादिभिर्धर्वनेः’ । इह च लक्षणया वक्त्रोक्तिः । सांप्रतं युक्तम् ।

अथेत्यादावन्यस्मिन्नहनि प्रीतिकूटान्निरगादिति संबन्धः । प्रस्थानं प्रयोजनं
येषां तानि प्रास्थानिकानि सूक्तानि, वेदोक्ता मन्त्रविशेषाः । विरूपाक्षस्त्वयक्षः । प्रा-
ज्यं भूरि । आज्यं धृतम् । द्युम्रं धनम् । यथाविद्यमानमित्यनेन निलोभोक्ता ।
नैचिकी वराङ्गीम्, होमधेनुं वा, शुक्रां वा । गिरिकर्णिकाश्वरुरी मङ्गल्यौषधिः ।
सिद्धार्थकानि सर्षपाः । स्वस्त्रा भगिन्या । महाश्वेता देवताविशेषः । रविस्यदेवते

भगवत्या महाश्वेतया मालत्याख्यया कृतसकलगमनमङ्गलः, दत्ता-
श्रीर्वादः, बान्धववृद्धाभिरभिनन्दितः, परिजनजरन्तीभिर्वन्दितच-
रणैरभ्यनुज्ञातः, गुरुभिरभिवादितैराग्रातः शिरसि, कुलवृद्धवर्धि-
तगमनोत्साहः, शकुनैमौर्हूर्तिकमतेन कृतनक्षत्रदोहदः, शोभने
मुहूर्ते हरितगोमयोपलिप्ताजिरस्थणिडलस्थापितमस्तितरकुसुममा-
लापरिक्षितकण्ठं पिष्टपञ्चाङ्गुलपाण्डुरं सुखनिहितनवचूतपलवं पूर्ण-
कलशमुदीक्षमाणः, प्रणम्य कुलदेवताभ्यः कुसुमफलपाणिभिर-
प्रतिरथं जपद्विनिजद्विजैरनुगम्यमानः, प्रथमचलितदक्षिणचरणः,
प्रतिकूटान्निरगात् ।

प्रथमेऽहनि घर्मकालकष्टं निरुदकं निष्पत्रपादपविष्टमं प-
थिकजननमस्तिक्यमाणप्रवेशपादपोत्कीर्णकात्यायनीप्रतियातनं शु
ष्कमपि पलुवितमिव त्रिष्ठितश्वापदकुलम्बितलोलजिह्वालतास-
हस्तैः पुलकितमिवाच्छभङ्गोलाङ्गूललिह्वमानमधुगोलचलितसरधा-
संघातै रोमाच्चितमिव दग्धस्थलीरुदस्थूलभीरुकन्दलशतैः श-
नैश्चणिडकाकाननमतिकम्य मल्लकूटनामानं ग्राममगात् । तत्र च
हृदयनिर्विशेषेण भ्रात्रा सुहृदा च जगत्पतिनामा संपादितसपर्यः
सुखमवसत् । अथापरेद्युर्तीर्थं भगवतीं भागीरथीं यष्टिग्रहक-
नाम्नि वनग्रामके निशामनयत् । अन्यस्मिन्दिवसे स्कन्धावार-
सुपमणितारमन्वजिरवति कृतसंनिवेशमाससाद् । अतिष्ठच्च ना-
तिदूरे राजभवनस्य ।

त्यन्ये । दत्तेत्यादि । बान्धववृद्धाभिप्रायेण समुचित एवम् अभिनन्दित
इति । प्रतिपदं द्वयमूद्यम् । जरत्वो वृद्धाः । आग्रातः शिरसि त्रुमितः ।
मौहूर्तिका गणकाः । नक्षत्रदोहदं प्रति नक्षत्राशनम्, नक्षत्रविषयोऽभिलाषो
वा । अजिरमङ्गनम् । स्थणिडलं भूः । परिक्षितो वेष्ठितः । पिष्टपञ्चाङ्गुलमाजको-
काभिः । पञ्चभिरङ्गुलीभिरङ्गल्याय दीयते । अप्रतिरथं प्रास्यानिकं मञ्चम् ।
निजेत्यादिना स्वस्य दातुत्वमुक्तम् ।

उत्कीर्णा निखाता । कात्यायनी दुर्गा । प्रतियातना प्रतिमा । काननलात्पङ्क-
वितमिवेत्युत्प्रेक्षा । जिह्वैव लता । दीर्घलात् । गोलाङ्गूलः कृष्णमुखो वानरः ।
मधुगोलं माक्षिककरणः । सरधा मधुमक्षिकाः । अभीरुः शतावरी । कन्दलानि
नवनालानि । भ्रात्रेति चन्द्रसेनेन । हृदयेत्याद्यभिप्रायेण सुखमित्युक्तम् । मणितारं
पत्तनभेदम् । अन्वजिरवति नदीभेदनिकटे । संनिवेशो गृहादिरचना ।

निर्वर्तितस्थानाशनव्यतिकरो विश्रान्तश्च मेखलकेन सह याम-
मात्रावशेषे दिवसे भुक्तवति भूभुजि प्रख्यातानां क्षितिभुजां बहू-
ङ्गिशविरसंनिवेशान्वीक्ष्माणः शनैः शनैः पट्टवन्धार्थमुपस्थापितैश्च
डिण्डमाधिरोहणायाहृतैश्चाभिनवबद्धैश्च विक्षेपोपार्जितैश्च कौश-
लिकागतैश्च नागवीथीपालप्रेषितैश्च प्रथमदर्शनकुतृहलोपनीतैश्च दू-
तसंप्रेषणप्रेषितैश्च पल्लीपरिवृढदौकितैश्च स्वेच्छायुद्धकीडाकौतुका-
कारितैश्च दीयमानैश्चाच्छिद्यमानैश्च मुच्यमानैश्च यामस्थापितैश्च
सर्वद्वीपजिगीषथा गिरिभिरिव सागरसेतुवन्धनार्थमेकीकृतैर्धर्वजप-
टपटुपटहशङ्खचामराङ्गरागरमणीयैः पुष्याभिषेकदिवसैरिव कलिप-
तैवारणेन्द्रैः इयामायमानम्, अनवरतचलितखुरपुटप्रहतमृदङ्गैर्नर्त-
यद्विरिव राजलक्ष्मीमुपहसद्विरिव सृक्कुटप्रसृतफेनाद्वाहसेन ज-
वजडजङ्घां हरिणजातिमाकारयद्विरिव संघद्वैतोर्हप्त्वेषितेनोच्चैःश्र-
वसमुत्पत्तद्विरिव दिवसकररथतुरगरुषा पक्षायमाणमण्डनचामर-
मालैर्गगनतलं तुरङ्गैस्तरङ्गायमानम्, अन्यत्र प्रेषितैश्च प्रेष्यमाणैश्च
प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैश्च वहुयोजनगमनगणनसंख्याक्षरावलीभिरिव
वराटिकावलीभिर्वितिमुखमण्डनकैस्तारकितैरिव संध्यातपच्छेदैर-
रुणचामरिकारचितकर्णपूरैः सरक्कोत्पलैरिव रक्तज्ञालिशालैयैरनव-
रतज्ञाणज्ञाणायमानचारुचामीकरधुरधुरकमालिकैर्जरत्करञ्जवनैरिव
रणितशुष्कबीजकोशीशतैः श्रवणोपान्तप्रेष्वत्पत्त्वरागवर्णोर्णाचित्र-
सूत्रजूटजटाजालैः कपिकपोलकपिलैः क्रमेलककुलैः कपिलायमानम्

निर्वर्तितेत्यादौ राजद्वारमीदशमगमदिति संबन्धः । निर्वर्तितेत्यादि राज-
दर्शनेऽकातरखमात्मनः प्रतिपादयति । वारणेन्द्रैः इयामायमानमिति राजद्वार-
विशेषणम् । डिण्डमःपटहैः । विक्षेपः करः । नागवीथीहस्तिभूः । पल्लीशबरवसतिः ।
परिवृढः खामी । आकारितैराहानैः । आच्छिद्यमानैरपिहिग्यमाणैः । यत्र दिने
पुष्यनक्षत्रे राजा ज्ञाति तद्दिनं पुष्याभिषेकाख्यम् । इयामायमानं कालखमाप-
द्यमानम् । अथ च दिवसः इयामायति रात्रिवदाचरतीति वक्रोक्तिः । अभि-
षेकदिनानि च ध्वजादिरम्याणि । अनवरतेत्यादौ तुङ्गैस्तरङ्गायमानमिति संबन्धः ।
मृदोऽङ्गं मृदङ्गश्च मुरजः । सक्षिष्योष्ठपर्यन्तौ । अन्यत्रेत्यादौ क्रमेलककुलैः
कपिलायमानमित्यन्वयः । वराटिकाः श्वेतिकाः । शालीनां भवनं क्षेत्रं शाले-
यम् । 'शालिवीहोर्दक्' । बीजकोशी शिस्तिका । क्रमेलका उष्णः अन्यत्रे-
स्यादिनातपत्रखण्डैः श्वेतायमानमित्यन्वयः । सद्य इत्यादिभिरायण शर-

अन्यत्र शरजलधरैरिव सद्यः सुतपयः पटलधवलतनुभिः कल्पपादपै-
रिव मुक्काफलजालकजायमानालोकलुपच्छायामण्डलैनरायणना-
भिपुण्डरीकैरिवाश्लिष्टगुडपश्चैः क्षीरोदोदेशैरिव घोतमानविकटवि-
द्गुमदण्डैः शेषफणाफलकैरिवोपरिस्फुरत्सकीतमाणिक्यखण्डैः श्वेत-
गङ्गापुलिनैरिव राजहंसोपसेवितैरभिभवद्विरिव निदाधसमयमुप-
हसद्विरिव विवस्तः प्रतापमापिवद्विरिवातपं चन्द्रलोकमयमिव
जीवलोकं जनयद्विः कुमुदमयमिव कालं कुर्वद्विज्योत्सामयमिव
वासरं विरचयद्विः फेनमयीमिव दिवं दर्शयद्विरकालकौमुदीसह-
स्थाणीव सूजद्विरुपहसद्विरिव शातक्रतर्वीं श्रियं श्वेतायमानैरातप-
त्रखण्डैः श्वेतायमानम्, क्षणदृष्टनष्टाष्टदिङ्गुखं च सुष्णद्विरिव भु-
वनमाक्षेपोत्खेपदोलायितं दिनं गतागतानीव कारयद्विरुत्सारयद्वि-
रिव कुनृपतिकलङ्ककालीं कालेयीं स्थितिं विकचविशद्काशव-
नपाण्डुरदिशं शरस्तमयमिवोपपादयद्विर्बिसतन्तुमयमिवान्तरिक्ष-
माविर्भावयद्विः शशिकरघुचीनां चलतां चामराणां सहस्रैर्दोलाय-
मानम्, अपि च हंसयूथायमानं करिकर्णशङ्खैः, कल्पलतावनाय-

द्वयम् । सुतं निर्गतम् । पयः क्षीरम्, जलं च । पटलवत्तेन च धवला-
तचुरकरो येषाम् । अन्यत्र धवलाश्च ते तनवः, क्षीणाश्च ते । पुण्डरीकग्रहणे-
नाकारसद्वात्मभ्युच्यते । गरुडपक्षा रत्नमेदाः, गरुडस्य चाङ्गरहाः ।
क्षीरोदेति । शुक्रतया । राजहंसाः प्रव्यनृपाः, रक्तचुचरणा राजहंसाः ।
निदाधस्य तिरस्करणादभिभवद्विरिवेत्युक्तम्—उपहसद्विरिवेति । प्रतापसो-
पहास एव समुचितो वैयर्थ्यात् । अथ च प्रतापदेन भङ्गया विवस्त आरोपि-
तविजिगीषुव्यवहारलाञ्छत्रुमनःसंतापकारि यथ उक्तम् । आतपं प्रकाशम् ।
आपिवद्विरिति । तस्य सर्वत एवातिदर्शनात् जीवलोकमिति । यथ जी-
वानां लोकसत्र कथं चन्द्रलोक इति विरोधः । कुमुदमयमिवेति । कुमुदमय-
लाञ्छुङ्कं भवति । न तु कालम् । कुमुदमयं च समयं कातिकादि । द्योत्स्वेति ।
वासरे ज्योत्स्ना न समवतीति विरोधः । एवं च दिवः फेनमयीलम् । जलदे हि
फेनानामभावः । कौमुदी कुमुदिनी, कार्तिकी च ज्योत्स्ना । पूर्वं सामन्येनोक्ता
इति । विशेषेण श्वेता इवाचरन्तः श्वेतायमानाः । तैस्तत्र तेषां स्त एव श्वेत-
त्वाञ्छेष्टपदेन कथमुपमानतेत्युच्यते । श्वेतगुणा इवाचरन्तः श्वेतायमानाः । तेन
यथा श्वेतगुणयोगादन्यात्किंचिन्छेष्टते तद्वदेतद्योगात् । राजद्वारम्यति श्वेताः स्फ-
टिका इत्यन्ये । केचित्तु श्वेतमानैः इति पठन्ति । क्षणेत्यादौ चामराणां सहस्रैर्दो-
लायमानमिलन्वयः । कल्पेरियं कालेयी । सर्वत्रामिकलिभ्यां ढक । पद्मरागा इव वाला

मानं कदलिकाभिः, माणिक्यवृक्षकवनायमानं मायुरातपत्रैः, म-
न्दाकिनीप्रवाहायमानमंशुकैः, क्षीरोदायमानं क्षौमैः, कदलीवना-
यमानं मरकतमयूखैः, जन्यमानान्यदिवसमिव पञ्चरागवालातपैः,
उत्पद्ममानापराञ्चरमिवेन्द्रनीलप्रभापटलैः, आरभ्यमाणापूर्वनिश-
मिव महानीलमयूखान्यकारैः, स्वन्दमानानेककालिन्दीसहस्रमिव
गरुडमणिप्रभाप्रतानैः, अङ्गारकितमिव पुष्परागरश्मिभिः, कैश्चि-
त्प्रवेशमलभमानैरधोमुखैश्चरणनस्यपतितवदनप्रतिविस्त्रनिभेन लज्ज-
या स्वाङ्गानीव विशद्धिः कैश्चिद्दुलीलिखितायाः क्षिर्विर्कीर्यमाण-
करनस्यकिरणकदम्बकव्याजेन सेवाचामराणीवार्पयद्धिः कैश्चिद्दुरः-
स्थलदोलायमानेन्द्रनीलतरलप्रभापटैः स्वामिप्रकोपप्रशमनाय क-
ष्ठबद्धकुपाणपटैरिव कैश्चिदुच्छाससौरभभ्राम्यद्वमरपटलान्यका-
रितमुखैरपहृतलक्ष्मीशोकवृतलम्बश्रुमिरिवान्यैः शेखरोद्धीयमा-
नमधुपमण्डलैः प्रणामविडम्बनाभयपलायमानमौलिमिरिव निर्जि-
तैरपि संमानितैरिवानन्यशरणैरन्तरान्तरा निष्पततां प्रविशतां चा-
न्तरप्रतीहाराणामनुमार्गप्रधावितानेकार्थिजनसहस्राणामनुयायिनः
पुरुषानश्रान्तैः पुनः पुनः पृच्छद्धिः ‘भद्र, अद्य भविष्यति भुक्त्वा
स्याने दास्यति दर्शनं परमेश्वरः, निष्पतिष्यति वा बाह्यां कद्याम्
इति दर्शनाशया दिवसं नयद्धिर्मुजनिर्जितैः शत्रुमहासामन्तैः स-
मन्तादसेव्यमानम्, अन्यैश्च प्रतापानुरागागतैर्नानादेशजैर्महीपा-
लैः प्रतिपालयद्विन्नरपतिदर्शनकालमध्यास्यमानम्, एकान्तोपविष्टै-
श्च जैनैराहंतैः पाशुपतैः पाराशरिभिर्वर्णभिश्च सर्वदेशजन्मभिश्च
जनपदैः सर्वाम्भोधिवेलावनवलयवासिभिश्च स्लेच्छजातिभिः सर्व-
देशान्तरागतैश्च दूतमण्डलैरुपास्यमानम्, सर्वप्रजानिर्माणभूमिमिव

तपास्तैः । महानीला गरुडमण्यः । पुष्परागाथ मणिभेदाः । कैश्चिदित्यादौ शत्रु-
महासामन्तैः समन्तादसेव्यमानमित्यन्वयः । सेवेत्यादि । ल्येदानीं चामर-
प्रहणेन सेवनीय इति तेषां हि क्षितिः कलब्रमततद्वारेण सेवनेच्छा । ‘हारस्य
यो मध्यमणिस्तरलः स प्रकीर्तिः’ । चपलो वा शेखरं मुष्टमालिकम् ।
मौल्यः केशः । निर्जितैः पुरस्कृतन्यकृतैः, राजसेवाप्राप्तैः, संमानितैः पूजितैरिव ।
अनुयायिन इति । तेषां स्वयं सुलभत्वात् जैनैः शाक्यैः । आर्हतैनमक्षयपणकैः ।
पाशुपतैः शैवभेदैः । पराशरेण प्रोक्तमवीयन्ते पाराशरिणो यतयस्तैः । वर्णिभिर्ब-
हाचारिभिः । सर्वप्रजेति । अत्र हि स्थित्वा यदि प्रजापतयो न सुजेयुः,

प्रजापतीनां लोकवयसारोच्चयरचितं चतुर्थमिव लोकम्, महाभा-
रतश्चैरप्यकथनीयसमुद्दिसंभारम्, कृतयुगसहस्रैरिव कल्पितसं-
निवेशम्, स्वर्गार्वुदैरिव विहितरामणीयकम्, राजलङ्घीकोटिभि-
रिव कृतपरिग्रहं राजद्वारमगमत् ।

अभवचास्य जातविस्मयस्य मनसि—‘कथमिवेदमियत्प्रमाणं
प्राणिजातं जनयतां प्रजासृजां नासीन्महाभूतानां वा परिक्षयः,
परमाणूनां वा परिच्छेदः, कालस्य वान्तः, आयुषो वा व्युपरमः,
आकृतीनां वा परिसमाप्तिः’ इति । भेखलकस्तु दूरादेव द्वारपाल-
लोकेन प्रत्यभिज्ञायमानः ‘तिष्ठतु तावत्क्षणमात्रमत्रैव पुण्यभागी’
इति तमभिधायाप्रतिहतः पुरः प्राविशत् ।

अथ स मुहूर्तादिव प्रांगुना, कर्णिकारगौरैण, वीष्मकच्छुकच्छश-
वपुषा, समुन्मिषन्माणिक्यपदक्वन्धवन्धुरशस्तवन्धक्षावलभेन,
हिमशैलशिलाविशालवक्षसा, हरवृषककुद्कूटविकटांसतटेन, उरसा
चपलहृषीकहरिणकुलसंयमनपाशमिव हारं विभ्रता, ‘कथयतं
यदि सोमवंशसंभवः सूर्यवंशसंभवो वा भूपतिरभूदेवंविधः’
इति प्रष्टुमानीताभ्यां सोमसूर्याभ्यामिव अवणगताभ्यां मणिकु-
ण्डलाभ्यां समुद्भासमानेन, वृहद्विनलावण्यविसरवेणिकाक्षिप्यमा-
णैरधिकारगौरवादीयमानमार्णेणव दिनकृतः किरणैः प्रसादल-
घया विकच्चपुण्डरीकमुण्डमालिकयेव दीर्घया दृष्ट्या दूरादेवा-
नन्दयता, नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि प्रतिष्ठितेन पदे प्रश्रयमिवावन्नेण,

तत्कथं सर्वे भावाः कारणभूता इव तत्र लक्ष्येन् । अर्बुदं दश कोटयः । कोटिर्ल-
क्षशतम् । इव तु बहुसंख्योपलक्षणार्थावर्तुदौटिशब्दौ ।

परिसमाप्तिरनामः । तिष्ठत्विति । विद्यायुक्ते कदाचिदनादरशङ्केतदर्थ-
माह—पुण्यभागीति ।

अथेत्यादावीद्वापुरुषेणासुगम्यमानो निर्गत्यावोचदिति संबन्धः । अन्तराले
वस्त्वन्तरादिवर्णाभावादयेत्यादिना समनन्तरमेव निर्गमनेन पुनरादर एव प्रती-
यते । अत आह—मुहूर्तादिवेति । मुख्यानुगतत्वेन चादर एव पोष्यते ।
वीर्यं निर्मलम् । बन्धुर शोभनम् । शस्तं सुवर्णपट्टिकाकटिसूत्रम् । तस्य बन्धेन
निवेशनेन कृशमवलम्बं मध्यं यस्य तेन । हिमशैले हिमग्रहणं राजो धवललात् ।
हरग्रहणं जराशौक्ल्यप्रतिपादनाय पूर्ववत् । हणीकाणीन्दिग्याणि । आनीताभ्या-
मिति । आनन्दे तस्य प्रभविष्णुता व्यन्ते । यश्च स्फुटमानीयते स स्वर्ण-

मौलिना पाण्डुरमुण्डीयमुद्भवता, वामेन स्थूलमुक्ताफलच्छुरणदन्तुरत्संरु करकिसलयेन कलयता कृपाणम्, इतरेणापनीततरलतां ताडितीमिव लतां शातकौम्भीं वेत्रयष्टिमुम्बृष्टां धारयता पुरुषेणानुगम्यमानो निर्गत्यावोचन्—‘एष खलु महाप्रतीहारणामनन्तरश्चक्षुष्यो देवस्य पारियात्रनामा दौवारिकः। समसुगृहात्वेनमतुरुपया प्रतिपत्त्या कल्याणाभिनिवेशी’ इति। दौवारिकः समुपसूख्य छृतप्रणामो सधुरया गिरा सविनयमभाषत—‘आगच्छत। प्रविशत दर्शनाय। कृतप्रसादो देवः’ इति। वाणस्तु ‘धन्योऽस्मि, यदेवमतुग्राह्यं मां देवो मन्यते’ इत्युक्त्वा तेनोपदिश्यमानमार्गः प्राविशदभ्यन्तरम्।

अथ वनायुजैः, आरद्वजैः, काम्बोजैः, भारद्वाजैः, सिन्धुदेशजैः, पारसीकैश्च, शोणैश्च, श्यामैश्च, श्वेतैश्च, पिञ्जरैश्च, हरिद्विश्च, तित्तिरिक्त्याषैश्च, पञ्चमद्रैश्च, मलिकाक्षैश्च, कृत्तिकापिञ्चरैश्च, आयतनिर्मासमुखैः, अनुत्कटकर्णकोशैः, सुवृत्तश्लहणसुघटितघण्टिकाबन्धैः, यूपानुपूर्वाविक्रायतोद्यग्रीष्मैः, उपचयश्वयत्सकन्ध-

गच्छति। वेणिका प्रवाहा:। वामेनेति। तदा तस्य व्यापारानुपपत्तेः। अपनीतेस्यादिनास्य नियमविधायिलं पोष्यते। उन्मुष्टामुत्तंसिताम्। अनेन भास्त्रतैव सोष्यते। अनन्तरः प्रधानम्। चक्षुष्यः प्रियः। आगच्छतेलादौ चहुल्मिर्देशेनादर एवास्यापायते।

अथेलादावेवंविधैस्तुरङ्गैरारचितां मन्दुरां विलोक्यन्दूरादिभविष्यागारमपदयदिति संबन्धः। वनायुजादीनि देशविशेषणश्वानां नामानि। शोणैरित्यादिवर्णविशेषवर्णनम्। ‘शोणः पद्मारुणः स्मृतः’। पिञ्जरैरीषत्कप्लैः। हरिच्छुकनिभो वर्णः। तित्तिरिः पक्षिमेदस्तद्वच्चित्रैः। ‘सिताश्व यस्य वाजिनः शकाः समस्तकं मुखं स पञ्चभद्रनामको नृपस्य राज्यसौख्यदः’। शुक्रपर्यन्ते असिततारके नयने येषां ते मलिकाक्षाः। उक्तं च—‘पृथुक्षिग्धा समा चैव मलिकाकुमुप्रभा। राजी यस्य तु पर्यन्ते परिक्षिप्ये तु लोचने॥ सह यो मलिकाक्षस्तु दृष्टिपर्यन्ततारकः॥’ इति तारका कदम्बकक्त्यपानेकविन्दुक्त्यापितलचः। कृत्तिकापिञ्चराः। यतः। आयतेल्यादि। तदुक्तम्—‘मुखं तन्वायतनतं चतुरङ्गं समाहितम्। उच्च चैवोपदिष्टं च परिपूर्णं च शास्यते॥’ इति। कृष्णेनाप्युक्तम्—‘उज्ज्वा अनुत्तरस्य गिम्मं संवाहिराण अच्चअणम्’ इति। अनुत्कद्ये हस्तः। कोशो मध्यम्। अनरस्य श्रीवायाश्च यन्मध्यं च घण्टिकाबन्धः। यो निगाल इत्युच्यते। तस्य सुवृत्तादि शस्यते। यदाह—‘श्रीवायाश्चरोऽन्तरश्चिष्ठो दीर्घवृत्तः समाहितः

संधिभिः, निर्मुग्रोरःस्थैः, अस्थूलप्रगुणप्रसृतैलैहपीठकठिनस्तुर-
मण्डलैः, अतिजवत्रुटनभयादनिर्मितान्त्राणीवोदराणि वृत्तानि
धारयद्धिः, उद्यद्रोणीविभज्यमानपृथुजघ्नैः, जगतीदोलायमानवा-
लपलवैः, कथमस्युभयतो निखातद्वद्भूरिपाशसंयमननियन्त्रैः,
आयतैरपि पश्चात्पाशवन्धप्रसासितकाङ्गमिरायथततरैरिवोपलक्ष्यमा-
णैः, बहुगुणसूत्रव्यथितप्रीवागण्डकैरामीललोचनैः, दूर्वारसश्यामल-
फेनलबशवलान्दशनगृहीतमुखान्करफरितत्वचः कण्ठजुपः प्रतीका-
न्प्रचालयद्धिः, सालसवलितवालधिभिः, एकशक्तिवशान्तिस्तत-
शिथिलितजघनार्थैः, निद्रया प्रध्यायद्विश्व, स्वलितहुंकारमन्दम-
न्दशद्वायमानैश्च, ताङ्गितखुरधरणीरणितमुखरशिखरखुरलिखित-
क्षमातलैर्घोसमभिलषद्विश्व, प्रकीर्यमाणयवसप्रासरसमत्सरेऽद्वृत्तक्षो-
भैश्च, प्रकुपितचण्डचण्डालहुंकारकातरतरलतारकैश्च, कुङ्कमप्र-
मृष्टिपिञ्चराङ्गतया सततसंनिहितनीराजनानलरक्ष्यमाणैरिवोपसि-

नोद्वर्तो नार्थितो नातिदुर्नीहोऽतिविधानतः ॥ सुदिग्धोऽनुपदिग्धश्च निगालो
गदितः शुभमः ॥' इति । वृपा यज्ञचिह्नम् । तस्यैचापुरुषी यस्माः । तथा वका
आयता उदया उद्धुरा श्रीवा येषाम् । तदुक्तम्—‘श्रीवा भूलस्त्रिनी वृत्ता दीर्घा
च छुसमाहिता । गले बद्धा विदैवृत्ता तथा शिरसि चोद्यता ॥ निगाले स्याच
निर्मासा मृद्धी साकुञ्जिता भृशम् । लिङ्गमासाप्रबद्धा च तुरगस्य प्रशस्यते ॥’ इति ।
उपचयेत्यादि । तदुक्तम्—‘स्कन्धः सुपरिपूर्णः स्याद्यक्तमांसः पृथुत्रिकः ।
वहुमांसाङ्गसङ्क्लिष्टः स्थिरमांसश्च पूरितः ॥’ इति । निर्मुम्ब स्थूलवाद्विनिःस्तु-
तम् । उक्तं च—‘स्थूलायितमहदचिन्द्र वृशुलं यच्च निर्वैलि । उर ईद्वप्रसंसनिति
स्थूलकोडं महतरम् ॥’ इति । निर्मुम्बसुत्पत्तदोणिकमिति केचित् । अस्थूलप्रगुण-
प्रस्थितैर्निर्मासकुञ्जङ्गैः । उक्तं च—‘जड्डे वृत्ते दीर्घे निर्मासे पूजिते निगूढसिरे’
इति । मण्डलशब्देन उत्तलसुच्यते । तदुक्तम्—‘खुरासुरज्ञे वृत्ताश्च हस्ताश्च सुद्धा
घनाः’ इति । तथा शिलातलनिभैः खुरैरिति । उदराणीति । तदुक्तम्—‘उदरं
वृत्तमयुरु युगस्योपचितं तथा । अच्छद्रहस्यवृत्ताल्पसमकुक्षिं च पूजितम् ॥’ इति ।
द्रोणी शोभाविशेषः । यदाह—‘पृष्ठोरकटिपार्श्वस्य मांसोत्कर्षणनिर्मिता । द्रोणि-
केति प्रशंसनित शोभा वाजिनि पञ्चमी ॥’ इति । बाला एव पल्लवाः । उभयत
इति । अत्युद्धमवेगवत्तवादुभयत्र पाशवन्धः । गण्डको भूषणसेदः । फरकरिताः
पुनः पुनरीषत्कम्पिताः । वालधिः पुच्छः । शकः समुद्दयुक्तः पादः । खुरघरणी
खुराधः काष्ठपद्माच्छादिता भूः । चण्डालोऽश्वपालः । प्रमृष्टिः प्रसार्जनम् । विता-
नकं रक्तकम् । देवतात्र गोविन्दः । आरचितां भूषिताम् । हस्तवामशब्दो भाष्य-

विततवितानैः, पुरः पूजिताभिमतदैवतैः, भूपालवङ्गमैसुरज्ज्वरा-
चितां मन्दुरां विलोकयन्, कुतूहलाक्षिप्रहृदयः किंचिदन्तरमति-
क्रान्तो हस्तवामेनात्युच्चतया निरवकाशमिवाकाशं कुर्वाणम्, मह-
ता कदलीवनेन परिवृतपर्यन्तं सर्वतो मधुकरमयीभिर्मदसुतिभि-
र्नदीभिरिवापतन्तीभिरार्पूर्यमाणम्, आशामुखविसर्पिणा वकुलव-
नानामिव विकसतामामोदेन लिम्पन्तं द्वाणेन्द्रियं दूरादव्यक्तसि-
भधृष्णयागारमपश्यत् । अपृच्छ्व—‘अत्र देवः किं करोति’
इति । असावकथयत्—‘एष स्वलु देवस्यौपवाहो वाह्यं हृदयं
जात्यन्तरित आत्मा वहिश्चराः प्राणा विक्रमकीडासुहृदपैशात् इति
यथार्थनामा वारणपतिः । तस्यावस्थानमण्डपोऽयं महान्दृश्यते’
इति । स तमवादीत्—‘भद्र, श्रयते दर्पशातः । यद्येवमदोषो वा
पश्यामि तावद्वारणेन्द्रमेव । अतोऽर्हसि मामत्र प्रापयितुम् । अ-
तिपरवानस्मि कुतूहलेन’ इति । सोऽभाषत—‘भवत्वेवम् । आग-
च्छतु भवान् । को दोषः । पश्यतु तावद्वारणेन्द्रम्’ इति ।

गत्वा च तं प्रदेशं दूरादेव गम्भीरगलगर्जितोजितैर्वियति चा-
तककदम्बकैर्मुचि च भवननीलकण्ठकुर्लैः कलकेकाकलकलमुखर-
मुखैः क्रियमाणकलकोलाहलम्, विकचकदम्बसंवादिमदसुरासौर-
भमरितभुवनम्, कायवन्तमिवाकालमेघकालम्, अविरलमधुबि-

कृता वामहस्तमार्ग इत्यर्थे । वकुलेत्यादिना प्राशस्त्यमेव पोषयति । तदुक्तम्—
‘मालतीमुकुपुंनागवकुलोपमसौरभम् । दानं पिष्टाम्बुसद्वर्णं मुखच्छ्रेत् तु शीत-
लम् ॥’ इति । ऐषिमका दानलक्षणम् । एवं च धर्मलक्षणे तु प्रकापसमयेऽपि
तथाविधमदवर्णनया इलेषप्रकृतिलं प्रकाशयति—‘इलेषप्रकृतिकं श्रेष्ठं भद्रजाति
तथैव च’ इति च शास्त्रकृता दर्शितम् । विष्ण्यं मण्डपम् । औपवाह्यः कीडा-
हस्ती । यस्मात्केचन सनाद्या केचिद्द्रजातीया उभयस्थभावा भवन्ति करिणः ।
अस्य च यद्यपि विक्रमकीडासुहृदियनेन दर्पशात् इति यथार्थनामा वारणपति-
रित्यनेन च सांनन्द्यलमेवोक्तम् तथा ह्यौपवाह्या इति कथनेऽर्थद्वयेऽपि योग्य-
लाद्द्रजातीयं चास्य निश्चीयते । जात्यन्तरितो द्वितीयो जाति इस्तिरूपां प्राप्तः ।
यद्येवमिति । यदि सर्वं दर्पशातोऽयमदोषो वेति । वादादश्वार्थे । यदि च
न दोष इत्यर्थः । यतो रसदानादिभयेन केनचिह्नाणं न लभ्यते । कुतूहलेन पर-
वान्कुतूहलग्रितिः ।

गत्वेत्यदौ दूरादेवं दर्पशात्तमपश्यदिति संबन्धः । गर्जितं वृहितम् ।
चातकाः खोककाः । नीलकण्ठा मयूराः । केका मयूरस्तानि । मेघकाल-

न्दुपिङ्गलपद्मजालकितां सरसीमिवाभ्यवगादां दशां चतुर्थीमुख्य-
जन्तम्, अनवरतमवतंसश्वैरामन्द्रकण्ठालदुन्दुभिध्वनिभिः प-
ञ्चमीप्रेवशमङ्गलारम्भमिव गायन्तम्, अविरतचलनचित्रविपदील
लितलास्यलयैर्दोलायमानदीर्घदेहाभोगतया मेदिनीचिदलनभयेन
भारमिव लघयन्तम्, दिग्भक्षितटेषु कायमिव कष्टयमानम्,
आहवायोदस्तहस्ततया दिग्वारणानिवाहयमानम्, ब्रह्मस्तम्भमिव
स्थूलनिशितदन्तेन करपत्रेण पाटयन्तम्, अमान्तं भुवनाभ्यन्तरे
बहिरिव निर्गन्तुमीहमानम्, सर्वतः सरसकिशलयलतालासिभि-
लेशकैश्चिरपरिच्योपचित्तैर्धनैरिव विक्षिप्तसशैवलविसविसरशब-
लसलिलैः सरोभिरिव चाधोरणैराधीयमाननिदाधसमयसमुचितो-
पचारानन्दम्, अपि च प्रतिगजदानपवनादानदूरोत्थिमेनानेकस-
मरविजयगणनालेखाभिरिव वलिवलयराजिभिस्तनीयसीभिस्तरङ्गि-
तोदरेणातिस्थवीयसा हस्तार्गलदण्डेनार्गलयन्तमिव सकलं सकुल-
शैलसमुद्रद्वीपकाननं ककुभां चक्रवालम्, एकं करान्तरराष्ट्रेनोत्प-
लाशेन कदलीदण्डेनान्तर्गतशीकरसिच्यमानमूलम्, मुक्तपद्मविमि-
व परं लीलावलस्त्रिना मृणालजालकेन समररसोच्चरोमाञ्चकण्ट-
कितमिव दन्तकाण्डं वहन्तम्, विसर्पन्त्या च दन्तकाण्डयुगल-
कस्य कान्त्या सरःक्रीडास्वादितानीव कुमुदवनानि वहुधा वमन्तम्,

मिति । मेघकालथ चातककदम्बनीलकण्ठकुलकदम्बकसौरभादियुक्तः । अविरला
घना ये मधुविन्दव इव मधुविन्दवो माक्षिककणास्तद्विपङ्गलानि पद्मजालकानि
संजातानि यस्याम् । ‘पद्मकं विन्दुजालं साद्रात्रकं करिणामिति’ । यथा—
‘पद्मखस्तिकसंस्थानो विन्दुभित्वं कचैस्थात् । स्वङ्गिताङ्गस्तुषाराभः शावः शक्तिकरः
करी ॥’ इत्युक्तम् । अन्ये मधुविन्दवो मकरन्दकणास्तैः पिङ्गलानीति व्याख्ये-
यम् । महत्सरः सरसी । अभ्यवगादामिति । परिणताम् । दशांकालावस्थाम् ।
चतुर्थीमिति । ‘चतुर्थीमवगादायां लेखाविन्दुभिराचितः’ इत्युक्तम् । शङ्खैः ।
शङ्खशब्दैरित्यर्थः । कर्णेत्यादि । कर्णौ च दुन्दुभित्वनितौ । ‘कर्णौ च करिणः कार्य-
कारिणौ सत्प्रशंसिनौ’ इति । पञ्चमी दशा त्रिपदी । एकपदोत्क्षेपे पादत्रयावस्थितिः ।
लयो लीलाः । आहवः सङ्गामः । ब्रह्मस्तम्भो ब्रह्माण्डम् । करपत्रं कक्रम् । स्थू-
लनिशितदन्तं भवति । तत्र भेदयति स्तम्भम् । अमान्तमवर्तमानम् । लेशिकैर्धी-
सिकैः आधोरण्गजारोहैः । वल्याकारा वलिवलिवलयम् । अर्गलयन्तं सना-
टकं कुर्वाण्म । कुमुदवनानीत्युपेक्षा । दन्तयोर्वर्णप्राशस्यमाह—‘पयःकुमुदकु-

निजयशोराशिमिव दिशामर्पयन्तम्, कुकरिकीटपाटनदुर्लेलि-
तान्सिहानिवोपहसन्तम्, कल्पदुभदुकूलमुखपटमिव चात्मनः क-
लयन्तम्, हस्तकाण्डदण्डोद्धरणलीलासु च लक्ष्यमाणेन रक्तांशुक-
सुकुमारतलेन तालुना कवलितानि रक्तपद्मवनानीव वर्षन्तम्,
अभिनवकिसलयराशिमिवोद्विरन्तम्, कमलकवलपीतं मधुरसमिव
स्वभावपिङ्गलेन वमन्तम्, चक्षुषा चूतचम्पकलवलीलवङ्गककोल-
वन्लेलालतामित्रितानि ससहकाराणि कर्पूरपूरपूरितानि पारिजा-
तकवनानीवोपसुक्तानि पुरः करटाभ्यां बहलमदामोद्रव्याजेन वि-
स्तुजन्तम्, अहर्निशं विभ्रमकृतहस्तस्थितिभिरर्धखण्डपुण्डेष्टुका-
ण्डकण्डयनलिखितैरलिकुलवाचालितैर्दीनपट्टकैर्विलभमानमिव स-
र्वकाननानि करिपतीनामविरलोदविन्दुस्यन्दिना हिमशिलाशकल-
मयेन विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन शिशिरीक्रियमाणम्, सकलवारणे-
न्द्राधिपत्यपट्टबन्धवन्धुरमिवोच्चसरां शिरो दधानम्, सुहुर्मुहुः स्थ-
गितापावृतदिःमुखाभ्यां कर्णतालतालवृन्ताभ्यां वीजयन्तमिव भ-
र्वृभक्त्या दन्तपर्यङ्किकास्थितां राजलक्ष्मीमायतवंशक्रमागतेन गजा-

न्दामौ केतकी कुमुदयुती । मृगाङ्किरणालोकौ कीर्तिकल्याणकारकौ ॥' इत्यु-
क्तम् । रक्तांशुकेति । उक्तं च—'रक्तोष्टताल्लरसनम्' इति । स्वभावपिङ्ग-
लेनेति । उक्तं च—'शशिमूर्यसमाभासे कलविङ्गाक्षरनिमे । प्रसन्नमधुपिङ्ग-
लित्यिरे चामीलने तथा ॥ अपरिसाविणी चैव कुशामिनिभास्वरे । नेत्रे शस्ते समे
लिङ्गधे दीर्घे चाविलपक्षमणी ॥' इति । चूतेल्पादिना प्रशस्त्वसाह । यदाह—'उ-
भयुतिरयेष विवरो हर्षवर्जितः । यदि सादपगन्धश्च तदासौ न सतां मतः ॥'
इति । करटाभ्यां गण्डाभ्याम् । अर्धेत्यादिनेष्टुकाण्डकस्य लेखनीसाद्यमाह ।
लिखितैः कृतलेखैरप्यलिकुलेषु सत्सु नाचालितशब्दयोगो येषामित्यनेनालिकुलस्य
लिप्यक्षररूपतां ष्वनति । लिप्यक्षरेषु च सत्सु पाठ्यमानेषु वाचालता । दानपट-
कलिखितैः किञ्चिद्दिलभ्यते । अक्षरपाठिकंश तेषां हस्तस्थितिर्न क्यिते । तानि
च वाच्यन्ते । यदा स्वहस्तेनाक्षरकरणं हस्तस्थितिः । हिमशिला वातवञ्चभूतं
हिमम् । केऽचितु 'हिमानि हिमशकलानि चन्द्रकान्ता' इत्याहुः । हिमस्य च तदा
वर्णेनामुचितलात् । पर्वतेभ्यो हिमानयनं सुलभमेवेति पूर्वोक्तमेव श्रेष्ठम् । यतश्च-
न्द्रकान्तानां दिवा सुतिर्न भवतीति । नक्षत्रमाला हस्त्याभरणमेदः । उच्चैस्तरा-
मिति । उच्चं हि शिरः करिणः शस्यते । यदुक्तम्—'सम्महच्च पूर्णे च जातिस्तब्द्यो
च्चमत्तकम् । नावायं नातिपृथुलं वितानाक्रहं मुदु ॥' इति । दन्तावेव तदवस्थानस-
मुचितलात् । पर्याङ्किका च दन्तमयःर्थङ्कः आस्त इति श्लेषः । आयतवंशः, वक्तवंशः,

विषपत्यचिह्नेन चामरेणैव चलता वालधिना विराजमानम्, स्वच्छ-
शिशिरशीकरच्छलेन दिग्विजयपीताः सरित इव पुनः पुनर्मुखेन
मुञ्चन्तम्, क्षणसवधानदाननिस्पन्दीकृतसकलावयवानासन्यद्विरद-
द्विष्ठिमाकर्णनाङ्गवलनानामन्ते दीर्घशूक्कारैः परिभवद्वुःखमिवावे-
दयन्तम्, अलव्धयुद्धमिवात्मानमसुशोचन्तम्, आरोहाविरुद्धिप-
रिभवेन लज्जमानमिवाङ्गुलीलिखितमहीतलं, मदं मुञ्चन्तम्, अव-
ज्ञागृहीतमुक्तकवलकुपितरोहारटनानुरोधेन मदतन्त्रीनिमीलितने-
त्रत्रिभागम्, कथं कथमपि मन्दमन्दसनादराददानम्, कवला-
नवजग्धतमालपलवसुतश्यामलरसेन प्रभूततया मदप्रवाहमिव मु-
खेनाप्युत्सृजन्तम्, चलन्तमिव दर्पणे, असन्तमिव शौर्येण, मूर्च्छ-
न्तमिव मदेन, त्रुट्यन्तमिव तारुण्येन, द्रवन्तमिव दानेन, वल्ग-
न्तमिव बलेन, माद्यन्तमिव मानेन, उद्यन्तमिवोत्साहेन, तास्य-
न्तमिव तेजसा, लिम्पन्तमिव लावण्येन, सिञ्चन्तमिव सौभाग्येन,
स्त्रिगंधं नखेषु, परुषं रोमविषये, गुरुं गुरुं, सच्छिष्ठं विनये, मृदुं
शिरसि, हठं परिचयेषु, हस्तं स्कन्धवन्धे, दीर्घमायुषि, दरिद्रमुदरे,
सततप्रवृत्तं दाने, बलभद्रं मदलीलासु, कुलकलबमायत्तासु,
जिनं क्षमासु, वहिर्वर्षं क्रोधमोक्षेषु, गरुडं नागोद्धृतिषु, नारदं

शरवंशः; बालवंशश्चेति चत्वारो वंशाः । तेषु बालवंश आयत एव शास्त्रकृतामभि-
त्रेतः । तथा च—‘यावत्पूरितपाशश्च वंशश्चापलता कृतिः । शुभो झेयो गजेन्द्राणामा-
यतः कुरते सुखम् ॥’ इति तैरुकम् । आयताद्वात्तकमेण गोपुच्छवदायत इति
विश्रहः । समानाहर्वे हि बालधिः शोकं करोति । यदुकृतम्—‘कं स्थूलं च हस्तं च
पुच्छं कचविवर्जितम् । समानाहर्वे हि नागस्य भर्तुः शोककरं स्थृतम् ॥’ इति । वंशं पृष्ठ-
नाभि, कुलं च । कम आत्मूर्धी, पारम्पर्यं च । बालधिः पुच्छम् । लज्जमानमिति ।
यश्च लज्जते स मूर्मि लिखति, दर्पे चोज्ज्ञति । अङ्गुली करिकराग्रावयवः, कर-
चाखा च । तन्द्री आलस्यम्, गाढनिक्रा वा । चलन्तमित्यादि दर्पविकारणसमुच्चि-
तकियाप्रतिपादनसाभिप्राय व्याख्येयम् । स्त्रिगंधमिति । उक्तं च—‘नखाः
स्त्रिगंधः सिताः शस्त्राः’ इति । परुषं निष्कृपम् । यश्च स्त्रिगंधः प्रीतिमान्स कथं परुषः
प्रीतिशून्यो भवतीति विरोधः । एवं गुरुविर्सीर्णः, आचार्यश्च । विनय इति ।
उक्तं च—‘विनये मुनिभिस्तुल्याः कुद्वा नागाश्च राक्षसाः । निश्चिशस्याविकलाच्च
शश्च नागा महीपतेः ॥’ इति । स्कन्धवन्धे ग्रीवामुद्दे । दरिद्रः द्वृशः, दुर्गतश्च ।
दानं मदवारि, वितरणं च । बलभद्रो हलधरः । मदो दानम्, सुराकृतश्च । नागाः
करिणः, सर्पश्च । कलहो रणोऽपि । अविदितश्चनुसैन्ये पातोऽवस्कन्दः । मकरं

कलहकुनूहयेषु, शुष्काद्यनिपातमवस्कन्देषु, मकरं वाहिनीक्षेषु, आशीविषं दशनकर्मसु, वर्णं हस्तपादाकृष्टिषु, यमवागुरामरा-
तिसंवेष्टनेषु, कालं परिणिषु, राहुं तीक्ष्णकरयणेषु, लोहिताङ्गं
वक्रचारेषु, अलातचक्रं मण्डलभ्रान्तिविज्ञानेषु, मनोरथसंपादकं
चिन्तामणिपर्वतं विक्रमस्य, दन्तमुक्ताशैलस्तम्भनिवासप्रासादमभि-
मानस्य, घण्टाचामरमण्डनमनोहरमिच्छासंचरणविमानं मनस्वि-
तायाः, मदधारादुर्दिनान्धकारं गन्धोदकधारागृहं क्रोधस्य, सका-
चनप्रतिमं महानिकेतनमहंकारस्य, सगण्डशैलप्रम्भवर्णं क्रीडापर्व-
तमवलेपस्य, सदन्ततोरणं वज्रमन्दिरं दर्पस्य, उच्चकुम्भकूटाद्वाल-
कविकटं संचारि गिरिदुर्गं राज्यस्य, छ्रुतानेकवाणविवरसहस्रं लो-
हप्राकारं पृथिव्याः, शिलीमुखशतज्ञांकारितं पारिजातपादपं भून-
न्दनस्य, तथा च संगीतगृहं कर्णतालताण्डवानाम्, आपानमण्डपं
मधुपमण्डलानाम्, अन्तःपुरं चूङ्गाराभरणानाम्, मदनोत्सवं मद-
लीलालास्यानाम्, अक्षुण्णप्रदोषं नक्षत्रमालामण्डलानाम्, अकाळ-
प्रावृट्कालं मदमहानदीपूरमुवानाम्, अलीकशरंत्समयं सप्तच्छद-

कूर्मम् । वाहिनी सेना, नदी च । दशनकर्म दन्तव्यापारः, दशनरूपा च क्रिया ।
हस्त एव पाशाः, प्रशस्ताहस्तो हस्तपाश इति वा । हस्ते च पाशः । वायुरा जालम् ।
परिणिषु दन्तविदारणकर्मसु । कालं यमम् । शुभाशुभादिकर्मविपाकेषु च काल-
महरादिरूपम् । तीक्ष्णं कृत्वा करेण हस्तेन ग्रहणम् । रविश्च तीक्ष्णकरः । लोहि-
ताङ्गोऽज्ञारकः । वक्रं कुटिलम् । पश्चाच मण्डलकृत्या भ्रान्तेर्भ्रमणस्य विज्ञानानि
कौशलातिशयगतिः । गोमूत्रिकामण्डले त्रिविद्या हि गतिः । तत्रालतचक्रमुल्सु-
कचकं भ्रमणं करोति । मनोरथसंपादकमिति । शेषे पश्चिमासाः । ‘कर्मण्य-
इति वाणिकृते स्वर्णे कः । दन्तौ मुक्ताशैलस्य थेतपादाणस्य स्तम्भविव यस्य ।
अन्यत्र दन्तस्य मुक्ताशैलानां च स्तम्भा यत्र । प्रतिमा दन्तकोशः, देवताकृ-
तिश्च । महानिकेतनं साधुदेवगृहम् । गण्डवेव शैलौ तत्र प्रस्तवणं दाननिर्यासः ।
सह तेन वर्तते निर्जरश्च ‘महतो मुक्तपादाणाण्डशैलान्धचक्षते’ । संचारी
जङ्गमः । यदाह कौटिल्यः—‘हस्तिनो हि जङ्गमं दुर्गम्’ इति । कृतान्धनेकानि
ब्राह्मौविवरसहस्राणि यस्य तम् । प्राकारेषु ब्राह्मानुत्स्थितुं विवरसहस्राणि क्रियन्ते,
य इन्द्रकोशा इति चाणक्यादिषु प्रसिद्धाः । भूनन्दनो राजा । ‘देवोद्यानं च
नन्दनम्’ । कर्णताल्यानां ताण्डवानीव ताण्डवानि । अन्यत्र अभ्यधानानि ताण्ड-

वनपरिमलानाम्, अपूर्वहिमागमं शीकरनीहारणाम्, मिथ्याज-
लधरं गजिंताङ्ग्वराणां दर्पशात्तमपश्यत् ।

आसीज्ञास्य चेतसि—‘नूनमस्य निर्माणे गिरयो ग्राहिताः पर-
माणुताम् । कुतोऽन्यथा गौरवमिदम् । आश्र्वयेतत् । विन्ध्यस्य
दृन्तावादिवराहस्य कर.’ इति विस्मयमानमेतत् दौवारिकोऽब्रवी-
त्—‘पश्य ।

मिथ्यैवालिखितां मनोरथशतैर्निःशेषनष्टां श्रियं

चिन्तासाधनकल्पनाकुलधियां भूयो वने विद्विषाम् ।

आयातः कथमप्ययं स्मृतिपर्थं शून्यीभवेत्सां

नागेन्द्रः सहते न मानसगतानाशागजेन्द्रानपि ॥ ४ ॥
तदेहि । पुनरप्येनं द्रव्यसि । पश्य तावदेवम्’ इत्यभिधीयमानश्च
तेन मद्जलपङ्किलकपोऽपट्टपतितां मत्तामिव मदपरिमलेन मुकु-
लितां कथमपि तस्मादृष्टिमाकृष्य तेनैव दौवारिकेणोपदिश्यमान-
वर्त्मा समतिक्रम्य भूपालसहस्रसंकुलानि त्रीणि कद्यान्तराणि च-
तुर्थे भुक्तास्थानमण्डपस्य पुरस्तादजिरे स्थितम्, दूरादूर्ध्वस्थितेन
प्रांशुना कणिकारगौरेण व्यायामव्यायतवपुषा शस्त्रिणा मौलेन
शरीरपरिचारकलोकेन पङ्किस्थितेन कार्तेस्वरस्तम्भमण्डलेनेव परि-

वानि । मधुपा ब्रमराः, विटाश्च । श्वङ्गारः सिन्दूरादिदानम्, रसमेदश्च । अक्षुण्णः
परिपूर्णः, अत्रादिनानावृतः, अपूर्वो वा ।

ग्राहिताः ग्रापिताः । मिथ्यैवेति । तस्या निःशेषनष्टत्वात्पुनरभावप्रसङ्गा-
न्निःशेषत्वाद्यभिप्रायेणाह—मनोरथशतैरिति । तस्यां व्यापाररहितत्वाच्छून्य-
मनस्कलादेवाह—सहत इत्यादि । मानसं मनः, सरोभेदोऽपि । आशा दिशः,
अभिलाषोऽपि । ‘देवसिति’ इत्यादौ चक्रवर्तिनं हर्षमद्राक्षीदिति संबन्धः । मद्जलेन
पङ्किले कपोऽपट्टे पतितम् । मत्तामिवेति । मत्तश्च पतति, मुकुलितदृष्टिश्च भ-
वति, गतिवैकल्यादन्येन कृष्यते । भोजने भोक्तव्यम् । भुक्ते सल्यास्थानं लोक-
दर्शने तदथं मण्डपस्तस्य । ऊर्ध्वस्थितेत्यादि साधारणम् । प्रांशुनोन्नतेन, अन्यत्र
अकृष्टा अंशवो यस्य तेन । कणिकारभारगवधपुष्पम् । व्यायामः श्रमः । व्यायते
विभक्तावयवम्, विशेषेण दीर्घं च । शस्त्रिणा सायुधेन, स्तम्भा अपि शस्त्रेण वध्यन्ते
मौलमृतकश्रेणिमित्रामित्राटविकमेदेन षट्प्रकाराः सहया भवन्ति । अन्यत्र मूले
बुझे भवं मौलम् । बुझप्रतिष्ठमित्यर्थः । पङ्किस्थितेनेति साधारणम् । कार्तेस्वरं

वृतम्, आसन्नोपविष्टविशिष्टलोकम्, हरिचन्द्रनरसप्रक्षालिते तु-
पारशीकरशीतलतले दन्तपाणहुरपादे शशिमय इव मुक्ताशैलशिला-
पट्टशयने समुपविष्टम्, शयनीयपर्यन्तविन्यस्ते समर्पितसकलवि-
प्रहभारम्, मुजे दिष्युद्विसर्पिणि देहप्रभाविताने विततमणिमयूखे
घर्मसमयसुभगे सरसीव मृदुमृणालजालजटिलजले सराजकं र-
ममाणम्, तेजसः परमाणुभिरिव केवलैर्निर्भितम्, अनिच्छन्तं
बलादारोपयितुमिव सिंहासनम्, सर्वावयवेषु सर्वलक्षणैर्गृहीतम्,
गृहीतव्रह्मचर्यमालिङ्गितं राजलक्ष्म्या, प्रतिपत्नासिधाराधारणत्रतम-
विसंवादिने राजपिम्, विषमराजमार्गविनिहितपदस्वलनभियेव
सुलग्नं धर्मे, सकलभूपालपरित्यक्तेन भीतेनेव लव्धवाचा सर्वात्मना
सत्येन सेव्यमानम्, आसन्नारविलासिनीप्रतियातनाभिश्वरणनख-
पातिनीभिर्दिग्भिरिव दशभिः प्रणम्यमानम्, दीर्घैर्दिग्न्तपातिभि-
र्द्धष्टिपातैर्लोकपालानां कृताकृतमिव प्रत्यवेक्षमाणम्, मणिपादपी-
सुवर्णम्, यस्योदृष्ट्यमाणस्य सतः कुमुमस्येव रागो जायते । सौगन्ध्यं च तद्व-
रिचन्दनम् । शशिमय इति व्रह्ममाणाभिप्रायेण तुपारेत्यादिना शीतलमसुष्य द-
शयति । दन्ते तद्वच पाण्डुरे पादे । रदमयोऽपि पादाः । मुक्तेत्यादिना शुक्लतयापि
शशिमय इवेतेतदेव पोषयति । विप्रहः कायः, रणथ । धर्मैत्यादि । मणीना स्व-
भावत एव शीतलातदीया मयूखा अपि हादयन्ति । यो हि बलवानारोप्यते स स-
र्वाङ्गेषु एव्यते । गृहीतव्रह्मचर्यमिति । स्वदारसंतुष्ट कुत्कालगामी । ‘गृहस्थो-
नितव्यापारो ब्रह्मचार्येव’ इति श्रुतेः । या त्वेवमनुश्रूयते । ‘यावन्मया न सकला जिता
भूमिस्तावन्मे ब्रह्मचर्यम्’ इति श्रीहर्षः प्रतिज्ञातवान् । द्वादशभिश्व वैर्षजित्वा तां
महिषीमवीत—‘प्रतिज्ञा मे निर्वूढा’ इति । ततो रोषात् ‘अहमपि द्वादशवैर्षं ब्र-
ह्मचर्यं चरामि’ इति सा प्रतिज्ञामकरोत् । इति ब्रह्मचर्येणाज्ञाकालोऽतिवाहितः ।
यश्च गृहीतव्रह्मचर्यः स कथं योवितालिङ्गयत इति विरोधः । असिधारा खड़-
आरा, ब्रतविशेषथ । यत्र खीपुंसावकपटौ ब्रह्मचर्येण शिष्टतः । यथा प्रतिपत्तेषु
विश्वासितेषु खड़आरां पातयति स कसान् विसंवदते । नान्यथा भवति । कथं
च राजपिरसाद्युच्यत इति विरोधः । यथा राजपिरस्तमसुनिर्गृहीतासिधारो ब्रह्म-
चारी च, स कयाचिदालिङ्गयते । विषमोऽशक्यानुष्ठानो नतोवतरूपः । मार्गो
व्यवहारः, पन्थाश्च । विषमे पथि च स्वलति येन क्वचित्सुलमेन भूयते ।
लव्धवाचेति । सत्यस्य वागेवाश्रयणीयथ । सर्वैस्त्यक्तः सन्मीतः संस्वा-
त्यजामीति वाचं लव्धवान्यं सेवते । वारविलासिनी शरीरोपचारचतुरा मुख्य-
ललनाप्रतिविम्बम् । दशभिरिति । नखानां दिशां च दशसंव्याकृत्वात् ।

ठषुष्टप्रतिष्ठितकरेणोपरिगमनाभ्यनुज्ञां सुग्रामाणमिव विवसकरेण,
भूषणप्रभासमुत्सारणवद्वपर्यन्तमण्डलेन प्रदक्षिणीक्रियमाणमिव दि-
वसेन, अप्रणमद्विर्गिरभिरपि दूयमानं शौर्योष्मणा, केनायमान-
मिव चन्द्रनधवलं लावण्यजलधिमुद्वहन्तम्, एकराज्यौर्जितेन नि-
जप्रतिविस्वान्यपि नृपचक्रवूडामणिवृतान्यसहमानमिव दर्पदुःखा-
सिक्या चामरानिलनिमेन बहुधेव असन्तीं राजलक्ष्मीं दधानम्,
सकलमिव चतुःसमुद्रलावण्यमादायोथितया श्रिया समुपश्लिष्टम्,
आभरणप्रभाजालजायमानानीन्द्रधनुःसहस्राणीन्द्रप्राभृतप्रहितानि
विलभमानमिव राज्ञां संभाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्षन्तम्, का-
व्यकथास्वपीतममृतमुद्वमन्तम्, विश्वम्भभाषितेष्वनाकृष्टमपि हृदयं
दर्शयन्तम्, प्रसादेषु निश्चलामपि श्रियं स्थाने स्थाने स्थाप-
यन्तम्, वीरगोष्टीषु पुलकितेन कपोलस्यलेनात्मुरागसंदेशमिवोपां-
शु रणश्रियः शृण्वन्तम्, अतिक्रान्तसुभटकलहालोपेषु खेहवृष्टि-
मिव हृष्टिमिष्टे कृपाणे पातयन्तम्, परिहाससितेषु गुरुप्रताप-
भीतस्य राजकस्य स्वच्छमाशयमिव दशनांशुभिः कथयन्तम्, स-
कललोकहृदयस्थितमपि न्याये तिष्ठन्तम्, अगोचरे गुणानामभूमौ
सौभाग्यानामविषये वरप्रदानानामशक्य आश्रिष्यामभार्गे मनोरथा-
नामतिदूरे दैवस्यादिश्युपमानानामसाध्ये धर्मस्यादृष्टपूर्वे लक्ष्म्या
महन्त्वे स्थितम्, अरुणपादपलवेन सुगतमन्थरोहणा वज्रायुधनि-

मणिपादेति । मणिसंबन्धप्रतिष्ठानमेव पोषयति । करो हस्तोऽपि । फेनाय-
मानमिति । जलं संतपेन सफेनं भवति । असहमानमिवेति । कथं
सामान्येन समान इति । सकलमित्यादि । सकलपदेन, चतुःशब्देन च
शौरेरस्य विशेषमाह । यतो लवणस्य तत्राद्यापि शिष्यमाणलात् । अलं लाव-
ण्यमादाय । एकस्ताच्च समुद्रादुत्थाय लक्ष्म्याः शौरिः समुपश्लिष्टः । लावण्य-
लवणता, सौन्दर्यं च । प्रामृतं दौकनिकम् । मधु मद्यम्, अमृतं च । विश्वम्भ
आश्वासः । उपांशुप्रकटम् । अतिक्रान्ते कलहे रणे शङ्काणां स्त्रेहो दीयते । सविर-
रादिसलिलनिवारणाय । स्वच्छं निर्यलम् । सुप्रसादमाशयं भावं प्रकृष्टापभीतस्य
च स्वच्छो निर्मल आशयो जलाधारो दद्यते । अत्र प्रतोपस्यादिप्रकरणसाहचर्या-
त्वच्छतान्यथाज्ञपत्त्या च । जलशब्दं विना जलशय एव प्रतीयते । न्याये तिष्ठन्त-
म् । न्यायमसुच्छन्तमित्यर्थः । यः सर्वेषां हृदयस्थितः स एकस्मिन्नेव तिष्ठतीति विरो-
धः । अरुणो लोहितः, अनूरुद्ध । शोभनं गमनं ययोर्स्त्रौ मन्थरावृू यस्य । बुद्धेष्व

शुरत्रकोष्ठपृष्ठेन वृपस्त्रकन्धेन भास्यद्विम्बाधरेण प्रसन्नावलोकितेन च-
न्द्रमुखेन कृष्णकेशेन वपुपा सर्वदेवतावतारमित्रैकल दर्शयन्तम्,
अपि च मांसलमयूखमालामलिनितमहीतले महति महाहें माणि-
क्यमालामणिडतमेखले महानीलमये पादधीठे कलिकालशिरसीव
सलीलं विन्यस्तवामचरणम्, आकान्तकालियफणाचक्रवालं वाल-
मिव पुण्डरीकाक्षम्, क्षौमपाण्डुरेण चरणनखदीवितिप्रतानेन प्रसरता
महीं महादेवीपट्टबन्धेनेव महिमानमारोपयन्तम्, अप्रणतलोकपा-
लकोपेनेवातिलोहितौ सकलनृपतिमौलिमालास्ततिपीतं पद्मरागरत्ना-
तपमिव वमन्तौ। सर्वतेजस्तिमण्डलास्तमयसंध्यामिव धारयन्ताव-
शेषराजकशेखरकुसुममधुरसस्तोतांसीव स्ववन्तौ समस्तसामन्त-
सीमन्तोत्तंसस्तक्सौरभभ्रान्तैर्भैरवमण्डलैरमित्रोत्तमाङ्गैरिव मुहूर्त-
मध्यविरहितौ संवाहनतत्परायाः श्रियो विकचरक्तपङ्कजवनवास-
भवनानीव कलपयन्तौ जलजशङ्कमीनमकरसनाथतलतया कथित-
चतुरस्मोधिभोगचिह्नाविव चरणौ दधानम्, दिङ्गागदन्तमुसला-
भ्यामिव विकटमकरमुखप्रतिवन्धवन्धुराभ्यामुद्वेललावण्यपयोनि-
धिप्रवाहाभ्यामिव फेनाहितशोभाभ्यां चन्दनदुमाभ्यामिव भोगि-
मण्डलशिरोरक्तरशिरज्यमानमूलाभ्यां हृदयारोपितभूमारधारण-
माणिक्यस्तम्भाभ्यामुरुदण्डाभ्यां विराजमानम्, अमृतफेनपिण्ड-
पाण्डुना मेखलामणिमयूखखचितेन नितम्बविम्बव्यासङ्गिना विम-
लपयोधौतेन नेत्रसूत्रनिवेशशोभिनाधरवाससा वासुकीनिमोक्तेनेव

सुगतः । वज्राख्यमायुवं तद्वन्निष्टुरं कठोरं प्रकोष्ठस्य पृष्ठं यस्य तेन । इन्द्रश्वास्य वज्र-
मायुष्यम् । 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्निमणिबन्धयोः' । वृथो दान्तः, घर्मश्च । भास्यद्वा-
खरम्, रविश्च भास्यान् । विम्बं फलभेदः, मण्डलं च । अवलोकिते वीक्षितम्, बुद्धि-
भेदश्वावलोकितः । कृष्णः कालः, हरिश्च कृष्णः । कलिकालेति । कलि-
कालस्य मलिनलादेवमुत्वेक्षा । वामपादेन पराभवनीयत्वमेव पोष्यते । कालियो
नामभेदः । पुण्डरीकाक्षमिति राजा विशेषणम् । तेजस्तिनो वीराः, आदि-
त्याश्च । जलजेत्यादीनि महाराजविशेषणानि लक्षणानि । एवमादि च संभवति ।
मकरमुखं जानुसंधिः, मकरमुखचिह्नान्तकपोलथ । उद्देलतया लावण्यस्य
समुच्छलदूपत्वमाह । केनो रससंतानः, डिण्डीश्च । भोगिनो नृपाः, सर्पश्च ।
केनवत्तैश्च पाण्डु । मेखला रशना, पर्वतमध्यभूमिश्च । पयो जलम्, क्षीरं च ।
नेत्रसूत्रं पद्मसूत्रम्, मन्थनरञ्जुश्च । अथनेन छातेन, अच्छ्रेण च । ताराः सूत्रवि-

मन्दरं द्योतमानम्, अधनेन सतारागणेनोपरिकृतेन द्वितीयाम्बरेण
भुवनाभोगमिव भासमानम्, इभपतिदशनमुसलसहस्रोहेष्वकठि-
नमसृणेनापर्याप्ताम्बरप्रथिन्ना विविधवाहिनीसंक्षोभकलकलसंमर्द्द-
सहिष्णुना कैलासमिव महता स्फटिकतटेनोरुणोरःकवाटेन राज-
मानम्, श्रीसरख्योरुवदनोपभोगविभागसूत्रेणव पातितेन शे-
षेणव च तद्वजस्तम्भविन्यस्तसमस्तभूमारलब्धविश्रान्तिसुखप्रसु-
भेन हारदण्डेन परिवलितकंधरम्, जीवितावधिगृहीतसर्वस्तमहा-
दानदीक्षाचीरणेव हारमुक्ताफलानां किरणनिकरेण प्रावृतवक्षः-
स्थलम्, अजजिगीषया बालैर्मुजैरिवापरैः प्ररोहद्विर्बोहूपधानशा-
यिन्याः श्रियाः कर्णोत्पलमधुरसधारसंतानैरिव गलद्विर्भुजजन्मनः
प्रतापस्य निर्गमनमार्गैरिवाविर्भवद्विररुणैः केयूरत्रिकिरणदण्डैरु-
भयतः प्रसारितमणिमयपक्षवितानमिव माणिक्यमहीधरम्, सक-
ललोकालोकमार्गार्गलेन चतुरुदधिपरिक्षेपखातशिलाप्राकारेण सर्व-
राजहंसवन्धवञ्चपञ्चरेण भुवनलक्ष्मीप्रवेशमङ्गलमहामणितोरणेना-
तिदीर्घदोर्दण्डयुगलेन दिशां दिक्पालानां च युगपदायतिमपहर-
न्तम्, सोदर्यलक्ष्मीचुम्बनलोभेन कौस्तुभमणेरिव मुखावयवतां
गतस्याधरस्य गलता रागेण पारिजातपलुवरसेनेव सिञ्चन्तम्, दि-
द्युखान्यन्तरान्तरा सुहृत्परिहाससितैः प्रकीर्यमाणविमलदशन-
शिखाप्रतानैः प्रकृतिमूढाया राजश्रियाः प्रज्ञालोकमिव दर्शयन्तम्,
भुखजनितेन्दुसंदेहागतानि कुमुदिनीवनानीव प्रेषयन्तम्, स्फुटघ-
वलदशनपङ्किकृतकुमुदवनशङ्काप्रविष्टां शरज्ज्योत्स्नामिव विसर्ज-
यन्तम्, मदिराभृतपारिजातगन्धगर्भेण भरितसकलकुभा मुखा-
मोदेनामृतमधनदिवसमिव सृजन्तम्, विकचमुखकमलकार्णिको-

न्दवः, नक्षत्राणि च । अम्बरं वासः, नभथ । इभपतीत्यादि साधारणम् । अप-
र्योपमम्बरं वासो यस्य ताढकप्रथिमा यस्य, अम्बरं च खम् । वाहिनी सेना,
नदी च । अन्यपर्वतसाधारणेऽपि छायावन्वाढुवतलाङ्ग कैलासमिवेत्युक्तम् ।
हरेत्यादिना उस्त्वं काठिन्यमाह । परिवलिता । ‘परिवेष्टि’ इति पाठे
व्याप्तेत्यर्थः । अजो हरिः । भुजेत्यादिना सेनादिकृतं नयादिकृतं च प्रतापं व्यव-
चित्तन्ति । माणिक्यमुक्तषे मणिः । चतुर्णामुदधीनां संबन्धी परिक्षेप एव खातं
परिखा यस्य स तादृदार्ढाच्छिलाप्राकार इव तेन । परिखां कृतान्तरे प्राकारो
दीयते इति स्थितिः । राजहंसा राजोत्तमाः, हंसमेदाश्च । आयतिदर्थम्, प्रता-

कोशैनानवरतमापीयमानश्वाससौरभमिवाधोमुखेन नासावंशेन च-
श्रुपः क्षीरस्त्रिग्यस्य धवलिङ्गा दिङ्गुखान्यपूर्ववदनचन्द्रोदयोद्देल-
श्वीरोदप्लावितानीव कुवीणम्, विमलकपोलफलकप्रतिविस्तिं चा-
मरग्राहिणी विग्रहिणीमिव मुखनिवासिनीं सरस्वतीं दधानम्,
अरुणेन चूडामणिशोचिषा सरस्वतीर्घ्याकुपितलश्मीप्रसादनलघ्नेन
चरणलक्ष्मेनेव लोहितायतललाटटटम्, आपाटलांशुतन्दीसंतान-
वलयिनीं कुण्डलमणिकुटिलकोटिबालवीणामनवरतचलितचरणानां
वादयतामुपवीणयतामिव स्वरव्याकरणविवेकविशारदम्, श्रवणा-
वत्समधुकरकुलानां कलकणितमार्कण्यन्तम्, उत्कुलमालतीमयेन
राजलक्ष्म्याः कचयहृलीलालघ्नेन नखज्योत्स्वावलयेनेव मुखशशिप-
रिवेशमण्डलेन मुण्डमालागुणेन परिकलितेशान्तम्, शिखण्डा-
भरणमुवा मुक्ताफलालोकेन मरकतमणिकिरणकलापेन चान्योन्य-
संबलनवृजिनेन प्रयागप्रवाहवेणिकावारिषेवागत्य स्वयमभिषिच्य-
मानम्, श्रमजलविलीनवह्लक्षणागुरुपङ्कतिलककलङ्ककल्पितेन
कालिङ्गा प्रार्थनाचादुचतुरचरणपतनशतश्यामिकाकिणेनेव नीला-
यमानललाटलेखाभिः शुभितमानसोद्वैतस्त्वलिकाकलैपैरिव हा-
रैरुद्धसद्विरवष्टभ्यमानाभिविलासवलग्नचद्वैर्भूलताकलैपैरिव्या
श्रियमिव तर्जयन्तीभिरायाभिमिः श्वसितैरविरलपरिमलैर्मलयमा-
रुभमयैः पाशैरिवाकर्षन्तीभिर्विकटवकुलावलीवराटकवेष्टितमुखैर्व-

पथ । कर्णिका कोशः, चक्रं च । आपीयमानं श्वाससौरभं यस्य तम् । अधो-
मुखेनेति । अनेन मुलक्ष्यते सौरभस्य तथापीयमानानुमिति दर्शयति । अंशुरेव
तत्त्वीसंतानः । स एव वलयाकारत्वाद्वलयं विद्यते यसास्ताम् । कुण्डलमणिकु-
टिलकोटिमेव बालवीणां सप्ततत्त्वीकां विपञ्ची वादयताम् । अनवरतेत्यादिना
व्यापारसाहस्रेनोक्तम् । चद्र(चाद्र)तामिति । वीणयोपगायत्रासुपवीण-
यतामिति गानस्य प्राधान्यं प्रतिपादयति । स्वरव्याकरणं विशालादिकमिल्या-
दिना गानं दर्शयति । परिवेशः परिधिः । वृजिनेन शक्लेन, कल्पेण वा ।
प्रयागो गङ्गायमुनासंगमः । तत्प्रवाहस्य वेणिकारुपेण वारिषेव । श्रमजलेत्यादौ
वारविलासिनीभिः सर्वतो विलुप्यमानसौभाग्यमिवेति संबन्धः । प्रार्थनाचाद्वि-
लादौ प्रार्थनादीनि सर्वाणि श्रीहर्षविषयाणि इयानि । मानसं सरः, चेतश ।
उत्कलिका रुहराहिकाः, वीचयश्च । अविरलेत्यादिना धारणम् । आकर्षणं वशीक-
रणम्, समीपश्रापणं च । विकटेत्यादिनोद्दीपनभावमेव पोषयति । वराटको रज्जुः
बृहद्द्विरिति । बृहत्त्वेन हृदयस्मेषामाह । बृहस्पदेव च वक्ष्यति—अशेष-

हद्दिः स्तनकलशैः खदारसंतोषरसमिवाशेषमुद्धरन्तीभिः कुचो-
त्कम्पिकाविकारप्रेह्नितानां हारतरलमणीनां रशिमभिराकृष्य हृदय-
मिव हठात्प्रवेशयन्तीभिः प्रभामुचामाभरणमणीनां मथूरैः प्रसा-
रितैर्वहुभिरिव वाहुभिरालिङ्गन्तीभिर्जैम्भानुबन्धवन्धुरवदनारवि-
न्दावरणीकृतैरुत्तानैः करकिसलयैः सरभसग्रथावितानि मानसानी-
व निरुन्धतीभिर्मद्नान्धमधुकरुक्लकीर्यमाणकर्णकुसुमरजः कणकू-
णितकोणानि कुसुमशरवारनिकरप्रहारमूर्छामुकुलितानीव लोच-
नानि चतुरं संचारयन्तीभिरन्योन्यमत्सरादाविर्भवद्वद्वद्वद्वद्वद्व
अभक्षितैः कटाक्षैः कर्णेन्द्रीवरणीव ताडयन्तीभिरनिमेषदर्शन-
सुखरसराश्च मन्थरितपक्षमणा चमुषा पीतमिव कोमलकपोल-
पालीप्रतिविम्बितं वहन्तीभिरभिलाषलीलानिर्निमित्तस्मितैश्वन्द्रोद-
यानिव मदनसाहायकाय संपादयन्तीभिरङ्गभङ्गवलनान्योन्यघ-
टितोत्तानकरवेणिकाभिः स्फुटनमुखराङ्गलीकाण्डकुण्डलीक्रियमा-
णनखदीधितिनिवहनिमेनाकिंचित्करकामकार्मुकाणीव रुषा भञ्ज-
तीभिर्वारविलासिनीभिर्विलुप्यमानसौभाग्यमिव सर्वतः, स्पर्शस्थि-
त्वेपमानकरकिसलयगतितचरणारविन्दां चरणग्राहिणीं विहस्य
कोणेन लीलालसं शिरसि ताडयन्तम्, अनवरतकरकलितकोण-
तया चात्मनः प्रियां वीणामिव श्रियमपि दिक्षयन्तम्, निःस्तेह इति
धनैरनाश्रयणीय इति दोषैर्निग्रहहृचिरितीनिद्रचैर्दुरुपसर्पे इति क-
लिना नीरस इति व्यसनैर्भास्त्रियत्ययसासा दुर्ग्रहचित्तवृत्तिरिति
चित्तमुवा खीपर इति सरस्वता षण्ठ इति परकलवैः काष्ठामुनि-
रिति यतिभिर्घृतं इति वेश्याभिर्नेयं इति सुहद्दिः कर्मकर इति

मिति । स्तनकलशौरिति । स्तनैः किल रज्जुवेश्वितमुखै रसो जलमुद्धिते
रसोऽभिलाषः, जलं च । बन्धुरं हृदयम् । कृणितः संकोचितः । मदनादिशब्दे
विद्यमानेऽपि मदनान्धेयमिप्रायेण कुसुमशरभणम् । अत्र पक्षे कर्णपदं लज्यते ।
अनिसेषदर्शनसुखरसराश्चिमिव श्रीहर्षम् । प्रतिविम्बितमिति । थथ च रसो
जलादिः । विमले मणिभाजनादावन्तर्वर्त्यपि प्रतिविम्बितो लक्ष्यते । करवेणिका
परस्परानुबन्धस्थितकरद्वयाङ्गलिविन्यासः । विलुप्यमानसौभाग्यादिना ताः सुभगा
इतर्थः । कोणो वीणादिवादनभाण्डम् । प्रियामिति । वीणाशः शिवाश्च विशे-
षणम् । निःस्तेह इत्यादावेतैरेकमध्यनेकधा गृह्यमाणमिति संबन्धः । षण्ठः प्रज-
नाक्षमः । काष्ठा पराधारा तत्रधानो मुनिः काष्ठामुनिरतिशयवांखपस्ती ।

विश्रैः सुसहाय इति शत्रुयोरैरेकमप्यनेकथा गृह्यमाणम्, शन्तनो-
र्महावाहिनीपतिम्, भीष्माज्जितकाशिनम्, द्रोणाच्चापलालसम्,
गुरुपुत्राद्मोवमार्गणम्, कर्णान्मित्रप्रियम्, युधिष्ठिराद्वक्षसम्,
भीमादनेकनागायुतबलम्, धनंजयान्महाभारतरणयोग्यम्, कारण-
मिव कृतयुगस्य, बीजमिव विद्युधसर्गस्य, उत्पत्तिद्वीपमिव दर्पस्य,
एकाग्नारमिव करुणायाः, प्रातिवेशिकमिव पुरुषोत्तमस्य, खनिपर्व-
तमिव पराक्रमस्य, सर्वविद्यासंगीतगृहमिव सरस्वत्याः, द्वितीयामृ-
तमथनदिवसमिव लक्ष्मीसमुत्थानस्य, वलदर्शनमिव वैद्रध्यस्य,
एकस्थानमिव स्थितीनाम्, सर्वस्वकथनमिव कान्तेः, अपवर्गमिव
रूपपरमाणुसर्गस्य, सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव राज्यस्य, सर्वबल-
संदोहावस्कन्दमिव कन्दर्पस्य, उपायमिव पुरंदरदर्शनस्य, आवर्तन-
मिव धर्मस्य, कन्यान्तःपुरमिव कलानाम्, परमप्रमाणमिव सौ-

नेयः परवशः । शन्तनुर्नाम राजा भीष्मस्य पिता वाहिन्या गङ्गायाः पतिः । अर्यं
तु तस्यादपि महतीनां वाहिनीनां सेनानां पतिः शन्तनुरिति । ‘पञ्चमी विभक्ते’
इति पञ्चमी । भीष्मो जितकाशी जितेन्द्रियः । यतस्त्वयि त्वत्पुत्रे वा सत्यस्य-
दौहित्रस्य कुतो राज्यमिति यदा हि दाशाधिपतिना स्वसुता मत्योदरोद्धता
मात्यावती नामासै पित्र्यर्थमर्थयते न दत्ता, तदैतेन प्रतिज्ञातम्—‘नाहं राज्यं
विवाह वा करिष्यामि’ इति । अत एव ब्रह्मचार्येवाभूत् । राजा च ततोऽपि
जितकाशितम्, जितकाशी वा । जितेन जयेन काशते शोभते यः । तथा हि
भीष्मेण रासो जितः । सर्वराजमहितं च काशिराजं च जित्वा भ्रात्र्यर्थमस्वादिक-
न्यात्रयमनैषीत् । राजा तु ततोऽपि जितकाशितमः । द्रोणश्चापाचार्यः । स चापे
धनुषि लाल्सः । चपलं न करोतीत्यर्थः । यद्वा चः समुच्चये । अपगता लाल्सा
यस्य सोऽपलालसः । निरभिलष इत्यर्थः । गुरुपुत्रोऽश्वत्थामा तस्य सफलश-
रता । तथा शशोपसंहारोऽक्षमयाच्चितोऽपि कस्यचिदेकस्य भारणमन्तरेण न
तदुपसंजहार । तत उत्तराया उदरस्ये परीक्षिति पाटिते तस्मिस्तदुपसंहतवान् ।
अन्यत्रामोदा मार्गणा याचका यस्येति । मित्रः सूर्यः, सुहृच्च मित्रम् । क्षमा क्षान्तिः,
भूश । अनेकानि बहूनि, अनन्यसद्वशानि च । एकशब्दस्य च साधारणार्थं
तृच् । बलं सामर्थ्यम्, सैन्यं च । धनंजयोऽर्जुनः । महाभारतानां कुरुणां यो रणः
सङ्घामः । अन्यत्र महतो भारस्य कार्यधुरायास्तरणं निवाहणम् । प्रातिवेशिकं
प्रतिबिम्बम् । खनिराकरः । अपवर्गः समाप्तिः । संदेह समूहः । अवमृथो
यज्ञान्तः । गम्भीरं प्रसन्नं चेति परस्परापेक्षं बोद्धव्यम् । तथा च सति गम्भी-
रच्चे प्रसन्नत्वं कृजुलं चेत्रं स्यात्तो जिह्वप्रकृतित्वं प्रसज्जेत । एवं त्रासेत्यादौ

भाग्यस्य, राजसर्गसमाप्त्यवश्थस्नानदिवसमिव सर्वप्रजापतीनाम्,
गम्भीरं च, प्रसन्नं च, क्वासजननं च, रमणीयं च, कौतुकजननं
च, पुण्यं च, चक्रवर्तिनं हर्षमद्राक्षीत् ।

द्वितीय चानुगृहीत इव निगृहीत इव सामिलाष इव तृप्त इव रो-
माञ्चमुचा मुखेन मुञ्चन्नानन्दवाष्पवारिविन्दूरादेव विस्तयस्मेरः
समचिन्तयत्—‘सोऽयं सुजन्मा, सुगृहीतनामा, तेजसां राशिः,
चतुरुदधिकेदारकुम्भी, भोक्ता ब्रह्मस्तम्भफलस्य, सकलादिराजच-
रितजयच्येष्टमङ्गो देवः परमेश्वरो हर्षः । एतेन च खलु राजन्वती
पृथ्वी । नास्य हरेरिव वृषविरोधीनि वालचरितानि, न पशुपते-
रिव दक्षोद्वेगकारीण्यैश्वर्यविलसितानि, न शतक्रतोरिव गोत्रवि-
नाशपिशुनाः प्रवादाः, न यमस्येवातिवल्लभानि दण्डग्रहणानि, न
वरुणस्येव लिङ्गिशश्राहसहस्ररक्षिता रत्नालयाः, न धनदस्येव नि-
ष्फलाः सन्निधिलभाः, न जिनस्येवार्थवादशून्यानि दर्शनानि, न
चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहताः श्रियः । चित्रमिदमलम्भरं राज-
वोद्वच्यम् । तथा च कालिदासः ‘भीमकान्तैर्नैपुणौः स वभूतोपजीविनाम् ।
अगृष्टधारिगम्यश्च यादोरलैरिवाणेवः ॥’ इति द्विलीपं प्रति वर्णितवान् । कौतुक-
जननमपुष्पत्वादपि संभव्यते । अत आह—पुण्यमिति । गम्भीरं च प्रसन्नं
चेत्यादौ सर्वेव विरोध उद्घाव्यः । गम्भीरं सतमित्र प्रसन्नं निर्मलं न भवतीति ।

अनुगृहीत इवेत्यादि । एवंविधमहीपतिप्रसादवशात् । निगृहीत इ-
वेति । संकोचवशात् । सामिलाष इवेति । तस्य दर्शनीयत्वात् । तृप्त इ-
वेति । तथैव तस्य कुतार्थत्वात् । विरोधो हत्र सुबोधः । केदारं क्षेत्रम् । ब्रह्म-
स्तम्भं जगत् । फलं रत्नादि । वृच्छस्तम्भस्य फलं धान्यादि तद्वोक्ता कर्षको भ-
वति । राजन्वती प्रशस्तराजयुता । वृषो धर्मः, अरिष्टासुरो दान्तरूपश्च । वालेति ।
वाला हि विवेकहीनत्वादर्थविरुद्धमाचरन्ति । अस्य तु तस्यामपि दशायां धर्मवि-
रोधाभावः । दक्षः कुशलः, प्रजापतिभेदश्च । महेश्वरपक्ष ऐश्वर्यशब्दो मुख्य-
वृत्तिः, इतरत्र गौणः । गोत्रं कुलम्, कुलपवृता गोत्राः । अतिवल्लभानीति ।
आतिशब्देन युक्तदण्डलमाह । दण्डः करः, यमाशुधं च । निष्प्रियशश्राहाः खड्ड-
हस्ताः, तत्र जलचरभेदाश्च । रत्नालया भाण्डागाराणि, समुद्राश्च । निष्फला
ऐश्वर्यादिफलप्राप्तिशून्याः, दानादिविनाकृताश्च । सन्निधिः सन्निधानम् । एतस्य
दर्शनं सर्वेष्य फलदायि भवतीत्यर्थः । अन्यत्र सन्निधयः शोभनानि निधना-
न्यस्य । दर्शनानि जिनस्येवार्थवादशून्यानि । अर्थो धनं तस्य वादः, अनेनेदं
लब्धमिति, तेन शून्यानि । सर्वे तद्विनोडर्थेन युज्यन्ते । जिनस्य पुनरर्थवा-

त्वम् । अपि चास्य सागस्यार्थिनः, प्रज्ञायाः शास्त्राणि, कवित्वस्य वाचः, सत्त्वस्य साहसस्यानानि, उत्साहस्य व्यापाराः, कीर्तेदिङ्गुलानि, अनुरागस्य लोकहृदयानि, गुणगणस्य संख्या, कौशलस्य कला, न पर्याप्तो व्रिष्यते । अस्मिंश्च राजनि यतीनां योगपट्टकाः, पुस्तकर्मणां पार्थिवविग्रहाः, घटपदानां दानप्रहणकल्पाः, वृत्तानां पादच्छेदाः, अष्टापदानां चतुरङ्गकल्पना, पञ्चगानां द्विजगुहद्वेषाः, वाक्यविदामधिकरणविचाराः । इति समुपसृत्य चोपवीती स्वस्ति-शब्दमकरोत् ।

अथोत्तरे नातिदूरे राजधिष्ठयस्य गजपरिचारको मधुरमपर-वक्तमुचैरगायत्—

‘करिकलभ विमुच्च लोलतां चर विनयब्रतमानताननः ।

मृगपतिनस्यकोटिभङ्गरो गुरुरुपरि क्षमते न तेऽङ्गराः’ ॥ ५ ॥

राजा तु तच्छ्रुत्वा दृश्वा च तं गिरिगुहागतसिंहबृंहितगम्भीरेण स्व-रेण पूरयन्निव नभोभागमपृच्छत्—‘एष स बाणः’ इति । ‘यथा-ज्ञापयति देवः । सोऽयम्’ इति विज्ञापितो दौवारिकेण । ‘न ता-

दशून्यानि महायानयोगाचारमाध्यमिकदर्शनानि । बहुलाः प्रभूता दोषा रागायाः । बहुलदोषाश्च कृष्णपक्षरात्रयः । त्रियः समुद्धयः, शोभाश्च । पर्याप्तः परिपूर्णः । योगपट्टका यतीनामुपकरणं पर्यङ्कबन्धनार्थम् । ते यतीनां चतुर्थाश्रमिणामेव । न पुनर्योगेन युक्ताः पट्टकाः कूटप्रधानानि लेख्यपत्राणि केषांचित् । एवमन्य-त्रापि । पुस्तकर्म लेप्यम् । पार्थिवविग्रहा मृष्णयश्चरीराणि, राजभिः सह वैराणि च । दानप्रहं मदजलम्, दानमृष्णव्यवहारश्च । वृत्तानां गुह्लविनियमात्मकानां समाश्च समविषमानां पादच्छेदा भागविरामाः, चरणकर्तनानानि च । अष्टापदानां चतुरङ्गफलकानाम् । ‘चतुर्थज्ञानि सेनानाय हस्त्यश्वरथपत्तयः’ । तेषां कल्पना रचना । चतुर्णामज्ञानां पाणिपादस्य च छेदः । द्विजगुहरुद्डोऽपि, वाक्यविदां भीमांसकानामधिकरणविश्रान्तिस्थानानि । राजां च धर्मनिर्णयस्थानानि । अधिकबलो वारणः सङ्ग्राम इति केचिन् । उपर्याती दक्षिणावीती करः । उक्तं च—‘उद्धृते दक्षिणे पाणाङुपवीत्युच्यते द्विजः’ इति ।

गजपरिचारक इति । अन्यगजपरिचारकस्य स्वजातिसमुचितं वस्तु राहः प्रकृतस्मारकं जातम् । तत्र करिणां स्वभावत एव रागिलादस्यापि रागवत्वा-द्वृजंगतास्मृतिः संजातेति । भङ्गरो वक्तः । मृगपतिनस्यकोटिवद्वक इति सप्त्या व्याख्या । गुरुर्भारः, शास्त्रां च । उपरि पृष्ठदेशे, प्रभुभावे च । अङ्गश इवाङ्गुला इत्यपि । अत आह—तच्छ्रुत्वेति । वृद्धिर्गर्जितम् । अंशव एवाङ्गुकाः ।

वदेनमकृतप्रसादः पश्यामि' इति तिर्यग्नीलधवलांशुकशारां ति
रस्करिणीसिव भ्रमयन्नपाङ्गनीयमानतरलतारकस्यायामिनीं चक्षुषः
प्रभां परिवृत्य प्रेष्टस्य पृष्ठतो निषण्णस्य मालवराजसूनोरकथ-
यत्—‘महानयं भुजङ्गः’ इति । तूष्णींभावेन त्वगमितनरेन्द्रवचसि
तस्मिन्मूके च राजलोके मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा वाणो व्यज्ञाप-
यत्—‘देव, अविज्ञाततत्त्व इव, अश्रहथान इव, नेय इव, अवि-
दितलोकवृत्तान्त इव च कसादेवमाङ्गापयसि । स्वैरिणो विचित्रा-
श्च लोकस्य खभावाः प्रवादाश्च । महद्विस्तु यथार्थदर्शमिर्मिवि-
तव्यम् । नार्हसि मामन्यथा संभावयितुमविशिष्टमिव । ब्राह्मणोऽस्मि
जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम् । यथाकालमुपनयनादयः
कृताः संस्काराः । सम्यक्पठितः साङ्गो वेदः । श्रुतानि यथाशक्ति
शास्त्राणि । दारपरिग्रहादभ्यगारिकोऽस्मि । कामे भुजङ्गता ।
लोकद्वयाविरोधिभिस्तु चापलैः शैशवमशून्यमासीत् । अत्वानपला-
पोऽस्मि । अनेनैव च गृहीतविग्रीहीसारमिव मे हृदयम् । इदानीं
तु सुगत इव शान्तमनसि भनाविव कर्त्तरि वर्णाश्रमव्यवस्थानां
समर्वतीनीव च साक्षादप्णभृति देवे शासति सप्तम्बुराशिरशनाम-
शेषद्वीपसालिनीं महीं क इवाविशङ्गः सर्वव्यसनबन्धोरविनयस्य
मनसाप्यभिनयं कल्पयिष्यति । आसतां तावन्मानुष्यकोपेताः ।
त्वत्प्रभावादल्योऽपि भीता इव मधु पिवन्ति । रथाङ्गनामानोऽपि
लज्जन्त इवाभ्यनुवृत्तिव्यसनैः प्रियाणाम् । कपयोऽपि चकिता इव
चपलायन्ते । शरारवोऽपि सानुकोशा इव श्वापदगणाः पिशितानि

अंशुकं च वस्त्रम् । तिरस्करिणी जवनिका । प्रेष्टस्यातिप्रियस्य । नेयः परवशः ।
स्वैरिणः खतच्चाः । सोमपायिनां सोमपानाम् । ‘शिक्षा कल्पे व्याकरणं ज्यो-
तिषं तिरस्कं छन्दो विधिः’ इति षडङ्गानि वेदस्य । अभ्यागारिको गृहस्थः,
सम्यग्वृत्तिष्यितो वा । कामे भुजंगतोति कामभुजंगता शङ्गारित्वम् । कामे मदने
भुजंगता हेया, त न मादशेषु । नहि मे कान्चिद्गुञ्जं वाहुं गता प्राप्तेयर्थः । लोक-
द्वयेत्यादिना त्रिवर्गस्यानुपदातं दर्शयति । शास्त्रविरोधप्रसङ्गात् । शतायुर्वै पुण्डः
कालमन्योन्यातुवद्दं परस्परस्यानुपदातेन त्रिवर्गं सेवत इत्यत एवाह—‘त्रिवर्ग-
मिति । अशून्यमिति । अनेन तदेकासक्तलं परिहरति । अनपल्यमि तिष्प-
हवः । विग्रीहीसारः पश्चात्तापः । सुगतो तु दः । समर्वती यमः । मनुष्यस्य भावो
मानुष्यकम् । रथाङ्गनामानश्चक्वाक्षः चपलायन्ते चपलवसान्ति । शरारवो

मुञ्चते । सर्वथा कालेन मां ज्ञास्यति स्वामी स्वयमेव । अनपाची-
नचित्तवृत्तिप्राहिण्यो हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः' इत्यभिधाय
तूष्णीमभूत् ।

भूपतिरपि 'एवमस्माभिः श्रुतम्' इत्यभिधाय तूष्णीमेवाभवत् ।
संभाषणासनदानादिना तु प्रसादेन नैनमन्बग्रहीत् । केवलमभूत-
वृष्टिभिः स्वप्यन्निव स्वेहगर्भेण दृष्टिपातमाव्रेणान्तर्गतां श्रीतिमक-
थयत् । अस्ताभिलापिणि च लम्बमाने सवितरि विसर्जितराजलोको
उम्यन्तरं प्राविशत् । बाणोऽपि निर्गत्य धौतारकूटकोमलातपत्विषि
निर्वाति वासरे, अस्ताचलकूटकिरीटे निचुलमञ्जरीभांसि तेजांसि
मुञ्चति वियन्मुच्चि मरीचिमालिनि, अतिरोमन्थमन्थरकुरङ्गकुदुम्य-
काध्यास्यमानम्रदिष्ठगोष्ठीनपृष्ठास्वरण्यस्थलीषु, शोकाकुलकोकका-
मिनीकूजितकरुणासु तरङ्गिणीतटीषु, वासविटपोपविष्टवाचाटचट-
कचकवालेष्वालवालावर्जितसेकजलकुटेषु निष्कुटेषु, दिवसविहिति-
प्रलागतं प्रस्तुतस्तनं स्तनंधये धयति धेनुवर्गमुद्गतक्षीरं क्षुधिततर्ण-
कब्राते, क्रमेण चास्तधराधरधातुधुनीपूरस्नावित इव लोहितायमान-
महसि मज्जति संध्यासिन्धुपानपात्रे पातडे मण्डले, कमण्डलुजल-
शुचिशयचरणेषु चैत्यप्रणतिपरेषु पाराशरिषु, यज्ञपात्रपवित्रपाणौ
प्रकीर्णबर्हिष्युतेजसि जातवेदसि, हर्वीषि वषट्कुर्वति यायजूकजने
विद्राविद्राणद्रोणकुलकलिलकुलायेषु कापेयविकलकपिकुलेष्वाराम-
तस्पु, निर्जिगमिषति जरतस्त्रकोटरकुटीकुदुम्बिनि कौशिककुले, मु-
हिवाः । शापदगणाः प्राणिसमूहाः । पिशितं मांसम् । अनपाचीनामृष्टा । अवि-
परीतेत्यर्थः । निर्दोषा वा ।

बाणोपीऽल्यादौ बाणोऽप्यस्मिन्सति निवासस्थानमगादिति संबन्धः । 'रीतिः
वियामारकूटम्' इत्यमरः । निर्वाति शास्यति । निचुलो वेतसवृक्षः । भुजोद्वी-
र्णीहारचर्वणं रोमन्थः । ब्रदिष्टं मृदुतमम् । गोष्ठीपूर्वं गोष्ठीनम् । 'गोष्ठात्खडभूत-
पूर्वं' । उक्तं च—'गोष्ठं गोस्थानकं ततु गोष्ठीनं भूतपूर्वकम्' इति । कोकाश्वक-
वाकाः । तरङ्गिणी नदी । आलवालमावापः । कुटा घटाः । निष्कुटाः स्वगृहा-
रामाः । स्तनंधयस्तर्णकथं वस्तः । धुनी नदी । सिन्धुः समुद्रः । शयः करः ।
चैत्यमायतनम् । पाराशरिषु भिक्षुषु । वर्हीषि कुशाः । वषट्कुर्वति दानक्रियासु मोन-
नमन्त्रः । वषट्कुर्वति । जुहतीत्यर्थः । यायजूकोऽत्यर्थं यजनशीलः । विद्राणोऽल्सः
द्रोणः काकः । कलिला आकुलाः । 'कुलायो नीडमन्त्रियाम्' । कापेयं चाप-

निकरसहस्रप्रकीर्णसंध्यावन्दनोद्बिन्दुनिकर इव दन्तुरयति तारा-
पथस्थलीं स्थवीयसि तारकानिकुरम्बे, अस्वराश्रयिणि शर्वरीशब-
रीशिखण्डे, खण्डपरशुकण्ठकाले कवलयति बाले ज्योतिःशेषं सां-
ध्यमन्धकारावतारे, तिमिरतर्जननिर्गतासु दहनप्रविष्टदिनकरकर-
शाखास्त्रिव स्फुरन्तीषु दीपलेखासु, अररसंपुटसंक्रीडनकथितावृ-
त्तिष्विव गोपुरेषु, शयनोपजोषजुषि जरतीकथितकथे शिशयिषमाणे
शिशुजने, जरन्महिषमधीमलीमसतमसि जनितपुण्यजनप्रजागरे
विजूम्भमाणे भीषणतमे तमीमुखे, मुखरितविततज्यधनुषि वर्षति
शरनिकरमनवरतमशेषसंसारशेषमुषीमुषि मकरध्वजे, रताकलपार-
म्भशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने, सैर-
न्द्रीवध्यमानरशनाजालजल्पाकजघनासु जनीषु, वशिकविशिखा-
विहारिणीष्वनन्यजानुप्लवासु प्रचलितास्वभिसारिकासु, विरलीभ-
वति वरटानां वेशन्तशायिनीनां मञ्जुनि मञ्जीरशिङ्गितजहे जत्पते,
मिद्राविद्राणद्रावीयसि द्रावयतीव च विरहिष्वद्यानि सारसरसिते,
भाविवासरबीजाङ्गुरनिकर इव च विकीर्यमाणे जगति प्रदीपप्रकरे
निवासस्थानमगात् । अकरोच चेतस्यतिदक्षिणः खलु देवो हर्षः—
‘यदेवमनेकवालचरितचापलोचितकौलीनकोपितोऽपि मनसा स्त्रि-
हस्तये व मयि । यद्यहमक्षिगतः स्याम्, न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्यात् ।
इच्छति तु मां गुणवन्तम् । उपदिशन्ति हि विनयमनुरूपप्रतिपन्न्यु-
पपादनेन वाचा विनापि भर्तव्यानां स्वामिनः । अपि च धिङ्गां स्वदो-
षान्धमानसमनादरपीडितमेवमतिगुणवति राजन्यन्यथा चान्यथा
च चिन्तयन्तम् । सर्वथा करोमि तथा, यथा यथावस्थितं जानाति
मामयं कालेन’ इत्येवमवधार्यं चापरश्चुर्निष्क्रम्य कटकात्सुहृदां ब्रा-

लम् । कौशिका उल्लक्षः । स्थवीयसि स्थूलतरे । शिखण्डे जूटकः । खण्डपरशुः
शिवः । करा एव शाखास्तदाकारत्वाद्भुलयश्च करशाखाः । अररः कपाटः ।
संक्रीडनं शब्दः । आवृत्तिः स्थगनम् । ‘गोपुरं स्यात्पुरद्वारं द्वारमात्रेऽपि गोपु-
रम्’ । उपजोषः सुखम्, तृष्णीभावो वा । जरती वृद्धा । शिशयिषमाणे सुषु-
प्तति । ‘यक्षः स्युः पुण्यजनाः’ । तमी रात्रिः । शैसुषी तुष्टिः । आकल्पो वेशः ।
शम्भली कुट्टनी । भुजिष्या दासी । सैरन्द्री प्रसाधनोपचारज्ञा । जनी । वशिका
शून्या । विशिखा रथ्या । अनन्यजः कामः । अनुश्लवः सहायः । ‘कान्तायिनी

न्धवानां च भवनेषु तावदतिष्ठन्, यावदस्य स्वयमेव गृहीतस्यभावः
प्रथिरीपतिः प्रसादवान्मून्। अविशब्दं पुनरपि नरपतिभवनम्। स्व-
ल्पैरेव चाहोम्भिः परमप्रीतेन प्रसादजन्मनो मानस्य प्रेम्णो विस्तम्भस्य
द्रविणस्य नर्मणः प्रभावस्य च परां कोटिमानीयत नरेन्द्रेणेति ।

इति श्रीबाणभट्टके हर्षचरिते राजदर्शनं नाम
द्वितीय उच्छ्वासः ।

तु या याति संकेतं सामिसारिका' । 'हंसस्य योषिद्वरदा' । वेशन्तः पत्वलम् ।
कासारमल्लपसरः । मञ्जीरं नुपुरम् । दक्षिणोऽनुकूलः । कौलीनं जनापवादः ।
आक्षिगतो द्रेष्यः । विस्तम्भस्याशासस्य । द्रविणस्य धनस्य । नर्मणः परिहारस्य ॥

इति श्रीशकरकविविरचिते हर्षचरितसंकेते द्वितीय उच्छ्वासः समाप्तः ॥

तृतीय उच्छ्वासः ।

निजवर्षा हितरुहोहा बहुभक्तजनान्विताः ।

सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूमुजः ॥ १ ॥

साधूनामुपकर्तु लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलि कस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम् ॥ २ ॥

अथ कदाचिद्विरलितबलाहके, चातकातङ्ककारिणि, कण्ठकादम्बे, दर्ढुरद्विषि, मयूरमदमुषि, हंसपथिकसार्थसर्वातिथौ, धौता-सिनिभनभसि, भास्वरभास्वति, शुचिशशिनि, तरुणतारागणे, गलत्सुनासीरशरासने, सीदत्सौदामनीदाम्नि, दामोदरनिद्रादुहि, द्रुतवैदूर्यवर्णार्णसि, घूर्णमानमिहिकालघुमेघमोघमधवति, निमी-लभ्रीपे, निष्कुसुमकुटजे, निर्मुकुलकन्दले, कोमलकमले, मधुस्य-न्दीन्दीवरे, कहाराहादिनि, शेफालिकाशीतलीकृतनिशे, यूथिका-मोदिनि, मोदमानकुमुदावदातदशदिशि, सप्तच्छदयूलिघूसरितस-मीरे, स्तवकितवन्धुरवन्धूकावध्यमानाकाण्डसंध्ये, नीराजितवा-

निजेति । निज आत्मीयः । वर्षो लोकः, वृष्टिश्च । वर्ष वर्षमपि निजं समु-चितकालग्रासम् । स्त्रेहः प्रीतिः, आद्रिता च । भक्ताः अनुरक्ताः, ओदनाश्च । भक्तं भक्तरूपाणां भूमृतां सुकालानां च प्रजापुण्यं हेतुः । अनेन महाचुमाव-पुष्पभूतिवर्णना सूचिता ॥ १ ॥

साधूनामित्यादिनापि मैरवाचार्योपकारकरणम्, स्वयं लक्ष्मीदर्शनम्, विहायसा गमनं मैरवाचार्यस्य, महात्मचरितश्वणकुतूहलं च निजआत्रादीनां सूचितम् ॥ २ ॥

अथेत्यादावेचंविधे शरत्समयारम्भे वन्धुन्द्रष्टुं वाणो ब्राह्मणाधिवासमगादिति संबन्धः । विरलिताः, न मुनरेकान्ततोपगताः । वलाहका मेघाः । चातका-स्तोककाल्याः पश्चिणः । कादम्बाः कृष्णहंसाः । दर्ढुरा मण्डकाः । हंसा एव पथिकसार्थाः, तेषां निर्मलजलदानादिना स्यात्सर्वातिथिलम् । शुचिर्निर्मलः । सुनासीर इन्द्रः । सौदामनी वियुत । दामोदरो हरिः । अस्य निद्रां द्रोगिध यस्त-स्तिन् । तदा किल हरिविदुव्यत इति वाती । अर्णो जलम् । घूर्णमाना अमन्ती या मिहिका नीहारसद्वृक्षघवस्तुच्छा ये मेघासैर्मेघो निष्कलो मधवानिन्द्रो यत्र तस्मिन् । वर्षभावादिन्द्रस्य मोघस्म । इन्द्रादेशेन हि मेघा वर्षन्ति । मेघवद्व-जितस्मिल्यन्ये । नीपाः कुटजाः । कन्दलाश्च वृक्षमेदाः । कहाराणि सौगन्धिका-परनामानि श्वेतोत्पलानि । जलकुमुपत्रिकेल्यन्ये । शेफालिका उष्पमेदः । रात्रावेव विकसति । यूथिका हरिणिका । मोदमानानि विकसन्ति । सप्तच्छदाः

जिन्मि, उदामदन्तिनि, दर्पक्षीवौक्षके, क्षीयमाणपङ्क्खक्रवाले, वाल-
पुलिनपङ्क्खवितसिन्धुरोधसि, परिणामाश्यानश्यामाके, जनितप्रिय-
ङ्गमञ्जरीरजसि, कठोरितत्रपुसत्वचि, कुमुमसेरशरे, शरत्समयार-
म्बे राज्ञः समीपाद्वाणो वन्धूनद्रष्टुं पुनरपि तं त्राहणाविवासमगात् ।

समुपलव्यभूपालसंमानातिशयपरितुष्टासास्य ज्ञातयः श्लाघ-
माना निर्ययुः । क्रमेण च कांश्चिदभिवाद्यमानः, कैश्चिदभिवाद्य-
मानः, कैश्चिच्छिरसि चुम्ब्यमानः, कांश्चिन्मूर्त्रि समाजिव्रन्, कै-
श्चिदालिङ्ग्यमानः, कांश्चिदालिङ्गन्, अन्यैराशिषानुगृह्यमाणः, प-
राननुगृहन्, बहुवन्धुमध्यवर्तीं परं मुमुदे । संभ्रान्तपरिजनोप-
नीतं चासनमासीनेषु गुरुषु भेजे । भजमानश्चार्चादिसत्कारं नितरं
ननन्द । प्रीयसाणेन च मनसा सर्वास्तान्पर्यपृच्छत्—‘कश्चिदेता-
वतो दिवसान्सुखिनो यूयम् । अप्रत्यूहा वा सम्यकरणपरितोषित-
द्विजचक्रा क्रातवी क्रियते क्रिया । यथावद्विकलमत्रभाज्जि भुज्जते
हर्वीषि हुतभुजः । यथाकालमधीयते वा बटवः । प्रतिदिनमवि-
च्छित्रो वा वेदाभ्यासः । कच्चित्स एव चिरंतनो यज्ञविद्याकर्म-
ण्यमियोगः, तान्येव व्याकरणे परस्परस्पर्धानुबन्धावन्ध्यदिवसद-
शितादराणि व्याख्यानमण्डलानि, सैव वा पुरातनी परिलक्षा-
न्यकर्तव्या प्रमाणगोष्ठी, स एव वा मन्दीकृतेतत्त्वाक्षरसो मी-
मांसायामतिरसः । कच्चित्त एव वामिनवसुभाषितसुधावर्षिणः
काव्यालापाः’ इति ।

अथ ते तमूचुः—‘तात, संतोषजुषां सततसंनिहितविद्याविनो-

ससपर्णाख्या वृक्षभेदाः । बन्धुरा हृद्याः । बन्धुका बन्धुजीवाख्या वृक्षभेदाः ।
नीराजिताः कृतशान्तिविधानाः । क्षीबाणीवौक्षकानि दान्तसमूहा यत्र तसिन् ।
क्रक्षवालं समूहः । वालं तत्क्षणस्तुतजालम् । सिन्धवो नद्यः । श्यामाको नीवारः ।
श्रियङ्गुर्वाहिभेदः । त्रिपुरं लाङ्कम् ।

संभ्रान्तः सलरः । सत्कारं पूजाम् । कच्चिदितीष्टप्रश्ने । प्रत्यूहो विज्ञः ।
सम्यकरणं यथाशास्त्रं संपादनम् । कृतूतं यज्ञानामियं क्रातवी । अधीयत इति ।
वेदपाठो वालानामेवोचितः । प्रमाणं तर्कविद्या । मीमांसा ब्रह्मनिर्दर्शनम् । अत
एवाह—अतिरस इति ।

तात इति पूजावचनम् । वैतानः क्रातवः । कौसीयमालस्यम् । निष्ठ्रथलतेष्यथः ।

दानां वैतानवहिमात्रसहायानां कियन्मात्रं नः कृत्वं सुखितया स-
कलसुवनभुजि भुजज्ञराजदेहदीर्घे रक्षति क्षितिभुजो भुजे ।
सर्वथा सुखिन एव वयम्, विशेषेण तु त्वयि विमुक्तकौसीधे पर-
मेश्वरपार्थवर्तिनि वेत्रासनमधितिष्ठति । सर्वे च यथाशक्ति यथा-
विभवं यथाकालं च संपादन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः
इत्येवमादिभिरालापैः स्कन्धावारवार्ताभिश्च शैशवातिक्रान्तक्रीडानु-
स्मरणैः पूर्वजकथाभिश्च विनोदितमनास्तैः सह सुचिरमतिष्ठत् ।
उत्थाय च मध्यंदिने यथाक्रियमाणाः स्थितीरकरोत् । मुक्तवन्तं
च तं सर्वे ज्ञातयः पर्यवारयन् ।

अत्रान्तरे दुगूलपट्टप्रभवे शिखण्ड्यपाङ्गपाण्डुनी पौण्ड्रे वाससी
वसानः, खानावसानसमये बन्दितया तीर्थमृदा गोरोचनया च
रचिततिलकः, तैलामलकमसृष्टिमौलिः, अनुच्छूडाचुम्बिना नि-
विडेन कुसुमापीडकेन समुद्गासमानः, असक्तुपयुक्तताम्बूलविम-
लाधरकान्तिः, एकशलाकाञ्जनजनितलोचनहचिरचिरभुक्तः, वि-
नीतमार्यं च वेषं दधानः, पुस्तकवाचकः सुदृष्टिराजगाम । नाति-
दूरवर्तिन्यां चासन्द्यां निषसाद । स्थित्वा च मुहूर्तसिव तत्काला-
पनीतसूत्रवेष्टनमपि नखकिरणैर्मृदुमृणालसूत्रैविव वेष्टितं पुस्तकं पु-
रोनिहितशशलाकायब्रके निधाय, प्रष्टतः सनीडसंनिविष्टाभ्यां
मधुकरपारावताभ्यां इत्ते स्थानके प्राभातिकप्रपाठकच्छेदचिह्नीकृत-
मन्तरपत्रमुत्क्षिप्य, गृहीत्वा च कतिपयपत्रलघ्बीं कपाटिकाम्, क्षा-
लयन्निव भषीमलिनान्यक्षराणि द्रन्तकान्तिभिः, अर्चयन्निव सित-

अत्रेत्यादौ सुदृष्टिः पुस्तकवाचक आजगामेति संबन्धः । दुगूलेति । एक-
स्माद्दुगूलपट्टादीर्घान्त्तिला गृहीते, शिखण्ड्यपाङ्गपाण्डुत्वेन कार्कश्यमपि दर्शितम् ।
पौण्ड्रे पुण्ड्रदेशजे । गोरोचना रक्षाद्रव्यमेदः । मौलयः केशाः । अनुच्छेति । अदीर्घ-
तया कुसुमापीडकस्य श्रोत्रियलं विनीतलं चाय दर्शितम् । निविडेन संहतपुष्टेण ।
हचिरं नैर्मल्यम् । भोजनं भुक्तमन्निरं भुक्तं यस्य सः । अनेन तस्यानवलिसत्त्वमुक्तम् ।
आसन्द्यां वेत्रपीठिकायाम् । स्थित्वेत्यादौ पुराणं पपाठेति संबन्धः । सनीडे
समीपे । प्रपाठको वाचकः, प्रपटनं वा । तस्य तत्र वा छेदः । इयन्मात्रं वाचितं
नान्यदिति देन चिह्नीकृतं लक्षीकृतम् । गमयन्ति रागस्तरूपमिति गमकाः ।

कुसुममुक्तिभिर्नन्धम्, मुखसंनिहितसरस्वतीनुपुररवैरिव गमकैर्म-
धुरैराक्षिपन्मनांसि श्रोदृष्टां गीत्या पवमानप्रोक्तं पुराणं पपाठ ।

तस्मिंश्च तथा श्रुतिसुभगगीतिगर्भं पठति सुदृष्टौ नातिदूरवर्तीं
बन्दी सूचीवाणस्तारमधुरेण गीतिध्वनिमनुवर्तमानः स्वरेणेदमार्या-
युगलमपठन्—

‘तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्वापि पावनं तदपि ।

हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ ३ ॥

वशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गमजन्तगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव ।’

तच्छ्रुत्वा वाणस्य चत्वारः पितामहमुखपद्मा इव वेदाभ्यासपवित्रि-
तमूर्तयः, उपाया इव सामग्रयोगललितमुखाः, गणपतिः, अधिपतिः,
तारापतिः, श्यामल इति पितृव्यपुत्रा भ्रातरः, प्रसन्नवृत्तयः, गृही-
तवाक्याः, कृतगुरुरुपदन्यासाः, न्यायवादिनः, सुकृतसंग्रहाभ्यास-

असाधारणानि स्वराणां निमीलनानि यानि लक्ष्येष्वान्तरमार्गं इति प्रसिद्धास्तैर्म-
मकैः स्वरयतिविशेषैः । पवमानो वायुः ।

बन्दी स्तुतिपाठकः । पृथुरा दिष्टपोऽपि । पवमानं वायुप्रोक्तमपि । गीतपदे—
वैशेन वेणुनामुण्मो यगोस्तौ विवादिनौ स्वरौ विश्रुत्यन्तरौ गान्धारनिषादौ स्वरौ
यत्र तत् । करणमपदः । सताल आविदः स्वरसंनिवेश उच्चारणस्थानं वा । भरतं
भरतमुनिकृतो ग्रन्थः । श्रीकण्ठः श्रीयुक्तः कण्ठः । वैखयीदिदोषाभावात् । यद्वा
श्रीकण्ठो हर एव । सर्वविद्यानां तत एवोत्पत्तेः । हर्षराज्यमपीदशमेव । तथा च
वंशं कुलमनुगच्छस्यानुसरति यत्तद्रामानुगम् । तथा विद्यमाना विवादिनो यत्र
तदविवादि सौराज्यं । न केवितत्र विवदन्ते । करणमधिकरणं यत्र विद्यापरीक्षा
धर्मनिर्णयो वा क्रियते, व्यापारो वा । भरतो नाम पूर्वं राजामूर् । श्रीकण्ठो
देशभेदः । गीतमपि हर्षस्य प्रमोदस्य राज्यमिव । तस्य विजृम्भमाणलात् । तच्छु-
त्वेष्यादौ वाणस्य चत्वारो भ्रातरः परस्परस्य मुखानि व्यलोक्यनिति संबन्धः । तच्छु-
त्वेष्यादिनास्य प्रकरणस्य प्रकृतानुगुणलं दर्शयतम् । तेषां च ते प्रस्ताववेदित्वम् ।
मुखपद्मा अपि चत्वारः सामवेदभेदाः । सानन्दं च सुखमारम्भोऽपि । प्रसन्ना
शुद्धा, सुबोद्धा च । द्वितीवैतेनम्, सूत्रविवरणं च । गृहीतमादत्म, ज्ञानार्थं च ।
वाक्यं विवरणम्, वार्तिकं च । यत्कारणात्काल्यायनो वार्तिककार उच्यते ।
कृतो गुरुणां संबन्धिनि पदे स्थाने न्यासः स्थितिर्थेषो ते । सर्वेषोपदेशृपदे स्था-
पितास्त इत्यर्थः । यद्वा कृतो गुरुणि पदे न्यासो यैः । महति पदे स्थिता इत्यर्थः ।
अन्यत्र कृतोऽभ्यस्तो गुरुपदे दुर्बोधशब्दे न्यासो श्रुतिर्विवरणं यैः । न्यायो युक्तम्

गुरवः लघ्वसाधुशब्दाः, लोक इव व्याकरणेऽपि सकलपुराणराज-
पिंचिरिताभिज्ञाः, महाभारतभावितात्मानः, विदितसकलेतिहासाः,
महाविद्वांसः, महाकवयः, महापुरुषवृत्तान्तकुतूहलिनः, सुभाषित-
श्रवणरसरसायनाः, विनृष्णाः, वयसि वचसि यशसि तपसि सदसि
सहसि वपुषि यजुषि च प्रथमाः, पूर्वमेव कृतसंगरा:, विवक्षवः,
स्मितसुधाधवलितकपोलोदराः, परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन् ।

अथ तेषां कनीयान्कसलदलदीर्घलोचनः इयामलो नाम वा-
पस्य प्रेयान्प्राणानामपि वशयिता दत्तसंज्ञस्तैः सप्रणयं दशन-
ज्योत्स्नास्त्रपितककुभा मुखेन्दुना वभाषे—‘तात वाण, द्विजानां
राजा गुरुदारग्रहणमकार्षित्। पुरुरवा त्राह्णणधनवृष्णया दृयितेना-
युषा व्ययुज्यते । नहुषः परकलत्राभिलाषी महामुजङ्ग आसीत् ।

उपपत्त्यनुपपत्तिविचारश्च । सुकृतं पुण्यम्, सुष्टु विहितं च । संप्रहः संचयः ।
व्याकरणं व्याडिकृतो ग्रन्थश्च । गुरवो महान्तः, उपाध्यायाश्च । साधुशब्दः
साधुवादः, साधवोऽमी इत्येवंरूपो वा । साधवः संस्कृताः, शब्दाश्च । पाण्डि-
ल्यप्रकटनेनानेन द्रष्टुमिष्ठय वस्तुन उल्लङ्घतोच्यते । सकलेत्यादिविशेषणत्रयेण
द्विजराजादिवृत्तान्तेऽभिज्ञतोच्यते । महापुरुषेत्यादि । हर्षचरिते शुश्रूषाया
हेतुः । सुभाषितेत्यादि खाकाव्यप्रशंसासूचनपरम् । सदसि सभायाम् ।
संगरे संकेतः ।

कनीयानिति । अनेन प्रियवचनलवस्य दर्शितम् । ब्रह्मीति दत्तसंज्ञः । तात
बाणेत्यादिना पूर्वराजदोषोद्भावनद्वारारेण हर्षस्य गरीयस्तां ख्यापयति । अत्र कविं-
च्छब्दद्वारेण कविच्चार्थद्वारेण यथायोग्यं दोष उद्भव्यः । चन्द्रादिशब्दाभिधा-
नेन राजत्प्रतीतिनं स्यादिति द्विजानां राजेत्युक्तम् । गुरुर्बृहस्पतिः, पित्रायाश्च
गुरवः । अत्र कथा—पुरा पूर्णचन्द्रमुदितं वीक्ष्य कामयमानां गुरुपत्नीं ताराया-
मभिगच्छत् । तदसहमानेन च वृहस्पतिना यदेन्द्रायाः प्रोत्साहितात्मदानयनाय,
तदा चन्द्रेण शुक्रः शरणमाश्रितः । ततः शुक्रप्रेरितैर्दैत्यैः सह तेषामन्योन्यं दिव्यं
चर्षसहस्रं युद्धमासीत् । तारापि नारदबोधिता सगर्भा सती पुनर्गुरुसमेवभिगतेति ।
दृयितेनायुषा प्रियेण जीवितेन पुत्रेणायुर्नामा । कथा चात्र—पुरुवाः पूर्वा
दिशं जेतुं गच्छन्केनाप्याहतप्रभूतवनेन विप्रेण यज्ञे निमित्तिं लोभाक्षिमस्तदनं
जिह्वीषुस्तच्छापात्रषः । तसिन्धृते स विप्रो नृपं विना प्रजा निवर्तते इति शास्त्रा
तदायुषा राजर्षिमायुर्नामानमजीजनदिति । मुजङ्गो विटोऽपि पुरा ब्रह्मं हृत्वा जद्या-
हत्यया शकः पलाय्य मृणालच्छिद्रान्तरे यदातिष्ठतदा नहुषो यज्ञा शूरैश्च देवैरि-
न्द्रलं नीतो दर्पाच्छच्ची प्रार्थयमानो वृहस्पत्युपदेशात्योक्तो यथा—‘यानेनापूर्वेणा-
गच्छ’ इति । ततो ब्रह्मर्षीन्वाहनीकृत्य व्रजन्काभवशास्त्रस्माणः पादेनातात्य ‘सर्वे

यथातिराहितत्राह्यणीपाणिप्रहणः पपात । मुद्युग्रः खीमय एवाभ-
वन् । सोमकस्य प्रख्याता जन्तुवधनिर्वृणता । मांधाता मार्गणव्य-
सनेन सपुत्रपौत्रो रसातलमगान् । पुरुकुत्सः कुत्सितं कर्म तपस्य-
न्नपि मेकलकन्यकायामकरोत् । कुवलयाश्वो भुजङ्गलोकपरिप्रहाद-
श्वतरकन्यामपि न परिजहार । पृथुः प्रथमपुरुषकः परिमूत-
वानपृथिवीम् । नृगस्य कुकलासभावे वर्णसंकरः समदृश्यत ।

सर्वं इति चोदयनगस्त्वेन ‘सर्वे भव’ इति शः सर्वोऽभवत् । पपातेति नरकगामी
बभूव, खाचारब्रह्मत्वात्पतितश्चाभूत् । वृषपवीणोऽसुरराजस्य दुहित्रा शर्मिष्ठया कल-
हायमाना ‘अस्तद्व्यसुता वराकी भूला स्वर्धते’ इत्युक्त्वा कूपान्तः पातितां शुक-
सुतां देवयानीं ज्ञाला यथातिवैनविहारी पाणिं गृहीतोजहार । गते यथातौ परिभवो-
द्विग्रावन एवावसत । अथ नारदायश्चादृतं ज्ञाला वृषपर्वा शुक्ल्य प्राथीनामक-
रोत् । संदिशा च—‘कुमारी शतपरिचारवतीयं शर्मिष्ठा यदा मे दास्यं करोति
तदगच्छामि’ इति । शुक्लशापभीतेन वृषपर्वणा संपादितमनोरथा देवयानीं पुन-
रपि दासीभूतया शर्मिष्ठया सह वने क्रीडन्ती यथातिमायान्तं दृष्ट्वा वभाष्ये—
‘क्वाच मां ख्यक्त्वा पाणिप्राहो महानुभावो गतोऽभूत्’ इति । ततो यथातिर्ब्रह्म-
णीखादनज्ञीकुर्वत्सतिप्रित्रा शोकविद्युरेण शुकेण ‘पापं मास्तु, कियतामयं विधिः’
इति बुद्धा तां स्त्रीचके । कालेन चासौ पपातेति । मुद्युग्रो राजा, शोभनं द्युम्नं
बलमस्येति च । खीमयो महिलाकृतिः, कन्तानुरक्त्वा । योत्र तोयमुपयोक्त्रति स
खीलमापत्यत इति भगवता भवान्यान्यथितेन भवेन शः सन्सरसः पीला
तोयं मुद्युग्रो मृगयाविहारी खीमयोऽभूदिति । जन्तुर्नाम सोमकस्य राजः पुत्रः,
जन्तवः प्राणिनश्च । सोमकस्य राजो जन्तुर्नामैकः पुत्रोऽभूत् । स चैकमुत्रवा-
दपुत्रत्वं वरमिति जानन्नुद्विग्मः पुरोधसाम्यधायि—‘वृहूपुत्रांश्चिदिच्छसि तदस्य
सुतस्य वपया होमः कियताम् । ततो यावत्सो धूममाजिप्रन्ति ताः पुत्रैर्युज्यन्वे’
इति । स चापि घृणामपहाय तथा कारितवानिति । मार्गणं याच्चा, शाराश्च मा-
र्गणाः । मार्गणेषु व्यसनं युद्धं व्यसनम् । रसातलमरमदधस्ताजगाम । विनष्ट इत्यर्थः ।
रसातलं पातालं च । मांधाता च भुवं जिला खर्णं जेतुं गतः । शक्णेणोक्तम्—
‘पातालं जिलागतस्य तत्र दास्यं यासामि’ । स च तद्वचनादविचार्यैव रसातलं
गतस्तत्र इरण्यसादासादितत्रिशूलेन लवणनामा दानवेन ससुतसैन्योऽन्तमनीयत
इति । मेकलकन्यका नर्मदा । पुरुकुत्सः पुरा तपश्चरमर्मेदायां ज्ञानं कुर्वन्काम-
प्यङ्गनामालोक्य कामाविष्टो नीतिसुत्ससज्जेति । भुजङ्गा विटा अपि । अश्वतर-
कन्यां वडवामपि । कुवलयाश्वो राजा मृगयाकीडाप्रसङ्गेन घमंतुरो मज्जनरमसेन
ससीमवदीर्णो रसातलं आसोऽश्वतरमिथां नागकन्यामूढवामिति । प्रथम आद्यः,
प्रथमनश्च । कुत्सितः पुरुषः पुरुषकः । पुश्युरादित्पौ भूधराकान्त्वा सर्वा गां विलोक्य

सौदासेन् ॥ नरक्षिता पर्याकुलीकृता क्षितिः । नलमवशाक्षहृदयं
कलिरभिभूतवाच् । संवरणो मित्रदुहितरि विङ्गवताभगात् । दश-
रथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युमवाप । कार्तवीर्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन
निधनमयासीत् । मरुत् इष्टबहुमुवर्णकोऽपि देवद्विजबहुभूतो न

चापकोव्या भुवः पर्यन्तेषु चिक्षेप । वरणकारणभूतभूत्परिभवाद्वो विभवः ।
अत एवास्य कापुरुषव्याप । विष्णुपुराणे तु—आकृष्टकार्मुकेन पृथुना ‘दहि मे
भर्तीव्यभरणोपायम्’ इत्युवध्यमाना भर्तुवनानि वध्राम । ततः वरणमलब्ब्या
सास्य सर्वाः सस्यसंपदोऽजनयदिति वर्णितम् । एतस्मात्परिभूताभूदिति । कृक-
लासः प्राणिभेदः । तद्विवेदपि तस्यां दशायामपि किं पुना राज्यस्थेति निन्द्य-
लम् । वर्णाः शुक्रादिः, ब्राह्मणादित्वा । त्रयो राजा दानप्रस्तावे कश्यचिद्विप्रस्य
संबन्धिनीं गामविज्ञायैव द्विजःय ददौ । कदाचिच्च तस्या गोः खामी तां गां
दरिजाय तं यथाचे । न च तस्याद्वां लेभे । ततस्तौ द्वावपि राजद्वारं राजविज्ञा-
पनाय गतौ । ग्राम्यभोगासत्तराजदर्शनमलभमानौ च क्रोधात् ‘कृकलासो भव’
इति राजः शापं दत्त्वा कस्येचिद्रौं वितीर्य यथागतं प्रतिजग्मतुरिति । नरान्क्ष-
णोतीति नरक्षिता, न पालिता च । सौदासो नाम राजा मृगयाखिनः पथि
गच्छन्कदचिन्मुनि शक्रनामानं भार्गमध्ये स्थितम् ‘अपसर्प’ इत्यवदत् । ‘पन्था
देयो ब्राह्मणाथ’ इति वचनाश्यायमुवर्तमानो यावत्त्र चलितत्त्वावदाज्ञा कश्या-
भिहतः । अथ रोषावेशात् ‘गच्छ मनुष्यभक्षो राक्षसो भव’ इति तं शशाप ।
वशायाम तमक्षहृदयमक्षजानम्, अक्षाणीन्द्रियाणि हृदयं च । तत्त्वं नलो राजा
द्यूतव्यसनी तत्स्वरूपानभिज्ञश्च कलिनाभिभूत इति प्रसिद्धम् । मित्रो रविः, सुहृच्च
मित्रम् । तपती नाम मित्रस्य रवेदुहिताभूत् । तस्यां संवरणो नाम राजा व्यसनी
बभूव । रामो दशरथसुतः, राजा खीं च । दशरथो मृगयासक्षो घटपूरणरवं श्रुत्वा
वृहितशङ्क्या शब्दपातिना शरेण सुनिपुत्रं व्यापादयत् । तेन च बोधितान्वयः
पित्रोः समीपं तं निनाय । तद्वचनाच्छल्यमुद्धरति नृषे शिशुर्मृतः । अथ च
‘सदारेण बृद्धतापसेन मुत्रादहमिव खमपि प्राप्स्यस्यन्तम्’ इति शस्तो रामवि-
योगात्माणांस्तत्याजेति । गोनिमित्तं ब्राह्मणस्य जमदग्नेरतिपीडनम् । निधनमया-
सीत् । जामदग्नेन हत इत्यर्थः । कार्तवीर्यों गवां कोटेरप्यधिकतरां धेनुमपहर-
ज्ञमदग्निं व्यापादितवान् । अथ च तत्सुतेन रामेण क्रोधात्परद्युच्छिन्नबाहुसह-
खोऽसौ सर्वक्षत्रियैः सह मृत्युं लेभे । इष्टः कृतः, अभिमतश्च । देवद्विजो वृह-
सतिः, अन्यत्र देवाश्च द्विजाश्चेति द्रुन्द्वः । मरुतो नाम राजा बहुमुवर्णकाल्येन
करुनापि यश्यमाणो देवपुरोधसम् ‘मां याजय’ इति याचमानस्तेन ‘मनुष्योऽव-
मेव दृष्टः’ इति । स चोपहसति विषणे नारदेनोत्तो यथा—‘गच्छ । अस्यैव
आता संवर्तको नाम ग्रहणीत् अद्यना वाराणस्यां स्थितः । तं प्रार्थयस्तु’ इत्यु-
क्त्वा च नारदोऽप्नि विवेश । स च नारदोत्तचिह्नैस्तं भगवत्प्रणामं कृत्वा निर्यान्तं

वभूव । शंतनुरतिव्यसनाइकेकाकी वियुक्तो वाहिन्या विपिने वि-
ललाप । पाण्डुर्वनमध्यगतो मत्स्य इव मदनरसाविष्टः प्राणात्मु-
मोच । युधिष्ठिरो गुरुभयविपण्णहृदयः समरशिरसि सत्यमुत्सुष्ट-
वान् । इथं नास्ति राजत्वमपकलङ्कमृते देवदेवादमुतः सर्वद्वीप-
मुजो हर्षात् । अस्य हि बहून्याश्र्वर्याणि श्रूयन्ते । तथा हि—अत्र
बलजिता निश्चलीकृताव्वलन्तः कृतपक्षाः क्षितिभृतः । अत्र प्र-
जापतिना शेषभोगिमण्डलस्योपरि क्षमा कृता । अत्र पुरुषोत्त-

परिज्ञाय बहुशो गालीर्ददत्तमप्युत्तिव्यजमानो याजनाय प्रार्थयामास । संवर्तकेन
कथितं च—‘नेदं तवोक्तम् । यावत्तं वक्ष्यामि । देवेभ्यश्च श्रुत्वा यज्ञमाणो न
दातव्यः’ इति । राजा यथोक्तमनुत्तिष्ठतेन याजितो देवद्विजस्य नाभिमतोऽभ-
वदिति । अतिव्यसनादत्यन्तसङ्गात् । वाहिनी नदी, सेना च । महाभिषः पुरा
ब्रह्मसदसि गङ्गायाथामराहिष्याश्चलितवासोऽङ्गदर्शनहृतहृदयः शङ्खारपदानि
वदन्त्राद्याणा शास्तः । पतित्वा क्षत्रियगृहे शन्तनुर्नामाभृत । गङ्गापि ‘मरुक्तेऽयमिमां
दशां प्राप्तः’ इति मत्वा सखेदमवतरन्ती वेनुहरणकुपितवसिष्ठशापसंपन्नमनुव्य-
लोकावतरण्डुःस्वितैवसुभिर्विदितवृत्तान्तैरभ्यव्याप्ति—‘तत्र त्रृपे चेत्तव ग्रीतिः,
तद्वयं त्वय्येवोत्पत्याभ्यु । जातमात्राश्च वयं त्वया स्वजले क्षेसव्याः’ इति । सा तु
तथेलझीकृत्य वने विहरन्तं प्रार्थयमानं शन्तनुर्नामाभृत । ‘यदहं करोमि तत्र
त्वया निर्बन्धो न विधेयः । न चाहं त्वया जन्म प्रष्टव्याः’ इति । तथेति तेना-
ङ्गीकृतवता बहुतरं कालमरेत्त । अथ यः क्षितिसुनुरुदपादि सर्वलया स्वजले
क्षिसः । एवं सप्तखतीतेरु गङ्गामासेव्य निःसंतानोऽर्थं मा भूदिति मन्वानैः सप्त-
भिरेव वसुभिः कृतात्मसंनिधिर्भीमो जातः । ततस्तमपि जले क्षिपन्ती शन्त-
नुना निषिद्धा । ‘सापराधो भवाम्’ इत्युक्तवा सा प्रतिजगाम । ततस्तद्विषेग-
विधुरधीर्बहु विललापेति व्यसननिमित्तकः सेनया वियोगेन च विलापो विजि-
गीषोरनुचित एव । वनं तोयम्, विपिने च । मदनः कामः फलविशेषश्च मदनम् ।
पाण्डुर्विने मृगरूपया ब्राह्मण्या सह सुरतकर्मसकं मृगरूपं कर्दमाख्यं मुनिं शारेण
जघान । तेन च विष्यमाणेन लीसंसोगस्यो मरिष्यसि’ इति शस्त्रो माद्या सह
स्मरार्तः क्रीडन्विपद्म इति । गुरोदोणाचार्यस्य भयेन गुरुणा, महता च त्रासेन ।
युधिष्ठिरो बलानि दग्धुसुव्यतं द्रेणाचार्यं रणमूर्त्ति ‘अश्वत्थामा हतः’ इत्युक्त्वा
पुत्रशोकाकुलमसखेनासूनत्याजयदिति । इथमिति । इथं कृतयुगादारभ्य
कलिप्रारम्भपर्यन्तं राजां नास्त्यपकलङ्कं राजत्वमिति । बलजितप्रजापतिमुखाः शब्दा
राज्ञि यथार्था वेदितव्याः । बलं सैन्यम्, बलाख्यशासुरः । निश्चलीकृता इति
सहायाभावाच्छुषु यानं न विदधिर इति । अन्यत्र स्थावरत्वं लम्बिताः । पक्षः
सहायाः, पतत्राणि च । क्षितिभृतो राजानः, गिरयश्च । प्रजापतिना राजा,

मेन सिन्धुराजं प्रमथ्य लक्ष्मीरात्मीकृता । अत्र बलिना मोचि-
तभूष्टद्वेष्टनो मुक्तो महानागः । अत्र देवेनाभिषिक्तः कुमारः ।
अत्र स्वामिनैकप्रहारपातितारातिना प्रख्यापिता शक्तिः । अत्र नर-
सिहेन स्वहस्तविशसितारातिना प्रकटीकृतो विक्रमः । अत्र पर-
मेश्वरेण उषारशैलमुबो दुर्गाया गृहीतः करः । अत्र लोकनाथेन
दिशां मुखेषु परिकस्तिता लोकपालाः सकलमुवनकोशश्चाग्रयज-
न्मनां विभक्त इति । एवमादयः प्रथमकृतयुगस्येव दृश्यन्ते महा-
समारम्भाः । अतोऽस्य सुगृहीतनाम्रः पुण्यराशेः पूर्वपुरुषवंशा-
नुक्रमेणादितः प्रभृति चरितमिच्छामः श्रोतुम् । सुमहान्कालो
नः शुश्रूषमाणानाम् । अयस्कान्तमण्य इव लोहानि नीरसनिष्टु-
राणि क्षुल्लकानामप्याकर्षन्ति मनांसि महतां गुणाः, किमुत स्व-
भावसरसम्भूनीतरेषाम् । कस्य न द्वितीयमहाभारते भवेदस्य
चरिते कुतूहलम् । आचष्टां भवान् । भवतु भार्गवोऽयं वंशः

ब्रह्मणा च । शेषस्यावशिष्टस्य भोगिमण्डलस्य राजसमूहसोपरि विषये क्षान्तिः
कृता । अन्यत्र शेषाख्यस्य भोगिनो नागस्य मण्डलमाभोगस्तप्तप्ते भूमिनिहिता ।
पुरुषोत्तमो नरोत्कृष्टे राजा, हरिश्च । सिन्धुराजो सिन्धुदेशाधिपतिः, क्षीरोद-
धिश्च । लक्ष्मीश्चत्रामरादिरूपा, देवताकृतिश्च । बलिना बलवता, असुरेश्वरेण
च । भूमध्राजा श्रीकुमाराद्यः । श्रीकुमारो नाम राजा किल दर्पशातेनापजात-
मदेन हस्तिना वेष्ठितः । ततः श्रीहर्षेणाकृष्ण खर्त्त तस्मान्मोचितोऽसौ दन्ती च
रोषद्वने परित्यक्त इति वार्ता । भूष्टच पर्वतो मन्दराख्यः । महानामो दर्पशातः,
वासुकिश्च । मोचितभूष्टद्वेष्टनोऽसृतमन्यनाथें । मन्थनाथे कुमारः कुमारयुसाख्यः
कुमारो वा यो दर्पशातान्मोचितः । कुमारो गुहः, पुत्रश्च कुमारः । सामी प्रभुः,
कुमारश्च । अरातयः शत्रवः, तारकश्चासुराधिपतिः । शक्तिः सामर्थ्यम्, आयुध-
भेदश्च । नरसिंहः उत्तमनरः, त्रृसिंहस्यो हरिश्च । स्वहस्तेनेति । न तु साध-
नबलेन । अन्यत्र तु चक्रादिनिजायुधेन परमेश्वरेण सार्वभौमेन । न तु मण्डल-
मात्रस्य भोक्ता हरेण । दुर्गाया दुर्गमायाः, गौर्याद्यश्च । करो दण्डः, पाणिश्च ।
लोकनाथो राजा, हरिः, बुद्धश्च । दिशां मुखेषु सीमायु । लोकनाथाः (लोक-
पालाः) सीमापतयः, इन्द्राद्या दिक्पालाश्च । कोशो गजम्, मध्यम्, ग्रन्थभेदश्च ।
अद्यजन्मानो द्रिजाः, आदिनृपाः, श्रमणाश्च । एवमादय इति । न त्वेतावन्त
एव । प्रथमकृतयुगस्येवेति । पर्वतपक्षशातनादयो वृत्तान्ता अभवन् । ग्रणय
इवेति । मणिशब्देनोपमेयानां गुणानां रत्नलमुक्तम् । लोहान्यपि नीरसनिष्ट-

शुचिनानेन राजांप्रचरितश्चवणेन सुतरां शुचितरः' इत्येवमसिधाय
तूष्णीमभूत् ।

बाणस्तु विहस्यात्रवीन्—‘आर्य, न युक्त्यनुरूपमभिहितम् ।
अघटमानमनोरथसिव भवतां कुतूहलमवकल्पयामि । शक्याश-
क्यपरिसंख्यानशून्याः प्रायेण स्वार्थतृष्णः । परगुणानुरागिणी प्रि-
यजनकथाश्रवणरसरभसमोहिता च मन्ये महतामपि मतिरपहरति
प्रविवेकम् । पद्यत्वार्यः क परमाणुपरिमाणं बद्धदयम्, क
समस्तात्रहस्तम्भव्यापि देवस्य चरितम् । क परिमितवर्णवृत्तयः
कृतिपद्ये शब्दाः, क संख्यातिगात्सद्गुणाः । सर्वज्ञस्याप्ययमविषयः,
आचर्यस्पतेरप्यगोचरः, सरस्वत्या अप्यतिभारः, किमुतास्मद्विधस्य ।
कः स्तु पुरुषायुपशतेनापि शक्यादिविकलमस्य चरितं वर्णयि-
तुम् । एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः, सज्जा वयम् । इयमधिगत-
कृतिपद्याक्षरलब्लधीयसी जिह्वा कोपयोगं गमिष्यति । भवन्तः
श्रोतारः । वर्णयते हर्षचरितम् । किमन्यत् । अद्य तु परिणत-
प्रायो दिवसः । पश्चालम्बसानकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भग-
वान्नार्गवो राम इव समन्तपञ्चकरहरिमहाहदे निमज्जति संध्या-
रागपटले पूषा । श्वो निवेदयितास्मि’ इति । सर्वे च ते ‘तथा’ इति
प्रत्यपद्यन्त । नातिचिरादुत्थाय संध्यामुपासितुं शोणमयासीत् ।

अथ मधुमदपल्लवितमालवीकपोलकोमलातपे मुकुलितेऽहि कम-
लिनीभीलनादिव लोहिततमे तमोलिहि रवौ लम्बमाने, रविरथ-

राणि । क्षुलकाः खलाः । वाला इत्यन्ये । आचर्यमाख्यातु । भार्गव इति भगु-
गोत्रवत्म् ।

अबकल्पयामि निविनोमि । शक्तसिद्धसिलेवर्णवेण परिसंख्यानेन गणनया
स्वार्थतृष्णे ग्रन्थः शून्याः । शक्याशक्यविवेकं ग्रन्थवो न जानन्तीत्यर्थः । बद्ध-
द्विजशिष्टः । ब्रह्मस्तम्भं जगत् । पुरुषायुषेषादिना योग्येऽपि मयि वर्णयितरि
वर्णनीयस्य भूरस्त्वम्, अल्पीयस्त्वाचायुषः समस्तेन वर्णनं न घटत इति प्रति-
पादितम् । अत एवाह—एकदेश इति । संज्ञा (सज्जा) वर्णनाभिसुखा इति
भवन्त इति । न तु यादशतादशाः । हर्षचरितस्मिति । न तु यदेव किंचित् ।
समन्तपद्यकं कुरुतेन्म । तथेवमस्तिति । प्रलयन्ताङ्गीकृतवन्धः ।

अथेत्यादावसिन्नसिन्नति बाणस्त्वयै गोष्ठा तस्यायिति सबन्धः । कपो-
लकोमलो गाङ्गसद्वशः । मुकुलिते प्राप्तसंकोचे । कुटीरं जरद्रव्यम् । पटलं छाँ-

तुरगमार्गानुसारेण यसमहिष इव धावति नभसि तमसि, क्रमेण
च गृहतापसकुटीरकपटलावलम्बिषु रक्कातपच्छेदैः सह संहतेषु
चल्कलेषु, कलिकलमषमुषि पुष्टिं गगनमग्निहोत्रधामधूमे,
सनियमे यजमानजने मौनत्रतिनि, विहारबेलाविलोले पर्यटति
पलीजने, विकीर्येमाणहरितश्यामाकशालिपूलिकासु दुधासु हो-
मकपिलासु हृयमाने वैतानतनूनपाति, पूतविष्ट्रोपविष्टे कृष्णाजि-
नजटिले जटिनि, जपति बदुजने, ब्रह्मासनाध्यार्थसिनि ध्यायति यो-
गिगणे, तालध्वनिधावमानानन्तवासिनि अलसवृद्धश्रोतियानु-
मतेन गलद्धन्यदण्डकोद्भारिणि संध्यां समवधारयति बठरविटबदु-
समाजे, समुन्मज्जति च ज्योतिषि तारकाख्ये खे प्राप्ते प्रदोषारम्भे
भवनमागत्योपविष्टः स्त्रिगैर्वैन्युभिश्च सार्धं तथैव गोष्ठ्या तस्यौ ।
नीतप्रथमयामश्च गणपतेर्भवने परिकल्पितं शयनीयमसेवत । इत-
रेषां तु सर्वेषां निमीलितदृशामप्यनुपजातनिद्राणां कमलवनानामिव
सूर्योदयं प्रतिपालयतां कुतूहलेन कथमपि सा क्षपा क्षयमगच्छत् ।

अथ यामिन्यास्तुर्ये यामे प्रतिबुद्धः स एव बन्दी श्लोकद्वयम-
गायत्—

‘पश्चाद्दिङ्ग्रं प्रसार्य लिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चे-
रासज्यामुभ्रकण्ठो मुखमुरसि सटा धूलिधूमा विधूय ।

यासग्रासाभिलाषादनवरतचल्लोथतुन्दस्तुरङ्गो

मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्षमां सुरेणाऽप्ता ॥
कुर्वन्नामुभ्रपृष्ठो मुखनिकटकटिः कंघरामातिरश्ची

नम् । विहारो वहिसंधुक्षणमग्निहोत्रार्थम् । पूलिको वरण्डः, परिमाणमेदः । तनून-
पाद्विहः । विष्ट्रमासनम् । तालध्वनिरहुलिजः शब्दः । अन्तेवासिनः शिष्याः ।
ओत्रियो वेदोपाध्यायः । तदुमतेन संध्यां स संधारयति । वदनव्यग्रस्तादलतो
विसरतो ग्रन्थदण्डका कडगणा उद्दिरति यस्तस्मिन् । वठरा मूर्खाः । विदा
भुजङ्गप्रायाः । वटवो बालाश्च । गृहश्रोत्रियैर्बालाः संध्यावन्दनाय प्रवर्त्यन्ते
निर्विवेकत्वात् ।

तुर्थश्चतुर्थः । त्रिकं पृष्ठकटीसंविः । द्राघयित्वा दीर्घतरीकृता । आमुशो
नमितः कण्ठो यस्त तत् । मुखमुरस्यासज्जं कृत्वा । धूमा धूसराः । प्रतानस्यो-
परि प्रोष्टः प्रतानसुतरोष्टमध्यम् । ‘वक्षासे वदनं तुष्टमानन्तं लप्तनं मुखम्’ ।

लोलेनाहन्यमानं तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण ।

निद्राकण्डूकपायं कपति निविडितश्रोक्तव्युक्तिस्तुरङ्ग-

स्त्वञ्जत्पद्माग्रलभप्रतनुबुसकणं कोणमद्धणः सुरेण ॥ ६ ॥

वाणस्तु तच्छत्वा समुत्सृज्य निद्रामुत्थाय प्रक्षाल्य वदनमुपास्य
भगवतीं संध्यामुदिते भगवति सवितरि गृहीतताम्बूलस्तत्त्वैवाति-
ष्ट् । अत्रान्तरे सर्वेऽस्य ज्ञातयः समाजग्मुः, परिवार्य चासां-
चक्षुः । असावपि पूर्वोद्घातेन विदिताभिप्रायस्तेषां पुरो हर्षचरितं
कथयितुमारेभे—

श्रूयताम्—अस्मि पुण्यकृताभिवासो वासवावास इव वसु-
धामवतीर्णः, सततसमसंकीर्णवर्णन्यवहारस्थितिः कृतयुगव्यवस्थः,
स्थलकमलवहलतया पोत्रोन्मूल्यमानमृणालैरुद्गीतमेदिनीसारणुणै-
रिव कृतमधुकरकोलाहैर्हैरुलिख्यमानक्षेत्रः, क्षीरोदपयःपायिप-
योदसिक्ताभिरिव पुण्ड्रेक्षुवाटसंततिभिर्निरन्तरः, प्रतिदिशमपूर्व-
पर्वतकैरिव खलधानधामभिर्विभज्यमानैः सस्यकूटैः संकटसी-
मान्तः, समन्तादुद्ग्रातवटीसिच्यमानैर्जारकजूटर्जटिलितभूमिः,
उर्वरावरीयोभिः शालीयैरलंकृतः, पाकविशराहराजमाषनिकरकि-
मीरितैश्च सुटितमुद्गफलकोशीकपिशिर्गोथमधामभिः स्तलीपृष्ठैर-
विष्टितः, महिषपृष्ठप्रतिष्ठितगायद्वोपालपालितैश्च कीटपटललम्पट-
चटकानुसृतैरवदुघटितघण्टावटीरटितरमणीयैरटद्विरटवीं हरवृ-
षभपीतमाभयाशङ्क्या वहुविभक्तं क्षीरोदमिव क्षीरं क्षरद्विर्वास्प-

तुहिनमवश्यायः । केसराणि ललाटतटस्थाः केशाः, अश्वक्काटिकालम्बनः केश-
पाशो वा । कषायमापिङ्गलम् । लङ्गुलुच्चम् । कोणं प्रान्तम् । उद्धातः कथाप्रस्तावः ।

अस्तील्यादौ श्रीकण्ठनामा जनपदोऽस्तीति संबन्धः । पुण्यकृतो देवा अपि ।
अविवासो वसतिः । वासवावासः स्वर्गः । पोत्रं हलमुखम् । सारा उत्कृष्टः ।
अतिमाधुर्याल्कीरोदेल्याद्युतेक्षा । निरन्तरे निविवरः । तदैव कल्पितलादपूर्वत्तम् ।
खलधानधामभिः खलपालैः । उद्धातोऽरघटः । जीरकोऽजाजी । जटः समूहः ।
उर्वरा सर्वससाद्वा भूः । वरीयोसिरुहतैः । शालीयैः शालीक्षेत्रैः । युगपत्या-
कसंभवाद्विशराहलम् । किरीरैः शब्दलैः । कोशी शिम्बिका । गोधनस्य क्षतपृष्ठ-
स्तात्कीटसंभवः । अवदुर्भावा । घट्टैव घटी । आमयोऽजीर्णम् । हरवृषमेन धीतं
संसमजीर्णं संभावनया वहुधा विभक्तम् । बाष्पच्छेदेति सौकुमार्यकथनपरम् ।

च्छेद्यनृणश्चैर्गोधनैर्धवलितविपिनः, विविधमखहोमधूमान्धशतम-
न्युमुक्तैर्लोचनैरिव सहस्रसंख्यैः कृष्णशारैः शारीकृतोद्देशः, धव-
लधूलीमुचां केतकीवनानां रजोभिः पाण्डुरीकृतैः प्रमथोऽङ्गलनधू-
सरैः शिवपुरस्येव प्रवेशैः प्रदेशैरुपशोभितः, शाककन्दलश्याम-
लितग्रामोपकण्ठकाश्यपीपुष्टः, पदे पदे करभपालीभिः पीलुपल्लव-
प्रस्फोटितैः करपुटपीडितमातुलुङ्गीदलरसोपलिमैः स्वेच्छाविचितकु-
ङ्गमकेसरकृतपुष्पप्रकरैः प्रत्यग्रफलरसपानसुखसुमपथिकैर्वनदेवता-
दीयमानामृतरसप्रपागृहैरिव द्राक्षामण्डपैः स्फुरतफलानां च बीजल-
भशुकच्चुरागाणामिव समारूढकपिकुलकपोलसंदिव्यमानकुसु-
मानां दाढिमीनां वनौर्बिलोभनीयोपनिर्गमः, वनपालपीयमाननना-
रिकेलरसासवैश्च पथिकलोकलुप्यमानपिण्डखर्जूरेगेलाङ्गूलिद्य-
मानमधुरामोदपिण्डीरसैश्चकोरच्चुर्जरितारूकैरुपवनैरभिरामः,
उज्जार्जुनपालीपरिवृत्तैश्च गोकुलावतारकलुषितकूलकीलालैरध्वग-
शतशरण्यैररण्यधराबन्धैरवन्ध्यवनरन्ध्रः, करभीयकुभारकपाल्य-
मानैरौष्टकैरैरभक्तैश्च कृतसंब्राह्मः, दिशि दिशि रविरथतुरगवि-
लोभनायेव विलोठनमृदितकुङ्गमस्थलीरससमालव्यानामुत्प्रोथपु-
टैरुन्मुखैरुदरशायिकिशोरकजवजननाय प्रभञ्जनमिव चापिब-
न्तीनां वातहरिणीमामिव स्वच्छन्दचारिणीनां वडवानां वृन्दैर्वि-
चरद्विराचितः, अनवरतक्रतुधूमान्धकारप्रवृत्तैर्हसयूर्थैरिव बाणैर्ध-
वलितमुवनः, सर्गीतगतमुरजरवमत्त्वमयूरैरिव विभवैर्मुखरितजी-
वलोकः, शशिकरावदातवृत्तैर्मुक्ताफलैरिव गुणिभिः प्रसाधितः,
पथिकशतविलुप्यमानस्कीतफलैर्महातसभिरिव सर्वातिथिभिरभि-
विपिनं गहनम् । मुक्तैः पतितैः । लोचनान्यपि कृष्णशाराणि सहस्रसंख्यानि च ।
कृष्णशारा मृगभेदात्थ । प्रमथा गणाः । प्रवेशैर्मार्गैः । काश्यपी भूः । करभपा-
लीभिः । इत्यंभूतलक्षणे तृतीया । करभो वालोषः । पीलुर्ज्ञक्षमेदः । प्रस्फोटितै-
र्नारिजनीकृतैः । प्रपा पानीयशालिका । उपनिर्गमनानि निर्गमनमार्गाः । उद्या-
नानीति केचित् । अर्जुनाः ककुभवक्षाः । कीलालं तोयम् । धराबन्धास्तड़कानि ।
करभेभ्यो हिताः करभीयाः । औष्टकैरुपसमूहैः । कृतसंब्राह्म आवृतः । किंशोरका-
वत्साः । प्रभञ्जनं वातम् । वडवा अश्वाः । धूमान्धकारप्रवृत्तैर्बाणैर्विर्धतमुवन इति
विरोधच्छाया । हंसानामप्यन्धकारप्रवृत्तत्वं तस्मि प्रचारात् । वृत्तैराविर्मृतैः ।
हंसपक्षे—पलायितैः । वृत्तं चरितम्, परिवर्तुलं च । गुणिभिः शौर्यादिगुणयुक्तैः,

गमनीयः, मृगमदपरिमलवाहिमृगरोमाच्छादितैर्हमवत्पादैरिव म-
हत्तरैः स्थिरीकृतः, प्रोदण्डसहस्रपत्रोपविष्टद्विजोत्तमैर्नारायणना-
भिमण्डलैरिव तोयाशयैर्मण्डितः, मथितपयःप्रवाहप्रक्षालितक्षि-
तिभिः क्षीरोदमथनारम्भैरिव महाघोषैः पूरिताशः श्रीकण्ठो
नाम जनपदः।

यत्र वेतामिधूमाश्रुपातजक्षालिता इवाक्षीयन्त कुदृष्टयः ।
पच्यमानचयनेष्टकादहनदग्धानीव नाहश्यन्त दुरितानि । छिद्य-
मानयूपदारुपरशुपाटित इव व्यदीर्यताधर्मः । मस्यशिखिधूमजल-
धरधाराधौत इव ननाश वर्णसंकरः । दीयमानानेकगोसहस्रशृङ्ख-
खण्डयमान इवापलायत कलिः । सुरालयशिलाधट्टनटङ्कनिकरनि-
कृत्ता इव व्यदीर्यन्त विपदः । महादानविधानकलकलाभिद्वृता
इव प्राद्रवन्मुपद्रवाः । दीप्यमानसत्रमहानससहस्रसंतापिता इव
व्यलीयन्त व्याधयः । वृषविवाहप्रहतपुण्यपठहपुरवत्तासिता इव
नोपासर्पितपमृत्यवः । संततत्रह्योषबधिरीकृता इवापजग्मुरीतयः ।
धर्माधिकारपरिभूतमिव न प्राभवद्वैक्यम् ।

सप्तत्रैश्च । कलमैश्वर्यमपि । अभिगमनीयः सेव्यः । मृगमदः कस्तुरिका । मृग-
रोमशब्देन तत्कृतवस्त्रसुच्यते । यस्य राङ्कवसिति सज्जा । तथा च—‘राङ्कव-
मृगरोमजम्’ । अन्यत्र मृगाणां रोमाणि । पादाः प्रस्त्रन्तपर्वताः । महत्तरैवृद्धैः
विपुलैश्च । सहस्रपत्राणि पद्मानि । द्विजोत्तमाः पक्षिश्रेष्ठाः, ब्राह्मणाश्च द्विजो-
त्तमाः । मथितं तकम्, विलोक्तिं च । पयः क्षीरम् । उभयत्रापि मथनमन्या-
त्कीरोदस्य । घोषो गोष्टः, शब्दश्च । आशा आशंसा, दिशश्च ।

‘दक्षिणामिगर्हैपत्पाहवनीयास्ययोऽप्ययः । अग्नित्रयमिदं त्रेता’ इत्यमरसिंहः ।
अनेकार्थवर्गेऽपि—‘त्रेतामित्रितये युगे’ । त्रेतामिल्लुपोऽप्यमिरित्यमित्रिकर्षार्थं त्रेता-
पदम् । अन्यथा तादृशस्याभर्गेहणं प्रसज्ज्येत । कुत्सानि लोकायतादीनां वेदवि-
रुद्धानि दर्शनादीनि । कुत्सिताश्च दृष्टयः कुदृष्टयः । यत्र त्रेतामयो हूयन्ते तत्र
क्षालिता आविर्मावाहृष्टिर्निर्मला भवति । चक्रनं चित्साविशिष्टामिस्थानम् । धन-
धाराधौतो ह्यवश्यं सकीर्णवर्णो नीलादिर्नश्वति । वर्णाश्च विप्रादाः । टङ्कः पाषाण-
दारणः । सत्रं सदादानम् । महानसे पाकस्थानम् । वृषविवाहो नीलवृषोत्सर्गः ।
यत्र चतुर्द्वयिगोमिः सह दान्तोऽप्यणे खैरविहाराय परिस्तज्यते । ब्रह्मघोषो
वेदश्वनिः । ‘अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुक्राः । अस्यासनाश्च राजानः
पदेत ईतत्रः स्फुताः ॥’ इति ।

तत्र चैवंविवेच नानारामाभिरामकुसुमगन्धपरिमलसुभगो यौव-
नारम्भ इव भुवनस्य, कुङ्कुममलनपि जरितबहुमहिषीसहस्रशोभि-
तोऽन्तःपुरनिवेश इव धर्मस्य, मरुदुद्यूमानचमरीवालव्यजनधव-
लितप्रान्त एकदेश इव सुरराज्यस्य, ज्वलन्मखशिखिसहस्रदी-
प्यमानदशदिग्नतः शिविरसंनिवेश इव कृतयुगस्य, पद्मासनस्थि-
तब्रह्मर्षिध्यानाधीयमानसकलाकुशलप्रशमः प्रथमोऽवतार इव ब्रह्म-
लोकस्य, कलकलमुखरमहावाहिनीशतसंकुलो विपक्ष इवोत्तरकुरु-
णाम्, ईश्वरमार्गणसंतापानभिज्ञसकलजनो विजिगीषुरिव त्रिपु-
रस्य, सुधारससिक्तधवलगृहपङ्किपाण्डुरः प्रतिनिधिरिव चन्द्रलो-
कस्य, मधुमत्तमत्तकाशिनीभूषणरवभरितसुवनो नामाभिहार इव
कुवेरनगरस्य, स्थाप्णीश्वराख्यो जनपदविशेषः ।

यस्तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, संगीत-
शालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, चिन्तामणिभूमिरित्य-
र्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति शत्रूपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थि-
भिः, गन्धर्वनगरमिति गायतैः, विश्वकर्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः,
लाभभूमिरिति वैदेहकैः, वृत्तस्थानमिति बन्दिभिः, साधुसमागम
इति सद्भिः, वज्रपञ्चरमिति शरणागतैः, विटगोष्ठीति विद्गम्भैः,
सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, असुरविवरमिति वातिकैः, शाक्या-

तत्र चेत्यादौ स्थाप्णीश्वराख्यो जनपदविशेष इति संबन्धः । आरामा उपव-
नानि, रामाश्व भार्याः । गन्धस्य परिमलस्याभोगोऽनुभवः, संस्कारः । मलन
निवर्तनम्, समालभ्मनं च । महिषी मुख्या जायापि । मरुतो वाताः, देवाश्व ।
शिविरसंनिवेशः कटकबन्धः । कृतं प्रतिसमाहितं युगं द्वयं खपक्षपरपक्षरूपं येन
स राजोच्यते । कृतं युगं वायो युगमेदः । पद्मासनमासनमेदः, पद्ममेवासनं च ।
ब्रह्मर्षय उत्तमद्विजाः । ब्रह्मा चासाद्युषिष्ठ । यद्वा पद्मासनस्थितो ब्रह्मा च कृष-
यश्वेति द्वन्द्वः । वाहिन्यो नयः, सेना च । विपक्षो वल्म । मेहसमीपवासिनो
जना उत्तरकुरवः । ईश्वरमार्गणो राजदण्डसाधनयाच्चा, हरश्वरश्वेश्वरमार्गणः ।
संतापानभिज्ञेति । ईश्वरशरेण हि सत्त्वीकं त्रिपुरं दग्धम् । योधजनासे हि
युद्धे देवैर्हता इत्याहुः । जेतात्र विजिगीषुः । ‘सुधा मकोलामृतयोः’ । मत्तका-
शिनी मुख्या स्त्री, यक्षिणी च । नामाभिहारः पर्यायान्तरम् ।

लासकैव्येतः । वैदेहकैव्येणिभिः । वृत्तस्थानमिति साधुभगो दीयते तत्र ।
बन्दिभ्योऽभिवाज्जितसंपत्तेः सुकृतपरिणामता । वातिकैव्यिवरव्यसनिभिराचार्यैः ।
शाक्यो बौद्धः । चारणैः कुशीलौचैः । वसुधारा धनप्रवाहः ।

श्रम इति शमिभिः, अप्सरः पुरमिति कामिभिः, महोत्सवस-
माज इति चारणैः, वसुधारेति विप्रैरगृद्यत ।

यत्र च मातङ्गामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो विभवरताश्च, इया-
माः पद्मरागिण्यश्च, ध्वलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिश्वसनाश्च,
चन्द्रकान्तवपुषः शिरीषकोमलाङ्गश्च, अमुजङ्गगम्याः कञ्चुकिन्य-
श्च, पृथुकलतश्रियो दिरिद्रमध्यकलिताश्च, लावण्यवत्यो मधुरभाषि-
ण्यश्च, अप्रमत्ताः प्रसन्नोऽज्वलरागाश्च, अकौतुकाः प्रौढाश्च प्रमदाः।

यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहजं मुण्डमालामण्डनं भारः कुव-
लयद्वलदामानि । अलकप्रतिविम्बान्येव कपोलतलगतान्यङ्किष्टाः अ-
वणावतंसाः पुनरुक्तानि तमालकिसलयानि । प्रियकथा एव सुभ-
गाः कर्णालंकारा आडम्बरः कुण्डलादिः । कपोला एव सततमा-
लोककारका विभवो निशासु मणिप्रदीपाः । निःश्वासाङ्गष्टमधुकर-
कुलान्येव रमणीयं मुखावरणं कुलखीजनाचारो जालिका । वा-
ण्येव मधुरा वीणा वाह्यविज्ञानं तन्वीताडनम् । हासा एवाति-

मातङ्गेत्यादयो विरोधाः । मातङ्गो हस्ती, चण्डालश्च । याः प्रमदाश्चण्डाला-
नपि गच्छन्ति ताः कथं शीलवत्य इति विरोधः सर्वत्र इयः । गौर्यो गौराङ्गः । विभव ऐश्वर्ये रक्ताः । यत्र विगतो भवस्तत्र कथं गौरी रतेति । विगतं भवे रतं
यस्या वा । श्यामाः श्यामलङ्गः । पद्मरागिण्यो लोहितमणिभूषणाः । श्यामा-
रात्रयः कथं पद्मरागिण्यः । रात्रौ पद्मानां संकोचात् । द्विजैर्दन्तैः । शुचिवदना
मदिरावन्मदिरया वा । आमोदी श्वसनो मुखमारुतो यासां ध्वलद्विजवच्छुद्ध-
त्राह्मणवच्छुचिवदनं ताः कथं मदिरामोदिश्वसनाः । चन्द्रवत्कान्तं वपुर्योसाम् ।
शिरीषपुष्पवत्सुकुमाराङ्गयचन्द्रकान्तस्य वपुर्योसां ताः कथं शिरीषकोमलाङ्गः ।
मुजङ्गा विटाः । कञ्चुकं स्त्रीणां वासः, वारबाणाह्यः । याश्च कञ्चुकिन्यः सर्पि-
ण्यस्ताः कथं मुजङ्गैर्न गम्याः । कलत्रं जघनम् । दिरिदं क्षामं मध्यमुदरं यासाम् ।
कलत्रस्य परिवारस्य पृथ्वीं श्रीस्ताः । कथं दरिद्राणां निर्धनानां मध्ये कलिता:
संख्याता भवन्ति । लावण्यं सौन्दर्यम् । मधुरं हृवम् । लावण्यरसवतीनां मधुर-
भाषितं विभाव्यते । अप्रमत्ताः प्रमादशून्याः । प्रसन्नो मनोहरः । उज्जवलो मनो-
हारी । प्रसन्ना च सुरा तयोऽज्वलो मुखरागो यासां ताः । कथमप्रमत्ता अक्षीबा
अकौतुका अकरकङ्गाः । विवाहितानां हि करकङ्गोऽववध्यते । ‘रुद्राक्षदर्पसि-
द्धार्थीशिखपक्षोरात्मचः । कङ्गणौषधयथेति कौतुकाख्याः प्रकीर्तिः ॥’

मुण्डमालारूपं मण्डनं मुण्डमालामण्डनम् । सहजमकृत्रिमम् । अनेककुवलय-
दलशसामध्यसोत्कर्षः, न तु कुलयद्वलदामसंभवेऽपि प्रतिनिरूपतापादनम् ।

शयसुरभयः पटवासा निरथकाः कर्पूरपांसवः । अधरकान्तिवि-
सर एवोज्ज्वलतरोऽङ्गरागो निर्गुणो लावण्यकलङ्कः कुङ्कुमपङ्कः ।
बाहव एव कोमलतमाः परिहासप्रहारवेत्रलता निष्प्रयोजनानि मृ-
पालानि । यौवनोष्मस्वेदबिन्दव एव विदरधाः कुचालंकृतयो हा-
रास्तु भाराः । श्रोण्य एव विशालस्फाटिकशिलातलचतुरस्त्रा रा-
गिणां विश्रमकारणमनिमित्तं भवनमणिवेदिकाः । कमललोभनि-
लीनान्यलिङ्कुलान्येव मुखराणि पदाभरणकानि निष्फलानीन्द्रनी-
लनूपुराणि । नूपुररवाहूता भवनकलहंसा एव समुचिताः संचर-
णसहाया ऐश्वर्यप्रपञ्चाः परिजनाः ।

तत्र च साक्षात्सहस्राक्ष इव सर्ववर्णधरं धनुर्दधानः, मेरुमय
इव कल्याणप्रकृतित्वे, मन्दरमय इव लक्ष्मीसमाकर्षणे, जलनिधि-
मय इव मर्यादायाम्, आकाशमय इव शब्दप्रादुर्भावे, शशिमय
इव कलासंग्रहे, वेदमय इवाकृत्रिमालापत्वे, धरणिमय इव लोक-
धृतिकरणे, पवनमय इव सर्वपार्थिवरजोविकारहरणे, गुरुवचसि,
पृथुरुरसि, विशालो मनसि, जनकस्तपसि, सुयात्रस्तेजसि, सुमत्रो
रहसि, बुधः सदासि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि, निषधो व-

भार इत्यनेनैष एवार्थः प्रकटितः । एवमङ्गिष्ठा इत्यादौ बोद्धव्यम् । आडम्बरः
स्फुटः । जालिका शिरोवस्त्रमेदः । चतुरस्त्रा रम्याः । विश्रमकारणसिति गुरुत्वात् ।

तत्र चेत्यादौ तत्र पुष्पभूतिनाम् राजसीदिति संबन्धः । वर्णा विश्राद्याः,
शुक्ळाद्याश्च । कल्याणं थ्रेयः, सुवर्णं च । मन्दरेण श्रीराङ्गामृतमन्थने, पुष्पभू-
तिना भैरवाचार्यवेतालसाधने । मर्यादाचाराः, सीमा च । शब्दो यशोऽपि
प्रादुर्भावः प्रकाशता । कला गीताद्या, लेखाश्च । अङ्गत्रिमः सदायुक्तः, अपै-
रुषेयश्च । धृतिर्घैर्यम्, धारणं च । पार्थिवो राजा, धृथिवीसंबन्धी च । रजोवि-
कारा रागादाः, रेणुकार्याणि । गुर्विलादिना वक्तोक्त्याङ्गानां गुर्वादिमयत्वं सूच-
यति । गुरुरुपदेश्य, गुरुर्महान् । गम्भीरशब्दत्वाद्वृहस्पतिश्च । पुरुर्विपुलः, आदि-
राजश्च कश्चित् । विशालो विस्तीर्णः, विशालाद्याश्च नृपा अभवन् । अथ विशालो
नाम बोधिसत्त्वः स एव शान्तः शान्तमना इत्यपि प्रतीतिरस्ति । जनको जन-
यिता, जनक इव तपसी च । सुयात्र इति । शोभना यात्रा यस्य सोऽपि ।
कर्तव्यावधारणं मत्रः स शोभनो यस्येति च । बुधः पण्डितः, ग्रहश्च । अर्जुनः
शुक्रोऽपि । भीष्मो भयानकः, गाङ्गेयश्च । निषेधो धर्षणीयः, कठिनो वा, नलस्य

युषि, शत्रुघ्नः समरे, शूरः शूरसेनाक्रमणे, दक्षः प्रजाकर्मणि, सर्वादिराजतेजः पुञ्जनिर्मित इव राजा पुष्पभूतिरिति नाम्ना बभूव ।

पृथुना गौरियं कृतेति यः स्पर्धमान इव महीं महिषीं चकार । निसर्गस्वैरिणी स्वरूप्यनुरोधिनी च भवति हि महतां मतिः । यत्सत्स्य केनचिदनुपदिष्टा सहजैव शैशवादारभ्यान्यदेवताविमुखी भगवति, भक्तिसुलभे, भुवनभृति, भूतभावने, भवच्छिदि, भवे भूयसी भक्तिरभूत् । अकृतवृषभध्वजपूजाविधिने स्वप्रेऽप्याहारमकरोत् । अजम्, अजरम्, अमरण्युरुम्, असुरपुररिपुम्, अपरिसितगणपतिम्, अचलदुहितपतिम्, अखिलभुवनकृतचरणनितिम्, पशुपतिप्रपत्नोऽन्यदेवताशून्यममन्यत त्रैलोक्यम् । भर्तृचित्तानुवर्तिन्यश्चानुजीविनां प्रकृतयः । तथा हि । गृहे गृहे भगवानपूज्यत खण्डपरशुः । वबुरस्य होमालवालविलीयमानवहलयुग्मुलगन्धगर्भाः खपनक्षीरशीकरक्षोदक्षारिणो विल्वपलवदामदलोद्घादिनः पुण्यविषयेषु वायवः । शिवसर्प्यासमुचितैरुपायनैः प्राभृतैश्च पौराः पादेपजीविनः सचिवा भुजबलनिर्जिताश्च करदीकृता महासामन्वास्तं सिखिरे । तथा हि । कैलासकूटधबवलैः कनकपत्रलतालंकृतविषाणकोटिभिर्महाप्रमाणैः संध्याबिलिङ्गैः सौवर्णैश्च खपनकलशैरधर्घभाजनैश्च धूपपात्रैश्च पुष्पपटैश्च भणियष्टीप्रदीपैश्च ब्रह्मसूत्रैश्च महार्हमाणिक्यखण्डखचितैश्च मुखकोषैः परितोषमस्य मनसि चकुः । अन्तःपुराण्यपि स्वयमारव्यवालेयतण्डुलकण्डनानि देवगृहोपलेपनलोहिततरकरकिसलयानि कुसुमग्रथनव्ययसमस्तपरिजनानि तस्यामिलषितमन्वर्तन्त । तथा च । परममाहेश्वरः स भूपालो लोकतः च पिता, गिरिमेदो वा । शरो विक्रान्तः, यद्दन्ता राजा च । दक्षश्चतुरः, प्रजापतिश्च ।

महिषी महादेवीभपि । निसर्गः स्वभावः । स्वैरिणी स्ववशा । खण्डपरशुः शिवः । वबुरवहन् । होमालवालभिकुण्ठम् । सपर्गा पूजा । उपायने हौकनिका स्वयमानीयते । प्राभृतं कौशलिका सचिविभिः प्रहीयते । करदीकृता दण्डजाः कृताः । कूटं श्वर्णम् । यत्र वलेषु पुष्पाणि सूत्रैः क्रियते स पुष्पपटः । उवलम्बणिशिखरा स्वर्णयष्टिर्यष्टिप्रदीपा । ब्रह्मसूत्रैयज्ञोपवैतिः । मुखयुक्ताः कोषा मुखकोषाः । ये लिङ्गोपरि दीयन्ते । बलये हिता बालेयाः । ‘छदिसपविबलेर्द्वज्’ । ग्रथनशब्दविन्यासः । अम्बनमिति भाव्यम् । अमिलषितमन्वर्तन्तेत्यनेन चित्तालुच्चिः

शुश्राव भुवि भगवन्तमपरमिव साक्षाद्क्षमखमथनं दाक्षिणात्मं
बहुविधविद्याप्रभावप्रख्यातैर्गुणैः शिष्यैरिवानेकसहस्रसंख्यैव्याप्तिम-
र्लोकं भैरवाचार्यनामानं महाशैवम् । उपनयन्ति हि हृदयमह-
ष्टमपि जनं शीलसंवादाः । यतः स राजा श्रवणसमकालमेव त-
स्मिन्मैरवाचार्ये भगवति द्वितीय इव कपर्दिनि दूरगतेऽपि गरी-
यसीं बबन्ध भक्तिम् । आचकाङ्गु च मनोरथैरप्यस्य सर्वथा दर्शनम् ।

अथ कदाचित्पर्यस्तेऽस्ताचलच्छुम्बिनि वासरेऽन्तःपुरवर्तिनं रा-
जान्मुपसूत्य प्रतीहारी विज्ञापितवती—‘देव, द्वारि परित्राणात्मे
कथयति च भैरवाचार्यवचनादेवमनुप्राप्तोऽस्मि’ इति । राजा तु
तच्छुत्वा सादरम्—‘क्षासौ । आनयावैव । प्रवेशयैनम्’ इति चाव-
वीत् । तथा चाकरोत्प्रतीहारी । न चिराच्च प्रविशन्तं प्रांशुमाजा-
नुमुजम्, भैक्षक्षाममपि स्थूलास्थिभिरवयवैः पीवरमिवोपलक्ष्यमा-
णम्, पृथूतमाङ्गमुत्तुङ्गबलिमङ्गस्थपुटलाटम्, निर्मासगण्डकूपकम्,
मधुविन्दुपिङ्गलपरिमण्डलाक्षम्, ईषदावकघोणम्, अतिप्रलम्बैक-
कर्णपाशम्, अलाबुबीजविकटोन्नतदन्तपङ्गम्, तुरगानुकशथा-
धरलेखम्, लम्बचिबुकायततरलपनम्, अंसावलम्बिना काषा-
येण योगपट्टकेन विरचितवैकक्षकम्, हृदयमध्यनिबद्धग्रन्थिना च
रागेणव खण्डशः कृतेन धातुरसाहणेन कर्पटेन कृतोत्तरासङ्गम् ।
पुनरुक्तबालप्रग्रहवेष्टननिश्चलमूलेन बद्धमृत्परिशोधनवंशत्वक्तित-
उना कौपीनसनाथशिखरेण खर्जुरपुटसमुद्रकगर्भाकृतभिक्षाकपाल-
केन दारकफलकत्रयतिकोणवियष्टिनिविष्टकमण्डलुना बहिरुपपा-

शुद्धान्तानां वर्णिता । भुवीति । भूस्थत्वेऽप्यसुलभलदर्शनमस्योक्तम् । शीलसं-
वादाश्चारित्रसाहश्यानि । कपर्दिनि शिवे ।

न चिराचेत्यादौ मस्तरिणमदाक्षिदिति संबन्धः । प्रांशुं दीर्घम् । जानुरुरु-
पवै । उक्तं च—‘जड्डा तु प्रसृता जानुरुपवर्णीवदलियाम्’ । पीवरं स्थूलम् ।
स्थुरुं निश्चोन्नतम् । ललाटमलिकम्, गोधिः । गण्डकूपोऽक्षणोरधोदेशः । धोणा-
नासिका । अलाबुस्तुम्बी । उक्तं च—‘तुम्ब्यलाबू उमे समे’ । तुरगानामवस्ता-
दोषोऽवृकः । ‘अबोऽधरस्य चिबुकम्’ । लपनं मुखम् । उत्तरासङ्गमुपरिप्रावर-
णम् । पुनरुक्तं पौनःपुन्येन कृतम् । प्रग्रहो रज्जुः । तितउश्चालनी । परिपवन-
शब्दवाच्यः । कौपीनं गुह्यदेश उपचारात्, तदाच्छादनं च । खर्जुरारास्य वृक्षस्य
च संबन्धिभिः पुष्टैः क्लिष्टैः, पत्रैश्च । समुद्रकः कपालभङ्गः । भिक्षायै क्रियते दात्रे

दितपादुकावस्थानेन स्थूलदशासूत्रनियन्त्रितपुस्तिकापूलिकेन वा-
मकरधृतेन योगभारकेणाव्यासितस्कन्धम्, इतरकरणूहीतवेदाभा-
सनं मस्करिणमद्राक्षीत् । क्षितिपतिरप्युपगतमुचितेन चैनमाद-
रेणान्वयन्ति । आसीनं च प्रच्छु—‘कै भैरवाचार्यः’ इति । सा-
दरनरपतिवचनमुदितमनास्तु परिव्राद् तमुपगतं सरस्वतीतव-
नावलम्बिनि शून्यायतने स्थितमाचक्षे । भूयश्चावभाषे—‘अ-
र्चयति हि महाभागं भगवानाशीर्वचसा’ इत्युक्त्वा चोपनिन्ये
योगभारकादकृष्य भैरवाचार्यप्रहितानि रत्नवन्ति वहलालोक-
लिपान्तःपुराणि पञ्च राजतानि पुण्डरीकाणि ।

नरपतिस्तु प्रियजनप्रणयभङ्गकातरो दक्षिण्यमनुरुद्ध्यमानो
प्रहणलाघवं च लङ्घयितुमसमर्थो दोलायमानेन मनसा स्थित्वा
कथं कथमप्यतिसौजन्यनिप्रस्तानि जप्राह । जगाद् च—‘सर्वफ-
लप्रसवहेतुः शिवभक्तिरियं नो मनोरथदुर्लभानि फलति फलानि ।
येनैवमसासु प्रीयते भगवान्मुवनगुरुभैरवाचार्यः । श्वो द्रष्टास्मि
भगवन्तम्’ इत्युक्त्वा च मस्करिणं व्यसर्जयत् । अनया च वार्तया
परं मुदमवाप ।

अयरेद्युश्च प्रातरेवोत्थाय वाजिनमविरुद्धं समुच्छ्रूतश्वेतात-
पवः समुद्भूयमानधवलचामरयुगलः कतिपयैरेव राजपुतैः परि-
वृतो भैरवाचार्यं सवितारमिव शशी द्रष्टुं प्रतस्ये । गत्वा च किं-
चिदिन्तरं तदीयमेवाभिमुखमापतन्तमन्यतमं शिष्यमद्राक्षीत् । अ-
प्राक्षीच—‘कै भगवानास्ते’ इति । सोऽकथयत्—‘अस्य जीर्ण-
मातृगृहस्योत्तरेण विलववाटिकामध्यास्ते’ इति । गत्वा च तं प्रदे-
शमवततार । प्रविवेश च विलववाटिकाम् ।

अथ महतः कार्पटिकवृन्दस्य मध्ये प्रातरेव स्नातम्, दत्ताष्ट-
काष्ठसंबन्धिनि फलकत्रये त्रयः कोणस्तेषु यास्तिष्ठो यष्ट्यस्तासु निविष्टः कम-
ण्डलुर्यन्ते तेन । योगभारकेण मात्राभारिक्या । मस्करिणं परिव्राजकम् । राज-
तानि रौप्यानि ।

लङ्घयितुमुत्सोढम् । निन्नः स्ववशः ।

अन्यतसमपरम् । उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि ।

अथेत्यादौ भैरवाचार्यं ददर्शेति संबन्धः । कार्पटिका व्रतिनः । अष्टपुष्पिका

पुष्पिकम्, अनुष्ठिताम्निकार्यम्, कृतभस्मरेखापरिहारपरिकरे हरि-
तगोमयोपलिपक्षितितलवितते व्याघ्रचर्मण्युपविष्टम्, कृष्णकम्बल-
ग्रावरणनिभेनासुरविवरप्रवेशाशङ्क्या पातालान्धकारावासमिवा-
भ्यस्यन्तम्, उन्मिषता विद्युत्कपिलेनात्मतेजसा महामांसविक्रय-
क्रीतेन मनःशिलापद्गेनेव शिष्यलोकं लिम्पन्तम्, जटीकृतैकदेश-
लम्बमानरुद्राक्षशङ्खगुटिकेनोर्ध्वबद्धेन शिखापाशेन वग्रन्तमिव वि-
द्यावलेपदुर्विद्यवधानुपरि संचरतः सिद्धान्धवलकतिपयशिरोरुहेण व-
यसा पञ्चपञ्चाशतं वर्षाण्यतिक्रामन्तम्, स्वालित्यक्षीयमाणशङ्खलोम-
लेखम्, लोमशकर्णशङ्कुलीप्रदेशं पृथुललाटतटम्, तिरक्षया भस्म-
ललाटिकया वहुशः शिरोर्ध्वतद्वधगुणुलुसंतापस्फुटितकपाला-
स्थिपाण्डुरराजशङ्कामिव जनयन्तम्, सहजललाटवलिभङ्गसंको-
चितकूर्चभागां वध्रुभासं ध्रूसंगत्या निरन्तरामायामिनीमेकामिव
धूलेखां विभ्राणम्, ईषत्काचकाचरकनीनिकेन रक्तापाङ्गनिर्गतांगु-
प्रतानेन सध्यधबलभासेन्द्रायुधेनेवातिदीर्घेण लोचनयुगलेन परितो
महामण्डलमिवानेकवर्णरागमालिखन्तम्, सितपीतलोहितपताका-
वलीशबलम्, शिवबलमिव दिक्षु विश्विपन्तम्, तार्ह्यतुण्डकोटि-
कुब्जाग्रघोणम्, दूरविदीर्णसृक्कसंक्षिपकपोलम्, किंचिद्वन्तुरतया
सदाहृदयसनिहितहरमौलिचन्द्रातपेनेव निर्गच्छता दन्तालोकेन
धबलयन्तं दिशां जालकम्, जिह्वाप्रस्थितसर्वशैवसंहितातिभारेणेव
मनाकप्रलम्बितोष्टम्, प्रलभ्यश्रवणपालीप्रेह्लिताभ्यां रक्षाटिककुण्ड-
लाभ्यां शुक्रवृहस्पतिभ्यामिव सुरासुरविजयविद्यासिद्धिश्रद्धयानुव-
ध्यमानम्, वद्विविधौषधिमन्त्रसूत्रपङ्किना सलोहवलयेनैकप्रको-
ष्ठेन शङ्खखण्डं पूष्णो दन्तमिव भगवता भवेन भग्नं भक्तया भूष-

ग्रागुक्ता । परिहारोऽत्र मर्यादा शङ्खे ललाटास्त्रि । उक्तं च—‘शङ्खो निधौ लला-
टास्त्रि’ । गुटिका खण्डिका । उपरीत्यादभिप्रायेणोक्तम्—ऊर्ध्वबद (वद्धे)-
नेति । प्रशस्ता शिखा शिखापाशः । अवलेपोऽहंकृतिः । खालियं खल्वाटता ।
शङ्खो ललाटास्त्रि । शङ्कुली कुहरम् । ‘कूर्चमली ध्रुवोमध्यम्’ । काचरा पीत-
वर्णा । तुण्ड मुखम् । कोटिः प्रान्तः, चब्बग्रम् । ‘प्रान्तावोष्टस्य सुकिणी’ । ‘प्रको-
ष्ठमन्तरं विद्यादरब्लिमणिबन्धयोः’ । पूष्णो रविमेदस्य पुरा दक्षयज्ञगतस्य हरं
निन्दतः मथ्यनागते किमर्थमागतोऽसि’ इति मुष्टिप्रहारेण हरेण दन्ता भम्माः ।

णीकृतं कलयन्तम्, अखिलरसकूपोदञ्चनघटीयन्नमालामिव रुद्रा-
शमालां दक्षिणेन पाणिना भ्रमयन्तम्, उरसि दोलायमानेनापिङ्ग-
लाग्रेण कूर्चकलापेन संमार्जयन्तमिवान्तर्गतं निजरजोनिकरम्, अ-
तिनिबिडनीललोममण्डलविचितं च ध्यानलब्धेन ज्योतिषा दग्ध-
मिव हृदयदेशं दधानम्, ईष्टप्रशिथिलवलिवलयबध्यमानतुन्दम्,
उपचीयमानस्फङ्गांसपिण्डकम्, पाण्डुरपवित्रक्षौमावृतकौपीनम्,
सावष्टम्पर्यङ्कवन्धमण्डलितेनाभृतफेनश्वेतरुचा योगपट्टकेन वासु-
किनेवाप्रतिहतानेकमन्त्रप्रभावाविभूतेन प्रदक्षिणीक्रियमाणम्, अह-
यन्तामरससुकुमारतलस्य पादयुगलस्य निर्मलैर्नखमयूखजालकैर्जर्जर-
यन्तमिव महानिधानोद्धरणरसेन रसातलम्, तोयक्षालितशुचिना धौ-
तपादुकायुगलेन हंसमिथुनेनेव भागीरथीतीर्थयात्रापरिचयागतेनामु-
च्यमानचरणान्तिकम्, शिखरनिखातकुञ्जकालायसकटकेन वैण-
वेन विशाखिकादण्डेन सर्वविद्यासिद्धिविन्नविनायकापनयनाङ्गुशेनेव
सततपार्थवर्तिना विराजमानम्, अबहुभाषिणं मन्दहासिनं सर्वो-
पकारिणं कुमारत्रह्वचारिणम्, अतितपस्त्रिनं महामनस्त्रिनं कृशको-
धम्, अङ्गशानुरोधम्, महानगरमिवादीनप्रकृतिशोभितम्, मेहमिव
कल्पतरुपलवराशिसुकुमारच्छायम्, कैलासमिव पशुपतिचरणरजः-
मविनितशिरसम्, शिवलोकमिव माहेश्वरगणानुयातम्, जलनिधि-
मिवानेकनदनदीसहस्रप्रक्षालितशरीरम्, जाहवीप्रवाहमिव बहुपु-
ण्यतीर्थस्थानशुचिम्, धाम धर्मस्य, तीर्थ तथ्यस्य, कोशं कुशल-
स्य, पत्तनं पूततायाः, शालां शीलस्य, क्षेत्रं क्षमायाः, शालेयं शा-

तकरसर्शेन पावनखात्तत्र भक्तिः । अखिलस्य रसस्य कूपादुर्द्वन्नाय घटीयन्न-
मालापि भ्रम्यते । दोलायमानखेन संमार्जयन्संभावना । कलापग्रहणं मार्जनीसा-
द्यस्यार्थम् । रजो रागः, रेणुश्च । विचितं व्यासम् । तुन्दमुदरम् । स्फिजाङ्गुभ
इति प्रसिद्धे । ‘क्लियां स्फिजौ कटीप्रोथौ’ इत्यमरः । फेनवत्तेश्च श्रेता ।
वासुकिनेदेति । न सामान्येनेति प्रभावपरिशोधकम् जर्जरयन्तं खण्डशः
कुर्वाणं । तोयेत्यादि । हंसमिथुनस्यापि विशेषणम् । शिखरेत्यादिनाङ्क-
शसादृश्य विशाखिकादण्डस्योक्तम् । निखात उत्कीर्णः । कालायसे शङ्खभेदः ।
विशाखिका खण्डित्रिका । विश्व इव विनायको गजाननः । प्रकृतिः खभावः,
मायादिका च । राशिवत्तेन च सुकुमारः । गणाः समूहः, प्रमथाश्च ।
नदनदीलेक्षणो युक्तः । सहवेषु तैः प्रक्षालितश्च(शरी)राः । तां वेष्टु यत्थानं

लीनतायाः, स्थानं स्थितेः, आधारं धृतेः, आकरं करुणायाः, नि-
केतनं कौतुकस्य, आरामं रामणीयकस्य, प्रासादं प्रसादस्य, आगारं
गौरवस्य, समाजं सौजन्यस्य, संभवं सद्ग्रावस्य, कालं कलेः, भ-
गवन्तं साक्षादिव विरूपाक्षं भैरवाचार्यं ददर्श ।

भैरवाचार्यस्तु दूरादेव राजानं दृष्ट्वा शशिनमिव जलनिधिश्च-
चाल । प्रथमतरोत्थितशिष्यलोकश्रोत्थाय प्रत्युजगाम समापित-
श्रीफलोपायनश्च । जहुकर्णसमुद्रीर्थमाणगङ्गाप्रवाहादगम्भीरया
गिरा स्वस्तिशब्दमकरोत् ।

नरपतिरपि प्रीतिविस्तार्यमाणधवलिन्ना चक्षुषा प्रतर्पयन्निव
बहुतराणि पुण्डरीकवनानि ललाटपृष्ठपर्यस्तेन चोद्यशुना शिखाम-
णिना महेश्वरप्रसादमिव तृतीयनयनोद्भवेन प्रकाशयन्नावर्जितकर्ण-
पल्लवपलायमानमधुकरः शिवसेवासमुन्मूलिताशेषपापलवमुच्यमा-
न इव दूरावनतः प्रणाममभिनवं चकार । आचार्योऽपि—‘आ-
गच्छ । अबोपविश’ इति शार्दूलचर्मात्मीयमदर्शयत् । उपदर्शित-
प्रश्नयस्तु राजा भत्तहंसकलगङ्गादस्वरसुभगां मधुरसमयीं सहानदी-
मिव प्रवर्तयन्वाच व्याजहार—‘भगवन्, नार्हसि मामन्यनृप-
स्वलितैः खलीकर्तुम् । अशेषराजकोपेक्षिताया हतलक्ष्म्याः खलवर्यं
श्रीलापराधो द्रविणदौरात्म्यं वा यदेवमाचरति मयि गुरुः । अ-
भूमिरयमुपचाराणाम् । अलमतियन्निषया । दूरस्थितोऽपि मनोर-
थशिष्योऽयं जनो भवताम् । माननीयं च गुरुवन्नोलङ्घनमहिति
गुरोरासनम् । आसतां च भवन्त एवात्’ इति व्याहृत्य परिज-
नोपनीते वाससि निषसाद । भैरवाचार्योऽपि प्रीत्यानतिक्रमणीयं
नृपवचनमनुर्वतमानः पूर्ववत्तदेव व्याग्राजिनमभजत ।

आसीने च सराजके परिजने शिष्यजने च समुचितमर्द्या-
वसनं तेन शुचिम् । तीर्थज्ञानैः कनखलाद्यवस्थितिभिश्च शुचिः । शालीनता
विनीतलम् । निकेतनं शृहम् । तत्र हि सर्वस्य कौतुको जायते ।

शश्यपि राजा, तं च दूरादेव दृष्ट्वा जलनिधिश्चलति । गाम्भीर्यच्च जलनि-
धिरेवेत्युक्तम् । बिलं श्रीफलम् । गङ्गेत्यादिना पवित्रलमाह ।

धवलिन्नेन पुण्डरीकानां धवललमाह । प्रायृतपुण्डरीकानां राजतत्त्वात् ।
अवर्जितं नमितं स्वरवच्च तेन सुभगात् । शार्दूलो व्याग्रः ।

दिकं चक्रे । क्रमेण च नृपमाधुर्यहृतान्तःकरणः शशिकरनिकर-
विमला दशनदीधितीः स्फुरन्तीः शिवभक्तीरिव साक्षाहर्षयन्त्रु-
वाच—‘तात, अतिनम्रतैव ते कथयति गुणानां गौरवम् । सक-
लसंपत्पावमसि । विभवानुरूपास्तु प्रतिपत्तयः । जन्मनः प्रभृत्य-
दत्तदृष्टिरस्मि स्वापतेयेषु । यतः सकलदोषकलापानलेन्वनैर्धनैर-
विक्रीतं क्वचिच्छरीरकमस्ति । भैश्वरक्षिताः सन्ति प्राणाः ।
दुर्गृहीतानि कृतिचिद्विद्यन्ते विद्याक्षराणि । भगवच्छब्दभट्टारक-
पादसेवया समुपार्जिता क्रियत्यपि संनिहिता पुण्यकणिका । स्वी-
क्रियतां यद्वोपयोगार्हम् । प्रतनुगुणग्राह्याणि कुसुमानीव हि
भवन्ति सतां मनांसि । अपि च । विद्वत्संमताः श्रूयसाणा अपि
साधवः शब्दा इव सुधीरेऽपि हि मनसि यशांसि कुर्वन्ति । विवरं
विशतः कुतूहलस्य फेनधवलैः स्रोतोभिरिवापह्यमाणो गुणगणैरा-
नीतोऽस्मि कल्याणिना’ इति ।

राजा तु तं प्रत्यवादीत्—‘भगवन्, अनुरक्तेष्वपि शरीरा-
दिषु साधूनां स्वामिन एव प्रणयिनः । युष्मदर्शनादुपार्जितमेव
चापरिमितं कुशलज्ञातम् । अनेनैवागमनेन स्पृहणीयं पदमारो-
पितोऽस्मि गुरुणा ।’ इति विविधाभिश्च कथाभिश्चिरं स्थित्वा
गृहमगात् ।

अन्यस्मिन्दिवसे भैरवाचार्योऽपि राजानं द्रष्टुं ययौ । तस्मै
च राजा सान्तःपुरं सपरिजनं सकोषमात्मानं निवेदितवान् । स
च विहस्योवाच—‘तात, क्व विभवः, क्व च वयं वनवर्धिताः ।

अन्तःकरणं मनः । गौरवमुत्कर्षः, भारवत्वं च । अदत्तदृष्टिरिति । न तु
भया धनान्यलभ्यानि । स्वापतेयेषु धनेषु । संरक्षिता इति यदि कदाचित्क्रचि-
दुपयोगं यास्यन्तीति । अनेन प्राणादिदानमेवोचितमित्युक्तम् । सकलसंपत्पात्र-
स्येयतः क्रियती वसुसंपत्तिर्भविष्यतीत्याशक्त्याह—प्रतन्वित्यादि । गुणा
उत्कर्षः, तन्तवश । कुसुमानीवेति । कुसुमसाद्येन मनसः सौकुमार्यमध्य-
कम् । साधवः शिष्टाः, शब्दा इव साधवः । संस्कृता विद्वत्संमताश्च । फेनवैश्व-
धवलैर्गुणगणैः स्रोतोभिश्च ।

स्वामिन एव प्रणयिन इति । अनुक्तान्वयि शरीरादीनि प्रणयिनां
स्वायत्तानीत्यर्थः ।

धनोष्मणा म्लायत्यलं लतेव मनस्तिता । खद्योतानामिवास्माक-
मियमपरोपतापिनी राजते तेजस्तिता । भवाद्वशा एव भाजनं
भूतेः’ इति स्थित्वा च कंचित्कालं जगाम ।

परिब्राद् तेनैव क्रमेण पञ्च पञ्च राजतानि पुण्डरीकाण्युपा-
यनीचकार । एकदा तु श्वेतकर्पटादृतं क्रिमप्यादाय प्राविशत् ।
उपविश्य च पूर्ववत्तिष्ठत्वा मुहूर्तमन्त्रवीत्—‘महाभाग, भवन्तमाह
भगवान्यथास्मच्छिष्यः पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः । तेन ब्रह्म-
राक्षसहस्रादपहृतो महासिरद्वाहसनामा । सोऽयं भवद्वुजयोग्यो
गृह्णताम्’ इत्यभिधायापहृतकर्पटावच्छादनात्परिवारादाचकर्ष श-
रद्वगनमिव पिण्डतां नीतम्, कालिन्दीप्रवाहमिव स्तम्भतजलम्,
नन्दकजिगीषया कृष्णकोपितं कालियमिव कृपाणतां गतम्, लो-
कविनाशाय प्रकाशितधारासारम्, प्रलयकालमेघस्वण्डमिव नभ-
स्तालात्पतितम्, हृश्यमानविकटदन्तमण्डलं हासमिव हिंसायाः,
हरिबाहुदण्डमिव कृतदृढमुष्टिग्रहम्, सकलमुवनजीवितापहरण-
क्षमेण कालकूटेनैव निर्मितम्, कृतान्तकोपानलतमेनेवायसा घटि-
तम्, अतिरीक्षणतया पवनस्पर्शेनापि रुषेव कृष्णन्तम्, मणिसभा-
कुट्टिमपत्यप्रतिविभवच्छिङ्गनात्मानमपि द्विधेव पाटयन्तम्, अरि-
शिरश्छेदलमैः कचैरिव किरणैः कराणितधारम्, मुहुर्युद्दुस्तडिदु-
न्मेषतरलैः प्रभाचक्रच्छुरितैर्जर्जरितातपम्, खण्डशशिष्ठन्दन्तमिव
दिवसम्, कटाक्षमिव कालराक्षेः, कर्णोत्पलमिव कालस्य, ओकार-
मिव क्रौर्यस्य, अलंकारमहंकारस्य, कुलमित्रं कोपस्य, देहं दर्पस्य,

खद्योताः कीटमण्यः ।

महाभागेति प्रस्तुतानुगुणमामच्छणम् । परिवारादाचकर्ष कृपाणमिति संबन्धः
पिण्डं शब्दम् । उक्तं च—‘लोहोऽस्मी शश्वकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी’ इति;
स्तम्भत वृत्तं रक्षितमन्तर्जलं यस्य तम् । किल कृपाणस्य वा पानीयं यन्त्रेण
क्रियते । नन्दको विष्णुखडः । कालियो नागभेदः । धाराणामासारः, धारालूप-
आसारः । दन्तमण्डलं दन्तचक्रवालम्, दचनसमूहश्च । मुष्टिस्तस्तः, अमुखेदत्वा
अतिरीक्षणतयेति । तैक्ष्णं तानघाद्वचति । तनु च परस्परसर्पशेन क्रपाति ।
तथा चातिरीक्षणोत्तिदण्डप्रकृती रोषेण हुक्करोति । कचैः कैशैः । करालिता
व्यासाः ।

सुसहायं साहसस्य, अपत्यं मृत्योः, आगमनमार्गं लक्ष्याः, निर्गी-
मनमार्गं कीर्तेः, कृपाणम् ।

अवनिपतिस्तु तं गृहीत्वा करेणायुधप्रीत्या प्रतिमानिभेनालिङ्ग-
निव सुचिरं ददर्श । संदिदेशं च—‘वक्तव्यो भगवान्परद्रव्यय-
हणावज्ञादुर्बिद्रव्यमपि हि मे मनो युष्मद्विषये न शकोति वचन-
व्यतिक्रमव्यभिचारमाचरितुम्’ इति । परित्राट् तु गृहीते तस्मि-
न्परितुष्टः ‘स्वस्ति भवते । साधयामः’ इत्युक्त्वा निरयासीत् ।
नृपश्च प्रकृत्या वीररसानुरागी तेन कृपाणेनामन्यत करतलवर्तीनीं
मदिनीम् ।

अथ ब्रजत्सु दिवसेष्वेकदा भैरवाचार्यो राजानमुपहरे सोप-
ग्रहमवादीत्—‘तात, स्वार्थालसाः परोपकारदक्षाश्च प्रकृतयो भ-
वन्ति भव्यानाम् । भवादृशां चार्थिदर्शनं महोत्सवः प्रणयनमारा-
धनमर्थप्रहणमुपकारः । भूमिरसि सर्वलोकमनोरथानाम् । येनाभि-
धीयसे । श्रूयताम् । भगवतो महाकालद्वयनाम्नो महामत्रस्य कृ-
ष्णस्त्रगम्बरानुलेपेनाकल्पेन कल्पकथितेन महाइमशाने जपकोन्या-
कृतपूर्वसेवोऽस्मि । तस्य वेतालसाधनावसाना सिद्धिः । असहायै-
श्च सा दुरवापा । त्वं चालमसै कर्मणे । त्वयि च गृहीतभरे भ-
विष्यन्तपरे सहायास्यायः । एकः स एवास्माकं टीटिभनासा वा-
लमित्रं मस्करी यो भवन्तमुपतिष्ठते । द्वितीयः स पातालस्वामी ।
अपरो मच्छिष्य एव कर्णतालनामा द्राविडः । यदि साधु मन्यसे
ततो नीयतामयं दिङ्नागहस्तदीर्घो गृहीताद्वाहासो निशामेकामेकदि-
ञ्जुखार्गलतां बाहुः ।’ इति कृतवचसि च तस्मिन्नन्धकारं प्रविष्ट
इव दृष्टप्रकाशः प्राप्नोपकारावकाशः प्रमुदितेनान्तरात्मना नरेन्द्रः
समभाषत—‘भगवन्, परमनुगृहीतोऽस्म्यनेन शिष्यजनसामा-
न्येन निदेशेन कृतपरिग्रहसिवात्मानमवैमि’ इति । ननन्द च तेन

साधयामः स्वकर्मसिद्धिं विद्ध्मः । मङ्गललब्धच्छाम इति नोक्तम् ।

उपहरे प्रच्छन्ने । सोपग्रहं साभ्यर्थनम् । प्रणयन याचनम् । मनोरथाना-
मिति । रथाश्च भूमौ वहन्ति । आकल्पेन वेशेन । इतिकर्तव्यताकलापोपदेशको
प्रश्नः कल्पः । अल फर्यासः । उपतिष्ठत इति संगतिकरणे तद् । परिग्रहण-
स्वीकारः ।

नरेन्द्रव्याहृतेन भैरवाचार्यः । चकार च संकेतम्—‘अस्यामेवागा-
मिन्यामसितपक्षचतुर्दशीक्षपायामियतां वेलायाममुष्मिन्महाइम-
शानसमीपभाजि शून्यायतने शब्दद्वितीयेनायुष्मता द्रष्टव्या व-
यम्’ इति ।

अथातिक्रान्तेष्वहसु प्राप्तायां च तस्यामेव कृष्णचतुर्दश्यां ईवे-
न विधिना दीक्षितः क्षितिपो नियमवानभूत । कृताधिवासं च सं-
पादितगन्धधूपमाल्यादिपूजं खड्डमट्टहासमकरोत् । ततः परिणते
दिवसे केनापि कर्मसाधनाय कृतरुधिरबलिविधानास्त्रिव लोहिता-
यमानासु दिक्षु, रुधिरबलिलम्पटासु च वेतालजिह्वास्त्रिव लम्बमा-
नासु च रविदीधितिषु, नरेन्द्रानुरागेण गृहीतापरदिशि स्वयमिव
दिक्षपालतां चिकीर्षति सवितरि, यातुधानीष्विव वर्धमानासु तरु-
च्छायासु, पातालवासिषु विनाय दानवेष्विवोत्तिष्ठत्सु तसोमण्डलेषु,
नभसि पुञ्जीभवति, रौद्रं कर्म दिव्यक्षमाण इव नक्षत्रगणे, विगा-
दायां शर्वर्याम्, सुप्रजननिःशब्दस्तिमिते निशीथे, राजा सान्तःपुरं
परिजनं वज्जयित्वा वामकरस्फुरत्सर्दक्षिणकरेणोत्थात खड्डमट्ट-
हासमादाय विसर्पता च खड्डप्रभापटलेन नीलांशुकपटेनेव दर्शन-
भयादवगुणितनिखिलगात्रयष्ट्रिरनादिश्याप्यनुगम्यमानो राजल-
म्ब्या पृष्ठतः परिमललभ्रमधुकरवेणियाजेन केशेष्विव कर्मसिद्धि-
माकर्षन्नेकाकी नगरान्निरगात् । अगाच तमुदेशम् ।

अथ प्रत्युज्जग्मुस्ते त्रयो द्रौणिकृतवर्माण इव सौमिके संन-
द्वाः स्नाताः स्त्रियो गृहीतविकटवेशाः, कुसुमशेखरसंचारिभिः
क्रियमाणमत्रशिखाबन्धा इव गुञ्जद्विः षट्चरणैरुषीषपट्टकांलला-
टमध्यघटितविकटस्तिकायन्थीन्महामुद्रावन्धानिव धारयन्तः,
मूर्धभिरेकश्रवणविवरविततविमलदन्तपत्रप्रभालोकलेपधवलितक-

दीक्षितः कृतनियमः । अधिवासो नियमदिवसादाद्येऽहनि । यथाशास्त्रं विधिना
मन्त्रन्यासादिः । पर्वपूजेति यावत् । तत इत्यादौ ततोऽस्मिन्सति । राजा नग-
रान्निरगादिति संबन्धः । यातुधानीषु राक्षसीषु । पुञ्जीभवतीति । कृष्ण-
रात्र्यां नक्षत्रगतपुञ्जीभावो लक्ष्यते । दिव्यवोऽपीतस्ततः पुञ्जीभवन्ति । विगा-
दायां घनायाम् । निशीथेऽवरात्रे । नीलेत्यादि सहोपमेयम् ।

सुसेषु मध्यं सौमिकम् । धृष्टशुन्नाधिष्ठाताक्षौहिणीविनाशाय दुर्योधनग्रेरितदि-
वार्जुनाविष्टानां न किञ्चिदेषां शक्यमिति रात्राववस्कन्दमयच्छन्निति वार्ता ।

योल्लमुखैरापिवन्त इव निशाचरापचयचिकीर्षया शार्वरमन्धकार-
मितरकर्णवलस्त्रिनां रत्नकुण्डलानामच्छाच्छया रुचा गोरोचनयेव
मन्त्रपरिजपया समालध्या:, स्वप्रतिविस्वगर्भान्कर्मसिद्धये दत्तपुरु
योपहारानिवोद्धासयन्तः:, निशितान्निखिंशान्निखिंशांशुसंतानसीम-
न्तितमिश्रामात्मीयात्मीयदिग्भागसंरक्षणाय त्रिधेव त्रियामां पा-
टयन्तः:, सार्धचन्द्रैः कलाधौतबुद्धुदावलितरलतारागैर्निशाया इव
पहुषासिधारानिकृत्तैः खण्डैर्गृहीतैश्वर्मफलकैरकाण्डशर्वरीमपरां ध-
टयन्तः:, काञ्चनशुद्धलाकलापनियमितनिविडनिष्पवाण्यः, बद्धा-
सिधेनवः, टीटिभकर्णतालपातालस्वामिनो निवेदितवन्तश्चात्मानम् ।

अवनिपतिस्तु—‘कोऽत्र कः इति त्रीनपृच्छत् । आच्चक्षिरे च
स्वं स्वं नाम त्रयोऽपि ते । तैरेव चानुगम्यमानो जगाम तां बलिदी-
पालोकजर्जरितगुग्गुलधूमगृह्यमाणदिग्भावतया विक्षिप्यमाण-
रक्षासर्पाधृदग्धान्धकारपलायमाननिशामिव समुपकल्पितसर्वोप-
करणां त्विःशब्दां च गम्भीरां च भीषणां च साधनभूमिम् ।

तस्यां च कुमुदधूलिधवलेन भस्मना लिखितस्य महतो मण्डल-
स्य मध्ये स्थितं दीप्तरतेजःप्रसरम्, पृथुपरिवेशपरिक्षिपमिव श-
रत्सवितारम्, मध्यमानक्षीरोदावर्तवर्तिनमिव मन्दरम्, रक्तचन्द-
नानुलेपिनो रक्तस्त्रगम्बराभरणसोत्तानशयस्य शवस्त्रोरस्तुपविश्य-
जातजातवेदसि सुखकुहरे प्रारघ्याग्निकार्यम्, कृष्णोष्णीषम्, कृ-
संनदः सकवचः । उक्तं च—‘संनदो वर्मितः सज्जो दंसितो व्यूढकड़ः’ । अप-
चयो हानिः । गोरोचनयेवेति सहोपमेयम् । उल्लासयन्तश्चालयन्तः । सार्धच-
न्द्रैरिति । निशायां खड्डेषु चन्द्रखण्डस्य संभाव्यमानलादेवमुक्तम् । न तु वस्तु-
वृत्तेन । कृष्णचतुर्दशीक्षपायां चन्द्रः संभवतीति । कलधौतं हेमरौप्यं वा । उद्धुरा-
वलिर्बिन्दुपद्धिः । चर्मफलकैः स्फटैः । एकस्या वर्तमानलादाह—अपरा-
मिति । निष्पवाणि नवं वस्त्रम् । उक्तं च—‘अनाहतं निष्पवाणि तत्रकं च
नवाम्यने’ । असिधेनुः कृपाणम् ।

कोऽत्र क इति वाक्यैकदेशोऽयम् । अत्र कः कः स्थित इत्यर्थः । बलोल्या-
दिमाधर्दग्धलसंभावनम् । अर्धदग्धस्य पलायनसुचितम् । न च बहुदग्धस्य ।
पलायं दिग्भागानगृह्णाति । सर्षपो गौरसिद्धार्थः ।

तस्यां चेलादौ भैरवाचार्यमपश्यदिति संबन्धः । पृथुपरिवेशेत्यादिना भीष-
णीषत्वसुक्तम् । परिवेशः परिधिः । परिक्षिप्तं परिवक्तिम् । शरदि सविता दीप-

षणाङ्गरागम्, कृष्णप्रतिसरम्, कृष्णवाससम्, कृष्णतिलाहुतिनि-
भेन विद्याधरत्वरूपण्या मानुषनिर्माणकारणकालुष्यपरमाणुनिव-
श्वयमुपनयन्तम्, आहुतिदानपर्यस्ताभिः प्रेतमुखस्पर्शदूषितम्, प्रक्षा-
लयन्तमिवाशुशुक्षणि करनखदीधितिभिर्धूमालोहितेन चक्षुषा अ-
तजाहुतिमिव हुतभुजि पातयन्तम्, ईषद्विवृताधरपुटप्रकटितसि-
तदशनशिखरेण दृश्यमानमूर्तमत्राक्षरपङ्किनेव मुखेन किमपि ज-
पन्तम्, होमश्रमस्वेदसलिलप्रतिविम्बिताभिरासन्दीपिकाभिर्दहन्त-
मिव सिद्धये सर्वावयवान्, अंसावलम्बिना बहुगुणेन विद्याराजे-
नेव ब्रह्मसूत्रेण परिगृहीतं भैरवाचार्यमपश्यत् । उपसूत्य चाकरो-
न्नमस्कारम् । अभिनन्दितश्च तेन स्वव्यापारमन्वतिष्ठत् ।

अत्रान्तरे पातालस्थामी शातक्रतवीमाशामङ्गीचकार । कर्णता-
लः कौबेरीम् । परित्राट् प्राचेतसीम् । राजा तु त्रैशङ्कवेन ज्योति-
षाङ्कितां ककुभमलंकृतवान् ।

एवं चावस्थितेषु दिक्पालेषु दिक्पालभुजपञ्चरप्रतिष्ठे विस्त्रब्धं
कर्म साधयति भैरवं भैरवाचार्येऽतिचिरं कृतकोलाहलेषु निष्फलप्रथ-
ब्रेषु प्रत्यूहकारिषु शान्तेषु कौणपेषु गलत्यर्थरात्रसमये मण्डलस्य ना-
तिदीयस्युत्तरेणाक्षमात्रलयमहावराहदंश्राविवरमिव दर्शयन्ती क्षि-
तिरदीर्घत । सहसैव च तस्माद्विवरादाशावारणोत्क्षिप्त इवालानलोह-
तरतेजःप्रसरो भवतीति शरद्वर्णम् । जात उत्पन्नः, न तूत्क्षिप्तः । प्रतिसरो
हृतसूत्रम् । दिक्षु काण्डसूत्रप्रतिबन्ध इति । अन्या तिलानां कृष्णत्वात्परमा-
शूनामपि कालुष्यकथनम् । क्षतज्जेति । प्रस्तावनानुग्रहेन रक्ताहुतिः संभा-
व्यते । जपवशादीषद्वित्याशुक्तम् । ईषद्विवृतत्वादेव शिखरग्रहणम् । प्रतिविम्बा-
दानोपपादनार्थमासन्नपदम् । गुणास्तन्त्रः, गुणं गुणः । पौनःपुन्यमावर्तनं च ।
उत्कर्षं वा गुणाः । विद्याराजो मत्रविशेषः ।

शातक्रतवीं पूर्वाम् । अङ्गीचकारेखनेन सर्वेषां सरचिपरिगृहीतत्वसुक्तम् ।
कौबेरीमुत्तराम् । प्राचेतसीं पर्विसाम् । त्रिशङ्करिक्षिवाकुवेश्यः शापाच्छण्डालतां
प्रासो यज्ञेन स्वर्गमारुष्टुर्धर्षपद्ये देवैविवारितो दक्षिणस्यां दिश्युदेति । तेन
त्रैशङ्कवेन ज्योतिषाङ्कितां ककुभं दिशं दक्षिणाम् । दक्षिणसामिल्युक्तेऽनिष्ट्री-
तिरिति त्रैशङ्कवेनेत्युक्तम् ।

विस्त्रब्धमिति । एतदर्थमेव राजादीनां परिग्रहः । प्रत्यूहो विश्वः । कौण-
पेषु राक्षसेषु । सहस्रेतादौ कुवल्यस्यामलः पुरुष उज्जगामेति संबन्धः । लोह-

स्तम्भः, महावराहपीवरस्कन्धपीठो नरकासुर इव भुवो गर्भाद्वृद्धूतः, ब्रलिदानव इव भित्त्वोत्थितः पातालम्, इन्द्रनीलप्रासाद इवोपरिज्ज-
लितरत्नप्रदीपः, स्निग्धनीलघननिविडकुटिलकुन्तलकान्तमौलिरु-
न्मीलन्मालतीमुण्डमालः, गद्गदतया स्वरस्य स्वभावपाठलतया च
चक्षुषः क्षीव इव यौवनमदेन वलगद्वलदामकः, करसंपुटमृदितया
मृदा दिङ्गागकुम्भाभावंसकूटौ पुनः पुनः पद्मयन्सान्द्रचन्दनकर्द-
मदचैरव्यवस्थास्थासैरतिसितजलधरशकलशारित इव शारदाका-
शैकदेशः, केतकीर्गर्भपत्रपाण्डुरस्य चण्डातकस्योपरि क्षामतरीकृत-
कुक्षिः, कक्ष्यावबन्धं विधाय विलासविक्षिप्तेन धवलव्यायामफाली-
पटान्तेन धरणितलगेन धार्यमाण इव पृष्ठतः शेषेण स्थिरस्थूलोच-
दण्डः, भूमिभङ्गमयेनेव मन्थराणि स्थापयन्पदानि निर्भर्गर्वगुरु
कथमपि शैलसिंव गात्रमुद्भवन्दर्पेण मुहुर्मुहुरुरसि द्विगुणिते दोष्णि
वामे तिर्थगुक्षिप्ते च दक्षिणे जड्वाकाण्डे कुण्डलिते चण्डस्कोटन-
टांकारैः कर्मविनिर्धारातानिव पातयन्नेकेन्द्रियविकलमिव जीवलो-
के कुर्वन्कुवलयश्यामलः पुरुष उज्जगाम । जगाद च विहस नरासि-
हनादनिर्घोषधोरया भारत्या—‘भो विद्याधरीशद्वाकामुक किमयं
विद्यावलेपः सहायमदो वा यदस्मै जनायाविधाय बलि बालिश इव
सिद्धिमभिलवसि । का ते दुर्वृद्धिरियम् । एतावता कालेन क्षेत्रा-
विपतिरस्य मञ्चाशैव लब्धव्यपदेशस्य देशस्य नागतस्ते श्रोत्रोपकण्ठं
श्रीकण्ठनामा नागोऽहम् । अनिच्छति मयि का शक्तिर्ग्रहणस्यापि
गन्तुं गगने । भूनाथोऽप्ययमनाथस्तपस्ती यस्त्वाहशैः शैवाप-
सदैरुपकरणीक्रियते । सहस्रेदार्णीं सहामुना दुर्नरेन्द्रेण दुर्नयस्य
स्तम्भ इति । लोहशच्चदेन सारता कृष्णता चोक्ता । गर्भान्मध्यात्, उदराच्च ।
वना निविडः । निविडकुटिला अतिकुविता: । कुन्तलाः केशाः । मौलिश्वूडा,
किरीटं च । उक्तं च—‘चूडा किरीटं केशाश्च संहता मौलयस्त्रयः’ । स्थासैक्ष-
न्द्रैकः । फाली कक्ष्यावन्धः । शेषेणेति । शेषो धवलः, धरणितलगतश्च ।
पटान्तेनापि विशेषेणावतिष्ठते । आस्फोटनं बाह्यादिशब्दाः । एकेन्द्रियम् । अर्था-
च्छ्रोत्रम् । निर्घोषो दिक्षु व्याप्तिः । अत्र विद्याधरीत्यादि हेषणार्थमामच्छयम् ।
श्रद्धाग्रहणं फलाभावप्रतिपादनाय । अस्मायित्यादि सर्वगम्भेयमुक्तिः ।
बालिशौ मूर्त्यः । अभिलष्यसीति फलाभावसूचनपदम् । अपसदोऽवमः । दुर्नरेन्द्रेण

फलम्' इत्यभिधाय च निष्ठुरैः प्रकोष्ठप्रहौरैस्तीनपि टीटिभप्रभृती-
नभिमुखं प्रधावितान्सशरीरावरणकृपाणातपातयत् ।

अथापूर्वाधिक्षेपश्वरणादशश्वब्रणैरप्यमषेद्वच्छलेनानेकसमर-
पीतमसिधाराजलमिव वमद्विरवयवैरपि रोमाच्चनिभेन मुक्तशर-
शतशस्यनिकरभरलघुमिवात्मानं रणाय कुर्वद्विरट्टहासेनापि प्रति-
विस्मिततारागणेन स्पष्टदृष्टवलदन्तमालमवज्ञया हसतेव कथ्य-
मानसस्त्वावष्टम्भः परिकरवन्धविभ्रमभ्रमितकरनखकिरणचक्रवा-
लेन व्यपगमनाशङ्कया नागदमनमत्रमण्डलवन्धेनेव रूप्यनदश
दिशो नरनाथः सावज्ञमवादीत—‘अरे काकोदर काक, मयि स्थिते
राजहंसे न जिहेषि बलि याचितुम् । अमीभिः किं वा परुष-
भाषितैः । मुजे वीर्यं निवसति, न वाचि । प्रतिपद्यस्व शख्म् ।
अयं न भवसि । अगृहीतहेतिष्वशिक्षितो मे मुजः प्रहर्तुम्’ इति ।
नागस्तु—‘अनादृततरमेहि । किं शख्येण । मुजाभ्यामेव भनजिम भ-
वतो दर्पम्’ इत्यभिधायास्फोटयामास । नरपतिरपि निरायुधसायु-
धेन युधि लज्जमानो जेतुमुत्स्वज्य सचर्मफलकमट्टहासमसिमधोरु-
कस्योपरि वबन्ध वाहुयुद्धाय कक्ष्याम् । युयुधाते च निर्दयास्फोटन-
स्फुटितभुजरुधिरशीकरसिच्यमानौ शिलास्तम्भैरिव पतद्विर्वाहुदण्डैः
शब्दमयमिव कुर्वाणौ भुवनं तौ । न चिराच्च पातयामास
भूतले भुजंगं भूपतिः । जग्राह च केशेषु । उच्चखान च शिरश्छेत्तु-
मट्टहासम् । अपश्यच्च वैकक्षकमालान्तरेणास्य यज्ञोपवीतम् । उपसं-
हृतशश्वव्यापारश्चावादीत—‘दुर्विनीत, अस्ति ते दुर्नयनिर्वाहबी-
जमिदम् । यतो विश्रव्यमेवाचरसि चापलानि’ इत्युक्त्वोत्सर्जे
तम् । अनन्तरं च सहसैवातिबहुलां ज्योत्स्नां ददर्श । शरदि चिक-
कुराशा । दुर्नरेन्द्रो मत्रतञ्चानभिज्ञः । सशरीरेत्यादि । न तु नरेन्द्र-
वदशश्वान् ।

अथेत्यादौ नरनाथः सावज्ञमवादीदिति संबन्धः । कथ्यमानेत्यादि । अश-
ब्दव्रणैश्चावयवैवैचाद्वासेन च । मण्डलं गारुडशश्वप्रसिद्धमैन्द्रादिकम् । काकोदरः
सर्पैः । काकेति निन्दयाम् । काकस्य च बलियाचनमुक्तम् । राजहंसो नुपवरः,
हंसमेदश्च । हेतिरायुधम् । आस्फोटयामास वाहौ करघातमकार्षीत् । असिमिति
प्रशंसार्थः सामान्यपदप्रयोग इति रुद्रः । वैकक्षकमालान्तरितवेन पूर्वमदर्शनं
यज्ञोपवीतस्याम् ।

सतां कमलवनानामिव च ग्राणावलेपिनमामोदमजिग्रहत् । ज्ञाटिति
च नूपुरशब्दमशृणोत् । व्यापारायमास च शब्दानुसारेण हष्टिम् ।

अथ करतलस्थितस्याहृष्टासस्य मध्ये तडितमिव नीलजलधरो-
दरे स्फुरन्ती प्रभया पिबन्तीमिव त्रियामाम्, तामरसहस्राम,
कोमलाङ्गुलिरागराजिजालकानि च चरणलग्नानि वेलावालविहु-
मलतावनानीवाकर्षन्तीम्, करपङ्गजसंकोचाशङ्क्या शशाङ्कमण्डल-
मिव खण्डशः कृतं निर्मलचरणनखनिवहनिभेन विभ्रतीम्, गु-
ल्फावलम्बिन्नूपुरपुटतया स्थितनिविडकटकावलिबन्धनादिव परि-
भ्रश्यागताम् । बहुविधकुसुमशकुनिशतशोभितात्पवनचलिततनुतर-
ज्ञादतिस्वच्छादशुकादुदधिसलिलादिवोत्तरन्तीम्, उदविजन्मप्रेमणा
त्रिवलिच्छलेन त्रिपद्यगयेव परिष्वरमध्याम्, अत्युन्नतस्तनमण्ड-
लाम्, दश्यमानदिङ्गागकुम्भामिव ककुभम्, मदलम्बैरावतकरञ्जी-
करनिकरमिव शरत्तारागणतारं हारमुरसां दधानाम्, धवलचा-
मरैरिव च मन्दमन्दनिःश्वासदोलायितैहारकिरणैरूपवीज्यमानाम्,
स्वभावलोहितेन मदान्धगन्धेभकुम्भास्फालनसंक्रान्तसिन्दूरेणेव क-
रद्वयेन द्योतमानाम्, हरशिखण्डेन्दुद्वितीयखण्डेनेव कुण्डलीकृतेन
ज्योत्स्नामुच्चा दन्तपत्रेण विभ्राजमानाम्, कौस्तुभगमस्तिस्तावकेने-
व च श्रवणलभेनाशोककिसलयेनालंकृताम्, महता मातङ्गमद-
मयेन तिलकेनादश्यच्छत्रच्छायामण्डलेनेवाविरहितललाटाम्, आ-
पादतलादासीमन्ताच्च चन्द्रातपथवलेन चन्द्रनेनादिराजयशसेव ध-
वलीकृताम्, धरणितलचुम्बिनीभिः कण्ठकुसुममालाभिः सरिद्वि-
रिव सागराधिष्ठाभिरधिष्ठिताम्, मृणालकोमलैरवयैः कमलसं-
भवत्वमनक्षरमाचक्षणां ख्ययमपश्यत् । असंभ्रान्तश्च पप्रच्छ—
‘भद्रे, कासि । किमर्थं वा दर्शनपथमागतासि’ इति । सा तु श्री-
जनविहृद्देनावष्टम्भेनाभिभवन्तीवाभाषत तम्—‘वीर, विद्धि मां

अथेत्यादावहृष्टासस्य मध्ये स्फुरन्ती ख्ययमपश्यदिति संबन्धः । तामरसं
पद्मम् । बहुविधेति । प्रकृते कुसुमानि शकुनयश्च सूत्रमयानि । तरङ्गा झुष्टि-
दानक्षता भज्ञयः, वीचयश्च । अतिलच्छवमंशुकस्योदधिसलिलेन । उत्तरन्ती-
मिति । अंशुकाच्छादितयोदच्चन्त्या उत्तरणमिवांशुकाळक्षयत इति । वर्ण्यमि-
त्रयेण त्रिपद्येति नाम । मदे दाने लमः सक्तः । समद इत्यर्थः । श्रीहस्तिष्ठेन

नारायणोरः स्थलीलीलाविहारहरिणीम्, पृथुभरतभगीरथादिराजवं-
शपताकाम्, सुभट्टुभुजयस्तम्भविलासशालभजिकाम्, रणक्षधिर-
तरङ्गिणीतरङ्गक्रीडादेहदुर्लितराजहंसीम्, सितनृपच्छत्रष्ठण्ड-
शिखण्डिनीम्, अतिनिशितशङ्खधारावनध्रमणविभ्रमसिंहीम्, अ-
सिधाराजलकमलिनी श्रियम् । अपहृतास्मि तवामुना शौर्यरसेन ।
याचस्व । ददामि ते वरमभिलधितम्' इति ।

वीरणां त्वपुनरुक्ताः परोपकाराः । यतो राजा तां ग्रणम्य स्वा-
र्थविमुखो मैरवाचार्यस्य सिद्धिं यथाचे । लक्ष्मीस्तु देवी प्रीततर-
हृदया विस्तीर्यमाणेन चक्षुषा क्षीरोदेनेवोपरि पर्यस्तेनाभिपिञ्चन्ती
भूपालम् 'एवमस्तु' इवत्रीत् । अवादीच्च पुनः—'अनेन सन्त्वो-
त्कर्षेण भगवच्छिवभट्टारकभत्तया चासाधारणया भवान्भुवि सूर्या-
चन्द्रमसोस्तुतीय इवाविच्छिन्नस्य प्रतिदिनमुपचीयमानवृद्धेः शुचि-
सुभगसत्यत्यागधैर्यशौण्डपुरुषप्रकाण्डप्रायस्य महतो राजवंशस्य क-
र्ता भविष्यति । यस्मिन्नुत्पत्स्यते सर्वद्वीपानां भोक्ता हरिश्चन्द्र
इव हषेनामा चक्रवर्ती विभुवनविजिगीषुर्द्वितीयो मांधातेव य-
स्यायं करः स्वयमेव कमलमपहाय ग्रहीष्यति चामरम्' इति
वचसोऽन्ते तिरोबभूव ।

भूमिपालस्तु तदाकर्ण्य हृदयेनातिमालमग्रीयत । मैरवाचार्यो-
ऽपि तस्या देव्यासेन वचसा कर्मणा च सम्यगुपपादितेन सद्य
एव कुन्तली किरीटी कुण्डली हारी केशुरी मेखली मुद्री खड्डी
च भूत्वावाप विद्याधरत्वम् । प्रोवाच च—'राजन्, अदूरव्या-
पिनः फलगुच्छेतसामलसानां मनोरथाः । सतां तु भुवि विस्तार-
यातीति मदान्धेत्याद्युक्तम् । हस्तिवाहित्वालक्ष्म्या एवमुक्तम् । धरणितलचुम्बि-
नीभिमालाभिः, सरिद्विश्च । हरिणीभिति । हरिणी किल स्यात्या लीलया विह-
रति । वंशोऽन्वयेऽथ वंशे वेणौ पताकेतिक्षप्यते । सुभट्टेव्यादि विशेषणेन वीरा-
चुरगिलमस्या दर्शितम् । स्तम्भे च शालभजिकोत्कीर्णपुत्रिका क्रियते । षष्ठो
वनम्, तत्र शिखण्डिनी मयूरी ।

अपुनरुक्ता भूयो भूयः क्रियमाणापि चेत्यर्थः । परोपकारकरणपरत्वेन प्रीतत्वम् ।
अभिषिञ्चन्तीति । अभिषेको राजा उचितः । शौष्ठः प्रसक्तः । प्रकाण्डशब्दः
प्रशंसावाची । द्वितीयः सर्वावान् ।

वद्यः स्वभावेनैवोपकृतयः । स्वप्रेऽप्यसंभावितां दातुमिमां दक्षिणां
क्षमां कोऽन्यो भवन्तमपहाय । संपत्कणिकामपि प्राप्य तुलेव
लघुप्रकृतिरुत्तमिमायाति । त्वदीर्थैर्गुणरूपकरणीकृतस्य त्वत्त एव
च लब्धात्मलाभस्य निर्लज्जतेयमस्य मूढहृदयस्य । तदिच्छामि
यैत केनचित्कार्यलबोपपादनोपयोगेन स्मरयितुभात्मानम्' इति ।
प्रत्युपकारदुष्ट्रवेशास्तु भवन्ति धीराणां हृदयावष्टस्माः । यतस्मि
राजा 'भवत्सिद्ध्यैव परिसमाप्तकृत्योऽसि । साधयतु मान्यो
यथासमीहितं स्थानम्' इति प्रत्याचचक्षे ।

तथोक्तश्च भूमुजा जिगमिषुः सुहृदं समालिङ्ग्य टीटिभादी-
कुबलयवनेनेवावश्यायशीकरस्माविणा साक्षेण चक्षुषा वीक्ष्माणः
क्षितिपर्ति पुनरुवाच—'तात, ब्रवीमि यामीति न स्तेहसद्वशम् ।
त्वदीयाः ग्राणा इति पुनरुक्तम् । गृह्णतामिदं शरीरकमिति व-
तिरेकेणार्थकरणम् । तिलशः क्रीता वयमिति नोपकारानुरूपम् ।
बान्धवोऽसीति दूरीकरणमिव । त्वयि स्थितं हृदयमित्यप्रत्यक्षम् ।
त्वद्विरहकारिणी कारणेयं न सिद्धिरित्यश्रद्धेयम् । निष्कारणस्ववो-
पकार इत्यनुवादः । स्मर्तव्या वयमित्याज्ञा । सर्वथा कृतम्बालापे-
ष्वसञ्जनकथासु च चेतसि कर्तव्योऽयं स्वार्थनिष्ठुरो जनः' इत्य-
मिधाय वेगच्छिन्नहरोच्छलितमुक्ताफलनिकरताडिततारागणं गग-
नतलमुत्पपात । ययौ च सीमन्तितप्रह्प्रामः सिद्ध्युचितं धाम ।
श्रीकण्ठोऽपि—'राजन्, पराक्रमक्रीतः कर्तव्येषु नियोगेनानुग्राहो
प्राहितविनयोऽयं जनः' इत्यमिधाय राजानुमोदितस्तदेव भूयो
भूविवरं विवेश ।

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् । हारो मुक्ताहारः । केयूरमङ्गदम्, दोर्भूषा । फलवसारम् ।
प्रसाचचक्षे पर्यहर्षात् ।

यामीत्यादिककोक्त्या चेतःस्थितं सर्वं व्याहरति । न स्तेहसद्वशमिति ।
स्तेहानुरूपनिषेधेन स्तेह इव सुतरामाविष्कृत एव । उक्तं हि—'प्रतिषेध इवेष्टस्य
यद्विशेषाभिधित्यया । आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा ॥' इति एवं
त्वदीया: ग्राणा इत्यादौ । व्यतिरेकः पृथग्भागः । आत्रां किलैक एवार्थः । तिलश
इति । यादान्किलायमुपकारो बहुगुणस्तावन्तो नावयवास्तिलशो विमागेनास्मा-
कम् । कारणा यातना । सीमन्तितो द्विधाकृतः । ग्रामः समूहः ।

नरपतिस्तु क्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां प्रवातुमारब्धे, प्रबुध्यमानक-
मलिनीनिःश्वाससुरभौ, वनदेवताकुचांशुकापहरणपरिहासस्वेदिनी-
व सावश्यायशीकरे, परिमलाकृष्टमधुकृति कुमुदनिद्रावाहिनि, नि-
शापरिणतिजडे, तुषारलेशिनि वनानिले, विरहविधुरचक्रवाकचक्र-
निःश्वसितसंतापितायामिवापरजलनिधिमवतरन्त्यां विद्यामायां सा-
क्षादागतलक्ष्मीविलोकनकुत्तुहलिनीष्विव समुन्मीलन्तीषु नलिनीपू-
निद्रपक्षिणि, क्षरति कुसुमविसरमिव तुहिनकणनिकरं मृदुपवनला-
सितलते कानने, कमललक्ष्मीप्रबोधमङ्गलशङ्केष्विव रसत्स्वन्तर्बद्ध-
ध्वनन्मधुकरेषु मुकुलायमानेषु कुमुदेष्पूजिहानरविरथवाजिविसृ-
ष्टैः प्रोथपवनैः प्रोत्सार्यमाणास्त्विव वारुण्यां ककुभि, पुञ्जीभव-
न्तीषु इयामालताकलिकासु तारकासु, मन्दरशिखराश्रियिणि मन्दा-
निललुलितकल्पलतावनकुसुमधूलिष्विच्छुरित इव धूसरीभवति सम-
र्पिमण्डले, सुरवारणाङ्कुश इव च्युते गलति तारामये मृगे वीनपि
टीटिभादीन्यृहीला नागयुद्धव्यतिकरमलीमसानि शुचिनि वनवा-
पीपयसि प्रक्षाल्याङ्गानि नगरं विवेश । अन्यस्मिन्नहिनि तेषामा-
त्मशरीरानन्तरस्त्रानभोजनाच्छादनादिना प्रीतिमकरोत् ।

कतिपयदिवसापगमे च परिब्राट् भूमुजा वार्यमणोऽपि वनं
ययौ । पातालस्वामिकर्णतालौ तु शौर्यानुरक्तौ तमेव सिषेवाते ।
संपादितमनोरथातिरिक्तविभवौ च सुभट्मण्डलमध्ये निष्कृष्टम-
ण्डलाग्रौ समरमुखेषु प्रथममुपयुज्यमानौ कथान्तरेषु चान्तरा-

वनेत्यादावस्मिन्नस्ति नरपतिनंगरं विवेशेति संबन्धः । क्षीणभूयिष्ठायां
बहुतरं क्षीणायाम् । तुषारस्य शीतलेशाः सन्ति । तत्र तस्मिन्नीषच्छीतले । सं-
तापितायामिवेति । संतापितश्च शीतलं स्थानमवतरति । कुसुमविसरमिवेति
समोपमा । लासिता नर्तिताः । उज्जिहान उद्रुच्छन् । द्यामा रात्रिः, सैव लता
त्रतिः । प्रियहुलितिका मकरिका । तारामयो मृगशीर्षस्तिरोऽङ्कुशाकारः ।
आत्मशरीरानन्तरं स्त्रानेति । आत्मशरीरमनन्तरं यस्य तादृशेन स्नानभो-
जनाच्छादनादिना । तेषु कृत्वा पश्चादात्मनः करोतीत्यर्थः ।

न्तरा समादिष्टौ विचिकाणि भैरवाचार्यचरितानि शैशववृत्तान्तांश्च-
कथयन्तौ तेनैव सार्वं जरामाजग्मतुरिति ।

इति श्रीवाणभङ्गते हर्षचरिते राजदर्शनं नाम
तृतीय उच्छ्वासः ।

शौर्यानुरक्ताविति न भोगलोलुभौ । अतिरिक्तोऽधिकः । मण्डलाग्रः खङ्गः ।
अन्तरान्तरा मध्येसम्बद्धे । कथयन्ताविति स्थिरप्रीतिसिद्धये ॥

इति श्रीशंकरकविरचिते हर्षचरितसंकेते तृतीय उच्छ्वासः ।

चतुर्थ उच्छ्वासः

योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्वते न करण्हम् ।

महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो मुवः ॥ १ ॥

सकलमहीभृत्कम्पकृदुत्पद्यत एक एव नृपवंशे ।

विपुलेऽपि पूथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ २ ॥

अथ तस्मात्पृष्ठभूतेर्द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोषो नाभिपद्म इव
पुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपुरःसरो रत्नसंचय इव रत्नाकरात्, गुरु-
बुधकविकलावत्तेजस्मिभूनन्दनप्रायो ग्रहगण इवोदयस्थानात्, म-
हाभारवाहनयोरयः सागर इव सगरप्रभावात्, दुर्जयबलसनाथो
हरिवंश इव शूराञ्जिर्जगाम राजवंशः । यस्माद्विनष्टधर्मधवलाः
प्रजासर्गा इव कृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तमुवनाः किरणा इव तेजो-
निधेः, विश्रहव्यापदिष्टुखा गिरय इव भूभृत्यभवात्, धरणिधार-

योगसिद्यादिना प्रसिद्धात्प्रत्युद्दत्तैलक्षण्यमुच्यते । भूपतीनां योगो युक्तिः ।
गूढप्रलयाहररसादनादिच्छब्देत्यथः, संबन्धश्च । करण्हो दण्डग्रहणम्, विवाहश्च ।
नाममात्रेणेति । नामैव तेषां श्रुत्वा भुवनं कम्पत इत्यथेः । अर्थशून्येन सकले-
नेल्यादिना भाविनी हृषोंत्पत्तिः सूचिता ॥ १ ॥

महीशुद्धिरपि कम्पो वेपथुः, चलनं च । पूथुरादिराजः, विस्तीर्णश्च । प्रतिमा
सादृश्यम्, दन्तकोशश्च । दन्त इत्येति । दन्तोऽप्येको गणाधिपस्य मुखे, समू-
हाधिपत्यप्रदाने च ॥ २ ॥

अथेत्यादौ राजवंशो निर्जगमेति संबन्धः । द्विजवरा विप्रोत्तमाः । ब्रह्मा च
द्विजोत्तमः । कोषो गजः, कर्णिका च । पुण्डरीकेक्षणः कमललोचनः, विष्णुश्च ।
लक्ष्मीः पुरःसरा यस्य लक्ष्मीपुरःसरः । ‘जातौ जातौ यदुक्तुष्टं तदत्त्वमभिवीयते’ ।
मणयश्च रत्नानि । गुरव उपेष्ठारः । बुधाः पण्डिताः । कवयः काव्यकृतः ।
कलावन्तो गीतादिशः । तेजस्विनः शूराः । भूनन्दनाः राजानः । इतरत्र गुरुवृह-
स्तिः । उदयः प्रभावोऽपि । महाभारो भूपालनरूपो विजयरूपो वा । तस्य निर्वहने
योगयः । सगरवत्प्रभावो यस्य तस्माद्राह्मः, सगराणां च यः प्रभावस्तस्मात् । ‘प्रभ-
मात्’ इति पाठे सगरवत्प्रकृष्टो भव उत्पत्तिर्यस्य तस्मात्, अन्यत्र सगरस्य यः प्र-
भवस्तस्मादिति व्याख्या । दुर्जयो दुरभिमवः । बलं प्राणाः सैन्यं वा । तेन युक्तः ।
ततः कर्मधारयः । अन्यत्र दुर्जयो जितो विष्णुः, बलो हलधरः, ताम्यां सनाथः । शु-
राद्विकान्तात्, शूरश्च यद्गूर्जां राजा तस्मात् । अविनष्टेन पूर्णेन । धवलाः शुक्राः ।
अविनष्टधर्मान्धवाङ्मान्तीति वा कृतमुखात्संस्कृतात्, कृतयुगादेश्च । प्रताप आतपः,

णक्षमा दिग्गजा इव ब्रह्मकरात्, उदधीन्पातुमुद्यता जलधरा इव
घनागमात्, इच्छाफलदायिनः कल्पतरव इव नन्दनात्, सर्वभूता-
श्रया विश्वरूपप्रकारा इव श्रीधरादजायन्त राजानः ।

तेषु चैव मुत्पद्यमानेषु क्रमेणोदपादि हूणहरिणके सरी सिन्धुरा-
जञ्चरो गुर्जरप्रजागरो गान्धाराधिपगन्धिपकूटपाकलो लाटपाट-
वपाटच्चरो मालवलक्ष्मीलतापरसुः प्रतापशील इति प्रथितापर-
नामा प्रभाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः । यो राज्याङ्गसङ्गीन्य-
भिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि । यः परकीयेनापि
कातरवल्लभेन रणमुखे तृणेनेव धृतेनालज्जत जीवितेन । यः कर-
धृतधौतासिप्रतिविन्वितेनात्मनाप्यदूयत समितिषु सहायेन
रिपूणां पुरः प्रधनेषु धनुषापि नमता । यो मानी मानसेनाखिद्यत ।
यश्चान्तर्गतापरिमितरिपुशल्यशङ्कुकीलितामिव निश्चलासुवाह रा-
जलक्ष्मीम् । यश्च सर्वासु दिक्षु समीकृततटावटविटपाटवीतरुणगु-
त्मवल्मीकिगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैः पृथुभिर्भृत्योपयोगाय व्यभजते-
व वसुधां बहुधा । यं चालवधयुद्धदोहदमात्मीयोऽपि सकलरिपुसमु-
त्सारकः परकीय इव तताप प्रतापः । यस्य च वहिमयो हृदये-
रिपुभयजनो वार्ता च । विग्रहो विरोधः, देहश्च । भूमृतांरजाम्, भूमृतप्रभवो ब्रह्मा
च । धारणं पालनम्, उद्धवनं च । ब्रह्म करोतीति ब्रह्मकरतस्मात् । सामानि
गायतो ब्रह्मणः करात्करिण उत्पन्ना इति वार्ता । पातुं रक्षितुम्, ग्रासीकर्तुं च ।
घन आगम उपदेशो यस्य, घनागमश्च वर्षांकालः । नन्दयतीति नन्दनः, देवोद्यानं
च सर्वेषां भूतानां प्राणिनामाश्रया आश्रयणीयाः, सर्वस्य वा भूतस्याश्रयाः, सर्वेषां
वा भूताः पारमार्थिका अत एवाश्रयणीयाः । श्रीधरो हरिरपि ।

हृणादयो जनपदभेदाः । प्रजागरो निद्राक्षयः । ‘खद मूत्रं पुरीषं च मज्जां चैव
मतङ्गजाः । यस्याग्राय विमाद्यन्ति तं विद्यादन्धहस्तिनम्॥’ कूटपाकलो हस्तिज्वरः ।
यतो हृणाद्युमूलकोऽत एव प्रथितापरनामा राजा । राज्याङ्गान्यमात्याद्याः । अभि-
षिच्यमानो राज्ये प्रतिष्ठाप्यमानो यस्याभितः सिद्ध्यते सोऽङ्गसङ्गीनि मलानि सुश्वति
कातरेति । तृण कातरैर्मुखे द्वियते । तृणेनेति सहोपमा । मुखे तृणधारणमनौचि-
त्यमेव पोषयति । धौतपदेन विम्बस्तोकारसामर्थ्यमुक्तम् । समिदिन्वनं सङ्ग्रामश्च ।
निश्चलामनपायिनीं समीकृतास्तटावटा यैर्विटपाटवीयुक्तस्त्रभिस्थथा तृणादिमित्र
महनैः । विटपाः शाखाः । अटवी समूहः । गुल्मा जालकानि । वल्मीकिः पिपी-
लक्ष्मीतो मृक्लटः दण्डश्वतुरङ्ग बलम् । तस्य यात्रापर्थमनमार्गैः । सीमास्थानीयै-

षु जलमयो लोचनपुटेषु मारुतमयो निःश्वसितेषु क्षमामयोऽङ्गेषु
आकाशमयः शून्यतायां पञ्चमहाभूतमयो मूर्ते इवादृश्यत निहत-
प्रतिसामन्तान्तःपुरेषु प्रतापः । यस्य चासन्नेषु भृत्यरक्षेषु प्रति-
विम्बितेव तुल्यरूपा समलक्ष्यत लक्ष्मीः । तथा च यस्य प्रतापा-
मिना भूतिः शौर्योष्मणा सिद्धिरसिधाराजलेन वंशवृद्धिः शस्त्रब्र-
णमुखैः पुरुषकारोक्तिर्वर्णुर्गुणकिञेन करगृहीतिरभवत् । यश्च वै-
रम्पायनं विग्रहमनुप्रहं समरागमं महोत्सवं शत्रुं निधिर्दर्शनम-
रिवाहुल्यमभ्युदयमाहवाहानं वरप्रदानमवस्कन्दपातं दिष्टवृद्धि-
शस्त्रप्रहारपतनं वसुधारारसमन्यत । यस्मिंश्च राजनि निरन्तरै-
र्घूपनिकरैरङ्गुरितमिव छतयुगेन, दिव्युस्त्रविसर्पिभिरव्यरघूमैः पला-
यितमिव कलिना, समुदैः सुरालयैरवतीर्णमिव स्वर्गेण, सुरालय-
शिखरोद्भूयमानैर्घवलध्वजैः पलवितमिव धर्मेण, वहिरुपरचितदि-
कटसभासवप्रपाग्रवंशमण्डपैः प्रसूतमिव ग्रामैः, काञ्चनमयस-
र्वोपकरणैर्विभवैर्विशीर्णमिव मेरुणा, द्विजदीयमानैररथकलशैः फ-
लितमिव भाग्यसंपदा ।

तस्य च जन्मान्तरेऽपि सती पार्वतीव शंकरस्य, गृहीतपरहृद-
या लक्ष्मीरिव लोकगुरोः, स्फुरत्तरलतारका रोहिणीव कलावतः;
सर्वजनजननी दुद्धिरिव प्रजापतेः, महाभूत्कुलोद्भूता गङ्गेव वा-
र्वभजत खण्डशो व्यलभत । भूशश्यादिवशेन पांसुभूतत्वात्काठिन्याच्च क्षमामयः
शून्यतायां तिशेषत्वे । आसन्नेच्चिति । आसन्नाजि प्रतिविम्बं गृह्णन्ति । भूतिः सं-
पत्, भस्म च । ऊप्मा चान्नदाहिका शक्तिः । सिद्धिः पाकोऽपि वंशो वेगुरपि । व्रणा-
नां मुखान्यप्राणि । गुणान्येव वा मुखान्याननानि । मुखैः किलोक्तिर्भवति । करगृही-
तिर्दण्डग्रहणम् । किणश्च व्यायामहस्त एव भवति । अज्ञातः शतुर्ज्ञमिगमाऽवस्क-
न्दः । दिष्टवृद्धिरानन्दवर्धनम् । धूमेनोत्पेक्षाकार्ण्यात् । सुधा भक्तोलम्, अमृतं च ।
सभा सदः । उक्तं च—‘समज्या परिषद्ग्रेष्ठीसभासमितिसंसदः । आस्थाने छीव-
मास्थानं छीनपुसकयोः सदः ॥’ सत्रं सदादानम् । ‘सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने
वनेऽपि च’ इत्युक्तम् । प्रपा यत्र तोयदानम् । प्रागवंशः पलीशाला । उक्तं च—
‘प्रागवंशः प्रागविगर्होहात्’ इति । वहिरुपपादिता विकटा: सभासत्रप्रपाग्रवंशरूपा
गैत्यैः ।

तस्येत्यादौ तस्य च महादेवी यशोवती नामाभूद्यास्य वक्षसि ललासेति संबन्धः ।
सती साध्वी, शोभना वा । जन्मान्तरे इश्यामाया संजैषा । शंकरस्येत्यादीनि महा-
मुनिशब्दान्तानि राङ्गि योज्यानि । गृहीतमार्चितम् । परहृदयं चेतः, वक्षश्च । लो-

हिनीनायकस्य, मानसानुवर्तनचतुरा हंसीव राजहंसस्य, सकल-
लोकार्चितचरणा लयीव धर्मस्य, दिवानिशममुक्तपार्श्वस्थितिररुन्ध-
तीव महासुनेः, हंसमयीव गतिषु, परपुष्टमयीवालापेषु, चक्रवाक-
मयीव पतिप्रेम्णि, प्रावृण्मयीव पयोधरोन्नतौ, मदिशमयीव वि-
लासेषु, निधिमयीवार्धसंचयेषु, बसुधारामयीव प्रसादेषु, कमलम-
यीव कोषसंग्रहेषु, कुमुममयीव फलदानेषु संध्यामयीव वन्द्यत्वे,
चन्द्रमयीव निरुष्मत्वे, दर्पणमयीव प्रतिप्राणिप्रहणेषु, सामुद्रम-
यीव परचित्तज्ञानेषु, परमात्ममयीव व्याप्तिषु, स्मृतिमयीव पु-
ण्यवृत्तिषु, मधुमयीव संभाषणेषु, अमृतमयीव वृष्यत्सु, वृष्टिम-
यीव भृत्येषु निर्वृतिमयीव सखीषु, वेतसमयीव गुरुषु, गोववृद्धि-
रिव विलासानाम्, प्रायश्चित्तशुद्धिरिव स्त्रीत्वस्य, आज्ञासिद्धिरिव
मकरध्वजस्य, व्युत्थानवृद्धिरिव रूपस्य, दिष्टवृद्धिरिव रतेः, मनोर-
थसिद्धिरिव रामणीयकस्य, दैवसंपत्तिरिव लावण्यस्य, वंशोत्पत्ति-
रिवानुरागस्य, वरप्राप्तिरिव कान्तेः, सर्गसमाप्तिरिव सौन्दर्यस्य,
आयतिरिव यौवनस्य, अनन्तवृष्टिरिव वैदग्ध्यस्य, अयशःप्रसृष्टि-
रिव लक्ष्म्याः, यशःपुष्टिरिव चारित्वस्य, हृदयतुष्टिरिव धर्मस्य,
सौभाग्यपरमाणुसृष्टिरिव प्रजापतेः, शमस्यापि शान्तिरिव, विन-
यस्यापि विनीतिरिव, आभिजात्यस्याप्यभिजातिरिव, संयमस्यापि
संयतिरिव, धैर्यस्यापि वृत्तिरिव, विभ्रमस्यापि विभ्रान्तिरिव यशो-

कगुरोहंरेत्र । तारका कनीनिका, नक्षत्राणि च तारकाः । जननी मात्रा, जन्य-
तेऽनयेति जननी च । भूमृद्धिरिपि । कुलं समूहोऽपि । वाहिनी सेना, नदी च ।
मानसं चेतः, सरथ । चरणो पादौ, कडादिशाखाश्च चरणाः । धर्मोऽस्ति वस्य स
धर्मः । अर्द्धादिलादन्त् । यद्वा साक्षादेव धर्मः । महासुनी राजर्षिः, वसिष्ठश्च ।
प्रावृद्ध वर्षा । पयोधरौ स्तनौ । मेघाश्च । पयोधराः बसुधरा धनवृष्टिः कोषो गजः,
कणिका च । ऊर्मा गर्वै, औज्यं च । प्राणिनि प्राणिनि प्रतिप्राणि सर्वेजन्तुवि-
षये प्रहणेष्वावर्जनेषु, प्रतिविम्बोत्पादनेषु च । सामुद्रं समुद्रकृतं शास्त्रम् । येनान्यस्त-
भावो ज्ञायते । परमात्मनि व्यासिः सर्वगतत्वमनुष्ठेयकार्यम्, ज्ञानं चान्यत्र । अमृतं
सुधा, तोयं च । वेतसमयीवेति नप्रलात् । प्रायश्चित्तशुद्धिरिति । स्त्रीत्वं
तयोर्ज्जवलितं पवित्रितं वेत्यर्थः । व्युथानं समापेश्वालनम् । आयतिः प्रतापः ।
असम्भवृष्टिरिवेति । यथा द्यनवृष्टिराश्वर्यहेतुः । तथा वैदग्ध्यं तस्यामाश्वर्यम् ।
शमस्यापीति । हि शमे कथाशान्तो भवति । शमं संप्राप्य लब्ध्यात्मलभो जा-

वती नाम महादेवी ग्राणानां प्रणयस्य विस्तम्भस्य धर्मस्य सुखस्य
च भूमिरभूत् । यास्य वक्षसि नरकजितो लक्ष्मीरिव ललास ।

निसर्गत एव च स नृपतिरादित्यभक्तो बभूव । प्रतिदिनमुद्ये
दिनकृतः स्नातः सितदुक्कूलधारी धवलकर्पटप्रावृतशिराः प्राञ्जुखः
क्षितौ जानुभ्यां स्थित्वा कुङ्गमपङ्कानुलिपे मण्डलके पवित्रपद्मारा-
गपात्रीनिहितेन स्वहृदयेनेव सूर्यानुरक्तेन रक्तकमलषण्डेनाचर्चा ददौ ।
अजपञ्च जप्त्वं सुचरितः प्रत्युषसि मध्यंदिने दिनान्ते चापत्यहतोः
प्राञ्चं प्रयतेन मनसा जञ्जपूको मन्त्रमादिलहृदयम् ।

भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां मनांसि । यतः ।
स राजा कदाचिद्विभासमये यद्यच्छया सितकरकरसितसुधाधव-
लस्य हर्म्यस्य पृष्ठे सुष्वाप । पाश्वे चास्य द्वितीयशयने देवी यशो-
वती शिश्ये । परिणतप्रायायां तु इयामायाम्, आसन्नप्रभातवेला-
विलुप्यमानलावण्ये, लिलम्बिषमाणे सीदत्तेजसि तारकेश्वरे, क-
राग्रस्पृष्टकुमुदिनीप्रमोदजन्मनि शशधरस्वेद् इव गलत्यतिशीत-
लेऽवश्यायपयसि, मधुमदमत्तप्रसुप्तसीमन्तिनीनिःश्वासाहतेषु सं-
क्रान्तमदेष्विव धूर्णमानेष्वन्तःपुरप्रदीपेषु राजनि च विमलनख-
प्रतिबिम्बिताभिः संवाद्यमानचरण इव तारकाभिर्विस्तव्यप्रसारि-
तैर्दिगङ्गनानामिवार्पितैरङ्गैर्मधुसुगन्धिभिः स्वहस्तकमलतालवृन्तवा-
तैरिव श्वसितैर्मुखश्रिया वीज्यमाने विमलकपोलस्तलश्चितेन सित-
कुमुशेखरेणेव रतिकेलिकचप्रहलम्बितेन प्रतिमाशशिविस्वेन वि-
राजिते स्वपति देवी यशोवती सहस्रैव ‘आर्यपुत्र, परिवायस्य प-
रिवायस्य’ इति भाषमाणा भूषणरवेण व्याहरन्तीव परिजनमुत्क-
म्पमानाङ्गयष्टिरुदिष्टत् ।

यते । इत्येवमुत्तरत्रापि व्याख्याकमः । आभिजात्यस्य कुलोचित्यस्य । नरको नामा-
सुरः, यातनास्थानानि च नरकाः ।

स्वहृदयेनेवेति । स्वहृदयमपि सूर्यानुरक्तम् । प्राञ्चं प्रहः । जञ्जपूकशब्दो
जपासक्तां लक्ष्यति ।

द्वितीयेलादिनास्य सदाचारनिष्ठोक्ता । उक्तं हि—‘नाश्रीथाङ्गर्यया साकं न च
सुप्यात्तथा समप्’ इति । परिणतेल्यादावस्मिन्सति देवी यशोवत्युदितिष्ठदिति संब-
न्धः । तारकेश्वरे । करा रसयः, हस्तश्च करः सीमन्तिनी ललना । संवाद्यमानानुप-
पद्यमाना । अङ्गैरितीत्यभूतलक्षणे तृतीया । मधु मद्यम् । तद्वत् । मधु मकरन्दः
तालवृन्तसुत्क्षेपकः । सितप्रहणेन चन्द्रसादृश्यमाह ।

तुम् । आस्तां नूपुरभारखेदितं चरणयुगलं मनसापि नोदसहत सौ-धमारोदुम् । अङ्गान्यपि नाशकोद्वारयितु दूरे भूषणानि । चिन्त-यित्वापि क्रीडापर्वताधिरोहणमुत्कम्पितस्तानी तस्तान । प्रत्युत्थाने-शूभयजानुशिखरविनिहितकरकिसलयापि गर्वादिव गर्भेणाधार्यत् । दिवसं चाधोमुखी स्तनपृष्ठसंक्रान्तेनापत्यदर्शनौत्सुक्यादन्तःप्रविष्ट-नेव मुखकमलेनैवं प्रीयमाणा ददर्श गर्भम् । उदरे तनयेन हृदये च भर्त्रा तिष्ठता द्विगुणितामिव लक्ष्मीमुवाह । सख्युत्सङ्गमुक्त-शरीरा च शरीरपरिचारिकाणामङ्गेषु सपत्नीनां तु शिरःसु पादौ चकार । अवतीर्णे च दशमे मासि सर्वोर्वाभृत्पक्षपाताय वज्रपर-माणुभिरिव निर्भितम्, त्रिभुवनभारधारणसमर्थे शेषफणामण्ड-लोपकरणैरिव कल्पितम्, सकलभूमृत्कम्पकारिणं दिग्गजाव-यवैरिव विहितमसूत देवं राज्यवर्धनम् । यस्मिञ्चाते जातप्रमोदा नृत्यमध्य इवाजायन्त प्रजाः । पूरितासंख्यशङ्कशब्दमुखरं प्रहत-पटहशतपटुरवं गम्भीरभेरीनिनादनिर्भरभरितभुवनं प्रमोदोन्मत्त-मर्त्यलोकमनोहरं मासमेकं दिवसमिव महोत्सवमकरोन्नरपतिः ।

अथान्यस्मिन्नतिक्रान्ते कस्मिन्श्चित्काले कन्दलिति कुञ्जलितक दम्भतरौ तोकमहृणस्तम्बे स्तम्भिततामरसे विकसितचातकचेतसि मूकमानसौकसि नभसि देव्या देवक्या इव चक्रपाणिर्यशोवद्या हृदये गर्भे च सममेव संबभूव हर्षः । शनैः शनैश्चास्याः सर्वग्र-जापुण्यैरिव परिगृहीता भूयोऽप्यापाणुतामङ्गयष्टिर्जगाम । गर्भा-रम्भेण इयामायमानचारुचुकचूलिकौ चक्रवर्तिनः पातुं मुद्रिता-विव पयोधरकलशौ वभार । स्तन्यार्थमानननिहिता दुग्घनदीव दीर्घस्थिरघधवला माधुर्यमधत्त दृष्टिः । सकलमङ्गलगणाधिष्ठितगा-जो वृक्षा भवन्ति । निदर्शनं निमित्तम् । समृद्धाः परिपूर्णाः । परिगृहीता अङ्गीकृता । उर्वीभूतो राजानः, पर्वताश्च । पक्षाः समूहाः, पतत्राणि च । पातः पतनम्, शतनं च ।

कन्दलानि लताभेदाः । नीरं तोयम् । मानसौकरो हंसाः । नभसि श्रावणे । यशो-वस्या देव्याः । चक्रपाणिः कृष्णः । रेखाकारं च चक्रं पाणौ यस्य । देवक्या अपि ग्र-ओवद्याः । प्रमोदो हर्षः । पुण्यैरिवेति । पुण्यानां स्त्रभावजुद्दिलात् । स्तनयो-भैवं स्तन्यं क्षीरम् । अपाश्रयः पर्यङ्गः । उन्माथः खेदः । चन्द्रशाल धवलगृहस्यो-

त्रगरिष्णेव गतिरमन्दायत । मन्दंमन्दं संचरन्त्या निर्मलकुट्टिमनि-
मग्रप्रतिबिम्बनिभेन गृहीतपादपङ्कवा पूर्वसेवामिवारेभे पृथिव्यस्याः ।
दिवसमधिशयानायाः शयनीयमपाश्रयपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिमा वि-
मलकपोलोदरगता प्रसवसमयं प्रतिपालयन्ती लक्ष्मीरिवालक्ष्यत ।
श्वपासु सौधशिखरायगताया गर्भोन्माथमुक्तांशुके स्तनमण्डले सं-
क्रान्तमुडुपतिमण्डलमुपरि गर्भस्य श्वेतातपत्रमिव केनापि धार्यमा-
णमदृश्यत । सुप्रया वासभवते चित्रमित्तिचामरग्राहिण्योऽपि चा-
मराणि चालयांचकुः । स्वप्रेषु करविवृतकमलिनीपलाशपुटसलिलै-
अतुर्भिरपि दिक्करिभिरक्रियताभिषेकः । प्रतिबुद्ध्यमानायाश्च चन्द्र-
शालिकासालभज्जिकापरिजनो जयशब्दमसञ्चदजनयत् । परिज-
नाहानेष्वादिशेत्यशरीरा वाचो निश्च्रेष्ठः । क्रीडायामपि नासहता-
ज्ञामङ्गम् । अपि च चतुर्णामपि महर्णवानामेकीकृतेनाम्भसा लालुं
वाच्छा बभूव । वेलालतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पर्यटितुं हृदयम-
भिललाष । आत्मयिकेष्वपि कार्येषु सविभ्रमं भ्रूलता चचाल । सं-
निहितेष्वपि मणिर्दर्पणेषु मुखमुत्खाते खड्गपट्टे वीक्षितुं व्यसनमा-
सीत । उत्सारितवीणाः स्त्रीजनविरुद्धा धनुर्ध्वनयः श्रुतावसुखाय-
न्त । पञ्चरकेसरिषु चक्षुररमत । गुरुप्रणामेष्वपि स्तम्भितमिव
शिरः कथमपि ननाम । सख्यश्वासाः प्रमोदविस्फारितैर्लोचनपुटै-
रासन्नप्रसवमहोत्सवधियेव धवलयन्तो भवते विकचकुमुदकमलकु-
वलयपलाशवृष्टिमयं रक्षाबलिविधिमिवानवरतं विद्धाना दिक्षु लक्ष-
णमपि न मुमुचुः पार्वम् । आत्मोचितस्थाननिषण्णाश्च महान्तो वि-
विधौषधिरा भिषजो भूधरा इव भुवो धृतिं चकुः । पयोनिधीनां
हृदयानीव लक्ष्म्या सहागतानि श्रीवासूत्रग्रन्थेषु प्रशस्तरब्रान्यव-
ध्यन्त ।

परि प्रासादिकायामन्तर्धारणीत्युच्यते । गर्भस्थजननितवृत्त्यनुसारेण गर्भिष्या अपि
नित्तवृत्तिर्भवति । यतो वार्ता श्रूयते । ततश्चतुर्णामित्युक्तम् । परिसरः पर्यन्तः ।
आत्मयिकेष्वस्थकर्तव्येषु । महान्तः प्रभाविताः, उच्छ्रृताश्च । विविधा ओषधी-
र्धारयन्ति ये ते विविधा ओषधयो याषु ताः धरा भूमयो येषां ते च । धृति-
वैर्यम्, धारणं च । लक्ष्म्या सहेति । लक्ष्मीहि पर्योधिषुता । प्रशस्तरब्रान्यि
कर्मभारयः, अन्यत्र बहुवीहिः ।

ततश्च प्राप्ते ज्येष्ठामूलीये मासि बहुलासु बहुलपक्षद्वादशयां व्य-
तीते प्रदोषसमये समारुहक्षति श्वपायौवने सहसैवान्तःपुरे समुद-
पादि कोलाहलः र्षीजनस्य । निर्गतं च सर्संभ्रमं यशोवत्याः स्व-
यमेव हृदयनिर्विशेषा धात्र्याः सुता सुयाक्षेति नाम्रा राज्ञः पाद-
योर्निपत्य ‘देव, दिद्या वर्धसे द्वितीयसुतजन्मना’ इति व्याहर-
न्ती पूर्णपावं जहार ।

असिन्नेव च काले राज्ञः परमसंमतः शतशः संवादितातीन्द्रि-
यादेशो दर्शितप्रभावः संकलिती ज्योतिषि सर्वासां ग्रहसंहितानां
पारदृश्वा सकलगणकमध्ये भवितो हितश्च त्रिकालज्ञानभागभोज-
कस्तारको नाम गणकः समुपसृत्य विज्ञापितवान्—‘देव, श्रूयताम् ।
मांघाता किलैवंविधे व्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहितेऽहनि सर्वे-
पूच्छस्थानस्थितेष्वेवं ग्रहेष्वीदृशि लग्ने भेजे जन्म । अर्वाक्ततो-
ऽसिन्नन्तराले पुनरेवंविधे योगे चक्रवर्तिजनने नाजनि जगति क-
श्चिदपरः । सप्तानां चक्रवर्तिनामग्रणीश्चक्रवर्तिचिह्नानां महारक्षा-
नां च भाजनं सप्तानां सागराणां पालयिता सप्ततन्तूनां सर्वेषां
प्रवर्तयिता सप्तसप्तिसमः सुतोऽयं देवस्य जातः’ इति ।

अन्नान्तरे स्वयमेवानाधमाता अपि तारमधुरं शङ्का विरेषुः ।

ज्येष्ठामूलीयो मासो ज्यैष्टः । बहुलासु कृतिकासु । बहुलपक्षः कृष्णपक्षः । पूर्ण-
पात्रं यथापरिहतवत्त्रादि । उक्तं च—‘आनन्ददोहि सौहार्ददेख्य वत्त्रादिकं बलात् ।
अजानतो हरत्येव पूर्णपात्रं तु तत्स्मृतम् ॥’ इति ।

संवादितः प्रस्तक्षीकृतः । अतीन्द्रियादेशो भाविकथनम् । संकलिती गणनाज्ञः ।
पारदृश्वा पर्यन्तदर्शी । भोजको रविमर्चयित्वा पूजका हि भूयसा गणका भवन्ति ।
ये मगा इति प्रसिद्धाः । भागवता इत्यन्ये । व्योग्नि चन्द्राकौ राशिष्टके यदैकमार्ग-
स्थितौ भवतः स व्यतीपातः । उक्तं च लाटाचार्येण—‘गगने हि हिमकराकौ युग-
पत्स्यातां यदैकमार्गस्थौ । भगणार्घेऽकेशं यदा शशी स भवेद्यतोपातः ॥’ इति । अ-
भिषङ्गः संबन्धः । अर्वाक्तपश्चात् । चक्रवर्तिनामिति । ‘भरतार्जुनमांधिनृभगी-
रथयुधिष्ठिरः । सगरो नहुषश्वैव सप्तैते चक्रवर्तिनः ॥’ कूर्मोर्णो जालहस्तिलं पद्मादि
जालचरणत्वमित्यादि चक्रवर्तिचिह्नानि । ‘मण्यश्वकरिचक्राणि वरा त्री परिनायकः ।
षडेतानि तु रक्षानि कीर्तितानि मनीषिभिः ॥’ परिनायकः सेनापतिः । गृहनायको
गजाध्यक्षः । सप्ततन्तूना यज्ञानाम् । सप्तसप्तिः सर्वे ।

अनाभ्याता मुखानिलेनपूरिताः । दुन्दुभिरानकः । तृर्याणि वादिनाणि । धोषणा

अतादितोऽपि क्षुमितजलनिधिजलध्वनिधीरं जुगुञ्जामिषेकदुन्दु-
भिः । अनाहतान्यपि मङ्गलतूर्याणि रेणुः । सर्वमुवनाभयघोषणापटह
इव दिग्नन्तरेषु ब्राम तूर्यप्रतिशब्दः । विधुतकसरसटाश्च साटोप-
गृहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रशस्तैमुखपुटैः समहेषन्त हृष्टा वाजिनः ।
सलीलमुत्क्षिप्तैहस्तपल्लवैर्त्यन्त इव श्रवणसुभगं जगर्जुर्जजाः । वचौ
चाचिराच्चकायुधमुत्सजन्त्या लक्ष्म्या निःश्वास इव सुरामोदसुरभि-
र्दिव्यानिलः । यज्जनां मनिदेरषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्या-
णागमाः प्रजज्वलुरनिन्धना वैतानवहयः । भुवस्तलात्तपनीयशृङ्ख-
लाबन्धवन्धुरकलशीकोशाः समुदगुर्महानिधयः । प्रहतमङ्गलतूर्य-
प्रतिशब्दनिभेन दिक्षु दिक्षपालैरपि प्रमोदादक्रियतेव दिष्टवृद्धि-
कलकलः । तत्क्षण एव च शुक्लाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजाप-
तय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे द्विजातयः । साक्षाद्वर्म इव शा-
न्त्युदकफलहस्तस्तस्यौ पुरुः पुरोधाः । पुरातन्यः स्थितय इवादृश्य-
न्तागता बान्धववृद्धाः । प्रलम्बदश्मश्रुजालजटिलाननानि बहलमल-
पङ्ककलङ्ककालकायानि नश्यतः कलिकालस्य बान्धवकुलानीवाकु-
लान्यधावन्त मुक्तानि बन्धनवृन्दानि । तत्कालापक्रान्तस्याधर्मस्य
शिविरश्रेणय इवालक्ष्यन्त लोकविलुणिठता विषणवीथयः । विलस-
दुन्मुखवामनकवधिरवृन्दवेष्टिताः साक्षाज्ञातमातृदेवता इव बहु-
वालकव्याकुला ननृतुर्वृद्धधात्र्यः । प्रावर्तत च विगतराजकुलस्थिति-
रधःकृतप्रतीहाराकृतिरपनीतवेक्षिवेत्रो निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः सम-
स्वामिपरिजनो निर्विशेषवालवृद्धः समानशिष्टाशिष्टजनो दुर्ज्ञेयम-
त्तामत्तप्रविभागस्तुल्यकुलयुवतिवेश्याविलासः प्रनृत्तसकलकटक-
लोकः पुत्रजन्मोत्सवो महान् ।

अपरेयुरारभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्त्रीराज्यानीवावर्जितानि, अ-
सुरविवराणीवापावृतानि, नारायणावरोधानीव प्रचलितानि, अ-
श्रावणा । श्रीवारोमवल्लयस्त एव सदाः कवलं ग्रासः । यज्जनां यज्ञयजिनाम् । विताने
यज्ञे भवा वैतानाः । तपनीयं सुवर्णम् । बन्धुरो हृदयः । कोश आवरणम् । ब्रह्ममुखा
वेदवदना अपि । पुरोधाः पुरोहितः । विषणवीथयो वणिकपथपङ्कयः । जातमातृदेवता
मार्जरानना । बहुपुत्रपरिवारा सूतिकाग्रहे स्थाप्यते । अवरोधोऽन्तःपुरम् ।

अपरेयुरित्यादा विदसिद्धं विश्राणेन परिजनेनामुगम्यमानानि सामन्तान्तःपुरस-
द्वस्थाप्यदश्यन्तेति संबन्धः । स्त्रीराज्यानीति बहुलत्तम् । असुरविवराणीवेत्य-

प्सरसानिव महीमवतीर्णानि कुलानि, परिजनेन पृथुकरण्डपरि-
गृहीताः स्त्रानीयचूर्णावकीर्णकुमुमाः सुमनःस्त्रजः, स्फटिकशिला-
शकलशुक्रपूरखण्डपूरिताः पात्रीः, कुङ्गमाधिवासभाज्जिभाजना-
नि च मणिमयानि, सहकारतैलतिस्यत्तुखदिरकेसरजालजटिला-
नि चन्दनधबलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशक्तुकाणि, गुञ्जन्मधुक-
रकुलपीयमानपारिजातपरिमलानि पाटलानि पोटलकानि च, सि-
न्दूरपात्राणि च पिण्ठातकपात्राणि च बाललतालम्बमानविटकवीट-
कांश्च ताम्बूलवृक्षान्विभाषेनानुगम्यमानानि चरणनिकुट्टनरणि-
तमणिनूपुरसुखरितदिङ्गुस्त्रानि नृत्यन्ति राजकुलमागच्छन्ति सम-
न्तात्सामन्तान्तःपुरसहस्राण्यहश्यन्ते ।

शनैः शनैवर्यजूम्भत च क्वचिन्नृत्तानुचितचिरंतनशालीनकुलपु-
त्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः क्वचिदन्तःस्मितक्षितिपालापेक्षि-
तक्षीवक्षुद्रदासीसमाकृष्यमाणराजवल्लभः क्वचिन्मत्तकटककुट्टनीक-
ष्ठलभवृद्धार्यसामन्तनृत्तनिर्भरहस्तिनरपतिः क्वचित्क्षितिपाद्धि-
संज्ञादिष्ठदुष्टदासेरकगीतसूच्यमानसचिवचौर्यरतप्रपञ्चः क्वचिन्म-
दोल्कटकुटहारिकापरिष्वज्यमानजरत्प्रविजितजनितजनहासः क्वचि-
दन्योन्यनिर्भरस्यर्थोद्भुरचेटकपेटकारव्यावाच्यवचनयुद्धः क्वचिन्न-
पावलावलात्कारनर्दमाननृत्यानभिज्ञान्तःपुरपालभावितभुजिष्यः,
सपर्वत इव कुसुमराशिभिः, सधारागृह इव सीधुप्रपाभिः, सन-
न्दनवन इव पारिजातकामोदैः, सनीहार इव कर्पूररेणुभिः, साहृ-
हास इव पटहरवैः, सामृतमथन इव कलकलैः, सावर्ते इव रास-
कमण्डलैः, सरोमाञ्च इव भूषणमणिकिरणैः, सपट्टबन्ध इव चन्द-

ज्ज्वललात् । नारायणेत्यादिपौरववत्त्वाद्वृहुलत्वाच् । स्त्रानीयं स्त्रानहितम् ।
खदिरकेसरं खदिरसारम् । फाली रवाता । शफस्काणि समुद्राः । पारिजातं
सुगन्धिद्रव्यचूर्णम् । ‘पिण्ठातः पटवासकः’ इत्यमरसिंहः । स च सङ्गलार्थः । विटक-
वीटकं पञ्चाशत्ताम्बूलपत्रैः क्रियते ।

शनैः शनैरित्यादौ व्यजूम्भतोत्सवामोद इति संबन्धः । शालीनमधृष्टता । दास्या
अपर्यं दासेरकः । ‘क्षुद्राभ्यो वा’ इत्यारक् । सन्निवो मन्त्री । रत्तं सुरतम् । कुटहारिका
कुमदासी । गायकनर्तकमुजिष्याजनरचितः समूहतेकः । अव्यवचन्नागात्मः ।
सामिताः कवं नृत्यन्तीत्यवलोकिताः । भुजिष्या दासः । रासकमण्डलैरुपश्रमान्त-

नल्लाटिकाभिः, सप्रसव इव प्रतिशब्दकैः, सप्ररोह इव प्रसाद-
दानैरुत्सवामोदः ।

स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाः काम्बोजवाजिन इवास्कन्दन्त-
स्तरलतारका हरिणा इवोडीयमानाः सगरसुता इव खनितौर्निर्द-
यैश्चरणभिघातैर्यन्तो भुवमनेकसहस्रसंख्याश्विकीडुर्युवानः ।
कथमपि तालावचरचारणक्षोभं चक्षमे क्षमा । श्वितिपालकु-
मारकाणां खेलतामन्योन्यास्फालैराभरणेषु मुक्ताफलानि फेलुः ।
सिन्दूरेणुना पुनरुत्पन्नहिररण्यगर्भगर्भशोणितशोणाशमिव ब्रह्मा-
ण्डकपालमभवत् । पटवासपांशुपटलेन प्रकटितमन्द्राकिनीसैकतस-
हस्तमिव शुशुभे नभस्तलम् । विप्रकीर्त्यमाणपिष्ठातकपरागपिञ्चरि-
तातपा भुवनक्षोभविशीर्णपितामहकमलकिञ्चकरजोराजिरञ्जिता
इव रेजुर्दिवसाः । संघटविघटितहारपतितमुक्ताफलपटलेषु चस्त्रा-
ल लोकः ।

स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्गयेन शिखान-
मञ्जुवेणुना श्वाणश्वप्नायमानश्वलरीकेण ताड्यमानतद्रीपटहिकेन वा-
च्यमानानुत्तानालावुवीणेन कलकांस्यकोशीकणितकाहलेन समका-
लदीयमानानुत्तालतानकेनातोद्यवादेनानुगम्यमानाः, पदे पदे श्व-
प्नश्वपितमूष्पणरयैरपि सहृदयैरिवानुवर्तमानताललयाः, कोकिला
इव मदकलकाकलीकोमलालापिन्यो विटानां कर्णमृतान्यश्ली-
न्तवृन्दैः । ललाटेऽलंकारो ललाटिका ‘कर्णललादातकनलंकारे’ प्ररोहोऽहुरः ।

केसराणि बकुलानि, श्रीवारोमवल्लयश्च । काम्बोजा बाह्यकदेशजाः । आस्कन्दन्त
आक्रमन्तः । तालैरवचरन्ति तालावचराः । तालावचरसुर्कं भ्रमणम् । स्फुटितालि-
काशतैर्युक्तं चारणजनस्य कैश्चिद्भ्रमणम् । तत्कांस्यतालिकयाराडाश्विद्यापञ्चकुलमार्गि-
वकाः । दक्षिणापथे तालावा इति प्रसिद्धाः । खेलतां कीडताम् । फेलुविभिदुः ।
शोणाशं लोहितदिक्म् ।

स्थानस्थानेष्विल्यादावेवंविधेनातोद्यनानुगम्यमानाः पण्यविलासिन्यः प्रानुत्यनि-
ति संबन्धः । आलिङ्गयको सुरजभेदः । तन्त्री पटहिका, पटहभेदः । न उत्ताला अनु-
त्ताला अनुद्ददशब्दः । कांस्यकोशी शश्या । काहलेन व्यासेन । काहलं कांस्यद्वयाभि-
वातः । आतोद्यमिति । उक्तं च—‘ततं वीणादिकं वाद्यमानद्वं सुरजादिकम् । वै-
शादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वायं वादित्रातोद्यनामकम् ।’
इति । लग्नशब्देन ताल एव माननिवानं यतीनामवच्छेदेन विधिं निवर्तयमानो द्रुतम्-
च्यविलभित्वाख्यमानवर्तनविधौ । स एव तालस्तु छेदमल्लूमानः स्यात् । व्यपदेशो

लरासकपदानि गायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, सकर्णपलव्राः, सच-
न्दनतिलकाः, समुच्छ्रूताभिर्वलयावलीवाचालाभिर्बहुलतिकाभिः
सवितारसिवालिङ्गन्त्यः, कुङ्कुमप्रसृष्टिरुचिरकायाः काशमीरकि-
शोर्य इव वल्मन्त्यः, नितम्बविम्बलम्बिविकटकुरण्टकरेखराः प्र-
दीपा इव रागाग्रिना, सिन्दूरच्छटाच्छुरितमुखमुद्राः शासनपट्ट-
पञ्चय इवाप्रतिहतशासनस्य कंदर्पस्य, मुष्टिप्रकीर्यमाणकर्पूरपटवा-
सपांसुला भनोरथसंचरणरथया इव यौवनस्योदामकुसुमदामता-
डिततरुणजनाः प्रतीहार्य इव तरुणमहोत्सवस्य, प्रचलत्पत्रकुण्डला-
लसन्त्सो लता इव मदनचन्दनदुमस्य, ललितपदहंसकरवमुखराः
समुलसन्त्यो वीचय इव शृङ्गारसस्य, वाच्यावाच्यविवेकशृन्या
बालकीडा इव सौभाग्यस्य, घनपटहरवोत्कण्टकितगालयष्टयः के-
तक्य इव कुसुमधूलिमुद्रिन्त्यः, कमलिन्य इव दिवसमुत्कुलान-
नाः, कुसुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, आविष्टा इव नरेन्द्रवृ-
न्दपरिवृताः, प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः, गीतय इव रागमुहीप-
यन्त्यः, पुष्टय इवानन्दमुत्पादयन्त्यः, मदमपि मदयन्त्य इव, राग-
मपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य इव, नृत्यमपि नर्त-
यमाना इव, उत्सवमप्युत्सुकयन्त्य इव, कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवा-
पाङ्गशुक्तिभिः, तर्जनेषु संयमयन्त्य इव नखमयूखपाशैः, कोपाभि-
नयेषु ताडयन्त्य इव भ्रूलत्तादिभागैः, प्रणयसंभाषणेषु वर्षन्त्य इव

लय इति ख्यात इति । मदेन कलो हृष्टः । काकली कलसुक्षमधुरगीतव्यनिः । अश्ली-
लानि ग्राम्यानि । कुङ्कुमेन परिमृष्टिः परिमार्जनमुद्रत्वनादि । अन्यत्र कुङ्कुमप्रसृष्टिः
कुङ्कुमस्थलीषु लोठनात् । कुरण्टका आम्लातकानि । तेषां रक्तलमाह—प्रदीपा
इति । मुखमुद्रा वक्टक्षः । शासनपटानां मुखेऽप्ये या मुद्रा दीयन्ते ता अपि ससि-
न्दूराः । मनोरथेत्यादि । रथाश रथ्यासु संचरन्ति तद्वशात्पांसुला अपि भवन्ति ।
उद्वेष्टति । प्रतीहार्यश्च ता अप्येवंविद्या भवन्ति । प्रचलन्ति नृत्वशाद्वलायमा-
नानि पत्ताणि विशेषकानि तथा कुण्डलानि यासाम् । अन्यत्र पद्माणि पद्मवाः ।
कुण्डलानि समूहाः । ललितेषु पदेषु हंसका नूपुराः । 'पदाङ्गदं तुलाकोटिर्मङ्गीरो नूपुरो-
डवियाम् । हंसकाः पादकटकाः' इति । यद्वा ललितानि पदानि यासां ताश्च
ता हंसकरवमुखराश्च । ललितपदाश्च ते हंसा एव हंसकाश्चेति वा । बालकीडाश्च
विवेकशृन्याः । घनो निरन्तरम्, मेघश्च । केतक्योऽपि सकेतकरजस्काः । निद्रा-
स्ताप, संकोचश्च । आविष्टा भूतादिग्रहीताः । नरेन्द्रो राजा, मन्त्री च । रागो-

सर्वरसान्, चतुरचक्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविलासिन्यः प्रानूत्यन् ।

अन्यत्र वेत्रिवेत्रिवित्रासितजनदत्तान्तरालाः, ग्रियमाणधवलातपत्रवना वनदेवता इव कल्पतश्तलविचारिण्यः, काश्चित्स्कन्धोभयपालीलम्बमानलम्बोत्तरीयलग्ना लीलादोलाधिरूढा इव ग्रेहन्त्यः, काश्चित्कनकेयूरकोटिपाण्यमानपद्मांशुकोत्तरज्ञास्तररङ्गिण्य इव तरचक्रवाकसीमन्त्यमानस्रोतसः, काश्चिदुद्यूयमानधवलचामरसटालग्रन्तिकण्टकवलितविकटकटाक्षाः, सरस्य इव हंसाकृष्णमाणनीलोत्पलवनाः, काश्चिच्चलच्चरणच्युतालक्तकारुणस्वेदशीकरसिद्धमानभवनहंसाः, संध्यारागरज्यमानेन्दुविम्बा इव कौमुदीरजन्यः, काश्चित्कण्ठनिहितकाच्चनकाच्चीगुणाच्चितकच्चुकिविकाराकुच्चितप्रववः, कामवागुरा इव प्रसारितब्राह्मपाशा राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्याविलेसुः ।

सर्वतश्च नृत्यतः खैणस्य गलद्धिः पदालक्तकैरहणिता रागमयीव शुशोण क्षौणी । समुल्लसद्धिः स्तनमण्डलैर्मङ्गलकलशमय इव चमूव महोत्सवः । भुजलताविक्षेपैर्मृणालवलयमय इव रराज जीवलोकः । समुल्लसद्धिर्विलासस्मितैस्तडिन्मय इवाक्रियत कालः । चच्चलानां चक्षुषामंशुभिः कृष्णशारमया इवासन्वासराः । समुल्लसद्धिः शिरीषकुमुमस्तवककरणपूरैः शुकपिच्छमय इव हरितच्छायोऽभूदातपः । विश्वसमानैर्धम्भिलतमालपलवैः कज्जलमयमिवालद्यतान्तरिक्षम् । उत्क्षिप्तैर्हस्तकिशलयैः कमलिनीमय्य इव वभासिरेऽभिव्यङ्गः, हिङ्गुलकदिश्च । मदमपि मदयन्त्य इवेत्यादि । मदेन हि सर्वे मत्तो भवति, मदस्तु ता आश्रित्य मत्तः । एवसुत्तरत्र ।

अन्यत्रेत्यादौ राजमहिष्यो विलेसुरिति संबन्धः । ग्रियमाणधवलातपत्रवना इत्यादौ वाक्यार्थोपमा विचार्या । पाली पङ्किः । कनककेयूरपेति । कनक-ग्रहणेन चक्रवाकसादश्यमाह । तरङ्ग उत्तरीयम् । सीमन्त्यमानानि द्विधाक्रियमाणानि । त्रिकण्ठकः कर्णभरणभेदः । ‘त्रिकण्ठकस्तु च्यश्रः स्यात्रिभी रक्षेशभूषणम्’ । कौमुदी कार्तिकज्योत्सा । तद्वक्षा रजन्यो रात्रयः । आकृष्णित आकृष्टः । विलेसुच्चिक्रीडः ।

खीणां समूहः ख्वैणं तस्य । शुशोण शोणोऽभूत् । कालो होरादिलक्षणः, कलशकृष्णः । कथं तदिन्मयो रक्तवर्णी इति विरोधच्छाया । धम्भिलाः संयताः केशाः । वभासिरेऽयोभन्त । माणिक्यमुकुष्टं रक्तम् । किङ्किणः सूक्ष्मघण्डः । दिशिजिरे

सृष्टयः । माणिक्येन्द्रायुधानामार्चिषा चाषपत्रमया इव चक्राशिरे
रविमरीचयः । रणतामाभरणगणानां प्रतिशब्दकैः किञ्चिणीमय्य
इव शिशिभिरे दिशः । जरलोड्युन्मादिन्य इव रमण्यो रेणुः ।
वर्षायांसोऽपि व्रहगृहीता इव नापत्रेपिरे । विद्वांसोऽपि मत्ता इ-
वास्त्वानं विसस्मरुः । निनर्तिषया सुनीनामपि मनांसि विपुस्फुलुः ।
सर्वस्वं च ददौ नरपतिः । दिशि दिशि कुबेरकोषा इवालुप्यन्त
लोकेन द्रविणराशयः ।

एवं च वृत्ते तस्मिन्महोत्सवे शनैः शनैः पुनरप्यतिक्रामति का-
ले, देवे चोत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे, समुन्मिष्ठप्रतापाग्रिस्फुलिङ्गं इव
गोरोचनापिज्जरितवपुषि, समभिव्यज्यमानसहजक्षात्रतेजसीव हा-
टकबद्धविकटव्याघ्रनखपङ्गमणिडत्त्रीवके, हृदयोद्दिव्यमानदर्पाङ्गुर
इव प्रथमाव्यक्तजल्पितेन सदस्य शनैरोकारमिव कुर्वाणे, मुग्धस्मि-
तैः कुसुमैरिव मधुकरकुलानि वन्धुहृदयान्याकर्षति, जननीपयोधर-
कलशपथःशीकरसेकादिव जायमानैर्विलासहसिताङ्गुरैर्दशनकैरलं-
क्रियमाणमुखकमलके, चारित्र इवान्तःपुरखीकदम्बकेन पाल्यमाने,
मत्र इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे, वृत्त इव कुलपुत्रकलोकेनामु-
च्यमाने, यशसीवात्मवंशेन संवर्ध्यमाने, मृगपतिपोत इव रक्षिपुरु-
षशक्षपञ्चरमध्यगते, धात्रीकराङ्गुलिलमे पञ्चषाणि पदानि प्र-
यच्छति हर्षे, पष्ठं वर्षमवतरति च राज्यवर्धने देवी यशोवती
गर्भेणाधत्त नारायणमूर्तिरिव वसुधां देवीं राज्यश्रियम् ।

पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषु दीर्घरक्तनालनेत्रामुत्पलिनीमिव सर-
सी, हंसमधुरखरां शरदमिव प्रावृद्, कुसुमसुकुमारावयवां वन-
राजिमिव मधुश्रीः, महाकनकावदातां वसुधारामिव द्यौः, प्रभा-
सशब्दा अभवन् । रेणुः स्तनितवस्यः । वर्षायांसो वृद्धतराः । अपत्रेपिरे लज्जा-
मभजन्त । पुस्फुलथेषु ।

एवं चेसादौ देवी यज्ञोवती राज्यश्रियमधत्तेति संबन्धः । हाटकं सुवर्णम् ।
ओकारम् । ओमिति यावत् । पयोधरौ स्तनै, पयोधराश्च मेघाः । पयः क्षीरम्,
जलं च । पञ्च वा पञ्च वा पञ्चषाणि ।

पूर्णेष्विलादौ देवी दुहितरं प्रसूतवतीति संबन्धः । रक्तनाले रक्ते एव नेत्रे
सस्याः, रक्तानि नालानि नेत्राणि मूलानि च यस्याः । हंसवत्तैश्च मधुरः । अवयवा
सज्जान्ति, विभागाश्च । माधवो वसन्तः । महाकनकं तिलसुवर्णम् । वसुधारा धन-

वर्षिणीं रक्तजातिमिव वेला, सकलजननयनानन्दकारिणीं चन्द्रले-
खामिव प्रतिपत्, सहस्रनेत्रदर्शनयोग्यां जयन्तीमिव शशी, सर्व-
भूष्टदभ्यर्थितां गौरीमिव मेना, प्रसूतवती दुहितरम् । यथा द्वयोः
सुतयोरुपरि स्तनयोरिवैकावलीलतया नितरामराजत ।

अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता सुतमष्टवर्षदेशीय-
सुद्ध्यमानकुटिलकाकपक्षकशिखण्डं खण्डपरशुद्धुकारामिधूमलेखा-
तुबुद्धमूर्धानं मकरध्वजमिव पुनर्जातम्, एकेनेन्द्रनीलकुण्डलां-
शुश्रामलितेन शरीराधैर्नेतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफलालोकध्वलि-
तेन संपृक्तावतारामिव हरिहरयोर्दर्शयन्तम्, पीनप्रकोष्ठप्रतिष्ठित-
पुष्पलोहवलयं परशुराममिव क्षब्दपणक्षीणपरशुपाशचिह्निं
वालतां गतम्, कण्ठसूत्रप्रथितभङ्गुरप्रवालाङ्गुरं हिरण्यकशि-
पुमिवोरःकाठिन्यखण्डितनरसिंहनखरखण्डम्, गृहीतजन्मान्तरं
शैशवेऽपि सावष्टम्भं बीजमिव वीर्यदुमस्य भण्डिनामानमनुचरं
कुमारयोरपितवान् ।

अवनिपतेस्तु तस्योपरि पुत्रयोस्तृतीयस्य नेत्रयोरिवेश्वरस्य तुल्यं
दर्शनमासीत् । राजपुत्रावपि सकलजीवलोकहृदयानन्ददायिनौ
तेन प्रकृतिदक्षिणेन मधुमाधवाचिव मलयमारुतेनोपेतौ नि-
तसां रेजतुः । क्रमेण चापरेणेव भ्रात्रा प्रजानन्देन सह वर्ध-
मानौ यौवनमवतेरतुः स्थिरोरुस्तम्भौ च पृथुप्रकोष्ठौ दीर्घमुजार्ग-

वृष्टिः । इयं च महाभ्युदयसूचनाय दिवा पताति । वेला जलविकृतिः । इन्द्रोऽपि सहस्र-
नेत्रः । जयन्तः शकुप्रतः । भूष्टो राजानः, पर्वताश्च । मेना हिसवन्महिला । यथे-
त्यादौ यथा दुहित्रा । द्वयोः सुतयोरुपरि जातया यशोवती नितरामराजतेति संबन्धः ।

अस्मिन्नियादौ देव्या यशोवत्या भ्राता स्वतनयं भण्डिनामानं कुमारयोरनुच-
रमपितवानिति संबन्धः । काकपक्षकशूडा एव शिखण्डः प्रिञ्छम् । पुष्पलोहं
मणिभेदः । मृतानिहोत्रं रथचकमिति केचित् । रणहतवीरकाय शातनवशात्परशोः
पाशावशेषता । भङ्गुरः कुटिलः । बीजमिवेति । शैशवाद्वीजावस्थोत्रक्षते ।
न तु द्वमावस्था ।

अवनीत्यादाववनिपतेस्तु तस्योपरि पुत्रयोस्तुल्यं दर्शनमालोकनसिति संबन्धः ।
अन्यत्र दर्शनं दृष्टिः । तृतीयसेति च । ईश्वरसेति सावारणम् । सकलेत्यादि
साधारणम् । दक्षिणोऽनुकूलः, दक्षिणात्यक्षः मधुमाधवौ चैत्रवैशाखौ । ऊरुस्त-
म्भाविव उरवः महान्तश्च लम्भाः । ‘प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरल्लिमणिबन्धयोः’ ।

लौ विकटोःकवाटौ प्रांगुसालाभिरामौ महानगरसंनिवेशाविव
सर्वलोकाश्रयक्षमौ बभूवतुः ।

अथ चन्द्रसुर्याविव स्फुरज्ज्योत्स्नायशःप्रतापाक्रान्तभुवनावभि-
रामदुर्मिरीइयौ, अग्निमारुताविव समभिव्यक्ततेजोबलावेकीमूतौ,
शिलाकठिनकायवन्धौ हिमवद्विन्ध्याविवाचलौ, महावृष्टाविव
कृतयुगयोग्यौ, अरुणग्रहाविव हरिवाहनविभक्तशरीरौ, इन्द्रोपे-
न्द्राविव नागेन्द्रगतौ, कर्णार्जुनाविव कुण्डलकिरीटधरौ, पूर्वापरदि-
रभागाविव सर्वतेजस्तिनामुदयास्तमयसंपादनसमर्थौ, अमान्तावि-
वातिमानेनासन्नवेलार्गलनिरोधसंकटे कुकुटीरके तेजः पराङ्मुखीं
छायाभपि जुगुप्समानौ, स्वात्मप्रतिबिम्बेनापि पादनखलभेन लज्जा-
मानौ, शिरोरुहाणामपि भड्जेन दुःखमवतिष्ठमानौ, चूडामणिसं-
क्रान्तेनापि द्वितीयेनातपवेणापवपमाणौ, भगवति षण्मुखेऽपि स्वा-
मिशब्देनासुखायमानश्रवणौ, दर्पणदृष्टेनापि प्रतिपुरुषेण दूर्यमान-
नयनौ, संध्याज्ञलिघटनेष्वपि शूलायमानोत्तमाङ्गौ, जलधरवृत्ते-
नापि धनुषा दोदूर्यमानहृदयौ, आलेख्यक्षितिपतिभिरप्यप्रणमद्धिः
संतप्यमानचरणौ, परिमितमण्डलसंतुष्टं तेजः सवितुरप्यबहुमन्य-

स्थानविशेषो वा । कवाटो द्वारपदः । सालो ब्रह्ममेदः, प्राकारथ । सर्वलोकेत्यादि-
साधारणम् ।

अथेत्यादौ तौ सर्वस्यामेव पृथिव्यां प्रकाशतां जग्मतुरिति संबन्धः । स्फुर-
ज्ज्योत्स्नाजालं यद्यशस्तथा प्रतापस्ताभ्याम्, अन्यत्र ज्योत्स्नायश इव भुवनाकमणस-
मर्थत्वम् । प्रताप आयतिः, आतपथ । तेजस्तैक्ष्यम्, प्रकाशश्च बलं सामर्थ्यम् ।
उभयत्राप्येकीभूतावन्योन्यानुवर्तिनौ, मिलितौ च । शिलावताभिश्च कठिनः । अच-
लावकमपौ, गिरी चाचलौ । कृतयुगमाद्ययुगमेदः, मृथन्यकाण्डं च । योग्यात्मितौ
योग्या च शिक्षा । यद्वा कृतयुगे तत्र शक्टादौ समर्थौ । हस्योऽश्वाः, सूर्यविष्णू
च हरी । उक्तं च—‘यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णवीशसिंहाखुवाजिषु । शुकाहिक्षिप-
भेकेषु हरिना कपिले त्रिषु ॥’ इति । विभक्तं स्कन्दवमध्यादिविभागेन स्थितम्,
परिकल्पितं च । नाग ऐरावणः, शेषश्च । नागेन्द्रवद्वतं ययोः, नागेन्द्रे वा गतावा-
रुदौ । तेजस्तिनो वीराः, आदित्याश्च । उदयो ब्रह्मिः, आविर्भावश्च । अस्तमयो
नाशः, तिरोधानं च । अमान्तावतर्तमानौ । वेला जलनिधिः, जलमर्यादा । कुर्भुमि-
रेत्वा कुटीरकं जरद्रहम् । भङ्गः कुञ्चितत्वम्, युद्दे पलायनं च । अपत्रपमाणौ ल-
ज्जन्तौ । स्वामी कुमारः, प्रमुशः । प्रतिपुरुषेणेति । स्वर्ध्यां प्रतिशब्दः ।
दोदूर्यसामं संतप्यमानम् । मण्डलं विम्बम्, विषयश्च । तेजः प्रकाशः, तैक्ष्यं च ।

मानौ, भूभृदपृष्ठतलक्ष्मीकं सागरमप्युपहसन्तौ, बलवन्तमकृ-
तविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि चमरीबालव्यजन्न-
वीजितेन दद्यमानौ, जलधीनामपि शङ्खैः खिद्यमानौ, चतुःसमु-
द्राधिपतिमपरं प्रचेतसमप्यसहमानौ, अनपृष्ठतच्छत्रानपि विच्छा-
यानवनिपालान्कुर्वाणौ, साधुष्वप्यसेवितप्रसन्नौ, मुखेन मधु क्ष-
रन्तौ, दुष्टरजवंशानूष्मणा दूरस्थितानपि म्लानिमानयन्तौ, अ-
नुदिवसं शक्षाभ्यासश्यामिकाकलङ्कितमशेषराजकप्रतापाभिनिर्व-
पणमलिनमिव करतलमुद्धन्तौ, योग्याकालेषु धीरैर्धनुर्धनिभिर-
भ्यर्णोपभोगाहिंगवधूभिरिवालपन्तौ, राज्यवर्धन इति हर्ष इति
सर्वस्यामेव पृथिव्यामाविर्भूतशब्दप्रादुर्भावौ, स्वल्पीयसैव कालेन
द्वीपान्तरेष्वपि प्रकाशतां जगमतुः ।

एकदा च तावाहूय भुक्तवानभ्यन्तरगतः पिता सखेहमवादी-
त्—‘वत्सौ, प्रथमं राज्याङ्गं दुर्लभाः सद्गृह्याः । प्रायेण परमाणव
इव समवायेष्वनुगुणीभूय द्रव्यं कुर्वन्ति पार्थिवं क्षुद्राः । क्रीडा-
रसेन नर्तयन्तो मयूरतां नयन्ति वालिशाः । दर्पणमिवानुप्रवि-
श्यात्मीया प्रकृतिं संक्रामयन्ति पल्लविकाः । स्वप्ना इव मिथ्याद-

भूभृदत्र प्रकरणान्मन्दरः, राजानश्च भूभृतः । लक्ष्मीः समृद्धिरपि । विग्रहं वैरम्,
देहश्च । अनपृष्ठेस्यादि वर्णमानवयोऽवस्थाभिरायेणोक्तम् । छाया कान्तिः
आतपत्रिपक्षजातिश्च । सति छत्रे विच्छायत्वं न भवतीति विरोधः । साधु-
विति । साधूनां सेवाव्यतिरेकेण प्रसादायोग्यलम् । प्रसन्नौ प्रसादवन्तौ, सुरा
अपि प्रसन्ना । मधु माधुर्यम्, मयं च । असेवितप्रसन्नश्च कथं मुखेन मधु क्षरतीति
विरोधः । ऊप्मा स्यथः, तापथ्य । ऊप्मणा च दाहशक्त्या । वंशा वेणवः । नि-
कटस्थो म्लानीकियते । न तु दूरस्थ इति विरोधः । निर्वेपणं शमनम् । योग्या
अभ्यासः । अभ्यर्णः प्रत्यासनः शब्दः । प्रादुर्भावः ख्यातिः ।

प्रथमं प्रधानभूतम् । प्रायेणेति । क्षुद्राः प्रायेण समवायेषु मच्चेष्वनुगुणी-
भूय यथा क्षुद्रा अल्पपरिमाणाः परमाणवः प्रार्थिवं पृथिव्यादिजातीयं घटादि-
द्रव्यं कुर्वन्ति । कर्थं समवायेष्वनुगुणीभूयायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्र-
त्ययहेतुः । संयोगः समवायः । यथा तनुषु पट इति । कार्यस्य द्रव्यस्यावयविन
आरम्भं प्रतियोगीभावोऽनुगुणलम् । मयूरो धूर्तजनयोग्यो हासो वा, शिखण्डी
च । बालिशा धूर्ताः, कुमारश्च । बालका हि क्रीडारसेन मयूरं नर्तयन्ते । अनु-
प्रविश्य चित्तरजना कृत्वा, आसाय च । प्रकृतिं स्वभावम्, शरीरं च । पल्लवि-
का विटाः, किसलयानि च । मिथ्यादर्द्दर्शनैरसदागमैः, अलीकवस्तुप्रकाशनैश्च ।

शीनैरसदुद्धि जनयन्ति विप्रलम्भकाः । गीतनृत्यहसितैरुन्मत्तता-
मावहन्त्युपेक्षिता विकारा इव वातिकाः । चातका इव तृष्णवन्तो
न शक्यन्ते ग्रहीतुमकुलीनाः । मानसे मीनसिंह स्फुरन्तमेवाभि-
ग्रायं गृह्णन्ति जालिकाः । यसपट्टिका इवाम्बरे चित्रमालिखन्त्यु-
द्ग्रीतकाः । शल्यं हृदये निक्षिपन्त्यतिसार्गणाः । यतः सर्वैर्दोषा-
भिषड्डैरसंगतौ बहुधोपधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्ता-
वभिरुपौ मालवराजपुत्रौ भ्रातरौ भुजाविव मे शरीरादव्यति-
रिक्तौ कुमारगुप्तमाधवशुप्तावस्माभिर्भवतोरनुचरत्वार्थमिमौ निर्दि-
ष्टौ अनयोहपरि भवद्वयामपि नान्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवि-
तव्यम् इत्युक्त्वा तयोराहानाय प्रतीहारमादिवेश ।

नचिराह्नारदेशनिहितलोचनौ राज्यवर्धनहर्षौ प्रतीहारेण सह
प्रविशन्तम्, अग्रतो ज्येष्ठमष्टादशवर्षबयसं नात्युच्चं नातिखर्वमति-
गुरुभिः पदन्यासैरनेकनरपतिसंचरणचलां निश्चलीकुर्वाणमिवो-
र्वामनवरताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरादूसद्वयान्निष्पतते-
वानुत्खणजानुप्रन्थिप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भासमानम्,
उल्लिखितपार्श्वप्रकाशितकशिन्ना मन्दरभिव सुरासुररभसध्रमि-

असर्तीमशोभनां बुद्धिम्, असल्यविद्यमाने च बुद्धिः । विप्रलम्भकाः प्रतारकाः ।
वातिका धूर्ताः, वातोत्थिताश्च । तृष्णा धनगर्धी, पिपासा च । ग्रहीतुमार्जितुम्,
अवष्टुच्छुं च । अकुलीना अकुलोद्राताः । कौ भूमो न निलीनाश्चाकाशाचारिलम् ।
मानसे चित्ते, सरोभेदे च । स्फुरन्तमुत्पद्यमानम् । अनुत्पद्यभिर्भवमिति यावत् ।
सति कार्ये हि सर्वे एवाभिप्रायं लक्षयति । एतेऽत्र प्रागोव । अन्यत्र च चलन्तम् ।
जालिकाः कौस्तिकाः, कैवर्ताश्च । यसपट्टिका गृहीतपट्टिलिखितसपरिवारधर्मरा-
जाः । अम्बर आकाशे, वस्त्रे चाम्बरे । चित्रमालिखन्तीति । असंभाव्यमाना-
नर्थानारभन्त इति यावत् । अन्यत्र चित्रमालेख्यम् । उद्गीतकादुचरिलादुच्चर्मी-
तं येषां ते च । शल्यसिंह शल्यं पीडा, फलिका च । अतिमार्गणा अतिकम्य ये
संश्चयन्ते, अन्यथा महाभागिनोऽस्य वक्षुरनुचितेयमुक्तिः स्यात् । तेनानुरूपसं-
भवमविच्छिन्नं च । मार्गमतिमार्गणम्, मार्गणाः शारश्च । हृदये शल्यं फलिका-
मर्पयन्ति । अभिषङ्गः संपर्कः । उपधा भृत्यस्य धर्मादिविषयः परीक्षणोपायः ।
उक्तं च—‘उपेल्याश्रीयते यसादुपधेति ततः स्मृता । उपाय उपधा ज्ञेया तथा
भृत्यान्परीक्षयेत् ॥ इति । विक्रान्तौ शूरौ । अभिल्पौ सुन्दरौ ।

नचिरादिल्यादौ राज्यवर्धनहर्षौ प्रतीहारेण सह प्रविशन्तमग्रतो ज्येष्ठं कुमार-
सुकं पृष्ठतश्च तस्य कनीयांसे नीतिमत्त्वं प्रकाशितम् । खर्वं वामनम् । मेदुरात्पु-
ष्टात् । अनुत्खणोऽनुद्रढः । उल्लिखितमिवोल्लिखितं तनुकृतम् । रुर्मगमेदस्तस्येवं

तवासुकिकषणक्षीणेन मध्येन लक्ष्यमाणम्, अतिविस्तीर्णेनोरसा
स्वामिसंभावनानामपरिमितानामवकाशमिव प्रयच्छन्तम्, प्रल-
स्वमानस्य भुजयुगलस्य निभृतललितौर्बिश्वैरतिदुस्तरं तरन्तमिव
यौवनोदधिम्, वामकरकटकमाणिक्यमरीचिमञ्जरीजालिन्या स-
मुद्ग्रिव्यमानप्रतापानलशिखापल्लवयेव चापकिणलेखयाङ्कितपीवरप्र-
कोष्ठम्, आलोहिनीमुच्चांसतटावलम्बिनीमख्यप्रहणब्रतविधृतां रौर-
वीमिव त्वं कर्णाभरणमणेः प्रभां विभ्राणम्, उत्कोटिकेयूरपत्र-
भङ्गपुत्रिकाप्रतिविस्त्वर्गभक्षपोलं मुखं चन्द्रमसमिव हृदयस्थितरो-
हिणीकमुद्वहन्तम्, अचपलस्तिमिततारकेणाधोमुखेन चक्षुषा शि-
क्षयन्तमिव लक्ष्मीलभोत्तानितमुखानि पङ्कजवनानि विनयम्,
स्वाम्यनुरागमिवाम्लातकमुत्तंसीकृतं शिरसा धारयन्तम्,
निर्दयया कङ्कणभङ्गभीतसकलकार्मुकार्पितामिव नम्रतां प्रकाश-
यन्तम्, शैशव एव निर्जितैरिन्द्रियैररिभिरिव संयतैः शोभमानम्,
प्रणयिनीमिव विश्वासभूमि कुलपुत्रतामनुवर्तमानम्, तेजस्विन-
मपि शीलेनाह्नादकेन सवितारमिव शशिनान्तर्गतेन विराजमानम्,
अचलानामपि कायकार्कश्येन गन्धनमिवाचरन्तम्, दर्शनक्रीत-
मानन्दहस्ते विक्रीणानमिव जनं सौभाग्येन कुमारगुप्तम्, पृष्ठत-
स्तस्य कनीयांसमतिप्रांशुतया गौरतया च मनःशिलाशैलमिव
संचरन्तम्, अनुल्बणमालतीकुसुमशेखरनिभेन निर्जिगमिषता गु-
रुणा शिरसि चुम्बितमिव यशसा परस्परविरुद्धयोर्बिनययौवन-
योश्चिरात्प्रथमसंगमचिह्नमिव भ्रूसंगतकेन कथयन्तम्, अतिधी-
रतया हृदयनिहितां स्वामिभक्तिमिव निश्चलं दृष्टि धारयन्तम्,
अच्छाच्छचन्दनरसानुलेपशीतलं संनिहितहारोपधानं वक्षःस्य-
रौरवी ताम् । अम्लातकं पुष्पमेदम्, करणिटकापुष्पमेदं वा । उत्तंसीकृतं शेखरतां
नीतम् । शीलेनाप्यन्तर्गतेन । एतेन चास्या दाम्भिकलमुक्तम् । गन्धनं मर्दनम्,
उद्ग्राहनं वा । दृष्टमेव जनं वश्यमेव सर्वे करोतीति दर्शनक्रीतता । क्रीतमावर्जि-
तम् । पुनश्चनन्दोत्पादनद्वारेणानन्दवन्तं तच्छरणं करोतीति । तत्र विकियोग्ये-
क्षा—यतु वसु केनचिदर्थेन क्रीतं तदप्यन्यस्य विक्रीयत इत्युक्तम् । विक्री-
णानमिति । गौरतयैतीत्थंभूतलक्षणे तुतीया । शेखरस्याचुल्बणवं विचर्यं वक्ति ।
गुरुणा भूयिष्ठेन । चुम्बितमयिष्ठितम् । गुरुणा च पित्रा निर्गच्छता पुनः शिरसि
चुम्बयते । भ्रूसंगतकं विनयम्, उपधानं गण्डकम् । विशालं प्रशस्तम् । विशाले

लमनन्तसामन्तसंक्रान्तिश्रान्तायाः श्रियो विशालं शशिमणिशि-
लापद्वयनमिव विश्राणम्, चक्षुः कुरञ्जकैर्घोणावंशं वराहैः
स्कन्धपीठं महिषैः प्रकोष्ठवन्धं व्याहैः पराक्रमं केसरिभिर्भासनं
मतञ्जजैर्मृगयाक्षपितशैर्भैर्भैर्तैरुत्कोचसिव दत्तं दर्शयन्तं माधवगुमं
दृष्टशतुः ।

प्रविश्य च दूरादेव चतुर्भिरङ्गैरुत्तमाङ्गेन च गां स्पृशन्तौ
नमश्वकतुः । स्त्रिगंधनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टामुचितां भूमि भेजाते । सुहृत्ते
च स्थिता भूपतिरादिदेश तौ—‘अद्यप्रभृति भवद्वां कुमाराव-
नुवर्तनीयौ’ इति । ‘यथाज्ञापयति देवः’ इति भेदिनीदोलायमान-
मौलिम्यामुत्थाय राज्यवर्धनहर्षो ध्रणेमतुः । तौ च पितरम् ।
ततश्चारभ्य क्षणमपि निषेषोन्मेषाविव चक्षुर्गोचरादनपयान्तादु-
च्छासनिःश्वासाविव नकंदिवभिमुखस्थितौ भुजाविव सततपा-
र्खवर्तीनौ कुमारयोस्तौ बभूवतुः ।

अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विद्यधासु सुखीषु सकलासु
कलासु च प्रतिदिवसमुपचीयमानपरिचया शनैः शनैरवर्धत ।
परिमितैरेव दिवसैर्यैवनमारुरोह । निषेतुरेकस्यां तस्यां शरा इव
लक्ष्यमुवि भूमुजां सर्वेषां दृष्टयः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे
राजानः ।

कदाचित्तु राजान्तःपुरप्रासादस्थितो वाहकद्वयावस्थितेन पुरु-
षेण स्वप्रस्तावागतां गीयमानामार्यामशृणोत्—

‘उद्गमहावर्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाळे ।

सरिदिव तटमनुवर्षे विवर्धमाना सुता पितरम् ॥ ५ ॥’

तां च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीमुत्सारितपरिजनो जगाद—
‘देवि, तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः । एतदीया गुणवत्तेव क्षण-
मपि हृदयान्नापयाति मे चिन्ता । यौवनारम्भ एव च कन्य-
कानामिन्धनीभवन्ति पितरः संतापानलस्य । हृदयमन्धकारयति
मे दिवसमिव पयोधरोन्नतिरस्याः । केनापि कुता धर्म्या नाभि-

चाङ्गानि प्रसार्यन्ते । शीतललाचाङ्गनिर्वृतिः । घोणा नासिका एव । स्पृश्वाद्व-
शस्त्रम् । उत्कोचमिवेति । दण्डमिल्यर्थः ।

चतुर्भिरङ्गैरिति । जानुभ्यां हस्ताभ्यां चोत्तमाङ्गेन भूमिम् । तौ च । पि-

मता मे स्थितिरियं यदद्वंसंभूतान्यङ्कलालितान्यपरित्याज्यान्यपत्य-
कान्यकाण्ड एवागत्यासंस्तुतैर्नीयन्ते । एतानि तानि खल्वङ्क-
नस्थानानि संसारस्य । सेयं सर्वाभिभाविनी शोकाग्रेदौहशक्ति-
र्यदपत्यत्वे समाने जातायां दुहितरि दूयन्ते सन्तः । एतदर्थं
जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति सलिलमश्रुभिः साधवः ।
एतद्व्यादकृतदारपरिग्रहाः परिहृतगृहवसतयः शून्यान्यरण्या-
न्यधिशेषरते मुनयः । को हि नाम सहते विश्वमपत्यानाम् । यथा
यथा समापतन्ति दूता वराणां वराकी लज्जमानेव चिन्ता तथा
तथा नितरां प्रविशति मे हृदयम् । कि क्रियते । तथापि गृहगतै-
रनुगन्तव्या एव लोकवृत्तयः । प्रायेण च सत्स्वप्न्येषु वरण्णेष्व-
भिजनमेवानुरुद्ध्यन्ते धीमन्तः । धरणीधराणां च मूर्द्धि स्थितो माहे-
श्वरः पादन्यास इव सकलमुवननमस्तुतो मौखरी वंशः । तत्रापि
तिलकभूतस्यावन्तिर्बर्मणः सूनुरथजो ग्रहवर्मा नाम ग्रहपतिरिव
गां गतः पितुरन्यूनो गुणैरेनां प्रार्थयते । यदि भवत्या अपि
मतिरनुमन्यते ततस्तस्मै दातुभिच्छामि इत्युक्तवति' भर्तरि दुहि-
त्रृस्तेहकातरतरहृदया साश्रुलोचना महादेवी प्रत्युवाच—‘आर्य-
पुत्र, संवर्धनमात्रोपयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु
मातरः कन्यकानाम् । दाने तु प्रमाणमासां पितरः । केवलं
कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्तेहादतिरिच्यते दुहित्रस्तेहः ।
यथा यावज्जीवमावयोरार्तिता प्रतिपद्यते तथार्यपुत्र एव जाना-
ति' इति ।

राजा तु जातनिश्चयो दुहित्रदानं प्रति समाहूय सुतावपि
विदितार्थाविकार्षीत् । शोभने च दिवसे ग्रहवर्मणा कन्यां प्रार्थ-
यितुं प्रेषितस्य पूर्वागतस्यैव प्रधानदूतपुरुषस्य करे सर्वराजकुलस-
तरमिति । तौ च राज्यवर्धनहृषीै लब्धानुचरावभिवन्दनाय पितरं प्रणेमतुरित्यर्थः ।

विदग्धासु प्रवीणासु, आम्यासु च ।

उद्गो मानसी पीडा तस्यावर्तनमावर्तो जलप्रसप्तम् । तत्र पद्योधरशब्दः
स्तनमेघयोः । अनुवर्षे वर्षे, प्रावृषि च । असंस्तुतैरपरिचितैः । दौःशीत्यं
चिह्नम् । वराकी तपस्त्रिनी । अभिजनं कुलम् । सकलेत्यादि साधारणम् ।

आतिता मनःपीडालम् ।

जातमुदीत्यादवैव राजकुलमासीदिति संबन्धः । प्रामीणा आम्याः । राजादै-

मक्षं दुहितृदानजलभपतयत् । जातमुदि कृतार्थं गते च तस्मि-
न्नासन्नेषु च विवाहदिवसेषूहामदीयमानताम्बूलपटवासकुसुमप्र-
साधितसर्वलोकम्, सकलदेशादिश्यमानशिल्पिसार्थगमनम्, अ-
वनिपालपुरुषगृहीतसमग्रामीणानीयमानोपकरणसंभारम्, राज-
दौवारिकोपनीयमानानेकनृपोपायनम्, उपनिमन्त्रितागतबन्धुव-
र्गसंवर्गणव्यप्रराजवल्लभम्, लक्ष्यमधुमदप्रचण्डचर्मकारकरपुटो-
ङ्गालितकोणपटुविघट्टनरणन्मङ्गलपटहम्, पिष्ठपञ्चाङ्गलमण्डय-
मानोलखलमुसलशिलाद्युपकरणम्, अशेषाशामुखाविर्भूतचारण-
परम्परापूर्यमाणप्रकोष्ठप्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतम्, सितकुसुमवि-
लेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैरादीयमानविवाहवेदीसूत्रपातम्, उ-
त्कूर्चककरैश्च सुधार्कपरस्कन्धैरधिरोहिणीसमारूढैर्धैर्धवलीक्रि-
यमाणप्रासादप्रतोलीप्राकारशिखरम्, शुण्णक्षाल्यमानकुसुमभक-
संभाराम्भःऽवपूररज्यमानजनपादपङ्गवम्, निरूप्यमाणयौतकयो-
ग्यमातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गनम्, गणनाभियुक्तगणकगणगृहमाणल-
ग्रगुणम्, गन्धोदकवाहिमकरमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडावापीसमू-
हम्, हेमकारचक्रप्रक्रान्तहाटकघटनटाङ्गारवाचालितालिन्दकम्,
उत्थापिताभिनवभित्तिपात्यमानवहलवालुकाकण्ठकालेपाकुलालेप-
कलोकम्, चतुरचित्करचक्रवाललिख्यमानमङ्गल्यालेख्यम्, लेख्य-
कारकदस्वकक्रियमाणमृणमयमीनकूर्ममकरनारिकेलकदलीपूरावृक्ष-
कम्, क्षितिपालैश्च स्वयमावद्वकद्वैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभासंपाद-
नाकुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमीश्च मस्तणयद्विर्विनिहितसरसातर्पण-
हस्तान्विन्यसालक्तकपाटलांश्च चूताशोकपङ्गवलाञ्छितशिखरानु-
द्राहवितर्दिकास्तमानुत्तम्भयद्विः प्रारब्धविविधव्यापारम्, आ-
सूर्योदयाच्च प्रविष्टाभिः सतीभिः सुभगाभिः सुरूपाभिः सुवेशा-
वारिका दूताः । संवर्गणमावर्तनम् । पिष्ठमार्तपणम् । चारणाः कुशीलवाः । प्रको-
ष्ठे बहिर्द्वारम् । सूत्रधारैः स्थपतिभिः । अधिरोहिणी निःश्रेणिः । धौवैः पुरुषैः ।
शुण्णशूर्णिंतः । कुसुमभक्तं पद्मकम् । छवैः पूरैः । यौतकं सुदायः । प्रणालं वाप्या-
दिपूरणार्थं मकरमुखं कुर्वन्ति । लग्नो मेषादिः । अलिन्दो बहिर्द्वारकोष्ठः । क-
ण्ठकाः कणाः । आबद्धकथैः कृतोद्योगैः । मस्तणयद्विकणीकुर्वेद्विः । आरतपूर्ण
पिष्ठम् । उत्तम्भयद्विरुद्धवृक्षकुर्वेद्विः । गोत्रं नाम । दिग्धा उपलिप्ताः । शीतलम-
पकम् । शासजिरं शारवम् । अभिपुटो वंशादिमयश्चतुष्कोणः पाटलाकृतिर्जाल-

भिरविधवाभिः सिन्दूररजोराजिराजितललाटाभिर्वधूवरगोत्रवह-
णगर्भाणि श्रुतिसुभगानि मङ्गलानि गायन्तीभिर्बहुविधवर्णकादि-
ग्रधाङ्गुलीभिर्गीवासूलाणि च चिलवन्तीभित्रिवपवलतालेखयकुश-
लाभिः कलशांश्च धवलिताङ्गीतलशाराशिरश्रेणीश्च मण्डय-
न्तीभिरभित्रपुटकर्पासतूलपल्लवांश्च वैवाहिककङ्गणोर्णासूतसंनाहांश्च
रज्यन्तीभिर्बलाशनाघृतघनीकृतकुङ्गमकल्कसित्रितांश्चाङ्गरागांश्चा-
वण्यविशेषकृन्ति च मुखालेपनानि कल्पयन्तीभिः कक्षोलमित्राः
सजातीफलाः स्फुरत्स्फीतस्फाटिककर्पूरशकलखचितान्तराला लव-
ङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्तात्सामन्तसीमन्तिनीभिर्व्याप्तम् ,
बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौरपुरंध्रिवध्यमानैर्बद्धैश्चाचारच-
तुरान्तःपुरजरतीजनितपूजाराजमानरजकरज्यमानै रक्तेश्चोभयप-
टान्तलग्रपरिजनप्रेष्ठोलितैश्चायासु शोष्यमाणैः शुष्कैश्च कुटिलक-
मरुपक्रियमाणपल्लवपरभागैरपरग्रह्यकुङ्गमपङ्गस्यासकच्छुरणैरप-
रैरुद्गुजमुजिष्यभज्यमाणमङ्गुरोत्तरीयैः क्षौमैश्च बादरैश्च दुकूलैश्च
लालातन्तुजैश्चांशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोकनिभैरकठोररम्भागर्भकोमलै-
र्निःश्वासहार्यैः स्पर्शानुर्मयैर्वासोभिः सर्वतः स्फुरद्विरिन्द्रायुधसहसै-
रिव संछादितम् , उज्ज्वलनिचोलकावगुण्ड्यमानहंसकुलैश्च शयनी-
यैसारामुक्ताफलोपचीयमानैश्च कञ्चुकैरनेकोपयोगपाण्ड्यमानैश्चाप-
रिमितैः पट्टपटीसहस्रैरभिनवरागकोमलदुकूलराजमानैश्च पटवि-
तानैः स्तवरकनिवहनिरन्तरच्छायमानसमस्तपटलैश्च मण्डपैसचि-
त्रनेत्रपटवेष्यमानैश्च स्तम्भैरुज्ज्वलं रमणीयं चौत्सुक्यदं च
मङ्गल्यं चासीद्राजकुलम् ।

देवी तु यशोवती विवाहोत्सवपर्याकुलहृदया हृदयेन भर्तरि,
कुतूहलेन जामातरि, स्नेहेन दुहितरि, उपचारेण निमन्तितस्त्रीषु,
आदेशेन परिजने, शरीरेण संचरणे, चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु,

कैः क्रियते । तच्छ्रान्तरपूरणाय कर्पासतूलपल्लवा रज्यन्ते । कङ्गणः प्रतिसरः ।
बलाशना पुष्पाख्यौषधिः तत्पक्कं वृत्तं रक्षार्थं क्रियते । स्फाटिककर्पूराख्यः कर्पू-
रभेदः । भक्तिर्विच्छित्तिः । कुटिलः क्रमो येषा तैः । भुजिष्यैश्वेष्टैः । भज्यमा-
नस्तं मुष्टिदानम् । क्षौमैः क्षुमाविकारैः । बादरैः कार्पासैः । लालातन्तुजैः कौशेयैः ।
नेत्रैः पृष्ठैः । निचोलकैवर्त्सुरुपक्विशेषैः । स्तवरकं वस्त्रभेदः । वितानकं करकम् ।
पटलं आदनम् । उज्ज्वलं ब्राजिष्णु ।

आनन्देन महोत्सवे, एकापि बहुधा विभक्तेवाभवत् । भूषपतिरप्यु-
पर्युपरि विसर्जितोश्च्रामीजनितजामातृजोषः सत्यप्याङ्गासंपादनद-
क्षे मुखेक्षणपरे परिजने समं पुत्राभ्यां दुहितृस्तेहविक्षुवः सर्वे
स्वयमकरोत् ।

एवं च तस्मिन्नविधवामय इव भवति राजकुले, मङ्गलमय इव
जायमाने जीवलोके, चारणमयेष्विव लक्ष्यमाणेषु दिङ्गुखेषु, पठ-
मय इव कृतेऽन्तरिक्षे, भूषणमय इव अभ्रति परिजने, वान्धव-
मय इव हश्यमाने सर्गे, निर्वृत्तिमय इवोपलक्ष्यमाणे काले, ल-
क्ष्मीमय इव विजूम्भमाणे महोत्सवे, निधान इव सुखस्य फल इव
जन्मनः परिणाम इव पुण्यस्य यौवन इव विभूतेयौवराज्य इव
ग्रीतेः सिद्धिकाल इव मनोरथस्य वर्तमाने, गण्यमान इव जनाङ्ग-
लीभिः, आलोक्यमान इव मार्गधर्वजैः, प्रत्युद्गम्यमान इव मङ्ग-
ल्यवाद्यप्रतिशब्दकैः, आहूयमान इव मौर्तीर्तिकैः, आकृत्यमाण इव
मनोरथैः, परिष्वज्यमान इव वधूसखीहृदयैराजगाम विवाहेव-
सः । प्रातरेव प्रतीहारैः समुत्सारितनिखिलानिवद्धलोकं विविक्त-
मक्रियत राजकुलम् ।

अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपम् ‘देव, जामातृरन्तिकात्ता-
स्त्वूलदायकः पारिजातकनामा संप्राप्तः’ इत्यमिधाय स्वाकारं युवा-
नमदर्शयत् । राजा तु तं दूरादेव जामातृबहुमानादर्शितादरः
‘वालक, कच्चित्कुशली प्रहवर्मा इति प्रमन्च्छ । असौ तु समाक-
णितनराधिपध्वनिर्धार्वमानः कतिचित्पदान्युपसृत्य प्रसार्य च बाहू
सेवाचतुरश्चिरं वसुधरायां निवाय मूर्धानमुथाय ‘देव, कुशली
यथाङ्गापयस्यर्चयति च देवं नमस्कारेण’ इति व्यञ्जापयत् । आग-
तजामातृनिवेदनागतं च तं ज्ञात्वा कृतसत्कारं राजा ‘यासिन्याः
प्रथमे यामे विवाहकालात्ययकृतो यथा न भवति दोषः’ इति
संदिश्य प्रतीपं प्राहिषोत् ।

उश्च्राम्युष्ट्रभार्या । केचिद्वामीद्यमन्ये वेसरीमन्ये गुर्विमाहुः । जोषः सुखम् ।

एवमिलादावस्पन्दयाजगाम विवाहेवस इति संबन्धः । निधान इव
सुखस्येत्यादौ वर्तमान इत्यनेन संगतिः । मौर्तीर्तिकैर्णणकैः । असिवद्धो बाह्यः ।

यथा न भवति दोष इत्यत्र तथा कार्यमिलर्थं लभ्यम् ।

अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं वधूमुख इव संचार्य समवसिते वा-
सरे, विवाहदिवसश्रियः पादपलव इव रज्यमाने सवितरि, वधूव-
रानुरागलधूकृतप्रेमलज्जितेष्विव विघटमानेषु चक्रवाकमिथुनेषु, सौ-
भाग्यध्वज इव रक्तांशुकमुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति संध्यारा-
गे, कपोतकण्ठकर्कुरे वरयात्रागमनरजसीव कलुषयति दिङ्गुखानि
तिमिरे, लग्नसंपादनसज्ज इवोज्जिहाने ज्योतिर्गणे, विवाहमङ्गलक-
लश इवोदयशिखरिणा समुत्क्षिप्यमाणे वर्धमानधवलच्छाये तारा-
धियमण्डले वधूवदनलावयज्योत्स्नापरिपीतमसि प्रदोषे वृथोदि-
तमुपहसत्त्विव रजनिकरमुत्तानितमुखेषु कुमुदवनेष्वाजगाम मुहु-
सुहुरुद्धासिंतस्फुरितारुणचामरैर्मनोरथैरिवोत्थितरागाम्रपलवैः
पुरो धावमानैः पादातैरुत्कर्णकटकह्यप्रतिहेषितदीयमानस्वागतैरिव
वाजिनां वृन्दैश्चापूरितदिग्भागश्चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वे-
यकरणानां वर्णकलम्बिनां वलिनां घण्टाटाङ्गारिणां करिणां घटासिः
घटयन्निव पुनरिन्दूदयविलीनमन्धकारं नक्षत्रमालामण्डितमुखीं
करिणीं निशाकर इव पौरंदरीं दिशमारुढः प्रकटितविविधविह-
गविरुत्स्तालावचरचारणैः पुरःसरैर्वालो वसन्त इवोपवनैः कि-
यमाणकोलाहलो गन्धतैलावसेकमुगन्धिना दीपिकाचक्रवालस्या-
लोकेन कुङ्कमपटवासधूलिपटलेनेव पिञ्जरीकुर्वन्सकलं लोकमुक्तु-
ल्लम्बिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुमुखेष्वरेण शिरसा हसन्निव
सपरिवेशक्षपाकरं कौमुदीप्रदोषमात्मरूपनिर्जितमकरकेतुकरापह-
तेन कार्मुकेणेव कौमुदेन दाम्ना विरचितवैकद्यकविलासः कुमुम-
सौरभगर्वभ्रान्तभ्रमरकुलकलप्रलापसुभगः पारिजात इव जातः श्रि-
या सह पुनरवतारितो मेदिनीं नववधूवदनावलोकनकुतूहलेनेव
कृष्यमाणहृदयः पतन्निव मुखेन प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्मा ।

अथेलादावेतास्मिन्नेतास्मिन्नस्याजगमेति संबन्धः । कपोतेलसाधारणम् ।
कुर्वन्न आपाण्डुरे । रजसीवेति । रजोऽपि मुखानि कलुषयति । लम्बेलादि
साधारणम् । उज्जिहान उद्दच्छति । ज्योतिर्गणैस्तारानिकरैः, गणकैश्च । वर्धमा-
नेत्यादि संध्यारागरहितलात् । वर्धमानं शरावः । तेन च धवलच्छायम् । तद्धि
मकोललिसं विवाहे क्रियत इलाचारः । स्फारः स्फोटकः । पुरो धावमानैरिति
साधारणम् । पादातैः पदातिसमूहैः ।

राजा तु तमुपद्वारसमगतं चरणाभ्यामेव राजचक्रानुगम्यमानः समुत्तः प्रत्युज्जगाम । अवतीर्ण च तं कृतनमस्कारं मन्मथसिव माधवः प्रसारितमुजो गाढमालिङ्ग । यथाक्रमं परिष्वक्तराज्यवर्धनहर्षं च हस्ते गृहीत्वाभ्यन्तरं निन्ये । स्वनिर्विशेषासनदानादिना चैनमुपचारेणोपचचार ।

न चिराच्च गम्भीरनामा नृपतेः प्रणयी विद्वान्द्विजन्मा ग्रहवर्णमुवाच—‘तात, त्वां प्राप्य चिरात्खलु राजश्रिया घटितौ तेजोमयौ सकलजगदीयमानबुधकर्णीनन्दकारिगुणगणौ सोमसूर्यवशाविव पुष्पभूतिमुखरवंशौ । प्रथममेव कौस्तुभमणिरिव गुणैस्थितोऽसि हृदये देवस्य । इदानीं तु शशीव शिरसा परमेश्वरेणासि बोढव्यो जातः’ इति ।

एवं वदत्येव तस्मिन्दृपमुपसृत्य मौहूर्तिकाः ‘देव, समासीदति लग्नवेला । ब्रजतु जामाता कौतुकगृहम्’ इत्यूचुः । अथ नरेन्द्रेण ‘उत्तिष्ठ । गच्छ’ इति गदितो ग्रहवर्मी प्रविश्यान्तःपुरं जामातुदर्शनकुतूहलिनीनां खीणां पतितानि लोचनसहस्राणि विकचनीलकुवलयवनानीव लङ्घयन्नाससाद् कौतुकगृहद्वारम् । निवारितपरिजनश्च प्रविवेश ।

अथ तत्र कतिपयामप्रियसखीस्वजनप्रमदाप्रायपरिवाराम्, अरुणांशुकावगुणितमुखीं प्रभातसंध्यामिव स्वप्रभया निष्प्रभानप्रदीपकान्कुर्वाणाम्, अतिसौकुमार्यशङ्कितेनेव यौवनेन नातिनिर्भरमुपगूढाम्, साध्वसनिरुद्ध्यमानद्वदयदेशदुःखमुक्तैर्निभृतायतैः श्वसितैरप्यान्तं कुमारभावमिवानुशोचन्तीम्, अत्युस्तम्पिनीं पतनमियेव त्रपया निष्पन्दं धार्यमाणाम्, हस्तं तामरसप्रतिपक्षमासन्नप्रहणं शशिनमिव रोहिणीं भयवेपमानमानसामवलोकयन्तीम्,

राजश्रिया नृपतिलक्ष्म्यापि । घटितौ योजितौ, मुक्तौ च । बुधकण्ठौ पण्डितश्रोत्रै, सोमसूर्यसूनू च । गुणस्तक्षेषः, तनुभिश्च । हृदये चेतसि, वक्षसि च । देवस्य राज्ञः, विष्णोश्च । परमेश्वरेण राजा, हरेण च ।

कौतुकगृहं विवाहमङ्गलवेशम् ।

अथेत्यादौ तत्र वधूमपश्यदिति संबन्धः । अरुणांशुकं लोहितं वस्त्रम् । अस्यालोऽशवांशुगुणिकाः । निश्चितैर्गुणैः । प्रतिपक्षस्तुत्यः, शत्रुश्च । ग्रहणं हस्तस्य स्त्रीकारः । शशिनश्च ग्रहणं समासनं भवति । उद्गमनं सौरभमिलन्ये । प्रभा-

चन्दनधवलतनुलतां ज्योतस्तादानसंचितलावण्यात्कुमुदिनीगर्भा-
दिव प्रसूताम्, कुसुमामोदनिर्हारिणी वसन्तहृदयादिव निर्गताम्,
निःश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां मलयमासृतादिवोत्पन्नाम्, कृत-
कंदर्पानुसरणां रतिमिव पुनर्जाताम्, प्रभालावण्यमदसौरभमा-
धुर्यैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातासृतप्रभवैः सर्वरत्नगुणैरपरामिव
सुरासुररुषा रत्नाकरेण कल्पितां श्रियं हिंगधेन बालिकालोकेन
सितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीभिरिव मुक्तादीधितिभिः कल्पितकर्णा-
वतंसाम्, कर्णाभिरणमरकतप्रभाहरितशाद्वलेन कपोलस्थलीतलेन
विनोदयन्तीमिव हारिणीं लोचनच्छायाम्, अधोमुखं वरकौतुका-
लोकनाकुलं मुहुर्मुहुः कृतमुखोन्नमनप्रयत्नं सखीजनं हृदयं च नि-
र्भत्संयन्तीं वधूमपश्यत् ।

प्रविशन्तमेव तं हृदयचौरं वध्वा समर्पितं जग्राह कंदर्पः ।
परिहासस्मेरमुखीभिश्च नारीभिः कौतुकगृहे यश्चत्कार्यते जामा-
ता तत्त्वसर्वमतिपेशलं चकार । कृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहां गृ-
हीत्वा करे वधूं निर्जगाम । जगाम च नवमुखाधवलां निमन्त्रि-
तागतैस्तुषारशैलोपत्यकामिव द्युम्बकाम्बिकाविवाहहृतैर्भूषृद्धिः
परिवृत्ताम्, सेक्षुकुमारयवाङ्कुरदन्तुरैः पञ्चास्यैः कलशैः कोमल-
वर्णिकाविचित्रैरमित्रमुखैश्च मङ्गल्यफलहस्ताभिरञ्जलिकारिकाभि-
रुद्धासितपर्यन्ताम्, उपाध्यायोपधीयमानेन्दनं धूमायमानामिसंधु-
श्शणाक्षणिकोपद्रष्टुद्विजाम्, उपक्षशानुनिहितानुपहतहरितकुशाम्,
संनिहितदृष्टजिनाज्यस्तुक्समित्पूलीनिवहाम्, नृतनसूर्पार्पितश्या-
मलयमीपलाशमित्रलाजहासिनीं वेदीम् । आहुरोह च तां दिव-
मिव सज्योत्स्थः शशी । समुत्ससर्प च वेलितारुणशिखापलवस्त्र

दीनां कौस्तुभादिभिर्यथासंख्यम् । बालिका ऊर्मिका, कौमारी च । विनोदयन्तीं
प्रथयन्तीम् । हारिणीं रम्याम्, मार्गी च । मृगलोचनच्छायां नीलशाद्वलेन स्था-
लीतले क्रीडति । कौतुकालोकनाकुलं द्वयमपि साधारणम् ।

वध्वा राज्यत्रिया । अथ वेदीं जगमेति संबन्धः । उपत्यकादेः समासना
भूः । भूभृत्तृपः, गिरिश्च । वर्णिका खटिका । अमित्रमुखैस्त्वयैः, शत्रुमुखैश्च ।
अञ्जलिकारिकाभिर्वृष्टमयप्रतिमाभिः, सालभजिकाभिर्वां । अक्षणिको व्यग्रः । उ-
पद्रष्टा साक्षी । उपदेश्य इति केचित् । लुग्घोमभाष्टम् । वेलिता बलिताः ।
शिखा ज्वाला, शिखाग्राणि च । पलवाः प्रान्ताः, किसलयानि च । शिखिनो वृ-

शिखिनः कुसुमायुध इव रतिद्वितीयो रक्तशोकस्य समीपम् । हुते च हुतभुजि दक्षिणार्वतप्रवृत्ताभिर्वृत्वदनविलोकनकुतूहलिनीभिरिव ज्वालाभिरेव सह प्रदक्षिणं ब्राह्म । पात्यमाने च लाजाञ्जलौ नखमयूखधबलिततनुरहृष्टपूर्ववधूवरहृष्टपविस्मयस्तेर इवाहृश्यत चिभावसुः ।

अत्रान्तरे स्वच्छकपोलोदरसंकान्तमनलप्रतिबिम्बमिव निर्वापयन्ती स्थूलमुक्ताफलविमलवापविन्दुसंदोहदर्शितदुर्दिना निर्वदनविकारं रुरोद वधूः । उद्श्रुविलोचनानां च बान्धववधूनामुदपादि महानाक्रन्दः । परिसमापितवैवाहिककियाकलापस्तु जामाता वध्वा समं प्रणनाम श्वशुरौ । प्रविवेश च द्वारपक्षलिखितरतिप्रतिदैवतं प्रणयिभिरिव प्रथमप्रविष्टैरलिङ्गलः कृतकोलाहलम्, अलिङ्गलपक्षपवनप्रेष्ठोलितैः कर्णोत्पलप्रहारभयप्रकम्पितैरिव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशितम्, एकदेशलिखितस्तत्वकितरक्तशोकतरुतलभाजाधिज्यचोपेन तिर्यकूपितनेत्रत्रिभागेण शरमृजूर्कुर्वता कामदेवेनाधिष्ठितम्, एकपार्श्वन्यस्तेन काञ्चनाचामरुकेणतरपार्श्ववर्तन्या च दान्तशफरुक्वारिण्या कनकपुत्रिक्या साक्षालङ्घस्येवोदण्डपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोपधानेन स्वास्तीर्णेन शयनेन शोभमानम्, शयनशिरोभागस्थितेन च कृतकुमुदशोभेन कुसुमायुधसाहायकायागतेन शशिनेव निद्राकलशेन राजतेन विराजमानं वासगृहम् ।

तत्र च हीताया नववधूकायाः पराङ्मुखप्रसुप्ताया मणिभित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिबिम्बानि प्रथमालापार्कर्णकौतुकगतगृहदेवतानानीव मणिगवाक्षकेषु वीक्षमाणः क्षणदां निन्ये । स्थित्वा च श्वशुरकुले शीलेनामृतमिव श्वशूहृदये वर्षन्नभिनवाभिनवोपचारैरपुनरुक्तान्यानन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा दत्त्वा राजदौवारिकमिव राजकुले रणरणकं यौतुकनिवेदितानीव शम्बलान्यक्षस्यापि । उक्तं च—‘अमिः शिखीति च प्रोक्तः शिखी वृक्षो निगद्यते । बहिणश्वशिखी प्रोक्तः क्वचित्स्याकुकुटः शिखी ॥’ इति च ।

निर्वापयन्ती गमयन्ती । प्रविवेशोल्यादौ जामाता वासगृहमिति संबन्धः । पक्षः पार्श्वम् । कूणितः संकोचितः ।

क्षणदां रात्रिम् । दश दिनानि स्थित्वेति संगतिः । यौतकं सुदायः ।

इति श्रीशंकरविरचिते हर्षचरितसंकेते चतुर्थं उच्छ्वासः ॥

दाय हृदयानि सर्वलोकस्य कथं कथमपि विसर्जितो नृपेण वध्वा
सह स्वदेशमगमदिति ।

इति श्रीबाणभट्टतौ हृष्णचरिते चक्रवर्तिजन्मवर्णनं नाम
चतुर्थ उच्छ्वासः ।

पञ्चम उच्छासः ।

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।

कृत्वा लोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ १ ॥

पातयति महापुरुषान्समेव बहूननादरेणैव ।

परिवर्तमानं एकः कालः शैलानिवानन्तः ॥ २ ॥

अथ कदाचिद्राजा राज्यवर्धनं कवचहरमाहूय हृणान्हन्तुं हरिणानिव हरिर्हरिणेशकिशोरमपरिमितबलानुयातं चिरंतनैरमा-त्यैरनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा साभिसरमुत्तरापथं प्राहिणोत् ।

प्रयान्तं च तं देवो हर्षः कतिचित्प्रयाणकानि तुरङ्गमैरनुवत्राज । प्रविष्टे च कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं आतरि वर्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधिनि केसरिशरभशार्दूलवराहवहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषूत्कण्ठमानवन्देवताकटाक्षांशुशारितशरीरकान्तिः क्रीडन्मृगयां मृगलोचनः कतिपयान्यहानि बहिरेव व्यलम्बत । चकार चाकर्णान्ताकृष्टकामुकनिर्गतभासुरभलवर्षी स्वल्पीयोभिरेव दिवसैर्निःश्चापदान्यरप्यानि ।

एकदा तु वासतेय्यास्तुरीये यामे प्रत्युषस्येव स्वप्ने चदुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलकुभा दुर्निवारेण दवहुतभुजा दद्यमानं केसरिणमद्राक्षीत् । तस्मिन्नेव च दावदहने समुत्सृज्य शावकानु-द्युत्य चात्मानं पातयन्तीं सिंहीमपश्यत् । आसीचास्य चेतसि—‘लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धनपाशाः, यदाकृष्टास्तिर्थं चोऽप्येवमाचरन्ति’ इति । प्रबुद्धस्य चास्य मुदुर्मु-

नियतीत्यादि । नियतिदैवम् । लोकं जनम् । तडिदिव्युत् । तडिदिपि तरलालोकं कृत्वा वज्रं निपातयति ॥ ३ ॥

अनन्तः पर्यन्तरहितः शेषभट्टाकश्च ॥ २ ॥ आर्ययुग्लेनानेन भाविनी राजविपत्तिः सूचिता ।

कवचहर इति वयसि निलम् । बलं सैन्यम्, सामर्थ्यं च । साभिसरं ससहायम् ।

केसरिणः सिंहाः । अष्टपादाः प्राणिविशेषाः शरभाः । शार्दूला व्याघ्राः । वश्याः सूकराः । क्रीडन्मृगयामिति । ‘कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा हास्तमेषाम्’ इति भावार्थरूपाया मृगयायाः कर्मभावः ।

वासतेयी सत्रिः । तुरीये चतुर्थेऽहनि । संवाद्यमानं भ्राम्यमाणम् । ललितं व्याप्तम् ।

हुर्दक्षिणेतरमक्षि पस्पन्दे । गात्रेषु चाकस्मादेव वेष्युर्विप्रपथे ।
निर्निमित्तमेवान्तर्बन्धनस्थानाच्चालेव हृदयम् । अकारणादेव
चाजायत गरीयसी दुःखासिका । किमिदमिति च समुत्पन्नवि-
विधविकल्पविमयितमतिरपगतधृतिश्रिन्तावनमितवदनः स्तिमि-
ततारकेण चक्षुषा समुद्भिद्यमानस्थलकमलिनीवनामिव चकार
चकोरेक्षणः क्षणं क्षौणीम् । अहि च तस्मिभून्येनैव च चेतसा
चिन्त्रीड मृगयाम् । आरोहति च हरितहये मध्यमहो भवनमाग-
त्योभयतो मन्दमन्दं संवाह्यमानतनुतालवृन्तः क्षितिलवितता-
मतिशिशिरमल्यजरसलवलुलितवपुषमिन्दुधवलोपधानधारिणीं वे-
त्रपट्टिकामधिशयानः साशङ्क एव तस्यौ ।

अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा चीरचीरिकया
रचितमुण्डमालकम्, श्रमातपाभ्यामारोप्यमाणकायकालिमानम्,
अन्तर्गतेन शोकशिखिनाङ्गारतामिव नीयमानम्, अतित्वरागम-
नद्वततरपदोद्भूयमानधूलिराजिव्याजेन राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या
मेदिन्येवानुगम्यमानम्, अस्मिमुखपवनप्रेहूत्प्रविततोत्तरीयपटप्रा-
न्तवीज्यमानोभयपार्श्वमतित्वरया कृतपक्षमिवाशु परापतन्तम्,
प्रेर्यमाणमिव पृष्ठतः स्वाम्यादेशेन कृष्यमाणमिव पुरस्ता-
दायतैः श्रमश्वासमोक्षैः स्विद्यललाटतटघटमानप्रतिविम्बकेन
कार्यकौतुकादपहियमाणलेखमिव भास्वता संभ्रमभ्रष्टैरिवेन्द्रियैः
शून्यीकृतशरीरम्, लेखार्पितप्रयोजनगौरवादिव समेऽपि वर्तमनि
शून्यहृदयतया सखलन्तम्, कालमेघशकलमिव पतिष्ठयतो दुर्वा-
र्तावज्रस्य, धूमपल्लवमिव ज्वलिष्यतः शोकज्वलनस्य, वीजमिव
फलिष्यतो दुष्कृतशालेरनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकनामानमा-
यान्तमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च पूर्वनिमित्तपरस्पराविर्भावितभीतिरभिद्यत हृदयेन ।
कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य ग्रथममाननलग्नं विषादमु-
पनिन्ये, पश्चालेखम् । तं च देवो हर्षः स्वयमेवादायावाच्यत् ।
लेखार्थेनैव च समं गृहीत्वा हृदयेन संतापमवग्रहस्तोऽध्यधात्—

अथेत्यादौ दूरादेव कुरङ्गकनामानमध्वगमापतन्तमद्राक्षीदिति संबन्धः । नीली
नामौषधिः । वर्हिकण्ठसमानो मेचकः । आरोप्यमाणः क्रियमाणः । इन्द्रियै-
रिति । शून्यलं तेषां जडलासेः । पल्लवं खण्डम् ।

‘कुरङ्गक, किं मान्दं तातस्य’ इति । स चक्षुषा बाष्पजलविन्दु-
भिर्मुखेन च खञ्जाक्षरैः क्षरद्विर्युगपदाचचक्षे—‘देव, दाहन्वरो
महान्’ इति । तच्चाकर्ण्य सहस्रा सहस्रधेवास्य हृदयं पफाल ।
कृताचमनश्च जनयितुरायुष्कामोऽपरिमितमणिकनकरजतजातमा-
त्मपरिवर्बहमशेषं ब्राह्मणसादकरोत् । अभुक्त एवोच्चाल । ‘दा-
पय वाजिनः पर्याणम्’ इति च पुरःस्थितं शिरःकृपाणं विभ्राणं
वभाणं युवानम् । वेपमानहृदयश्च समंत्रमग्रधावितपरिवर्धकोप-
नीतमारुह्य तुरङ्गमेकाक्येव प्रावर्तते ।

अकाण्डप्रयाणसंज्ञाशङ्कुभितं तु संध्रमात्सज्जीभूतमुद्भूतमु-
खरखुरवभरितसकलभुवनविवरमागत्यागत्य सर्वाभ्यो दिव्यो
धावमानमश्चीयमदौकृत । प्रस्थितस्य चास्य प्रदक्षिणेतरं प्रयान्तो
विनाशमुपस्थितं राजसिंहस्य हरिणाः प्रकटयांबभूवुः । अशिशि-
ररशिमण्डलाभिमुखश्च हृदयमवदारथन्निव दावशुष्के दाहणि
दारुणं रराण वायसः । कज्जलमय इव बहुदिवसमुपचितवहलमल-
पटलमलिनिततनुरभिमुखमाजगाम शिखिपिच्छलाङ्गो नग्राटकः ।
दुर्निमित्तैरत्मिनन्द्यमानगमनश्च नितरामशङ्कत । हृदयेन पितृस्ते-
हाहितप्रदिन्ना च तत्तदुपेक्षमाणस्तुरङ्गमस्कन्धवद्गुलक्ष्यं चक्षुरवि-
चलं दधानो दुःसमवसितहसितसंकथस्तूष्णीभूतेन भूपाललोकेना-
नुगम्यमानो बहुयोजनसंपिण्डितमध्वानमेकेनैवाहा समलङ्घ्यत् ।

उपलब्धनरेन्द्रमान्द्यवार्ताविषण्ण इव नष्टेजस्यधोमुखीभवति
भगवति भानुमति भणिडप्रमुखेन प्रणयिना राजपुत्रलोकेन बहुशो
विज्ञाप्यमानोऽपि नाहारमकरोत् । पुरःप्रवृत्तप्रतीहारगृह्यमाणग्रामी
णपरम्पराप्रकटितप्रगुणवर्तमां च वहन्नेव निन्ये निशाम् ।

पफाल पुस्कोट । जावेति शब्दः प्रकारे । परिवर्हो भोजनादिपरिच्छेदः
ब्राह्मणसाद्राह्मणावीनम् । न भुक्तमस्येत्यभुक्तः । शिरोदेशे स्थापितः कृपाणः ।
परिवर्धकोऽश्वपालः प्रावर्ततेत्यर्थद्वन्द्वम् ।

अश्वीयमश्वसमूहः । सिंहशब्दः प्रशंसायाम् । हरिणा इति । मृगा हि ख्येरं
चरन्तः सिंहस्य विनाशमभावं सूचयन्ति । नग्राटको नग्नक्षपणकः । तुरङ्गमेति
चक्षुर्विशेषणम् । दुःखेन समवसिता निवृत्ता संकथा कथनं यस्य सः । संपि-
ण्डित सकलितम् ।

प्रगुणं स्वश्वम् । वहन्नविश्रान्ति गच्छन् ।

अन्यसिन्नहनि मध्यंदिने विगतजयशब्दम्, अस्तमितर्यनाद-
सुपसंहृतगीतम्, उत्सारितोत्सवम्, अप्रगीतचारणम्, अप्रसारि-
तापणपण्यम्, स्थानस्थानेषु पवनवल्लकुटिलाभिः कोटिहोमधूमले-
खाभिरुल्लसन्तीभिर्यममहिषावेषाणकोटिभिरिवोलिस्यमानम्, कृ-
तान्तपाशवागुराभिरिव वेष्यमानम्, उपरि कालमहिषालंकारका-
लायसकिङ्गीभिरिव कटु कणन्तीभिर्दिवसम्, वायसमण्डलीभि-
र्भमन्तीभिरावेद्यमानप्रत्यासनाशुभम्, क्वचित्प्रतिशायितस्त्रिग्य-
बान्धवाराध्यमानाहिर्बुद्धम्, क्वचिद्वीपिकादृशमानकुलपुत्रकप्रसा-
द्यमानमातृमण्डलम्, क्वचिन्मुण्डोपहाराहरणोद्यतद्रिविडप्रार्थ्यमा-
नामदर्कम्, क्वचिदान्प्रोद्धियमाणवाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम्,
अन्यत्र शिरोविघृतविलीयमानगुणगुलुविकलनवसेवकानुनीयमान-
महाकालम्, अपरत्र निशितश्वीनिकृत्तात्ममांसहोमप्रसक्ताप्तवर्ग-
म्, अपरत्र प्रकाशनरपतिकुमारकक्रियमाणमहामांसविक्रयप्रक्रम-
म्, उपहतमिव इमशानपांशुभिरमङ्गलैरिव परिगृहीतम्, यातुधा-
नैरिव विघ्वस्तम्, कलिकालेनेव कवलितम्, पापपटलैरिव संष्ठा-
दितम्, अधर्मविक्षेपैरिव लुण्ठितम्, अनियताधिकारैरिवाक्रान्तम्,
नियतिविलासैरिवात्मीकृतम्, शून्यमिव सुप्रसिव मुषितमिव वि-
लक्षितमिव छठितमिव मूर्छितमिव स्कन्धावारं समाप्तसाद् ।

प्रविशन्नेव च विपणिवर्त्तमनि कुतूहलाकुलवहल्वालकपरिवृत्तमू-
र्ध्वयष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवार्तनि भीषणमहिषाधिरूढप्रेतना-
थसनाथे चित्रवति पटे परलोकव्यतिकरमितरकरकलितेन शर-
काण्डेन कथयन्तं यमपट्टिकं ददशे । तेनैव च गीयमानं ऋकम-
शृणोत्—

‘मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान् ॥३॥’ इति ।

अन्यसिन्निलादौ स्कन्धावारं समाप्तसादेति संबन्धः । आपणेषु हन्त्रेषु पाण्य-
विक्रेयं वसु । कालो यमः । कालायसं लोहजातिभेदः किङ्गिष्यः सूक्ष्मव-
ण्टिकाः । प्रतिशायिता उपेषिताः । अहिर्बुद्धो हरः । मुण्डं शिरः । द्रविडा
आन्ध्राश्च जनपदभेदाः । आमर्दको वेतालः । रौद्रदेवताभेद इत्यन्ये ।

विष्कम्भोऽवष्टमः । वितताः प्रसारिताः । व्यतिकरो वृत्तान्तः । यमपट्टेन
जीवति यमपट्टिकः । मन्दं मन्दमिलादौ राजकुलं विवेशेति संबन्धः । अमृत-
ह० १४

तेन चाधिकतरमवदीर्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वारं प्रतिषिद्धसकल-
लोकप्रवेशं यत्यौ । तुरगादवतीर्णश्चाभ्यन्तरान्निष्क्रामन्तमप्रसन्नमु-
खरागं मुक्तमिवेन्द्रियैः सुषेणनामानं वैद्यकुमारमद्राक्षीत् । कृतन-
मस्कारं चाप्राक्षीत्—‘सुषेण, अस्ति तातस्य विशेषो न वा’
इति । सोऽत्रवीत्—‘नास्तीदानीं यदि भवेत्कुमारं दृष्ट्वा’ इति ।
मन्दं मन्दं द्वारपालैः प्रणम्यमानश्च दीयमानसर्वस्वम्, पूज्यमान-
कुलदेवतम्, प्रारब्धामृतचरुपचनक्रियम्, क्रियमाणपडाहुतिहोम-
म्, हूयमानपृष्ठदाज्यलिप्तप्रचलदूर्बापलवम्, पठ्यमानमहाम-
यूरीप्रवर्त्यमानगृहशान्तिनिर्वर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानम्, प्रयत-
विप्रप्रस्तुतसंहिताजपं जप्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवगृहम्,
अतिशुचिशैवसंपाद्यमानविरूपाक्षीरकलशसहस्रसपनम्, अजि-
रोपविष्टश्चानासादितस्वामिदर्शनदूयमानमानसैरभ्यन्तरनिष्पतित-
निकटवर्तीपरिजननिवैद्यमानवार्तैर्वार्तार्त्यभूतस्थानभोजनशयनैरुज्जि-
तात्मसंस्कारमलिनवैश्यर्लिखितैरिव निश्चलैरेषपतिभिर्निर्यमाननकं-
दिवं दुःखदीनवदनेन च ग्रथणेषु बद्धमण्डलेनोपांशुव्याहृतैः केन-
चिचिकित्सकदोषानुद्भावयता, केनचिद्साध्यव्याविलक्षणपदानि
पठता, केनचिद्दुःखप्रानावेदयता, (केनचित्पिशाचवार्ता विवृण्वता,
केनचित्कार्तान्तिकादेशान्प्रकाशयता,) केनचिदुपलिङ्गानि गायता,
अन्येनानियतां भावयता, संसारं चापवदता, कलिकालविलसि-
तानि च निन्दता, दैवं चोपालभमानेनापरेण धर्माय कुप्यता,
राजकुलदेवताश्चाधिक्षिपता, अपरेण क्षिष्टकुलपुत्रकभाग्यानि गर्ह-
यता, बाह्यपरिजनेन कथ्यमानकृष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश ।

अविरलबाष्पपयः परिषुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणो
विविदौषधिद्रव्यद्रव्यगन्धगर्भमुक्तथतां काथानां सर्पिषां तैलानां च
पच्यमानानां गन्धमाजिग्रन्थवाप तृतीयं कक्ष्यान्तरम् ।

चरुः शान्त्यर्थं चरुः । ‘पजापतये स्वाहा’ इति षण्णां देवतानां नाम यहीता
षण्णमेवाहुतीनां प्रक्षेपः पडाहुतिहोम उच्यते । दधिष्ठते एकीकृत्य पृष्ठदाज्यम् ।
‘पृष्ठदाज्यं सदध्याज्ये’ इति कोशः । महामायूरी बौद्धविद्या । शैवमत्र इति
केचित् । संहिता वेदपाठः संहितरूपः । रुद्रकादशी शिवमत्रः । वार्तात आगं
वार्ताभूतम् । प्रघनो वहिर्द्वैरकदेशः । कार्तान्तिको दैवजः । उपलिङ्गान्युत्पातः ।
अमददता निन्दता ।

तत्र चातिनिःशब्दे गृहावग्रहणीप्राहिवबुवेत्रिणि, त्रिगुणतिर-
स्करिणीतिरोहितसुवीथीपथे, पिहितपक्षद्वारके, परिहतकवाटरटिते,
घटितगवध्यरक्षितमरुति, दूयमानपरिचारके, चरणताडनस्वनत्सो-
पानप्रकुपितप्रतीहारे, निभृतसंज्ञानिर्दिश्यमानसकलकर्मणि, नाति-
निकटोपविष्टकङ्कटिनि, कोणस्थिताहानचकिताचमनवाहिनि, च-
न्द्रशालिकालीनमूकमौललोके, महाधिविधुरवान्धवाङ्गनवर्गगृही-
तप्रच्छन्नप्रतीवके, संजवनपुञ्जितोद्विप्रपरिजने, प्रविष्टकतिपयप्रण-
यिनि, गम्भीरज्वरारम्भभीतभिषजि, दुर्मनायमानमन्त्रिणि, मन्दा-
यमानपुरोधसि, सीदत्सुहृदि, निद्राणविपत्तिति, संतप्ताप्तसामन्ते,
विचित्तचामरआहिणि, हुःख्यात्मापिरोरक्षिणि, क्षीयमाणप्रसादवि-
च्चमनोरथसंपदि, स्वामिभक्तिपरित्यक्ताहारहीयमानवलविकलवङ्ग-
भभूष्टति, क्षितितलपतितसकलरजनीजागरूकराजपुत्रकुमारके, कु-
लक्रमागतकुलपुत्रनिवहोह्यमानशुचिशोकसंकुचितकञ्चुकिनि, नि-
रानन्दवन्दिनि, निःश्वसन्निराशासनसेवके, निःसृतताम्बूलधूसरा-
धरवारयोषिति, विलक्ष्यवैद्योपदिश्यमानपद्याहरणावहितपौरेगवे,
अनुजीविपीयमानोच्चकथारावारिविनोद्यमानास्यशोषहजि, राजा-
भिलाषभोज्यमानवहुभुजि, भेषजसामग्रीसंपादनव्यग्रसमग्रव्यव-
हारिणि, मुहुर्मुहुराहूयमानतोयकर्मान्तिकानुभितघोरातुरतृष्णि, तु-
षारपरिकरितकरकशिशीकियमाणोद्विति, श्वेतार्द्रकर्पटार्पितक-
पूरपरागशीतलीकृतशलाके, नाड्यानपङ्कलिप्यमानवभाण्डगतग-
णद्वयप्रहणमस्तुनि, तिम्यत्कोमलकमलिनीपलाशप्रावृतमृदुमृणाल-
के, सनालनीलोत्पलपूलीसनाथसलिलपानभाजनमुवि, धारानिपा-

द्रवो रसः ।

तत्रेत्यादौ तत्र चैवंविवेद धवलगृहे स्थितमीदृशं पितरमद्राक्षादिति संबन्धः ।
गृहावग्रहणी देहलीद्वारारम्भदेशः । वेत्रिणो द्वाःस्थाः । तिरस्करिणी जवनिका ।
सुवीथी धवलगृहस्याभ्यन्तरीकृता । ‘प्रच्छन्नमन्तद्वारं यत्पक्षद्वारं तदुच्यते’ ।
घटितो रक्षितः । निभृतं शुसम् । आचमनवाही पानीयहारकः । चन्द्रशालिका
धवलगृहस्योपरि प्रासादिका । ‘आधिर्ना मानसी पीडा’ । ‘संजवनं चतुःशाला’ ।
विपश्चित्पण्डितः । आसा आश्वस्ता । प्रसादेन वित्ताः प्रख्याताः प्रसादवित्ताः ।
जागरूका जागरणशीला । विलक्ष्यो लजितः । पौरोगवो महानसाध्यक्षः । उच्च-
षकमयगतपानभाजनम् । भेषजमौषधम् । तोयकर्मान्तिका तोयकर्मेशाला ।
करको जलभाण्डम् । शलाकाः पाषाणकणिकाः । मुखपूरणं गण्डषः । निर्वाप्यमाण

तनिर्वाप्यमाणकथिताम्भसि, पदुपाटलशर्करामोदमुचि, मञ्चकाश्रितसिकतिलकर्कीविश्रान्तान्तरचक्षुषि, सरलशेवलबलयितगलद्वोलयन्त्वके, गल्वर्कशालाजिरोङ्गासितलाजसकुनिपीतमसारपारीपरिगृहीतकर्कशर्करे, शिशिरौषधरसचूर्णवकीर्णस्फटिकशुकिशङ्खसंचये, संचितप्रचुरप्राचीनामलकमातुलुङ्गद्राक्षादाढिमादिफले, प्रतिग्राहितविप्रिप्रकीर्यमाणशान्त्युदकविमुषि, प्रेष्यापेष्यमाणललाटलेपोपदिग्धद्वषदि धवलगृहे स्थितम्, परलोकविजयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेनानवरतपरिवर्तनैस्तररङ्गिणि शयनीये शेषमिव विषेषमणा क्षीरोदन्वति विचेष्टमानम्, मुक्ताफलवालुकाधूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले शुष्यन्तम्, कालेन कैलासमिव दशाननेनोद्धियमाणम्, अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारकाणामत्युष्णावयवस्पर्शभसीभूतोदैरिव धवलैः करैः स्पृश्यमानं लोकान्तरप्रस्थितम्, स्थानुना स्वयशसैव चन्दनानुलेपनच्छलेनापृच्छयमानम्, अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्दीवरदलम्, कालकटाक्षपतनशथलमिव शरीरमुद्द्रहन्तम्, निविडुकूलपट्टनिपीडितकेशान्तकथ्यमानकष्टवेदनानुबन्धं मूर्धानं धारयन्तम्, दुर्धरवेदनोन्नमन्नीलशिराजालककरालेनच कालाङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणावधिदिवससंख्यानेनेव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्, आसन्नयमदर्शनोद्गेगादिव च किंचिदन्तःप्रविष्टारकम्, शुद्धयदशनपङ्क्रप्रसृतधूसरदीधितिरङ्गिणीं मृगतृष्णिकामिवोषाणां निश्चासपरस्परामुद्द्रहन्तम्, अत्युष्णनिश्चासदग्धयेव इयामायमानया रसनयानिवेद्यमानदारुणसंनिपातारम्भम्, उरःस्तलस्थापितमणिमौत्तिकहारचन्दनचन्द्रकान्तम्, कृतान्तदूदर्दर्शनयोग्यभिवात्मानं कुर्वाणम्, अङ्गभङ्गवलनोक्षिमभुजयुगलम्, पर्यस्तहस्तनखमयूर्धैर्गाराग्हमिव तापशान्तये रचयन्तम्, नेदिष्टसलिलमणिकुट्टिमादशेऽदरेषु निपतद्विः प्रतिविम्बैरपि संतापातिशयमिव कथयन्तम्, स्पृशन्तीप्रणयिनीमिव विश्वासभूमि मूर्छा बहु भन्यमानम्, अन्तकाहानाशीतलीकियमाणम्। पाटला शर्कराविशेषः। मञ्चक आधारमेदः। कर्करी वारिधानी। गोलयच्चकं बहुच्छिरं जलभाष्ठम्। उङ्गासिता विस्तारिताः। प्रतिग्राहिताः प्रतिमहं प्राहिताः। प्रेष्या दासी। कालेन यमेन, कृष्णेन च। दशाननो व्याख्या, रासमन्त्र। आपृच्छयमानं ज्योक्तियमाणम्। रसना जिह्वा। नेदिष्टमन्तिकतम्।

क्षरैरिव सभयमिषगद्वैररिष्टैराविष्टम्, महाप्रस्थानकाले स्वसंता-
पसंतानमाप्तहृदयेषु संचारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतमीर्ष्येव
छायया मुच्यमानम्, उद्योगमिषोपद्रवाणाम्, सर्वाख्यमोक्षमिव क्षा-
मतायाः, हस्तीकृतं विहस्ततया, विषयीकृतं वैषम्येण, क्षेत्रीकृतं
क्षयेण, गोचरीकृतं ग्लान्या, दृष्टं दुःखासिकया, आत्मीकृतमस्वा-
स्थ्येन, विधेयीकृतं व्याधिना, क्रोडीकृतं कालेन, लक्ष्यीकृतं द-
क्षिणाशया, पीतमिव पीडाभिः, जग्धमिव जागरेण, निगीर्णमिव
वैवर्ण्येन, ग्रासीकृतं गात्रभङ्गेन, हियमाणमिव विपद्धिः, वण्ड्य-
मानमिव वेदनाभिः, लुण्ड्यमानमिव दुःखैः, आदित्सिंहं दैवेन,
निरूपितं नियता, ग्रातमनियतवेन, अभिभूयमानमभावेन, परि-
कलितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य, निवासं वैमनस्यस्य, स-
मीपे कालस्य, अन्तिकेऽन्योच्छ्वासस्य, मुखे महाप्रयासस्य, द्वारि-
दीर्घनिद्रायाः, जिह्वाप्रे जीवितेशस्य वर्तमानम्, विरलं वाचि, च-
लितं चेतसि, विहृलं वपुषि, क्षीणमायुषि, प्रचुरं ग्रलापे, संततं
श्वसिते, जितं जन्मिभकाभिः, पराधीनमाधिभिः, अनुबद्धमनुवन्धि-
काभिः, पायोपविष्ट्यानवरतरोदोच्छ्रुतनयनया गृहीतचामरिक-
यापि निश्चसितैरेव वीजयन्त्या विविधौषधिधूलिधूसरित-
शरीरया मुहुर्मुहुः ‘आर्यपुत्र, स्वपिषि’ इति व्याहरन्त्या देव्या
यशोवत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं पितरमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च प्रथमदुःखसंपातमश्यमानमतिराशङ्कित इव भागद्य-
येभ्यः समभवत् । अन्तकपुरवर्तिनमेव च पितरममन्यत । निरा-
कृत इव चान्तःकरणेन क्षणमासीत् । अवधृतश्च धैर्येण, क्षेत्रीकृतः
क्षोभेण, रिक्तीकृतो रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृ-
दयमुद्दहन, विषमविषदूषितानीव मुह्यन्तीनिद्रयाणि विप्राणः, त-
मसा रसातलमपि विशेषयन्, शून्यत्वेनाकाशमप्यतिशयानो नावि-
न्दत कर्तव्यम् । पर्सर्पश च हृदयेन भियमुत्तमाङ्गेन च गाम् ।

अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वातिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि निर्भर-

यसिष्टैर्दुर्लक्षणैः । अरतिरेकत्रानवस्थितिः । छाया कान्तिः । विहस्तो क्षमः ।
लक्ष्यीकृतम् । आग्रातमिल्यर्थः । वण्ड्यमानं भागीक्रियमाणम् । जीवितेशो यमः ।
अनुबन्धिका गात्रसंविपीडा ।

भागद्येयेभ्यो देवेभ्यः । अन्तःकरणेन मतसा ।

स्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य मुजौ ‘एहोहि’ इत्याहं-
यज्ञशरीरार्थेन शयनादुदगात् । ससंभ्रमसुपसृतं चैनं विनयावनम-
मुन्नमय्य बलादुरसि निवेद्य, विश्वनिव्र प्रेम्णा निशाकरमण्डल-
मध्यम्, मज्जनिवासृतमये महासरसि, स्नानिव महति हरिचन्दन-
रसप्रसवणे, अभिषिच्यमान इव तुषारादिद्रवेण, पीडयन्नद्वैरङ्गानि,
कपोलेन कपोलमवधृयन्, निमीलयन्पक्ष्माग्रविधिताजसास्त्रवि-
स्त्राविणी विलोचने विस्मृतज्वरसंज्वरः सुचिरमालिलिङ्ग कथं
कथमपि चिराद्विसुक्तमुपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकमुपागत-
मासीनं च शयनान्तिके पिवनिव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा
च्यलोकयत् । पस्पर्जं च पुनः पुनर्वेपथुमता पाणितलेन क्षयक्षाम-
कण्ठश्च कृच्छादिवावादीत—‘वत्स, कृशोऽसि’ इति । भण्ड-
स्त्वकथयत्—‘देव, तृतीयमहः कृताहारस्यास्याद्’ इति ।

तच्छ्रुत्वा वाष्पवेगगृह्यमाणाक्षरं कथं कथमप्यायतं निःध्यस्यो-
चाच—‘वत्स, जानामि त्वां पितृत्रियमतिमृदुहृदयम् । ईदरेषु
विधुरयति धीमतोऽपि वियम् । अतिदुर्धरो वान्धवस्त्रेहः सर्वप्रमा-
थी । अतो नार्हस्यात्मानं शुचे दातुम् । उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि
दद्ये खल्वहमधिकतरमनेनायुष्मदाधिना । निशितमिव शखं तद्धणो-
ति मां त्वदीयस्तनिमा । सुखं च राज्यं च वंशश्च प्राणाश्च त्वयि
मे स्थिताः । यथा मम तथा सर्वासां प्रजानाम् । त्वद्विधानां पीडाः
पीडयन्ति सकलमेव सुवनतलम् । न व्यत्पुण्यभाजां वंशमलंकु-
र्वन्ति भवाद्वशाः । फलमस्यनेकजन्मान्तरोपार्जितस्याकलुषस्य कर्म-
णः । करतलगतमिव कथयन्ति चतुर्णामप्यर्णवानामाधिपत्यं ते ल-
क्षणानि । त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि । निरभिलापोऽस्मि जीवि-
तव्ये । भिषगनुरोधः पाययति मामौषधम् । अपि च सर्वप्रजापु-
ण्यैः सकलमुवनतलपरिपालनार्थमुत्पत्त्यमानानां भवाद्वशां जन्म-
ग्रहणोपायः पितरौ । प्रजाभिस्तु बन्धुमन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः ।
तदुच्चिष्ठ । कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः । कृताहारे च त्वय्यहमपि
स्यमुपयोद्ये पथ्यम् इयेवमभिहितस्य चास्य धक्ष्यनिव
हृदयमतितरां शोकानलः संदुधुष्टे । क्षणमात्रं च स्थित्वा पित्रा-

प्रस्तवणे निमे । द्रवो रसः । संज्वरः संतापः ।
सूजी शलाका ।

पुनराहार्थमादिश्यमानो धवलगृहादवततार । चकार च चेतसि—
 ‘अकाण्डे खल्वयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यध्र इव वऋपातः ।
 सामान्योऽपि तावच्छोकः, सोच्छासं मरणम्, अनुपदिष्टौषधी
 महाव्याधिः, अभस्मीकरणोऽग्निप्रवैशः, अनुपरतस्यैव नरकवासः,
 निज्योतिरङ्गारवर्षमशकलीकरणं क्रकचदारणमत्रणो वज्रसूचीपा-
 तः । किमुत विशेषाश्रितः । किमत्र करवाणि’ इति ।

राजपुरुषेणाधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम धूममयानिव कृताश्रुपा-
 तान्, अग्निमयानिव जनितहृदयदाहान्, विषमयानिव दत्तमू-
 र्छवेगान्, महापातकमयानिवोत्पादितघृणान्, क्षारमयानिवानी-
 तवेदनान्, कतिचित्कवलानगृहान् । आचमंश्च चामरग्राहिण-
 मादिदेश—‘विज्ञायागच्छ कथमास्ते तातः’ इति । गत्वा च प्र-
 तिनिवृत्य च ‘देव, तथैव’ इति विज्ञापितस्तेनागृहीतताम्बूल ए-
 वोत्ताम्यता मनसास्ताभिलापिणि सवितरि सर्वानाहूयोपहरे वैद्याः
 किमस्मिन्नेवंविधे विधेयमधुनेति विषण्णहृदयः पप्रच्छ । ते तु
 व्यज्ञापयन्—‘देव, वैर्यमवलम्बवस्व । कतिपयैरेव वासरैः पुनः
 स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं श्रोद्यसि पितरम्’ इति ।

तेषां तु भिषजां मध्ये पौर्वसबो युवाष्टादशर्वर्षदेशीयस्तस्मि-
 नेव राजकुले कुलक्रमागतो गतः पारमष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य भूमुजा
 सुतर्निर्विशेषं लालितः प्रकृत्यैवातिपटीयस्या प्रज्ञया यथावद्विज्ञाता
 व्याधिस्त्रूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः साम्रस्तूष्णीमधो-
 मुखोऽभूत । पृष्ठश्च राजसूनुना—‘सखे रसायन, कथय तथ्यं
 यद्यसाध्विव पश्यसि’ इति । सोऽव्रवीत्—‘देव, शः प्रभाते
 यथावस्थितमावेदयितास्मि’ इति ।

अत्रैव चान्तरे भवनकमलिनीपालः कोकमाश्वासयन्नपरवक्र-
 मुचैरपठत्—

‘विहग कुरु हृदं मनः स्वयं ल्यज शुचमास्त्व विवेकवर्तमेनि ।

सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुशिरो विरोचनः ॥ ४ ॥’

धूममयानिवेति । धूमः किलशु मोक्षयति । वृणा जुगुप्ता । उपहरे
 रहसि । स्वां प्रकृतिममन्दतम्, अव्यक्तलूपलं च । पृथिव्यादिषु वा लयस्तस्थं
 व्याधिविनिरुक्तम्, सर्वगस्थं च । यतः—‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युश्रुत्वं जन्म
 मृतस्य । च । तस्मादपरिहयेऽर्थे न लं शोचितुर्महसि ।’ इत्युक्तम् ।

तच्चाकर्ण्य वाङ्गमित्तज्ञः पितरि सुतरां जीविताशां शिथिलीचकार ।
गतेषु च भिक्षुषु क्षतधृतिः क्षपामुखे क्षितिपालसमीपमेव पुनरा-
रुरोह । तत्र च—‘दाहो महान् । आहर हारान्हरिणि, मणिद-
र्घणाम्भे देहे देहि वैदेहि, हिमलैर्लिम्प ललाटं लीलावति, घनसा-
रश्छोदधूलीर्निधेहि धवलाक्षि, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं कान्ति-
मति, कपोले कलय कुवलयं कलावति, चन्द्रनचर्चा रचय चार-
मते, पाटय पटमारुतं पाटलिके, मन्दय दाहमिन्दुमति, अर-
विन्दैर्जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति, समुपनय मृणालानि मा-
लति, तरलय तालवृन्तमावन्तिके, मूर्धानं धावमानं वधान वन्धु-
मति, कंधरां धारय धारणिके, उरसि सशीकरं करं कुरु कुरङ्गव-
ति, संवाहय बाहू बलाहिके, पीडय पादौ पद्मावति, गृहण गा-
दमङ्गमनङ्गसेने, का वेला विलासवति नैति निद्रा, कथाः कथय
‘कुमुदति’ इत्येवं प्रायान्पितुरालापाननवरतमार्कण्यन्दूयमानहृदयो
दुःखदीर्घी जाग्रदेव निशामनैषीत् ।

उषसि चावतीर्य राजद्वारदेशोपसर्पिणा परिवर्धकेनोपस्थापि-
तेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेवाजगाम स्वमन्दिरम् । तत्र च त्वरमाणो
आतुरागमनार्थमुपर्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाव्यगान्प्रजविनश्चोष्ट्रपा-
लान्प्राहिषोत् । प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म ना-
श्रीहीत् । अग्रतः स्थितानां राजपुत्रयूनां विमनसां ‘रसायनो र-
सायनः, इति जलितमव्यक्तमश्रौषीषीत् । पर्यपृच्छत्वं तान्—‘भ-
द्राः’ किं रसायनः’ इति । पृष्ठाश्च ते सर्वे सममेव तृष्णीबभूद्युः
भूयोभूयश्चानुवध्यमाना दुःखेन कथंकथमप्याच्चक्षिरे—‘देव,
पावकं प्रविष्टः’ इति । तच्च श्रुत्वा पुष्ट इवान्तस्तापेन सद्यो विव-

पुनर्वैसोरपत्यं पौनवैसवः । पुनर्वैसुना मुनिना ग्रोक्तमयुर्वेदमधीते पौनवैसव
इति । अष्टाङ्गमिति । उक्तं च—‘कायवालप्रहोर्वाङ्गशस्त्वदंष्ट्रजरावृष्टान् ।

अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा तेषु संश्रिता ॥’ इति । आयुर्वेदस्य वैद्यशास्त्रस्य ।

कोकशकवाकः । विरोचनो रविः । तत्र चेत्यातौ तत्र च क्षितिपालसमीप
इत्यादीन्दृत्यकलालापानाकर्णयन्निशामनैषीदिति संवन्धः । घनसारः कर्पूरः ।
पाटय पटुं कुरु । कंधरां श्रीवाम् । संवाहय मर्दय । कुमुदीरीयादयः शब्दवा-
त्साधवः ।

परिवर्धकोष्ठपातः । प्रतिकर्म प्रसाधनम् । कार्त्तस्वरं हेम । तदपि ज्वल-

र्णतामगात् । उत्पाद्यमानसिव च न शशाक शोकान्धं धारयिरुं हृदयम् । आसीचास्य चेतसि कामं स्वयं न भवति न तु आवय-त्यगियं वचनमरतिकरसितर इवाभिजातो जनः । कुच्छे च यथा-नेनानुष्टितमुज्ज्वलीकृतमधिकतरं ज्वलनप्रवेशेन कल्याणप्रकृति का-र्तस्वरमिव कौलपुत्रमस्येति । पुनश्चाचिन्तयत्—‘समुचितमेवाथवा लेहस्येदम् । किमस्य तातो न तातः, किंवान्बा न जननी, वयं न भ्रा-तरः । अन्यसिद्धिपि तावत्स्वामिनि दुर्लभीभवति भवन्त्यसबो ग्रि-यमाणा हीहेतवो लोके किमुतामृतमयेऽनुजीविनां निर्व्याजबान्ध-वेऽवन्ध्यप्रसादे सुगृहीतनाश्चित ताते । संप्रति सांप्रतमाचरितमनेना-त्मानं दहता । किं वास्याकल्पमवस्थितस्य स्थेयसो यशोमयस्य द-हते । पतितः स केवलं दहने । दग्धास्तु वयम् । धन्यः खल्वसाव-ग्रणीः पुण्यभाजाम् । अपुण्यभाकिल्वद्मेव राजकुलं कुलपुत्रेण यत्ता-दशा वियुक्तम् । अपि च ममापि कः खल्वेतेषां प्राणानां कार्या-तिभारः कृतशेषो वा, का वा व्यापृतता, येन नाश्चापि निष्टुराः प्रा-णाः प्रतिष्ठन्ते । को वान्तरायो हृदयस्य येन सहस्रधा न दलती-ति । दुःखार्तश्च न जगाम राजसद्वा । समुत्ससर्जे च सर्वकार्या-णि । शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा सोत्तमाङ्गमात्मानमवगु-ण्यातिष्ठन् ।

इथं भूते च देवे हृषे राजनि च तदवस्थे सर्वस्य लोकस्य क-पोलेषु कीलिता इव कराः, लोचनेषु लेप्यमच्य इवाश्रुसुतयः, नासाप्रेषु ग्रथिता इव दृष्टयः, कर्णेषु त्वकीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु सहजानीव हाकष्टानि, लपनेषु पलवितानीव श्वसितानि, अधरेषु लिखितानीव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानीकृतानीव दुःखान्यभवन् । उष्णाश्रुदाहभीतेव नाभजत नेत्रोदराणि निद्रा । निःश्वासतातविधुता इव व्यलीयन्त हासाः । निरवशेषदग्धेव च संतापेन न ग्रावर्तत वाणी । कथास्वपि नाश्रूयन्त परिहासाः । कागमन्त्रिति नाङ्गायन्त गीतगोष्ठयः । जन्सान्तरातीतानीव नास्म-र्यन्त लास्यानि । स्वप्रेऽपि नागृह्यन्त प्रसाधनानि । वार्तापि नाल-

नप्रवेशेनाधिकतरमुज्ज्वलम् । सांप्रतं युक्तम् । अतिशयेन स्थिरं स्थेयस्तस्य । व्यापृतता व्यग्रता । प्रष्टा अग्रगामिनः । प्रतिष्ठन्ते प्रतिष्ठां कुर्वते ।

भ्यतोपभोगानाम् । नामापि नाकीर्लंताहारस्य । खपुष्प्रतिमान्या-
सन्नापानमण्डलानि । लोकान्तरमिवानीयन्त बन्दिवाचः । युगा-
न्तर इवावर्तन्त निर्वृतयः । पुनरिवादद्वयत शोकाग्निना भक्तरेतुः ।
दिवापि नामुच्यन्त शयनानि । शनैः शनैश्च महापुरुषविनिपात-
पिशुनाः समं समन्तात्समुदभवन्भुवने भूयांसो भूपतेरभावाय भ-
यमुत्पादयन्तो भूतानां महोत्पाताः ।

तथा हि दोलायमानसकलकुलाचलचक्रवाला पत्या सार्थं गन्तु-
कामेव ग्रथमसचलद्विरित्री । धन्वन्तरेरिवान्तरे तस्मिन्सरन्तः प-
रस्परास्फालनवाचालवीचयो विजुधूर्णिरेऽर्णवाः । भूभृदभावभी-
तानां विततशिखीकलापविकटकुटिलाः केशपाशा इवोर्ध्वंबभूतुर्धू-
मकेतवः कुम्भाम् । धूमकेतुकरालितदिङ्गुखं दिक्पालारव्यायुष्का-
महोमधूमधूमिवाभवद्वन्म् । भ्रष्टमासि तप्तकालायसकुम्भवञ्छु-
णि भानुमण्डले भयंकरकबन्धकायव्याजेन कोऽपि पार्थिवप्राणि-
तार्थी पुरुषोपहारमिवोपजहार । ज्वलितपरिवेशमण्डलभोगभास्व-
रो जिघृक्षाजृम्भमाणस्वर्भानुभयादुपरचिताभिप्राकार इव प्रत्यहश्य-
त श्वेतभासुः । अवनिपतिप्रतापप्रसाधितः प्रथमतरकृतपावकप्रेवेशा
इवाद्यन्तानुरक्ता दिशः । सुतशोणितशीकरासारारुणिततनुर-
नुमरणाय प्रावृतपाटलाशुकपटेवादश्यत वसुधावधूः । नराधिप-
विनाशसंत्रमभीतैलोकपालैरिव कालायसकवाटपुटैरकालकालमेघ-
पटलैररुद्ध्यन्त दिग्द्वाराणि । प्रेतपतिप्रयाणप्रहताः पटवः पटहा
इवारटन्तो हृदयस्फोटनाः पस्फायिरे निर्वातानां घोरा निर्धोषाः ।
निकटीभवद्यममहिषखुरपुटोऽहूता इव वृमणिधाम धूसरीचक्रुः क्र-
मेलककचकपिलाः पांशुवृष्टयः । विसरविराविणीनामुन्मुखीनां
शिखिनो ज्वालाः प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीरुल्का नभसो ववाशिरे
शिवानां राजयः । राजधामनि धूमायमानकबरीविभागविभावित-
विकाराः प्रकीर्णकेशपाशप्रकाशितशोका इव प्राकाशन्त प्रतिमाः
कुलदेवतानाम् । उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधूयमानवृजिनवे-

शिखी मयूरोऽपि । धूमकेतव उत्पातशंसिनः अमयश्च । करालितानि भी-
षणीकृतानि, व्यासानि च । बभु कपिशम् । श्वेतभानुश्वन्दः । प्रसाधिता आव-
चिताः, भूषिताश्च । कचाः केशाः । शिवानां सृगादीनाम् । कबरीशब्देनात्र
कज्ञा लक्ष्यन्ते । व्याकोदी पौराहानशब्दः । वायसानां काकानाम् ।

णीवन्धविभ्रमं विभ्राणं वभ्राम भ्रामरं पटलम् । अटतामन्तःपुर-
स्योपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रोशी वायसानाम् । श्वेतातपत्र-
मण्डलमध्याज्ञीवितमिव राज्यस्य सरसपिशितपिण्डलोहितं चञ्च-
चञ्चुरुचैरुचखान खण्डं माणिक्यस्य । कूजञ्जरदृध्रो महोत्पातदू-
यमानश्च कथमपि निनाय निशाम्

अन्यस्मिन्नहनि समीपमस्य राजकुलाद्वुतगतिवशविशीर्यमाणा-
लंकारझांकारिणी विजयघोषणेव विषादस्याकुलचरणचलत्तुलाको-
टिकणितवाचालिताभिरुद्रीवाभिः, किं किमिति पुच्छमानेव द-
रादेव भवनहंसीभिः, स्वलितविशालश्रोणिशिजानरशनानुरावि-
णीभिश्च वाघापान्ध्या समुपदित्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः, अद्वृष्ट-
कवाटपट्टसंघट्टस्फुटितललाटपट्टरविरपटलेन पटान्तेनेव रक्तांशुक-
स्य मुखमाच्छाद्य प्रहृदती, संतापबलविलीनकनकवलयरसधारामि-
व वेवलतामुत्सृजन्ती, मुखमरुत्तरद्वितामुत्तरीयांशुकपटों सुरन्ती
फणिनीव निर्मोकमञ्जरीमाकर्षन्ती, नम्रांसस्यंसिनानिलविलोलेन
नीलतसेन तमालचीरचीवरेणेव शोकोचितेन धम्मिल्लरचनारहितेन
शिरोहसंचयेन चञ्चता प्रावृतकुचा, कुचताडनपीडया समुच्छूना-
ताम्रश्यामतलं सुहुर्सुहरत्युष्णाशुग्रमार्जनप्रदग्धमिव करकिशलयं
धुनाना, चक्षुर्निर्झरे शीर्यति स्तपयन्तीव शोकाग्निप्रवेशाय स्वकपो-
लतलप्रतिविच्चितमासन्नलोकं लोललोचनप्रवृत्तैस्तरलैस्तारकांशुभिः
इयामायमानमात्मदुःखेन दिवसमपि द्वन्तीव ‘क कुमारः, क कु-
मारः’ इति पुरुषं पृच्छन्ती, वेलेति, नान्ना यशोवत्याः प्रतीहार्या-
जगाम । विषण्णलोकलोचनप्रत्युद्रता चोपसृस्य कुट्टिमन्यस्तहस्तयु-
गल्या गलन्तीभिः सिञ्चन्तीव शुष्यन्तं दशनदीधितिधाराभिराधूस-
रमधरमधोमुखी विह्वापितवती—‘देव, परित्रायस्व परित्रायस्व ।
जीवत्येव भर्तरि किमप्यध्यवसितं देव्या’ इति ।

ततस्तदपरमाकर्ण्य च्युत इव सन्त्वेन, द्वुत इव दुःखेन, आचा-
न्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत इवातङ्गेनाप्रतिप-
त्तिरासीन् । आसीच्चास्य चेतसि—‘प्रतिपत्रसंज्ञस्य वहुशोऽपि ह-

अन्यस्मित्रियादौ समीपस्या यशोवत्याः प्रतीहार्याजगामेति संबन्धः ।
तुलाकोटिनपुरम् । चीरचीवरं वृक्षलक्, चीरवासः ।

अप्रतिपत्तिः किंकर्तव्यतामूर्खः । हदयेऽप्रतिकठिने । अनुकोशो दया । तत्रे-

दये दुःखाभिषङ्गो निपतन्नश्मनीव लोहप्रहारः कठिनै हुतमुजमु-
त्थापयति न तु भस्सासात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायम्' इति ।
उत्थाय च त्वरमाणोऽन्तःपुरमगात् । तत्र च मर्तुमुद्यतानां राज-
महिषीणामशृणोहूरादेव 'तात चूत, चिन्तयात्मानं प्रवसति ते
जननी । वत्स जातीगुच्छ, गच्छाम्यापृच्छस्व साम् । मया वि-
लाद्यानाथा भवसि भगिनि भवनदाडिमलते । रक्ताशोक, मर्जणी-
याः पादप्रहाराः कर्णपूरपलवभङ्गपराधाश्च । पुत्रक अन्तःपुरबाल-
वकुलक वारुणीगण्डूषप्रहणदुर्लित, दृष्टोऽसि । वत्से प्रियद्वुल-
तिके, गाढमालिङ्ग मां दुर्लभा भवामि ते । भद्र भवनद्वारसह-
कारक, दातव्यो निवापतोयाज्ञलिरपत्यमसि । आतः पञ्चरशुक,
यथा न विस्मरसि माम्, किं व्याहरसि दूरीभूतास्मि ते । शा-
रिके, स्वप्ने नः समागमः पुनर्भूयात् । मातः, मार्गलभं कस्य स-
मर्पयामि गृहमयूरकम् । अस्म, सुतवल्लालनीयमिदं हंसमिथुनं म-
न्दपुण्यया मया न संभावितोऽस्य चक्रवाक्युगलस्य विवाहोत्स-
वः । मातृवत्सले, निर्वर्तस्व । गृहहरिणिके, समुपनय सौविदल-
वलभवलकीं परिष्वजे तावदेनाम् । चन्द्रसेने, सुदृष्टः क्रियतामयं
जनः । बिन्दुमति, इयं तेऽन्या वन्दना । चेटि, मुञ्च चरणौ ।
आर्ये कात्यायनिके, किं रोदिषि नीतास्मि दैवेन । तात कञ्चुकि-
न्, किं मामलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि । धात्रेषि, धारयात्मानं कि-
पादयोः पतसि । भगिनि, गृहाण मामपश्चिमां कण्ठे कष्टं न दृष्टा
प्रियसस्यी मलयवती । कुरङ्गवति, अयमामन्त्रणाज्ञालिः । सानुम-
ति, अयमन्त्यः प्रणामः । कुवलयवति, एष तेऽवसानपरिष्वङ्गः ।
सस्वयः, क्षन्तव्याः प्रणयकलहाः' इयेवंप्रायानालापान् ।

द्वाष्मानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्तीं दत्तसर्वस्वापतेयां ग-
हीतमरणप्रसाधनाम्, जानकीमिव जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्य-
न्तीम्, प्रत्यग्रहानार्देहतया श्रियमिव भगवतीं सद्यः समुद्रादु-
त्थिताम्, कुसुमभवभुणी वाससी दिनमिव तेजसी सांघ्ये दधाना-
म्, ताम्बूलदिग्धरागान्धकाराधरप्रभापटलपाटलं पटांशुकमिव वि-
धवामरणचिह्नमङ्गलमसुद्धन्तीम्, रक्तकण्ठसूत्रेण कुचान्तरावल-
त्यादै राजमहिषीतयेवंप्रायानालापानशृणोदिति संबन्धः । आपृच्छस्व ज्योत्कुरु ।
वारुणी सुरानिवापोऽमृतसुद्दिश्य दीयते जलादिकम् ।

न्विना स्फुटितहृदयविगलितसधिरधाराशङ्कां कुर्वतीम्, तिर्यकुटि-
लकुण्डलकोटिकण्ठकाकृष्टवन्तुना हारेण वलितेन सितांशुकपाशेनेव
कण्ठमुत्पीडयन्तीम्, सरसकुङ्गमाङ्गरागतया कवलितामिव दिध-
क्षता चितार्चिष्मता चितानलार्चनाकुसुमैरिव धवलधवलैरश्रुवि-
न्दुभिरंशुकोत्सङ्घमापुरयन्तीम्, गृहदेवतामन्त्रणवलिमिव वलयै-
विगलद्धिः पदे पदे विकिरन्तीमाप्रपदीनाम्, कण्ठे गुणकुसुममालां
यमदोलामिवारुद्धाम्, अन्तर्गुञ्जन्मधुकरमुखरेणामव्यमाणलोचनो-
त्पलामिव कर्णोत्पलेन ग्रदक्षिणीक्रियमाणमिव मणिनूपुरबन्धुभिर्ब-
द्धमण्डलं अमद्भिर्भवनहंसैः संनिहितप्राणसमं मरणाय चित्तमिव
चित्तफलकमविचलं धारयन्तीम्, अर्चाबद्धोङ्ग्यमानधवलपुष्पदाम-
काम्, पतित्रतापताकामिव पतिप्रासयष्टिमिष्टामुपगूमानाम्, ब-
न्धोरिव निजचारित्रधवलस्य नृपातपत्रस्य पुरो नेत्रोदकमुत्सृजन्ती-
म्, पत्थुः पादपतनसमुद्रमदभ्यविकवाष्पाम्भः प्रवाहप्रतिरुद्धृदशः
कथमपि प्रतिपद्मादेशान्सचिवान्संदिशन्तीम्, अनुनयनिवर्तितवि-
धुरवृद्धबन्धुवर्गवर्धमानधवनिभिर्गृहाकन्दैराकृष्यमाणश्रवणाम्, भ-
र्तुभाषितनिभैः पञ्चरसिंहबुद्धितैर्हिंश्यमाणहृदयाम्, धार्या भर्तुभ-
क्त्या च निजया प्रसाधिताम्, जरत्या मूर्च्छया च संस्तुतया धार्य-
माणाम्, सख्या पीडया च व्यसनसंगतया समालिङ्गिताम्, परि-
जनेन संतोषेन च गुहीतसर्वावयवेन परीताम्, कुलपुत्रैरुच्छुसितैश्च
महत्तरैरधिष्ठिताम्, कञ्चुकिभिर्दुःखैश्चातिवृद्धैरनुगताम्, भूपाल-
वल्लभान्कौलेयकानपि साम्भालोकयन्तीम्, सप्तलीनामपि पाद-
योः पतन्तीम्, चित्रपुत्रिका अप्यामव्यमाणाम्, गृहपतित्रिणाम-
व्यञ्जलि पुरस्तादुपरचयन्तीम्, पशुनप्यापुच्छव्यमानाम्, भवनपा-
दपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्शे ।

दूरादेव च वाष्पायमाणहृष्टिरभ्यधात्—‘अम्ब, त्वमपि मां
मन्दपुण्यं यजसि । प्रसीद । निवर्तस्व’ इत्यमिदधान एव च स-
ल्लेहमिव नूपुरमणिमरीचिमिञ्चम्ब्यमानचूडश्वरणयोन्यपतत् ।
देवी तु यशोवती तथा तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि क-

आपृच्छ्यमाना ज्योत्कारयन्ती ।

बाष्पायमाणा बाष्पमुद्रमन्ती । देवी बाष्पोत्पतनं धारयितुं न शशाकेति सं-
बन्धः । बाष्पोत्पतनमश्रुप्रवाहम् ।

नीयसि प्रेयसि तनये गुरुणा गिरिणेवोद्देशवेगेनावष्टभ्यमाना, मू-
र्च्छान्धतमसं रसातलमिव प्रविशन्ती, बाप्पप्रवाहेनेव चिरनिरोध-
संपिण्डेन स्वेहसंभारेण निर्मराविभूतेनाभिभूयमाना, छतप्रय-
त्नापि निवारयितुं न शशाक बाष्पोत्पत्तनम् । उत्कटकुचोत्कम्पप्र-
कटितासश्वशोकाकृता च गद्विकागृह्णमाणगलविकला निःसामा-
न्यमन्युतरलीक्रियमाणाधरोदेशा पुनरुक्तस्फुरणनिविडितनासापुटा
निमील्य नयने नयनाम्भःसेकपूवेन प्लावयन्ती विमलौ कपोलौ
संछाद्य करनखमयूखमालाखचिततनुना तन्वन्तरनिर्गच्छदृच्छास्त्र-
स्त्रोतसेवांशुकपटान्तेन किंचिदुत्तानितं वदनेन्दुं दूयमानमानसा
स्मरन्ती प्रस्तुतस्तनी प्रसवदिवसादारभ्य सकलमङ्कशायिनः शैश-
वमस्य ज्ञातिगृहगतहृदया ‘अम्ब, तात, न पश्यतं पापां पर-
लोकप्रस्थितां मामेवमतिदुःखिताम्’ इति सुहुमुहुराक्रन्दती पितरौ,
‘हा वत्स, विश्रान्तभागधेयया न दृष्टोऽसि’ इति प्रेष्टं ज्येष्ठं तन-
यमसंनिहितं क्रोशन्ती, ‘अनाथा जाता’ इति शशुरकुलवर्तीनो दुहि-
तरमनुशोचन्ती, ‘निष्करण, किमपराद्वं तवामुना जनेन’ इति
दैवमुपालभमाना, ‘नास्ति मत्समा सीमन्तिनी दुःखभागिनी’ इति
निन्दन्ती बहुविधमात्मानम्, ‘मुषितास्मि नृशंस, त्वया’ इत्यकाण्डे
कृतान्तं गर्हमाणा मुक्तकण्ठमतिचिरं प्राकृतप्रमदेव प्रारोदीत् ।

प्रशान्ते च मन्युवेगे सखेहमुत्थापयामास सुतम् । हस्तेन चा-
स्य प्रस्तुतस्य पक्षमपालीपुञ्जमाननखकिरणनिवहां द्रुतामिवाधि-
कतरं क्षरन्तीं दृष्टिमुन्मार्जे । स्वयमपि कठोररागपरिपीयमानेन
धवलिन्ना मुच्यमानोदरे कथदस्यव्यर्थ्यन्ते शुक्लशीकरतारतारकि-
तपक्षमणी सूक्ष्मतराश्रुविन्दुपरिपाटीपतनानुबन्धविधुरे लोचने पुनः
पुनरापूर्यमाणे प्रमृज्य वाष्पाद्रूगण्डगृहीतां च श्रवणशिखरमारोप्य
शोकलम्बामलकलतामधःस्तस्तविलोलवालिकाव्याकुलितां च समु-
त्सार्ये तिरश्चीं चिकुरसटामशुप्रवाहपूरितमार्द्रं च किंचिच्छ्युतमुत्क्ष-
प्य हस्तेन स्तनोत्तरीयं तरङ्गितमिव ममांशुकपटान्तरनुताम्रलेखा-
लाङ्गिष्ठतलावण्यकुञ्जिकावर्जितराजतराजहंसास्यसमुद्रीणेन पयसा
प्रक्षाल्य मुखकमलं कलमूकलोकविधृते वासःशक्ले शुचिनि समु-
न्मृज्य पाणी सुतवदनविनिहितनिभृतनयनयुगला चिरं स्थिता पुनः

पुनरायतं निश्चस्यावादीत्—‘वत्स, नासि न प्रियो निर्गुणो वा परित्यागाहीं वा । सत्येनैव सह त्वया पीतं मे हृदयम् । अस्मि-अ समये प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः । अपि च पुत्रक, पुरुषान्तरविलोकनव्यसनिनी राज्योपकरणमकरुणा वा नास्मि लक्ष्मीः क्षमा वा । कुलकलत्रमस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता । किं विस्मृतोऽसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रका-ण्डस्य केशरिण इव केशरिणी गृहिणीम् । वीरजा वीरजाया वीर-जननी च मादृशी पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात् । एवंविधेन पित्रा ते भरतभगीरथनाभागनिभेन नरेन्द्रवृन्दारकेण गृहीतः पा-णिः । आसेवितः सेवासंब्रान्तानन्तसामन्तसीमन्तिनीसमावर्जित-जाम्बूनदधटाभिषेकः शिरसा । लब्धो मनोरथदुर्लभो महादेवी-पट्टवन्धसत्कारलाभो ललाटेन । आपीतौ युष्मद्विधैः पुत्रैरसित्रकल-त्रवन्दीवृन्दविधूयमानचामरमरुच्छलचीनांशुकधरौ पयोधरौ । सप-लीनां शिरःसु निहितं नमन्त्रिखिलकटककुटुम्बिनीकिरटमाणिक्य-मालाचितं चरणयुगलकम् । एवं कृतार्थसर्वावयवा किमपरमपेक्षे क्षीणपुण्या । मर्तुमनिधवैव वाञ्छामि । न च शक्तोमि दग्धस्य भर्तुरार्थपुत्रविरहिता रतिरिव निरर्थकान्प्रलापान्कर्तुम् । पितुश्च ते पादधूलिरिव पथमं गगनगमनमावेदयन्ती बहुमता भविष्यामि शूरानुरागिणीनां सुराङ्गननाम् । प्रस्त्रप्रदृष्टदारुणदुःखदर्थायाश्च मे किं धक्षयति धूमध्वजः । मरणाच्च मे जीवितमेवास्मिन्समये साहसम् । अतिशीतलः पतिशोकानलादक्षयस्मेहेन्धनादसादनलः । कैलासकलपे प्रवसति जीवेधरे जररूपाणिकालघीयसि जीविते लोभ इति क धटते । अपि च जीवन्तीमपि मां नरपतिमरणावधी-रणमहापातकिनीं न स्प्रक्ष्यन्ति पुत्र, पुत्रराज्यसुखानि । दुःखद-र्थानां च भूतिरमङ्गला चाप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति । वत्स, विश्वस्तानां यशसा स्थातुमिच्छामि लोके न वपुषा । तद-हमेव त्वां तावत्तात, प्रसादयामि न पुनर्मनोरथप्रातिकूल्येन कद-र्थनीयास्मि’ इत्युक्त्वा पादयोरपतत् ।

जाम्बूनदं सुवर्णैम् । पादधूलिरिवेति । सापि प्रथमगतागमनमावेदयति । धक्षयति भस्मीकरिष्यति । धूमध्वजोऽस्मिः । भूतिः समृद्धिः, भस्म च । विश्वस्तानां विषवानाम् ।

स तु ससंभ्रममपनीय चरणयुगलमवनमिततनुरुभयकरविद्यु-
तवपुषमवनिगतशिरसमुदनमयन्मातरम् । दुर्निवारतां च शुः
समवधार्य कुलयोषिदुचितां च तामेव श्रेयसी मन्यमानः क्रियां
कृतनिश्चयां च तां ज्ञात्वा तूष्णीमधोमुखोऽभवत् ।

अभिनन्दिति हि स्लेहकातरापि कुलीनता देशकालानुरूपम् ।
देव्यपि यशोवती परिष्वज्य समाग्राय च शिरसि निर्गत्य चरण-
भ्यामेव चान्तःपुरात्पौराकन्दनिर्भराभिरुद्ध्यमानेव दिग्भिः स-
रस्वतीतीरं ययौ । तत्र च स्त्रीस्त्रभावकातरैर्दृष्टिपातैः प्रविकसित-
रक्तपङ्कजपुञ्जैरिवार्चयित्वा भगवन्तं भानुमन्तमिव मूर्तिरैन्द्रवी
चित्रभानुं प्राविशत् । इतरोऽपि मानुमरणविह्वलो बन्धुवर्गोपरिवृतः
पितुः पार्श्वे प्रायात् । अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्द्यमा-
नतारकं तारकराजमिवास्तमभिलषन्तं जनयितारम् । असद्यशो-
कोद्रेकाभिदुतश्च त्यजितः स्लेहेन धैर्यम् । आश्लिष्यास्य सकलदु-
र्भद्रमहीपालमौलिमालालालितौ पादपद्मावन्तस्तापानुखचन्द्रमिव
द्रवीभवन्तं दशनज्योत्स्नाजालमिव जलतामापद्यमानं लोचनलाव-
प्यमिव विलीयमानं मुखसुधारसमिव स्यन्दमानम् । अच्छाच्छम-
श्रुतोत्सां संतानं महामेघमयविलोचन इव वर्षनितरवद्विमुक्तारा-
वश्चिरं रुरोद ।

राजा तु तमुपरुद्ध्यमानदृष्टिरविरतहृदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्य-
मिज्ञाय शनैः शनैरवादीत्—‘पुत्र, नार्हस्येवं भवितुम् । भवद्विधा-
न ह्यमहासत्त्वाः । महासत्त्वता हि प्रथममवलम्बनं लोकस्य पश्चा-
द्राजवीजिता । सत्त्ववतां चाग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः क भवान्,
क वैकुण्ठ्यम् । ‘कुलप्रदीपोऽसि’ इति दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघू-
करणमिव । ‘पुरुषसिहोऽसि’ इति शौर्यपुत्रप्रज्ञोपवृंहितपराक्रमस्य
निन्देव । ‘क्षितिरियं तव’ इति लक्षणास्त्वातचक्रवर्त्तिपदस्य पुन-
रुक्तमिव । ‘गृहातां श्रीः’ इति स्वयमेव श्रिया गृहीतस्य विपरी-
तमिव । ‘अध्यास्यतामयं लोकः’ इत्युभयलोकविजिगीषोरपुष्कल-
मिव । ‘स्त्रीक्रियतां कोषः’ इति शशिकरनिकरनिर्मलयशःसंचयै-

अमावस्यायसिन्दुर्भानुमन्तं प्रविशतीति प्रसिद्धम् । चित्रभासुमभिम् । तारक-
राजं चन्द्रम् । असद्येत्यदौ चिरं स्त्रोदेति संबन्धः । उदेक आधिक्यम् ।

उपरुद्ध्यमाना उपरोक्षवती दृष्टिरुद्दिर्यस सः । अवलम्बनमाश्रयः । राज-

काभिनिवेशिनो निरुपयोगमिव । ‘आत्मीक्रियतां राजकम्’ इति
गुणगणात्मीकृतजगतो गतार्थमिव । ‘उहतां राज्यभारः’ इति भु-
वनत्रयभारोचितस्यानुचितनियोग इव । ‘प्रजाः परिरक्ष्यन्ताम्’
इति दीर्घदोर्दण्डार्गलितदिङ्गुखस्यानुवाद् इव । ‘परिजनः परिपा-
लयताम्’ इति लोकपालोपमस्यानुषङ्गिकमिव । ‘शश्वाभ्यासः कार्यः’
इति धनुर्गुणकिणकलङ्ककालीकृतप्रकोष्ठस्य किमादिश्यते । ‘निग्रा-
हतां चापलम्’ इति नूतनतरवयसि निरुहीतेन्द्रियस्य निरवका-
शेव मे वाणी । ‘निरवशेषतां शत्रवो नेयाः’ इति सहजस्य तेजस
एवेयं चिन्ता । इत्येवं वदन्नेवापुनरुन्मीलनाय निमिमील राज-
सिंहो लोचने ।

अस्मिन्नेवान्तरे पूषाप्यायुषेव तेजसा व्ययुज्यत । ततश्च लज्ज-
मान इव नरपतिजीवितापहरणजनितादात्मापराधादधोमुखः सम-
भवत् । भूपालाभावशोकशिखिनेवान्तस्याप्यमानस्तान्त्रतां प्रपेदे ।
मन्द मन्दमप्रियप्रार्थमिव श्थितिमनुवर्तमानो लौकिकीमवातर-
द्विवः । दित्सुरिव जनेशाय जलाञ्जलिमपरजलनिधिसमीपमुपससर्प ।
सद्योदत्तजलाञ्जलिर्दुखदहनदग्धमिव करसहस्रमालोहितमधत्त ।

एवं च महानराधिपनिधननिधीयमानविपुलवैराग्य इव शान्त-
वपुषि, विशति गिरिगुहागहरं गमस्तिमालिनि, समुपोहमानमहा-
जनाश्रुदुर्दिनाद्रीकृत इव निर्वात्यातपे, रोदनताम्रसकललोकलोच-
नरुचेव लोहितायति जगति, उष्णायमानानेकनरनिश्चाससंतापमुष्ट
इव च नीलायमाने दिवसे, नृपानुगमनप्रचलितयेव लक्ष्म्या मु-
च्यमानासु कमलिनीषु, पतिशुचेव परिवृतच्छायायां इयायमायमा-
नायां भुवि कुलपुत्रेभिव परित्यक्तकलत्रेषु, कृतकरुणप्रलोपेषु व-
नान्तानाश्रयत्सु दुःखितेषु चक्रवाकेषु, छत्रभङ्गभीतेभिव निरूढ-
वीजिता राजान्वयिता । कुलप्रदीपोऽसीस्यादौ पूर्ववदाक्षेपाभ्यूहः । आतुषङ्गिकं
प्रस्तावागतम् । अपुनरुन्मीलनाय मुनरप्रबोधनाय । निमिमील प्रलयत्यत ग्रासः ।

पूष्ण आत्मजो यमः ।

एवं चेत्यादावस्तिन्सति नरेन्द्रो हुताशनसक्रियया यशःशेषतामनीयतेति
संबन्धः । गमस्तीनरस्मीन्मलते धारयतीति गमस्तिमाली सूर्यस्तस्मिन् । समुपो-
ह्यमानं वर्धमानम् । निर्वात्य शास्त्रति सति यश्चाद्रीकृतः । सोऽवश्यं निर्वाति
शीतलीभवति । छायातपप्रतिपक्षजातिः, कान्तिश्च । इयामा रात्रिः, नायिका च ।
जनं तोयम्, विपिनं च । छत्रभङ्गो राजदण्डः, पञ्चाणीं च छत्राकारताभेदः ।

कोशेषु कुशेशयेषु, स्फुटितदिग्बवृहृदयरुधिरप्युव इव गलिते रक्ता-
तपे, क्रमेण च लोकान्तरमुपगतवत्यनुरागशेषे जाते तेजसामधीशो,
गगनतलवितन्यमानवहलरागपटलायां प्रेतपताकायामिव प्रवृत्ता-
यां संध्यायां, शवशिविकालंकारकृष्णचामरमालास्विव स्फुरन्तीषु
दर्शनप्रतिकूलासु तिसिरलेखासु, असितागुरुकालकाष्ठायां केनापि
चितायामिव रचितायां रजन्यां, दन्तामलपवप्रसाधितकणिकासु,
केसरमालाकल्पितमुण्डमालिकासु, अनुमर्तुमिवोद्यतासु प्रहसितमु-
खीषु कुमुदलक्ष्मीषु, अवतरत्रिदशविमानकिङ्गिणीकणित इव श्रू-
यमाणे, शाखिशिखरकुलायलीयमानशकुनिकुलकूजिते, नाकपथप्र-
स्थितपार्थिवप्रत्युद्वतपुरुहूतातपत्र इव पूर्वस्यां दिशि दृश्यमाने च-
न्द्रमसि, नरेन्द्रः स्वर्थं समर्पितस्कन्धैर्गृहीत्वा शवशिविकां शि-
विसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुरःसरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा-
नरपतिसमुचितायां चितायां हुताशसत्क्रियया यशःशेषतामनीयत ।

देवोऽपि हर्षः पुञ्जीभूतेन सकलेनेव जीवलोकेन लोकेन राज-
कुलसंबद्धेनाशेषेण शोकमूकेन परिवृतोऽन्तर्वर्तिनापि शोकानलत-
मेन ल्लेहद्वेष बहिरिव सिच्यमानो निर्व्यवधानायां धरण्यामुप-
विष्ट एव तां निशीथिनीं भीमरथीभीमामखिलां सराजको जजा-
गार । अजनि चास्य चेतसि ताते दूरीभूते संप्रत्येतावान्वलु जी-
वलोकः, लोकस्य भग्नाः पन्थानः, मनोरथानां खिलीभूतानि भूति-
स्थानानि, स्थगितान्यानन्दस्य द्वाराणि, सुप्ता सत्यवादिता, छुप्ता
लोकयात्रा, विलीना वाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता, प्रोषिताः
पुरुषकारविहारविकाराः, समाप्ता समरशौण्डता, ध्वस्ता परगुणग्री-
तिः, विश्रान्ता विश्वासभूमयः, अपदान्यपदानानि, निरुपयोगानि
शास्त्राणि, निरवलम्बना विक्रमैकरसता, कथावशेषा विशेषज्ञता,
ददातु जनो जलाञ्जलिमौर्जित्याय, प्रतिपद्यतां प्रब्रज्यां प्रजापाल-

कोशो गजः, कणिका च । अनुरागो भक्तिः, लौहित्यं च । तेजसामधीशो राजा-
पि । शवशिविका भूतयानम् । चामरमाला अपि दर्शनप्रतिकूलः । काष्ठा दिशः,
दारु च । काष्ठदन्तवत्तस्य चामलं पत्रम् । कणिका कण्णभरणं च केसरशब्दः
किंजलक्ष्मिकुलयोः । शिविनाम राजर्पिरभूत ।

निशीथिनीं रात्रिम् । भीमरथी नरकनदी, कालरात्रिवां । अन्ये तु सप्तस-
स्त्राः वर्षेस्तत्संख्यैश्च मासैद्वैश्च तावद्विर्गतैरेका रात्रिनींमरथी भवति तामति-

ता, बन्नातु वैधव्यवेणीं वरमनुष्ठता, समाश्रयतु राजश्रीराश्रमपदम्, परिघत्तां धवले वाससी वसुमती, वहतु वल्कले विलासिता, तपस्यतु तपोवनेषु तेजसिता, प्रावृणोतु चीवरे वीरता, क गम्यता पुनस्तस्य कृते कृतज्ञतया, क पुनः प्राप्स्यति तादशान्महापुरुषनिर्माणपरमाणून्परमेष्टी, शून्याः संवृत्ता इश दिशो गुणानाम्, जगज्जातमन्धकारं धर्मस्य, निष्कलमधुना जन्म शशोपजीविनाम् । तातेन विना कुतस्या दिवसमसमसमररससमारब्धकलहकथाक-षट्कितसुभटकपोऽभित्तयो वरिगोष्ठयः । अपि नाम स्वप्ने अपि हृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनस्तन्मुखसरोजम्, जन्मान्तरेऽपि पुनः परिष्वज्येत तल्लोहस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम् । लोकान्तरेऽपि पुत्रेयालपतः श्रूयेत सा सुधारसमुद्दिरन्ती मध्यमानक्षीरसागरोद्वारगम्भीरा भारतीति । एतानि चान्यानि च चिन्तयत एवास्य कथमपि सा क्षयमियाय यामिनी ।

ततः शुचेव मुक्तकण्ठमारटत्सु कृकवाकुकुलेषु, गृहगिरितरु-शिखरेभ्यः पातयत्स्वात्मानं मन्दिरमयौरेषु परित्यक्तनिवासेषु च व-नाय अस्थितेषु पत्ररथेषु सद्यस्तनूभूते ताम्यति तपसि मन्दीभूता-त्मस्तेहेष्वभावमभिलष्टत्सु प्रदीपेषु, स्फुरद्वरुणवल्कलप्रावृतवपुषि प्र-ब्रज्यासिव प्रतिपत्ते नभसि, प्रभातसमयेन समुक्तीर्थमाणासु पार्थि-वासिथशकलास्विव कलविङ्ककंधराधूसरासु तारकासु, भूभृद्धा-तुगर्भकुम्भधारिषु विविधसरः सरित्तीर्थाभिमुखेषु प्रस्थितेषु वतक-रिकुलेषु, शावशुचिसिकथपटलपाण्डुरे, पिण्ड इवापरपयोनिधिपुलि-नपरिसरे, पात्यमाने शशिनि, क्रमेण नृपचितानलधूमविसरधूसरी-कृतवेजसीव, नरपतिशोकपावकदाहकिणकलङ्ककालीकृतचेतसीव, प्रोचितसमस्तान्तःपुण्युर्द्विमुखचन्द्रवृन्दोद्वेगविद्राणवपुषीव, प्रथ-मास्तमितरोहिणीरणरणकविमनसीव चास्तमुपगते रजनिकरे, रा-जतीव देवे दिवमारुद्धे सवितरि, परिवृत्ते राज्य इव रजनीप्रबन्धे,

कान्तो वर्षशतजीवी नरो भवतीति प्राहुः । जीवलोकः संसारः । खिलीभूतानि शून्यानि । लोकयात्रा व्यवहारः । प्रावृणोतु परिद्वातु । कलहो रणः ।

ततः शुचेयादौ चचाल सानाय देवो हर्षे हिति संबन्धः । शुचेवेति । श्वे गिर्यादौ योज्यम् । ज्ञेहः प्रेम, तैलं च । अहम्णो रविसारथः, लोहितं चारणम् । कलविङ्को ग्रामचटकः । भूभृद्धिरः, राजा च । धातवो लघून्यस्थीनि, गैरिकाद्य-

प्रबुद्धराजहंसमण्डलप्रबोध्यमानः पञ्चजाकर इव चचाल देवो हर्षः ।
ततश्च नूपुरविराममृकमन्दमन्दिरहंसेषु, शोकाकुलकतिपयकञ्जु-
किमालावशेषेषु शुद्धान्तेषु, पतितयूथप इव वनगजयूथे, कद्या-
न्तरवर्तीनि पिण्ठपरिजने, विषादिन्युपरिस्त्रिपादिनि च स्तम्भनि-
षणे, निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जे, मन्दुरापाटकाक्रन्दकथिते चाजि-
रभाजि, राजवाजिनि विश्रान्तजयशब्दकलक्ले च शून्ये च महा-
स्थानमण्डपे दद्यमानहृष्टिर्निर्जगाम राजकुलात् । अगाच सरस्व-
तीतीरं तस्यां स्त्रात्वा पित्रे ददावुदकम् । अपस्त्रातश्चानिष्ठीडित-
मौलिरेव परिवायोद्भमनीयदुद्धलवाससी निश्चासपरो निरातपत्रो
निरुत्सारणः समुपनीतेऽपि सप्तौ चरणाभ्यामेव नासाद्यासक्तेन
रक्ततामरसताम्ब्रेण चक्षुषा हृदयावशेषस्यापि पितुर्दाहशङ्क्या शो-
काग्रिमिव उद्दिरन्त्राम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकि-
शलयस्येव स्वभावपाटलस्याधरस्याधरपङ्खवस्य प्रभया मांसरुधिरक-
वलानिव हृदयाभिघातादुद्भमन्तुष्णनिश्चासमोक्षेभवनमाजगाम ।

राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन्नेवाहनि निर्गत्य
प्रियं पुत्रदारमुत्सुज्योद्भाष्यैर्बन्धुभिर्वर्यमाणा अपि बहुनृपगुणगण-
हतहृदयाः केचिदात्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित्तत्रैव तीर्थेषु तस्युः,
केचिदनशनैरास्तीर्णतृणकुशा व्यथमानमानसाः शुचमसमामशम-
ग्नम्, केचिच्छलभा इव वैश्वानरं शोकावेगविवशा विविशुः, के-
चिद्वारुणदुःखदहनदद्यमानहृदया गृहीतवाचस्तुषारशिखरिणं शरणं
ययुः, केचिद्विन्ध्योपत्यकासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिच्यमा-
नतनवः पल्लवशयनशयिनः संतापसशमयन्, केचित्संनिहितानपि
विषयानुत्सुज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नैः पिण्डकैरटवीभुवः शून्या
जग्नुः, केचित्पवनाशना धर्मधना धर्मद्वमनयो मुनयो बभूवुः, के-

श्च । कुम्सौ कपाटौ, घटश्च कुम्मः । शावे धूसरे शवसंबन्धिनि च । सिक्षयं
मक्षम्, मधूच्छिष्टं च । ‘राजहंसास्तु ते चबुचरौलोहितैः सिता’ । राजहंसा
इव राजानः, हंसाश्च । ततश्चेत्यादावस्मिन्सति दद्यमानहृष्टिर्निर्जगाम राजकुला-
दिति संबन्धः । निषादी हस्तिपकः । अपस्त्रातेत्यादौ भवनमाजगामेति संबन्धः ।
अपस्त्रातो मृतज्ञातः । मौलयः केशः । ‘तत्स्यादुद्भमनीर्य यदौतयोर्वेद्ययो-
र्यग्म । सप्तौ हये ।

भृगुष प्रपत्तेषु । कुशोऽन्नं संध्या । पिण्डकैः शरीरैः धर्मनयो नाज्यः ।

चिद्रुहीतकाषायाः कापिलं मतमधिजगिरे गिरिषु, केचिदाचोटितचू-
डामणिषु शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा जघटिरे । अपरे परिपा-
टलप्रलम्बवीवराम्बरसंवीताः स्वाम्यनुरागमुज्ज्वलं चक्रः । अन्ये
तपोवनहरिणजिहा चलोलिद्यमानमूर्तयो जरां यथुः । अपरे पुनः पा-
णिपलवप्रमृष्टैराताश्रागैर्नेयनपुतैः कमण्डलुभिश्च वारि वहन्तो
गृहीतत्रता मुण्डा विचेहः ।

देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्लीकृतम्, श्रियं शाप इति,
महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति, भोगान्मुजङ्गा इति, नि-
लयं निरय इति, बन्धुं बन्धनमिति, जीवितमयश इति, देहं द्रोह
इति, कल्यतां कलङ्क इति, आयुरपुण्यफलमिति, आहारं विष-
मिति, विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कामं क्रकच इति, ह-
दयस्फोटनमभ्युदय इति च मन्यमानम्, सर्वासु क्रियासु विमु-
खम्, पितृपितामहपरिग्रहागताश्चिरंतनाः कुलपुत्राः, वंशक्रमाहि-
तगौरवाश्च प्राणगिरो गुरवः, श्रुतिस्मृतीतिहासविशारदाश्च जर-
ह्विजातयः, श्रुताभिजनशीलशालिनो मूर्धीभिषिक्ताश्रामात्या रा-
जानो, यथावदधिगतात्मतत्त्वाश्च संसुता मस्करिणः, समदुःखसु-
खाश्च मुनयः, संसारासारत्वकथनकुशला ब्रह्मवादिनः, शोकापन-
यननिपुणाश्च पौराणिकाः पर्यवारयन् ।

अस्तनन्तीकृतश्च तैर्मनसापि नालभत शोकमतुप्रचरितुम् । अ-
नुनीयमानश्च कथमप्याहारादिकासु क्रियास्वाभिमुख्यमभजत ।
आत्मगतहृदयश्चाचिन्तयत—अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयस-
दशमिदमुपश्रुत आर्यो वाष्पजलस्तातो न गृहीयाद्वलकले । नाश्रयेद्वा
राज्ञिराश्रमपदम् । न विशेष्वा पुरुषसिंहो गिरिगुहाम् । अस्तस-
लिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा पश्येदनाथां पृथिवीम् । प्र-
थमव्यसनविषमविह्लः स्वरेदात्मानं वा पुरुषोत्तमः । अनि-

अनेन काश्ये लक्ष्यते । अधिजगिरे अध्येष्ठत । आचोटित उत्खातः । धूर्जटिः
शिवः । वारि अश्रु, उदकं च ।

देवमित्यादौ देवमपि हर्षमेवंविद्या जनाः पर्यवारयन्निति संबन्धः । कल्यता-
मरोगिताम् । प्राणगिर आदेयवाचः । अध्यात्ममात्सज्जानम् । तत्त्वमितिकर्तव्य-
ता । मस्करिणः परित्राजकाः ।

सनाभयः सगोत्राः । शौचानुप्रवणं शरीरवाधादि । वाष्पजलस्तातो न गृह्णी-

त्यतया जनितवैराग्यो वा न निराकुर्यादुपसर्पन्तीं राज्यलक्ष्मीम् ।
 दाहणदुःखदृहनप्रज्वलितदेहो वा प्रतिपद्येताभिषेकम् । इहागतो
 वा राजभिरभिधीयमानो न पराचीनताभाचरेत् । अतिपितृपक्ष-
 पाती खल्वार्थः । सर्वदा तातश्लाघया मामभिधत्ते—‘तात हर्ष, क-
 स्यचिदभूद्विष्यति वा पुनः काञ्चनतालतस्त्रांशु कायग्रमाणमि-
 दम् । ईटकच दिवसकरप्रीत्या दिवसमुन्मुखविकसितं मुखमहाक-
 मलम् । एतौ च वज्रस्तन्मभास्वरौ भुजकाण्डौ । एते च हसित-
 मदालसहलधरविश्रमा विलासाः कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो
 वा’ इति । एतानि चान्यानि च चिन्तयन्दशेनोत्सुकहृदयो ऋा-
 तुरागमनमुदीक्षमाणः कर्थं कथमप्यतिष्ठदिति ।

इति श्रीबाणभट्टकौ हर्षचरिते महाराजमरणवर्णनं
 नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

याद्वल्कल इति प्रतीपमानता बोद्धव्या । अत्र च सर्वत्र नेत्याशङ्कायाम् । पुरुषो-
 त्तमो हर्षः, हरिरपि । पराचीनता पराष्मुखलम्, अनानुकूल्यं वा । मुखकमलस्य
 दिवसकरप्रीतिः प्रतापिलम् । वदान्यो दाता ॥

इति श्रीशंकरकविरचिते हर्षचरितसंकेते पञ्चम उच्छ्वासः ॥

पष्ट उच्छ्रासः ।

उच्चित्योच्चित्य भुवि प्रहितनिगृहात्मदत्तनीताजाम ।

विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां संग्रहं क्रुते ॥ १ ॥

विस्त्रित विवरण देखने के लिए इसका अध्ययन करें।

नवतरुभङ्गनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ ३ ॥

अथ प्रथमप्रेतपिण्डमुजि भुक्ते द्विजनमनि, गतेषुद्वेजनीयेष्वशौ-
चदिवसेषु, चक्षुर्दीहदायिनि दीयमाने द्विजेभ्यः शयनासनचामरा-
तपत्रामत्रपत्रशस्त्रादिके नृपनिकटोपकरणकलापे, नीतेषु तीर्थस्था-
नानि सह जनहृदयैः कीकसेषु, कल्पितशोकशल्ये सुधानिचयचिते
चिताचैत्यचिह्ने, वनाय विसर्जिते महाजिजिति राजगजेन्द्रे, क्रमेण
च मन्देष्वाक्रन्धेषु, विरलीभवत्सु च विलापेषु, विश्राम्यत्यश्रुणि,
शिथिलीभवत्सु श्रसितेषु, अविस्पष्टेषु हाकष्टाक्षरेषु, उत्सार्यमाणासु
च व्यसनशय्यासु, उपदेशश्वरणक्षमेषु ओक्षेषु, अनुरोधावधानयो-
ग्येषु हृदयेषु, गणनीयेषु, नृपगुणेषु, प्रदेशवृत्तितामात्रयति शोके, कृ-
तेषु कविहृदितकेषु, जाते च स्वप्रावशेषदर्शने हृदयावशेषस्थाने, चि-
तावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे देवो हर्षः कदाचिदुत्सुक-
व्यापारः पुर्जीभूतवृद्धवन्धुवर्गाभिसरेणावनतमकमखेन महाजनेन

उच्चित्येति । कृतान्तोऽन्तकः शुराणां संप्रहं कुरुते । कि कृत्वा । उच्चित्यो-
च्चित्य यथा प्रधानं प्रहितनिगृदाः स्वभावप्रचल्लवा यमदृता यमकिंकरास्तैर्नीतानां
विजिगीष्यैर्थान्विष्यान्विष्यामदृतानां शुराणां संप्रहं कुरुते । अनेतोच्छासार्थः
संग्रहीतः । तथा हि कृतोऽन्तो विनाशो येन स शशाङ्कनामा गौडाधिपतिः ।
शुराणां राज्यवर्धनानुचराणां प्रधानराजपुत्राणां तत्सहितानां संग्रहमकरोत ।
कथम् । उच्चित्योच्चित्यान्विष्यान्विष्य । कीदृशानाम् । प्रहितनिगृदामदृतानाम् ।
तथा हि तेन शशाङ्केन विश्वासार्थं दूतमुखेन कन्याप्रदानमुक्त्वा प्रलोभितो रा-
ज्यवर्धनः स्वर्गेहं सातुचरो मुञ्चान् एव छद्मना व्यापादितः ॥ १ ॥

अत एव चाह—विस्त्रिष्ठेत्यादि । खलोऽन्न गौडापसदः शशाङ्कः । वी-
रश्व हर्षः ॥ ३ ॥

अथ प्रथमेत्यादावस्मिन्नासति देवो हर्षो भौलेन महाजनेनात्मानं सकलं
वेष्ट्यामानमद्राक्षीदिति संबन्धः । भोजनं भुक्तं तदयास्तीति । ‘अर्थशादिप्यो-
ड्ड़’ । अमत्राणि पात्राणि । पत्राणि वाहनानि । कीकरसेष्वथिषु । चिताया कै-
ल्यचिह्नस्थमाकारं चिह्नम्, इमशानदेवगृहं वा । कविशदितकेषु दुर्खोदीपनकालेषु ।
लोकोत्तरो जनसमहः । मन्युः शोकः ।

मौलेनाकाल आत्मानं वेष्यमानसद्राशीत् । दृष्टा चाकरोन्मनसि—
‘किमन्यदार्थमागतमावेदयत्यर्थं शोकपराभूतो लोकाकरः’ इति । वेष्य-
मानहृदयश्च पग्रच्छ प्रविशन्तमधिकतरप्रचारमन्यतमं पुरुषम् ‘अङ्गं
कथय । किमार्थः प्राप्तः’ इति । स मन्दसब्रवीत्—‘देव, यथादिशसि
द्वारि’ इति श्रुत्वा च सोदर्यस्तेहनिहितनिरतिशयमन्युमृदूक्तमनाः
कथमपि न वावाम बाष्पवारिप्रिवाहोत्पीडेन सह जीवितम् ।

अनन्तरं च द्वारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनेनेवाक्रन्देन
कथयमानम्, दूरहुतागमनमुषितवाहृल्येन विच्छिन्नच्छत्रधारेण
लम्भिताम्बवरवाहिना अष्टभृज्ञारथाहिणा च्युताचमनधारिणा ता-
म्यत्ताम्बूलिकेन खञ्जतखङ्गप्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण
बहुवासरान्तरितस्तानभोजनशयनश्यामक्षामवपुषा परिजनेन परि-
वृतम्, अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिवाशरणया
ऋमागतया वसुंधरया हृषणनिर्जयसमरशरवणबद्धपट्टैर्दीर्घधवलैः
समासन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपातैरिव शबलीकृतकायम्, अवनिपति-
प्राणपरित्राणार्थमिव च शोकहुतमुजि हुतमांसैरतिकृत्यैरवयवैरावे-
द्यमानुदुःखभारम्, अपगतचूडामणिनि मलिनाकुलकुन्तले शेख-
रशून्ये शिरसि शुचमारुदां मूर्तिमतीमिव दधानम्, आतपगलि-
तस्तेदराजिना रुदतेव पितृपादपतनोत्कण्ठेन ललाटपट्टेन लक्ष्य-
माणम्, प्रथीयसा बाष्पपयःप्रवाहेनाभिमतपतिमरणमूर्छिता-
मिव महीमनवरतं सिच्चन्तम्, अनन्तसंतताश्रुप्रवाहनिपतननि-
श्रीकृताविव दुःखक्षामौ कपोलाद्वुद्धहन्तम्, अत्युषणमुखमारुत-
मार्गोगतेन द्रवतेव गलितताम्बूलरागेणाधरविस्वेनोपलक्षितम्, प-
वित्रिकामाक्षावशेषेन्द्रनीलिकांशुश्यामायमानमचिरश्रुतपितृमरण-
महाशोकाभ्निदग्धमिव श्रवणप्रदेशमुद्धहन्तम्, अस्फुटाभिव्य-
क्तव्यज्ञनेनाप्यधोमुखस्तिमितनयननीलतारकमयूखमालाखचितेन
शोकप्रस्तुदश्मश्रुश्यामलेनेव मुखशशिना लक्ष्यमाणम्, केशरिण-
मिव महाभूभृष्टिनिपातविहृलनिरवलम्बनम्, दिवसमिव तेजःप-
तिपतनपरिम्लानश्रियं श्यामीभूतम्, नन्दनमिव भग्नकल्पपादम्

अनन्तस्मित्यादौ प्रविशन्तं ज्येष्ठ आतरमद्राक्षीदिति संबन्धः । परिजनेनापि
प्रथमप्रविष्टेन द्वारपालप्रमुक्तेन च । आचमनं पतद्वहः । प्रकाशा अतुरङ्गलाभ्नि-
श्रीयमालादासेरका दार्सीसुताः । शेखर आपीडः । व्यश्वरविम्बेनापीतीत्यंभूतल-

विच्छायम्, दिग्भावमिव प्रोषितदिकुञ्जरशून्यम्, गिरिमिव गुह-
वज्रपातदारितं कम्पमानम्, कीतमिव क्रशिङ्गा, किंकरीकृतमिव
कारुण्येन, दासीकृतमिव दौर्मनस्येन, शिष्यीकृतमिव शोचितव्येन
आत्मीकृतमिवाधिना, मूकीकृतमिव सौनेन, पिष्टमिव पीडया,
स्विन्नमिव संतापेन, उच्चितमिव चिन्तया, लुप्तमिव विलापेन, धृतमि-
व वैराग्येण, प्रख्यातमिव प्रतिसंख्यानेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया,
दूरीकृतमिव दुरभिभवत्वेन, अवोध्येन वृद्धबुद्धीनाम्, असाध्येन
साधुभाषितानाम्, अगम्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्ती-
नाम्, अपथेन प्रज्ञाप्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्, अ-
विषयेण विषयोपभोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयानां शो-
केन कवलीकृतं ज्येष्ठं भ्रातरमपश्यत् । आवेगोदृतकृत्स्वल्होत्क-
लिकाकलापोत्कृष्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात् ।

अथ दूरादेव दृष्ट्वा देवो राज्यवर्धनश्चिरकालकलितं बाष्पवेगं
सुमुक्षुः सुदूरप्रसारितेन संकल्पयन्निव सर्वदुःखानि दीर्घेण दोर्दे-
ण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुनः पतितक्षौमे क्षामे वक्षसि
पुनः कण्ठे पुनः पुनः स्कन्धभागे पुनः कपोलोदरे निधाय तथा तथा
रुद्रोद यथा सबन्धनानीवोदपाट्यन्त हृदयानि । सृतनृपतिना
राजवलभेनापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिवारुद्यत । सुचिराच्च कथं
कथमपि निर्वृष्टन्यनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेवोपशशाम ।
उपविष्टश्च परिजनोपनीतेन तोयेन तत्करनखमयूखपुञ्जतया महा-
जलपूतवजायमानफेनलेखमिव पुनः पुनः प्रमृष्टमपि पक्षमाग्रसंगल-
द्धिन्दुदृष्टमन्दोन्मेषमुषितदर्शनं कथं कथमपि चक्षुरक्षालयत् । ता-
म्बूलिकोपस्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेवोषणोषणबाष्प-
दग्धं वदनमुन्ममार्ज । तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वोत्थाय खानभू-
मिमगात् । तस्यां च स्थित्वा चिमूषं विवस्तव्यस्तकुन्तलं मौलिमना-

क्षणे तुरीया । अभिव्यजनं इमश्च । भूम्भ्राजा, गिरिश । तेजःपतिर्वृपतिः, सूर्यश ।
स्यामः कृष्णः, स्यामा च रात्रिः । कल्पपादगो राजापि । छाया कान्तिः, आत-
पाभावश्च । प्रस्ताव्यातं लक्ष्मम् । प्रतिसंख्यानेन विवेककुशलया दुष्क्रा ।

कलितं धृतम् । बन्धनं लाभम् । पर्जन्य इन्द्रः । ‘पर्जन्यौ रसदध्नेन्द्रै’ इत्युक्तेः ।
स हि मेधान्वर्षयति । विव्रसा ऊर्ध्वं क्षिप्ताः । निर्गता इत्यन्ते । व्यस्ता विक्षिप्ताः ।
कुन्तलाः केशाः । उक्तं च—‘चिकुरः कुरुलो वालः कचः केशः शिरोरुहः’ ।

दरान्निष्ठीङ्ग सावशेषमन्युस्फुरितेन जिजीविषतेव जलधौतसुभ
गमात्मानमपि चुचुम्बिषतेवाथेरेण क्षालितस्य चक्षुषः श्रेतिन्ना च
शारदशशिकरविकसितविषषद्कुमुदवनदलावलिविक्षेपैरिव दि-
ग्देवतार्चनकर्म कुर्वणश्चतुःशालविरतदिक्कायां नीचापात्रयविनि-
हितैकोपवर्हायां पर्यङ्गिकायां निपत्य जोषमस्थात् ।

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा धरणितलनिहितकुथाप्रसारितमूर्ति-
रदूर एवास्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत । दृष्ट्वा दृष्ट्वा दूयमानमानस-
मयजन्मानं समस्फुटदिवास्य सहस्रधा हृदयम् । औरसदर्शनं हि
यौवनं शोकस्य । लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स
बभूव दिवसः । सर्वस्मिन्नेव नगरे न केनचिदपाचि न केनचिद-
स्नायि नाभोजि सर्ववत् सर्वेणारोदि । केवलमनेने क्रमेणातिचक्राम
दिवसः । स च प्रत्यग्रत्वपृष्ठटक्षतष्टतनुरिव वहद्वहलरुविररसमांस-
च्छविरपरपारावारपयसि ममज्ज मञ्जिष्ठारुणोऽरुणसारथिः । मु-
कुलायमानकमलिनीकोषविकलं चकाण चच्चरीककुलं कमलसरसि ।
सविधविरहव्याधिविधुरवधूवाध्यमानं वन्धवं वन्धाविव विवुद्धब-
न्धूकभासि भास्वति सास्त्रां दृशं चक्रवाकचक्रवालम् । संचरन्त्या:
समधुकररवं कैरवाकरं कलहंसरमणीरमणीयं माणिक्यकाञ्चीकिङ्गि-
पीजालमिवाचकाण श्रियः । प्रकटकलङ्कमुदयमानं विशङ्कुटविषा-
पोत्कीर्णपङ्क्षिपत्तंकरशंकरशंकरकुदकूटसंकाशमकाशताकाशे
शशाङ्कमण्डलम् ।

अस्यां च वेलायामनतिक्रमणवच्चनैरुपसृत्य प्रधानसामन्तैर्विज्ञा-
प्यमानः कथं कथमप्यभुक्त । प्रभातायां च शर्वर्या सर्वेषु प्रविष्टेषु
राजसु समीपस्थितं हर्षदेवमुवाच—‘तात, भूमिरसि गुरुनियो-

इति । ‘चूडा किरीटं केशाश्र संयता मौलयस्यः’इन्युक्तम् । अत्र तूपचारान्मौलि-
शब्देन शिर उच्यते । विर्दिका वेदिका । उपवर्णमुपधानम् । जोषं तूष्णीम् ।
कुथो वर्णकमलः । औरसो आता । लाटा विश्वकर्मा । तस्य टङ्कश्छेदनशस्त्रम् ।

तेन तनूङ्कुता तनुर्यस्य सः । पुरा स्वमर्तुतेजोविसरोद्विमया सूर्यभार्यावसन्नितः
सूर्यस्त्वद्वारमवोचन्मम तेजस्तु कुरु । तेनाप्यारोप्य चक्रप्रगं टङ्केनासौ तष्ट इति
वार्ता । अपरः पश्चिमः । पारावारः समुद्रः । चकाण जुगुडः । चच्चरीका अमरा ।
‘कादम्बः कलहंसः स्यात्’ । आण चुकूज । कैरवाकरं संचरन्त्या: श्रियः किङ्गिणी-
जालमिच चुकूजेत्यपेक्षा । विशङ्कुटो विशालः । शकुरो दान्तः ।

गानाम् । शैशव एवाग्राहि गुणवत्पत्ताकेव भवता तातस्य चित्त-
वृत्तिः । यतो भवन्तमेवंविधं विधेयं विधिविधानोपनतनैर्घृण्यमिदं
किमपि विभणिषति मे हृदयम् । नावलम्बनीया बालभावसुलभा
प्रेमविलोमा वामता । वैधेय इव मा कृथाः प्रत्यूहमीहितेऽस्मिन् ।
न खलु न जानासि लोकवृत्तम् । लोकलयतातरि मांधातरि भृते
किं कृतं पुरुकुसेन भ्रूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा म-
हासुरसमरमध्याध्यासितिविदशरथे दशरथे वा रामेण गोष्पदीकृ-
तचतुरुदन्वदन्ते दुष्यन्ते वा भरतेन । तिष्ठन्तु तावदेते तातेनैव
शतसमधिकाध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि सुगृहीतनाम्नि त-
वभवति परासुतां गते पितरि किं नाकारि राज्यम् । यं च किल
शोकः समभिमवति तं कापुरुषमाचक्षते शास्त्रविदः । श्लियो हि
विषयः शुचाम् । तथापि किं करेमि । स्वभावस्य सेयं कापुरुषता वा
खैणं वा यदेवमास्पदं पितॄशोकहुतमुजो जातोस्मि । मम हि भूष्मि
पर्यस्ते निरवशेषतः प्रस्तवणानीव स्तुतान्यश्रूण्यस्तमिते महति तेजस्य-
न्धकारीभूतदशाशस्य प्रनष्टः प्रज्ञानलोकः प्रज्वलितं हृदयम्, आत्म-
दाहभीत इव स्वप्रेऽपि नोपसर्पति विवेकः, वलीयसा संतापेन जा-
तुषमिव विलीनमखिलं धैर्यम्, पदे पदे दिनधरोपाहतेव हरिणी मुह्य-
ति मतिः, पुरुषद्वेषिणीव दूरत एव ऋमन्ती परिहरति स्मृतिः, अम्बे-
व तातेनैव सह गता धृतिः, वार्षुषिकप्रयुक्तानीव वित्तानि प्रतिदिव-
सं वर्धन्ते दुःखानि, शोकानलधूमसंभारसंभूतान्मोधरभरितमिव
वर्षति नयनवारिधारविसरं शरीरम् । सर्वः पञ्चजनः पञ्चत्वमु-
परतः प्रयाति वितथमेतद्वदिति बालो लोकः । ततो हुताशनतामे-
व केवलमापनो येनैव द्वहति भाम् । इदमसांपरायिकमिव हृद-

भातुं प्रवृत्ता प्रभाता तस्याम् । नियोग आदेशः । विधेयमायत्तम् । विभणि-
षति कथयितुमिच्छति । विलोभानुकूलता । वामता प्रतिकूलता । वैधेयो मूर्खः ।
धूमेन मलिनोक्तियते । खैणे श्लील्वे । परासुता मरणम् । मम हीलादिवक्यद्वये
श्लेषो व्याख्येयः । प्रस्तवणानि निर्झराः । जतुनो विकारो जातुषम् । ‘त्रपुजतुनोः
षुक्र’ । पदे शब्दे, कमे च । दिग्बो विषलिसः शरः । उक्तं च—‘वाणे विषके
दिग्बलिसको’ इति । मेरुमहाधरवद्रोपशब्दः प्रशासार्थः । वृद्धा जीवति वार्षु-
षिकः वणिगृहद्वैर्युधीभावः । पञ्चजनः पश्चमहभूतानि, मनुष्यश्च । उक्तं च—
‘स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नराः’ इति । पञ्चत्वं मरणम् । वितथ-

यमवष्टम्य व्युत्थितः शोको दुर्निवारः वाडव इव वारिराशिम्, पविरिव पर्वतम्, क्षय इव क्षपाकरम्, राहुरिव रविम्, इहति दा-रथति तनूकरोति कबलयति । न शक्नोति मे हृदयं तादशस्य सु-भेदकल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातमभिरेव केवलैरतिवाहयितुम् । राज्ये विष इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः । बहुमृतपटावगुण्ठनां रज्जितरङ्गां जनंगमानामिव वंशवाहामनार्थी श्रियं त्यक्तुमभिलषति मे मनः । क्षणमपि दग्धगृहे शकुलिरिव न पारयामि स्थातुम् । सोऽहमिच्छामि मनसि वाससीव सुलग्नं खेहमलमिदममलैः शिखरि-शिखरप्रस्तवणस्त्वंसोतोऽनुभिः क्षालयितुमाश्रमपदे । यतस्त्वम-न्तरितयौवनसुखामनभिमतामपि जरामिव पूरुराज्ञया गुरोर्गृहण मे राज्यचिन्ताम् । त्यक्तसकलबालकीडेन हरिणव दीयतामुरो ल-क्ष्मै । परित्यक्तं मया शखम् ।' इत्येवमभिधाय खड्गप्राहिणो ह-स्तादादाय निजं निष्ठिमुत्ससर्ज धरण्याम् ।

अथ तच्छ्रूत्वा निशितशिखेन शूलेनेवाहतः प्रविदीर्णहृदयो देवो हृषिः समचिन्तयत्—किं तु खलु मामन्तरेणार्थः केनचिद-दसहिष्णुना किंचिद्भ्राहितः कुपितः स्यात् । उतानया दिशा परी-क्षितुकामो माम् । उत शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य । आहो-स्मिद्वार्य एवायं न भवति किं वार्येणान्यदेवाभिहितमन्यदेवाश्रावि-

मिति । पञ्चसु पृथिव्यादिषु लयात्पुरुषस्ताद्रूपं प्रतिपद्यत इत्यलीकम् । यतस्तत इत्यायग्निमात्रप्रतिबद्धकार्यं दर्शनादिस्यर्थः । आपत्कष्टम् । क्षेत्रा इत्यर्थः । संपरायः सङ्घामः । तस्मै यत्र भवति तदसापरायिकम् । सभयं यः किल भीतः स कथं व्यु-स्त्वितं निवारयेत् । वाडव इत्यादयो दहतीत्यादिर्यथाकर्म योज्याः । पविर्वज्रः । क-ल्पतेऽसादभीष्मार्थं इति कल्पः । चकोरः ककचः । तस्य विषे दृष्टे अक्षिणी वि-रज्यते । युतस्य पटः । अवगुण्ठनं मस्तकाच्छादनम् । रङ्गः समाजः । जनंगमश्च-ष्टालः । उक्तं च—‘चण्डालहृष्वमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः । लिषादश्वपचावने-वासिच्छालपुक्षसाः ॥’ इति । वंशोऽभिजननम् । प्रवन्धो वेणुश्च । बाह्या बहिः-भूताः, वहनीया च । शकुलिर्गृहच्छटिका । गृहशारिकेलन्ये । लेहः प्रेम, तैलादित्य । यतस्त्वमिति । पुरा यथातिः शुकुदुहितरं देवयानीमवमन्य देवयान्या दासीभूतां शमिष्ठामसकृन्मिथ्याकामयानेन शुकेण जरां यास्यसीति शासः । प्रामुजराहुखो विषयलम्पटोऽयपुत्रैरप्तीतां जरां पूरौ स्वपुत्रे कृतास्युपगमे संकमयांभूवेति वार्ता । जराप्यन्तरितयौवनसुखानभिमता च । गुरोर्व्ययतेरपि मामन्तरेण मां विना, मम्यसंतिहित इत्यर्थः ।

मया शोकशून्येन श्रवणेन्द्रियेण । आर्यस्य वान्यदेव विवक्षितम-
न्यदेवापतितं मुखेन । अथवा सकलवंशविनाशाय निपातनोपायो-
ऽयं विधे: मम वा निखिलपुण्यपरिक्षयोपक्षेपः । कर्मणामनुकूल-
समग्रहचक्रवालविलसितं वा । अथवा तातविनाशनिःशङ्ककलि-
कालकीडितं येनायं यःकश्चिदिव यत्किञ्चनकारिणं भासपुष्पभूति-
वंशसंभूतमिव, अताततनयमिव, अनातमानुजमिव, अभक्तमिव, ह-
ष्टदोषमिव, श्रोत्रियमिव सुरापाने, सङ्ख्यमिव स्वामिद्वौहे, सज्जन-
मिव नीचोपसर्पणे, सुकलत्रमिव व्यभिचारे, अतिठुष्करे कर्मणि स-
मादिष्टवान् । तदेतत्तावदनुरूपं यच्छौर्योन्मादस्मिदिरोन्मत्तसमस्तसा-
मन्तमण्डलसमुद्रमथनमन्दरे ताहशि पितरि मृते तपोवनं वा ग-
न्यते वल्कलानि वा गृहन्ते तपांसि वा सेव्यन्ते । या तु मयि
राज्याज्ञा सा दग्धेऽपि दाहकारिणी भय्यवग्रहगलपिते धन्वनी-
वाङ्गारवृष्टिः । तदसद्विमिदमार्यस्य । यद्यपि च विमुरनभिमानः,
द्विजातिरनेषणः, मुनिररोषणः, कपिरचपलः, कविरमत्सरः, व-
णिगतस्करः, प्रियजानिरकुहनः, साधुरदिद्रः, द्रविणवानखलः,
कीनाशोऽनक्षिणिः, मृगयुरहिसः, पाराशरी ब्राह्मण्यः, सेवकः
सुखी, कितवः कृतज्ञः, परिब्राढवुसुक्षुः, नृशंसः प्रियवाक्, अमात्यः
सत्यवादी, राजसूनुरदुर्विनीतश्च जगति दुर्लभः, तथापि ममार्य
एवाचार्यः । को हि नाम तद्विधे निपतिते राजगन्धकुञ्जरे जनयितरि
ईद्वशे च विफलीकृतविशालशिलास्तम्भोरुभुजे भूमुजि भ्रातरि ल-
क्तराज्ये ज्यायसि नववयसि तपोवनं गच्छति सकललोकलोचन-
जलपातापवित्रं मृद्गोलकं वसुधाभिधानं धनगद्येलनिखिलखलमु-
खविकारलक्षणाख्यायमाननीचाचरणां श्रीसंक्षिकां सुभट्कुटुम्ब-
कर्मकुम्भदासीं चण्डालोऽपि कामयेत । कथमिव संभावितमस्त-
न्तमनुचितमिदमार्येण । किमुपलक्षितमनवदातमिदं मयि । किं
वास्य चेतसश्युतः सौमित्रिविस्मृता वा वृकोदरप्रभृतयः । अनपे-

ओत्रियो वेदपारगः । धन्वनि मरौ । धन्वन्यपि दग्धे राज्याज्ञापि दाहकारिणी ।
अनेषणो विरभिलाषः । प्रिया जाया यस्य । 'जायया निङ्' कुहना इष्ट्या शङ्का वा ।
कीनाशः क्षुद्रः । उक्तं च—'कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकार्षिक्योविष्वु' । अ-
नक्षिणतः प्रियः । मृगयुर्व्यावः । पाराशरी भिक्षुः । कितबो धूतकृत । गोप्यो
दासः । राजसूनुरदुर्विनीतश्चेत्यत्प्रस्तावेन तदुक्तम् । खेलाः सचिलासाः । अनव-

क्षितभक्तजना स्वार्थेकनिष्पादननिष्टुरा नासीदियमार्यस्येहशी प्रभ-
विष्णुता । अपि चार्ये तपोवनं गते जिजीविषुः को हि नाम मही
मनसापि ध्यायेत् । कुलिशशिखरखरनखरप्रचयप्रचण्डचपेटापाटि-
तमत्तमातङ्गोत्तमाङ्गमद्च्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभास्वरमुखे के-
शरिणि वनविहाराय विनिर्गते निवासं गिरिगुहां कः पाति पृष्ठतः ।
ग्रतापसहाया हि सत्त्ववन्तः । कश्चपलां लक्ष्मीं प्रत्यनुरोधोऽयमार्य-
स्य यदीयमपि न चीरान्तरितकुचा कुशकुमुमसमित्यलाशपूलिकां
वहन्ती तत्रैव तपोवने वनमूर्गीव नीयते जराजालिनी । किंवा म-
मानेन वृथा बहुधा विकल्पितेन तूष्णीमेवार्यमनुगमिष्यामि । गु-
रुवचनातिक्रमकृतं च किल्बिषमेतत्पोवने तप एवापास्यति । इत्य-
वधार्य मनसा प्रथमतरं गतस्तपोवनमधोमुखस्तूष्णीमवातिष्ठत ।

अत्रान्तरे पूर्वादिष्टेनैव रुदता वक्षकर्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु
वल्कलेषु निर्दयकरतलताडनभियेव क्वापि गते हृदये रटति राज-
स्मैणे तारमब्रह्मण्यमूर्धवदोषिणि विशुद्धति, विप्रजने पादप्रणतिपरे,
फूलुर्वति पौरखृन्दे, विद्राति विद्वुतचेतसि चिरंतने परिजने, प-
रिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि, पर्याकुलवाससि, शोकगद्ववच-
सि, गलितनयनपयसि, निवारणोद्यतमनसि, वर्षायसि विशति ब-
न्धुवर्गे, निराशेषु नखलिखितमणिकुट्टिमेष्ववाङ्गुखेषु, निश्चसलसु
सामन्तेषु, सवालवृद्धासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्वासु प्रजासु स-
हसैव प्रविश्य शोकविहृतः प्रक्षरितनयनसलिलो राज्यश्रियः प-
रिचारकः संवादको नाम प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रन्दः सदस्यात्मान-
मपातयत् ।

अथ संत्रान्तो भ्रात्रा सह स्वयं देवो राज्यवर्धनस्तं पर्यपृच्छ-
त्—‘भद्र, भण भण किमसद्वयसनमव्यवसायवर्धनबद्धवृत्तिः, अ-
वनिपतिमरणमुदितमतिः, अधृतिकरमपरमधिकतरमितः समुप-

दातनिर्मलम् । सौमित्रिलक्ष्मणः । वृकोदरो भीमसेनः । प्रचयः समूहः । चपेटा
करतलाधातः । वनमृग्यपि कुशादि वहति । जालिनी मायिनी ।

अत्रेयादौ संवादको नाम सदस्यात्मानमपातयदिति संबन्धः । कर्मान्तिकोऽधिकृतः । करतलताडनेति । हृदये वा । स्मैणे लीसमूहे । ‘अत्रहाण्यमव्याकौ’ ।
फूलरणमुहामरोदनञ्चनिः । विद्रातिः कुस्तिः । गते प्राप्ते । वर्षायसि वृद्धते ।
करमया बन्धने । किंवदन्ती लोकवार्ता ।

नयति विद्यः, इति । स कथं कथमप्यकथयत्—‘देव, पिशाचा-
नामिव नीचात्मनां चरितानि छिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति ।
यतो यस्मिन्नाहन्त्यवनिपतिरुपरत इत्यभूद्वार्ता तस्मिन्नेव देवो ग्र-
हवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोकमात्मनः सुकृतेन सहत्या-
जितः । भर्तृदारिकापि राज्यश्रीः कालायसनिगडयुगलचुम्बितच-
रणा चौराङ्गनेव संयता कान्यकुब्जे कारायां निश्चिपा । किंवदन्ती
च यथा किलानायकं साधनं सत्वा जिघृष्णुः सुदुर्भवतिरेतामपि भु-
वमाजिगमिषति ।’ इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवतीति ।

ततश्च तादृशमनुपेक्षणीयमसंभावितमाकस्मिकमपरं व्यतिकर-
माकर्ण्याश्रुतपूर्वत्वात्परिभवस्य, परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभा-
वस्य, दर्पच्छुलतया च नवयौवनस्य, वीरक्षेत्रसंभवत्वाच्च जन्मनः,
कृपाभूमिभूतायाच्च स्वसुः, र्लेहात्स तादृशोऽपि वद्धमूलोऽप्यत्य-
न्तगुरुरेकपद एवास्य ननाश शोकावेगः । विवेश च सहसा-
केशरीव गिरिगुहागृहं गम्भीरं हृदयं भयंकरः कोपावेगः । केशि-
निषूदनशङ्कुलकालियकुलभङ्गतरङ्गिणी इयामायमाना
यमस्वसेव प्रथीयसि ललाटपट्टे भीषणा भ्रुकुटिरुदभिद्यत । दर्पात्य-
रामृशन्नखकिरणसलिलनिर्झरैः समरभारसंभावनाभिषेकमिव च-
कार दिङ्गाङकुम्भकूटविकटस्य बाहुशिखरकोषस्य वामः पाणिपल्ल-
वः । संगठत्स्वेदसलिलपूरितोदरो निर्मलं मालवोन्मूलनाय गृहीत-
केश इव दुर्मदश्रीकचग्रहोत्कण्ठयेव च कम्पमानः पुनरपि समुत्स-
सर्प भीषणं कृपाणं पाणिरपरः । शस्त्रग्रहणमुदितराजलक्ष्मीकियमा-
णदिष्टवृद्धिविद्युतसिन्दूरधूलिरिव कपिलः कपोलयोरहृश्यत रोष-
रागः । समासन्नसकलमहीपालचूडामणिचक्राक्षमणजाताहंकार इव
च समाहरोह वाममूरूदण्डमुत्तानितश्चरणो दक्षिणः । निष्ठुराङ्गुष्ठ-
कषणनिष्ठवृत्थूमलेखो निर्वीरोर्वाकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख-
मणिकुट्टिमितरः पादपद्मः । दर्पस्फुटिसरसब्रणोच्छलितसूधि-

केशनिषूदनः कृष्णः । यमस्वसा यमुना । सापि कालियकुला सतरङ्गा, इया-
मायमाना च । परामृष्टत्रियर्थाद्वाहुशिखरमेव कोशो दिव्यम् । उक्तं च—‘को-
शोऽस्त्री कुडमले खडपिधानेऽयौवदिव्ययोः’ इति कोशकारः । पाणिः । सलिल-
पूरितोदरो भवति । कचाः केशाः । यथा कामी कामिनीकचग्रहणं प्रत्युत्कण्ठते
स कम्पते स्वेदवान्थं भवति । दिष्टमानन्दः । विमुक्त इति । धीराः किल रोषेण

रक्षावसेकैः शोकविषप्रसुम् प्रबोधयन्निव पराक्रममनुजमवा-
दीत्—‘आयुमन्, इदं राजकुलम्, अभी बान्धवाः, परिजनोऽयम्,
इयं भूमिः, भूपतिमुजपरिघपालिताश्वैताः प्रजाः, गतोऽहमद्यैव
मालवराजकुलप्रलयाय। इदमेव तावद्वल्कलग्रहणमिदमेव तपः शो-
कापगमोपायश्चायमेव यदत्यन्ताविनीतारिनिग्रहः। सोऽयं कुरङ्गकैः
कचग्रहः केशरिणः, भेकैः करपातः कालसर्पस्य, वत्सकैर्वन्दि-
ग्रहो व्याघ्रस्य, अलगदेवर्गलग्रहो गरुडस्य, दारुभिर्दाहादेशो दह-
नस्य, तिमिरैस्तिरस्कारो रवेः, यो मालवैः परिभवः पुष्पभूति-
वंशस्य। अन्तरितस्तापो मे महीयसा मन्युना। तिष्ठन्तु सर्वे एव
राजानः करिणश्च त्वयैव सार्धम्। अयमेको भण्डिरयुतमात्रेण
तुरङ्गमाणमनुयातु माम्।’ इत्यमिधाय चानन्तरमेव प्रयाणपट-
हमादिदेश।

तं च तथा समादिशन्तभाकर्ण्य जामिजामातृवृत्तान्तविज्ञानप्र-
कोपाधानदूयमाने मनसि निवर्तनादेशेन दूरप्ररूढप्रणयपीड इव
प्रोवाच द्वो हृष्टः—‘कमिव दोषं पश्यत्यायो ममानुगमनेन। यदि
बाल इति निवर्तनं तर्हि न लाज्योऽसि। रक्षणीय इति भवद्वजप-
ञ्जरं रक्षास्थानम्, अशक्त इति कं परीक्षितोऽसि, संवर्धनीय
इति वियोगस्तनूकरोति, अक्षेशसह इति स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽसि,
सुखमनुभवलिति त्वयैव सह तत्प्रयाति महानध्वनः, क्षेश इति
विरहोऽविष्वितरः, कलत्रं रक्षलिति श्रीस्ते निखिशेऽविवसति,
पृष्ठतस्त्रिलिति तिष्ठत्येव प्रतापः, राजकमनधिष्ठितमिति तस्मु-
वद्वमार्यगुणैः न वाह्यः, सहायो महत इति व्यतिरिक्तमिव मां
गणयति प्रलघुपरिकरः, प्रयामीति पादरजसि कोऽतिभारः, द्वयो-
र्गमनमसांप्रतमिति मामनुग्रहाण गमनाङ्गया, कातरो भ्रातुर्क्षेह
इति सदृशो दोषः। का चेयमात्मंभरिता भुजस्य ते यदेकाकी
क्षीरोदर्फेनपटलपाण्डुरसमृतमिव यशः पिपासति। अवच्चितपूर्वो-

केशसेयमनमा परिभवतीकारं न कुर्वते। भेको मण्डूकः। करपातश्चेष्टादानम्।
अलगदेवर्गलसपैः।

जामिर्भगिनी। न वाह्य इति। किल य एव त्वं स एवाहमिति। कोऽस्तौ
सहायोऽस्य। आलंसरिता सार्थमात्रपरता।

डसि प्रसादेषु । तत्प्रसीदत्वार्यो नयतु मामपि इत्यमिधाय क्षितितलविनिहितमौलिः पादयोरपतत् ।

तमुत्थाप्य पुनरग्ने जगाद्—‘तात्, किमेवमतिमहारम्भपरिग्रहणेन गरिमाणमारोप्यते वलादतिलधीयानप्यहितः । हरिणार्थमतिहेपणः सिंहसंभारः । वृणानामुपरि कति कवचयन्त्याशुशुक्षणयः । अपि च तवाष्टादशद्वीपाष्टमङ्गलकमालिनी भेदिन्यस्त्येव विक्रमस्य विषयः । नहि कुलशैलनिवहवाहिनो वायवः संन्यान्त्यतितरले तूलराशौ । न सुमेरुवप्रप्रणयप्रगल्मा वा दिक्करिणः परिणमन्त्यणीयसि वल्मीके । ग्रहीष्यसि सकलपृथ्वीपतिप्रलयोत्पातमहावूमकेतुं मांधातेव चारुचामीकरपतलतालंकाराङ्गकायं कार्मुकं कुकुभां विजये । मम तु दुर्विवारायामस्यां विपक्षक्षपण-क्षुधि क्षुभितायां क्षम्यतामयमेकाकिनः कोपकवल एकः । तिष्ठतु भवान् ।’ इत्यमिधाय च तस्मिन्नेव वासरे निर्जगामाभ्यमित्रम् ।

अथ तथागते आतरि, उपरते च पितरि, प्रोषितजीविते च जामातरि, मृतायां च मातरि, संयतायां च च स्वसरि, स्वयुथञ्चष्ट इव बन्यः करी देवो हर्षः कथं कथमप्येकाकी कालं तमनैषीत । अतिक्रान्तेषु बहुषु वासरेषु कदाचित्तयैव भ्रातृगमनदुःखासिक्या दत्तप्रजागरण्यभागशेषायां त्रियामायां यामिकेन गीयमानामिमामार्यां शुश्राव—

‘द्वीपोपगीतगुणमपि समुपार्जितरक्षराशिसारमपि ।

पोतं पवन इव विधिः पुरुषमकाषडे निपातयति ॥ ३ ॥’

तां च श्रुत्वा सुतरामनित्यताभावनया दूयमानहृदयः प्रक्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां क्षणमिव निद्रामलभत खगे चात्रालिहं लोहस्तम्भं भज्यमानमपश्यत् । उत्कम्पमानहृदयश्च पुनः प्रद्युध्यत । अचिन्त्यच—‘किं तु खलु मामेवममी सततमनुबन्धनित

अतिहेपणोऽत्यन्तलज्जाकारी । कवचयन्ति संन्यानित । आङ्गुश्कणयोऽप्यः । अष्टमङ्गलकं कङ्गणमिलन्ये । तूलं कार्पासः । परिणमन्ति तटाघातकीर्डां न कुर्वन्ति । अणीयस्यतिस्वल्पे । वल्मीके पिपीलिकोत्पाते मृत्युले । अभ्यमित्रं शत्रुसंसुखम् ।

यामिकेन जागरानियुक्ते । रक्षराशिमेषिसमूहः, आज्जिवश । तस्य साराः श्रेष्ठरक्षानि । पोतं यानपात्रम् । निपातयति व्यापादयति । अत्युपत्तमध्रंलिहं नभःस्पृशम् । अक्षुदः प्रधानभूतः । राहोरविकलकायवन्धनं कवन्धयोगात् । कव-

दुःखग्राः । स्फुरति च दिवानिशमकलयाणाख्यानविचक्षणमद्विक्षिणमक्षिः । सुदारुणाश्चाक्षुद्रक्षितिपक्षयमाचक्षाणाः क्षणमपि न शान्यन्ति पुनरुत्पाताः । प्रस्वाहं राहुरविकलकायबन्ध इव कवन्धवति त्रभ्रविस्वे घटमानो विभाव्यते । तपःकरणकालकवलितानिव धूसरितसमग्रभ्रहानुद्विरन्ति धूमोद्वारान्सपूर्वयः । दिने दिने दारुणा दिशां दाहा हृश्यन्ते । दिग्दाहभस्मकणनिकर इव निपतति नभस्तलाचारागणः । तारापात्रशुचेव निष्प्रभः शशी । निशि निशि इतस्ततः प्रज्वलिताभिरुक्ताभिरुद्रं प्रहयुद्धमिव वियति विलोकयन्ति विलोलतारकाः ककुभः । राज्यसंचारसूचकः संचारयतीव इमां कापि वहद्वहलरजः पटलकलिलशर्कराशकलसूक्तारी मारुतः । न कुशलमिव पद्यामि लग्रस्य अस्मिन्नसद्विद्वे करिण इव करीरं कोमलमपि कलयतः कृतान्तस्य कः परिपन्थी । सर्वथा स्वस्ति भवत्वार्याय । इति चिन्तयित्वा च अन्तर्भिन्नध्रावृस्तेहकातरं द्रवदिव हृदयं कथं कथमपि संस्तम्योत्थाय यथाक्रियमाणं कियाकलापमकरोत् ।

आस्थानगतश्च सहसैव प्रविशन्तम्, अनुप्रविशता विषषणवद्नेन लोकेनानुगम्यमानम्, असद्यदुःखोषणनिश्चासधूमरक्ततनुनेव मलिनेन पटेन प्रावृतवपुषम्, जीवितधारणलज्जयेवावनतमुखम्, नासावंशस्याग्रे ग्रथितद्विष्टम्, दुःखदूरप्ररूढरोम्णा मूकेनापि मुखेन स्वामिव्यसनमविच्छिन्नैरश्रुविन्दुभिर्विज्ञापयन्तं कुन्तलं नाम वृहदश्ववारम्, राज्यवर्धनस्य प्रसादभूमिमिजाततमं ददर्श दृष्ट्वा च जाताशङ्कश्चक्षुषि सलिलेन, मुखशशिनि श्वसितेन, हृदये हृतशेन, उत्सङ्गे भुवा, दारुणाप्रियश्रवणसमये सममिव सर्वेष्वज्ञेष्वगृह्णत लोकपालैः । तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौडाधिपेन मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तश्चमेकाकिनं विश्रव्यं स्वभवन एव भ्रातरं व्यापादितमशौषीत् ।

न्यदर्शनं चोत्पातसूचकम् । विलोलतारका इति । त्रीणां च युद्धदर्शनवशादक्षणोऽप्त लोलं भवति । कलिलाति व्यापानि । वंशो वेणुरपि । करीरो वंशाङ्कः । अपिशब्दः कृतान्तस्येत्यतः परं योज्यः । परिपन्थी रोवकः । परिपूर्वपश्येयः परिपूर्वशब्दोऽस्तीति ज्ञापितम् ।

श्रुत्वा च महातेजस्यि प्रचण्डकोपपावकप्रसरपरिचीयमानशो-
कवेगः सहस्रैव प्रजग्बाल । ततश्चामर्षविद्युतशिरःशीर्यमाणशि-
खामणिशकलाङ्गरकितमिव रोषाग्निमुद्वन्नवरतस्कुरितेन पिब-
न्निव सर्वतेजस्तिनामायुंषि रोषनिसुमेन दशनच्छदेन लोहिताय-
मानलोचनालोकविक्षेपैर्दिगदाहानिव दर्शयन्नोषानलेनाप्यसद्यसह-
जशौर्योष्मदहनदह्यमानेनेव वितन्यमानस्वेदसलिलशीकरासारदु-
र्दिनः, स्वावयवैरप्यदृष्टपूर्वप्रकोपभीतैरिव कम्पमानैरुपेतः, हर
इव कृतभैरवाकारः, हरिरिव प्रकटितनरसिंहरूपः, सूर्यकान्तशैल
इवापरतेजःप्रसरदर्शनप्रज्वलितः, क्षयदिवस इवोदितद्वादशदि-
नकरदुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, महोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी,
विन्ध्य इव विवर्धमानविग्रहोत्सेधः, महाशीविष इव दुर्नरेन्द्रा-
भिभवरोषितः, पारीक्षित इव सर्वभोगिद्वनोद्यतः, वृक्षोदर इव
रिपुरुद्विरुषितः, सुरगज इव प्रतिपक्षवारणप्रधावितः, पूर्वागम
इव पौरुषस्य, उन्माद इव मदस्य, आंग इवावलेपस्य, तारण्या-
वतार इव तेजसः, सर्वोद्योग इव दर्पस्य, युगागम इव यौवनो-
ष्मणः, राज्याभिषेक इव रणरसस्य, नीराजनदिवस इवासहिष्णु-
तायाः, परां भीषणतामयासीत् ।

अवादीच गौडाधिपमपहाय कस्तादृशं महापुरुषं तत्क्षण एव
निर्व्यजभुजवीर्यनिर्जितसमस्तराजकं मुक्तशस्त्रं कलशयोनिमिव
कृष्णवर्त्मप्रसूतिरीद्वशेन सर्वलोकविगर्हितेन सृत्युना शमयेदार्थम् ।
अनार्यं च तं मुक्त्वा भागीरथीकेनपटलपाण्डुराः केषां मनःसु

अप्रियेति । अप्रियग्रहणकाले च दुःखं सर्वाङ्गेषु गृद्यते ।

अत इत्यादौ परां भीषणतामयासीदिति संबन्धः । निर्भुमेन वक्तीकृतेन ।
दह्यमानेनेति । दाहभीतेन च सलिलकणा वितन्यन्ते । भैरवो भीषणोऽपि ।
प्रशस्तो नरो नरसिंहः । इत्यं च—‘स्युस्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः । सिंह-
श्चार्द्धलगानाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥’ इति । नृसिंहरूपी च हरिरिति । तेजो-
ऽक्षमता, आतपश्च । दिनकरवत्तैश्च दुर्निरीक्षणः । भूष्मतो राजानोऽपि, गिरयश्च ।
वर्धमानेन देवेन । उत्सेध औन्नत्यं यस्य । नरेन्द्रो मच्छः, राजापि । परीक्षिति
दग्धे जनमेजयः पितृपरिभवेन सर्पसत्रे भोगिनां क्षयार्थमयजदिति वार्ता ।
भोगिनो राजानः । वृक्षोदरो भीमसेनः । वारणं निषेधः, हस्ती च वारणः ।
अवलेपस्य दर्पस्य । नीराजनं शान्तिकर्मविशेषः ।

कलशयोनि द्रोणाचार्यम् । कृष्णवर्त्मप्रसूतिः पापमार्गप्रवर्तकः । वृष्टयुक्तश्चा-

सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रमसृतिष्ठतो न कुर्युरार्थज्ञौ-
र्यगुणाः पक्षपातम् । कथमिवात्युग्रस्यासार्वजीवितहरणे निदाधर-
वेरिव कमलाकरसलिलशोषणेऽनपेक्षितप्रीतयः प्रसृताः कराः ।
कां तु गतिं गमिष्यति, कां वा योनि प्रवेश्यति, कस्मिन्वा नरके
निपतिष्यति । श्वपाकोऽपि क इदमाचरेत् । नामापि गृह्णतोऽस्य
पापकारिणः पापमलेन लिप्यत इव मे जिह्वा । किं वाङ्गीकृत्य
कार्यमार्यस्तेन क्षुद्रेणानुप्रविश्य विगतघृणेन घुणेनेव सकलभुवना-
हादनचतुरश्चन्दनस्तम्भः क्षयमुपनीतः । नूनं नानेन भूदेन मधु-
रसास्वादलुब्धेन मध्विवार्यर्जीवितमार्कष्टा भावी दृष्टिः शिलीमु-
खसंपातोपद्रवः । निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलसि-
वातिमलिनं केवलमयशः संचितं गौडाधमेन । नत्वाद्वेवास्तमुप-
गतवत्यपि त्रिभुवनचूडामणौ सवितरि वेघसादिष्टः सत्पथश-
त्रोरन्धकारस्य निप्रहाय प्रहषण्डविहारैकहरिणायिः शशी ।
विनयविद्यायिनि भग्नेऽपि चाङ्गुशो विद्यत एव व्यालवा-
रणस्य विनयाय सकलमत्तमातङ्गकुम्भस्थलस्थिरशिरोभागभिदुर-
खरतरः केसरिनखरः । तादृशाः कुवैकटिका इव तेजस्विर-
लविनाशकाः कस्य न वद्याः । केदार्नीं यास्यति दुर्बुद्धिः ।
इत्येतदभिद्यत एवास्य पितुरपि मित्रं सेनापतिः समग्रविग्रह-
प्राप्तहरो हरितालशैलावदातदेहः, परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः,
प्रांशुरतिशैर्योष्मणेव परिपाकमागतो गतभूयिष्ठे वयसि वर्तमानः,
बहुशरशयनसुप्तोत्थितोऽपि हसन्निव शान्तनवमतिदीर्घेणायुषा
दुरभिभवशरीरतया जरयापि भीतभीतयेव प्रकटितप्रकम्पया परा-

मिजातः । कृष्णवत्मां वह्निः । भाषीरथीत्यादि परशुराम इत्यादि च हंसानामपि
विशेषणम् । रामेण हि हंसमार्गः कैलासे कृत इति । हंसास्तत्त्वीति स्यारथ्यन्ति ।
पक्षपातं स्तेहम्, पक्षैर्गमनं च । अत्युप्रस्यातिकूरस्य, अतिच्छस्य च । अत्रार्थस्य
कमलाकरणोपमा । लक्ष्मीयात्रादिगुणयुक्तत्वात् । करा हस्ताः, रसमयश्च । क्षुद्रेण
कूरेण, परिचितपरिपेण च । अनुप्रविश्य विश्वस्य नीलान्तर्भूय च । घुणेन काष्ठ-
कृमिणा । शिलीमुखाः शराः, भ्रमराश्च । जालस्य कुसुतेर्मार्गं दीपयति यस्तेन
गवाक्षमार्गेण यः प्रदीपः स यथा कज्जलं संचिनुते नलाशु । इत्यप्रस्तुतप्रशंसा वो-
द्वन्ना । विशेषेण हरणं विहारो विच्छायीकरणं गमनं च । षण्डे हि सिंहो गमनं
करोति । व्यालवारणस्य दुष्टदन्तिनः । स्थिरो दृढः शिरोभागो यस्य । यं प्रावैव
तस्य खण्डं विदारणं भवतीस्यथः । वैकटिको रक्षबन्धकः ।

मृष्टः कथमपि सारमयेषु शिरोरुद्देषु शशिकरनिकरसितसरलशि-
रोरुहस्तालां सैंहीभिव निष्कपटपराक्रमरसरचितां संक्रान्तो जीव-
ब्रेव जातिम्, अपरस्वामिमुखदर्शनमहापातकपरिजहीर्षयेव भ्रूयुग-
लेन वलितशिथिलप्रलम्बचर्मणा स्थगितदृष्टिः, धबलस्थूलगुञ्जापि-
च्छप्रच्छादितकपोलभागभास्तरेण वमन्निव विक्रमकालमकालेऽपि
विकाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भं भीमेन मुखेन, मृतमपि हृदय-
स्थितं स्वामिनमिव सितचामरेण वीजयन्नाभिलम्बेन कूर्चकलापेन
परिणामेऽपि धौतासिधाराजलपानत्रष्टिरिव विवृतवदनैर्वृहद्विर्व-
णविदरैर्विषमितविशालवक्षाः, निशितशस्त्रटङ्कोटिकुट्टितवहुवृहद्व-
णाक्षरपङ्ग्निरन्तरतथा च सकलसमरविजयपर्वगणनामिव कुर्वन्पू-
र्वपर्वत इव पादचारी, विविधवीररसवृत्तान्तरामणीयकेन महाभा-
रतमपि लघयन्निव, प्रतिपक्षक्षपणातिनिर्वन्धेन परगुराममपि शिक्ष-
यन्निव अब्द्रमणेनानादरश्रीसमाकर्षणविभ्रमेण मन्दरमपि मन्द-
यन्निव, वाहिनीनायकमर्यादानुवर्तनेनाम्भोधिमप्यभिभवन्निव,
स्वैर्यकार्कश्योन्नतिभिरचलानपि हेपयन्निव, सहजप्रचण्डतेजःप्रसर-
परिस्फुरणेन सवितारमपि तृणीकुर्वन्निव, ईश्वरभारोद्द्वन्द्वपृष्ठ-
तथा हरवृषभमपि हसन्निव, अरणिरमर्षाम्भेः, ऐश्वर्यं शौर्यस्य-
मदो मदस्य, विसर्पे दर्पस्य, हृदयं हठस्य, जीवितं जिगीषुतायाः,
उच्छ्वसितमुत्साहस्य, अङ्गशो दुर्मदानाम्, नागदमनो दुष्टभोगि-
नाम्, विरामो वरमनुव्यतायाः, कुलगुरुर्वारगोष्ठिनाम्, तुला शौ-
र्यशालिनाम्, सीमान्तहश्च शख्यग्रामस्य, निर्वोद्धा ग्रौदवादानाम्,

इत्येवमादौ सेनापतिः सिंहनादनामा संनिधावेव समुपविष्टो विज्ञापितवानिति
संबन्धः । विश्रहाः संभ्रमात्तेषु प्राप्नुरोद्येसरः । प्रशुणं सप्तम् । काण्डं स्फन्धः ।
शान्तनवं भीमम् । वलयोऽस्य सन्ति वलिनम् । गुजोत्तरोषोपरि रोमराजिः ।
विक्रमकालमिति । शरदारम्भविशेषणम् । तत्र शशुषु जययात्रा विधेयेति ।
कूर्चकलापः इमश्चः । परिणामे वृद्धेव । तृष्णितोऽपि जलं पातुं विवृतवदनो भव-
ति । विदारैः स्फोटैः । शास्त्राण्येव टङ्काः । छेदनभाष्टानि कुण्ठितानि छेदाः ।
पूर्ववृत्तान्तः पूर्वप्रशस्तिः । अब्द्रमणं समुद्यात्रा, जले परिवर्तनमपि । ताम्भो-
डनादरेण यलक्ष्मीसमाकर्षणं तदर्थं यो विविधो श्रमस्तेन । वाहिनी सेना, नदी च ।
स्वैर्यं व्यवसायादचलनमपि । कार्कश्यं परविषयं निर्देयत्वमपि । उवातिरभिमा-
नोऽपि । तेजो क्षमा, धर्मे च । ईश्वरो हरोऽपि । कायेषु क्षुण्णो लोकेषु धृष्टपृष्ठ

संस्तम्भयिता भग्नानाम्, पारणः प्रतिज्ञायाः, मर्मज्ञो महाविग्रहा-
णाम्, आधोषणापटहः समरार्थनाम्, संनिधावेव समुपविष्टः
सिंहनादनामा स्वरेणैव दुन्दुभिघोषगम्भीरेण सुभटानां समररस-
मानयन्विज्ञापितवान्—‘देव, न क्वचिकृताश्रयया मलिनया म-
लिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्य-
मानमात्मानं न चेतयन्ते । श्रियो हि दोषान्वतादयः कामला
विकाराः । छवच्छायान्तरितरवयो विसरन्त्यन्यं तेजस्विनं जड-
धियः । किं वा करोतु वराकः येनातिभीखतया नियपराङ्गुखेन
न तु दृष्टान्येव सर्वातिशायिशौर्यातिशयश्वयथुकपिलकपोलपुलकप-
लवितकोपानलानि कुपितानां तेजस्विनां मुखानि । नासौ तपस्ती
जानात्येव यथाभिचारा इव विप्रकृताः सद्यः सकलकुलप्रलयमुपह-
रन्ति मनस्विनः । जलेऽपि ज्वलन्ति ताडितास्तेजस्विनः । सक-
लवीरगोष्ठीबाह्यस्य तस्यैवेद्मुचितमनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं कर्म ।
मनस्विनां हि प्रधनप्रधानधने धनुषि धियमाणे सति च कमलाक-
लहंसीकेलिकुवलयकानने कृपाणे कृपणोपायाः पयोधिमथनप्रभृत-
योऽपि श्रीसमुत्थानस्य किं पुनरीदृशाः । येषां च धात्रा धरित्री
त्रातुं नियुक्ताः स्वयमसमर्थां इव कुलिशकर्कशसुजपरिघप्रहरणहे-
तोहृद्विरन्ति गिरयोऽपि लोहानि ते कथमिव बाहुशालिनो मन-
सापि विमलयशोबान्धवा ध्यायेयुरकार्यम् । सर्वप्रहारिभवमास-
राणां हि सुभटकराणामयतो दिग्ग्रहणे पञ्चवः पतञ्चकराः । महा-

उच्यते । नागदमनो गजमर्दनः, गरुडश्च । भोगिनो राजानः, सर्पश्च । यथा
आधोषणापटहः समरार्थनामुत्साहं जनयति तथासाधपीत्यर्थं ।

देवेत्यादौ कापुरुषाहतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानं वश्वयमानमात्मानं न चेतयन्त
इति योजना । न क्वचिकृताश्रयया सर्वत्र चावल्यात्कस्तात्तद्विप्रलभत
इत्याह— श्रियो हि दोषान्वतादयः । कामलाविकारा इति । हि यस्मा-
च्छ्रेण्यो ये दोषान्वतादयो विकारास्ते हि कामलाः कमलसंबन्धिनः । कमलानां
दोषायां रात्रौ । अन्यता संकोचः । तत्रिवासाच्च लक्ष्म्या अषि । स विकारश्वयन्यं
विप्रलभते । रागादयस्तैरन्वतेवान्वतासत्कार्यानालोचनम् । अथ च पाण्डुरोग-
मेदः । तेन शङ्खादौ पीतलादिज्ञानं तद्विकाराश्च राग्यन्वतादयो दोषा भवन्ति ।
सर्वातिशायिना शौर्यातिशयेन श्वयथुर्येषां तानि । ततो विशेषणसमाप्तः । विप्रकृता
वाहुताः । विप्रैद्विजैः कृताः । जले निजेऽपि ताडिता आहता वैद्युताश्च तेजस्वि-
नेऽप्योऽपि गोष्ठी बाह्यश्च न जानाति धर्मे वृद्धासेवितलात् । प्रथनं रणः । मि-

महिषश्रुद्गतरज्जभङ्गुरभीषणान्तराला लोकप्रवादमात्रेण दक्षि-
णाशा परमार्थतो भट्टुकुटिरधिवासो यमस्य । चित्रं च यदुन्मु-
क्तसिंहनादानां सहस्रा साहसरसरोमाच्चकण्टकनिकरेण सह न
निर्यान्ति सटाः शूराणां रणेषु । द्रथमेव च चतुःसागरसंभूतस्य
भूतिसंभारस्य भाजनं प्रतिपक्षदाहि द्वारुणं वडवासुखं वा महापु-
रुषहृदयं वा । तेजस्विनः सकलाननवाप्य पयोराशिसहजस्य कुतो
निवृत्तिस्थमणः । वृथाविततविपुलफणाभारो भुजङ्गानां भर्ता वि-
भार्ते यो भोगेन मृत्पिण्डमेव केवलम् । अप्रतिहतशासनाक्रान्त्यु-
पभोगसुखरसं तु रसाया दिकुञ्जरकरभास्वरप्रकोष्ठा वीरवा-
हव एव जानन्ति । रविरिवोन्मुखपद्माकरगृहीतपादपङ्खवः सुखे-
नाखणिडततेजा दिवसान्नयति शूरः । कातरस्य तु शशिन इव
हरिणहृदयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य कुतो द्विरात्रमपि निश्वला लक्ष्मीः ।
अपरिमितयशः प्रकरवर्षी विकासी वीररसः । पुरः प्रवृत्तप्रतापप्र-
हताः पन्थानः पौरुषस्य । शब्दविद्रुतद्विषन्ति भवन्ति द्वाराणि
दर्पस्य । शस्यालोकप्रकाशिताः शून्या दिशः शौर्यस्य । रिपुरुधिर-
शीकरासारेण भूरिव श्रीरथ्यनुरज्यते । बहुनरपतिमुकुटमणिशि-
लाशाणकोणकषणेन चरणनखराजिरिव राजताप्युज्वलीभवति ।
अनवरतशस्याभ्यासेन करतलानीव रिपुमुखानि इयामीभवन्ति ।
विविधत्रणबद्धपङ्खशैः शरीरमिव यशोऽपि धवलीभवति । क-
वचिषु रिपूरः कवाटेषु पात्यमानाः पावकशिखामिव श्रियमपि
वसन्ति निष्ठुरा निस्त्रिंशप्रहाराः । यश्चाहितहृतस्वजनो मनस्ति-
जनो द्विषद्योषिदुरस्ताडनेन कथयति हृदयदुःखम् । परुषासिल-
तानिपातवनेनोच्छ्रुसिति निरुच्छ्रुसितशत्रुशरीराश्रुधारापातेन रो-

स्यो लोहान्युद्विरन्ति गिरिभ्य एव लोहोत्पत्तेः । सर्वस्य वस्तुनो ग्रहोपहरणम् ।
ग्रहाश्वन्दायाः । पतङ्गः सूर्यः । महामहिषश्रुद्गयोस्तरज्जवद्गुरा ये भज्ञास्तैर्भूषण-
मन्तरालं यस्याः सा । अन्यत्र महामहिषश्रुतुल्या । भूतिर्भस्मापि । तेजस्विनो
वडवामेरपि । मुखेन शोभनाकाशेनापि । शूरो रविरपि । हरिणहृदयस्याल्पसत्त्व-
स्यापि । पाण्डुरपृष्ठस्य देशभाष्या निर्लेजस्यापि । द्विरात्रमपीति पौर्णमास्यामेव
व्याशिनः सातिशयं शोभायुक्तात् । लक्ष्मीः श्रीः, कान्तिश्च । शून्या अनावृत्ताः ।
अनुरज्यतेऽनुरक्ता भवति, उपलिसा च भवति । उज्ज्वला रम्या, निर्मला च ।
स्यामानि कृष्णानि, विच्छायानि च । श्रेयान्प्रशंसनीयः । शिशिरमूसयोऽप्यग्नि-

दिति विपक्षवनिताचक्षुषा ददाति जलं स श्रेयान्नेतरः । न च स्व-
प्रभृष्टनष्टेभिव श्वणिकेषु शरीरेषु निबध्नन्ति बन्धुबुद्धिं प्रबुद्धाः ।
स्थायिनि यशसि शरीरधीर्विराणाम् । अनवरतप्रज्वलिततेजःप्रस-
रभास्वरस्वभावं च मणिप्रदीपमिव कलुषः कज्जलमलो न स्पृश-
त्येव तेजस्विनं शोकः । स त्वं सत्त्ववतामप्रणीः प्राग्रहरः प्राज्ञानं
प्रथमः समर्थानां प्रष्ठोऽभिजातानामप्रेसरस्तेजस्विनामादिरसहि-
ष्णूनाम् । एताच्च सततसंनिहितधूमायमानकोपाग्रयः सुलभासि-
धारातोयतृपत्यो विकटवाहुवनच्छायोपगूढा धीरताया निवासशि-
शिरभूमयः स्वायत्ताः सुभटानामुरःकवाटभित्तयः । यतः किं गौ-
डाधिपेनैकेन । तथा कुरु यथा नान्योऽपि कश्चिदाचरत्येवं भूयः ।
सर्वोर्विश्रद्धाकामुकानामलीकविजिगीषूणां संचारय चामराण्य-
न्तःपुरुरधिनिश्चसितैः । उच्छिन्धि रविरगन्धान्धगृथमण्डल-
च्छादनैश्छल्लिङ्गच्छायाव्यसनानि । अपाकुरु कदुषणशोणितोदक्षेदैः
कुलक्ष्मीकुलटाकटाक्ष्मीरागरोगान् । उपशमय निशितशरशिरा-
वेधरकार्यदौर्यश्वयथून् । उन्मूलय लोहनिरापीडमालामलमहौ-
षवैः पादपीठदोहददुर्लितपादपदुमान्द्यानि । क्षपय तीक्ष्णाज्ञा-
क्षरक्षारपातैर्जयशब्दश्रवणकर्णकण्ठः । अपनय चरणनखमरीचि-
चन्दनचच्चोललाटलेपैपरनमितस्तिमितमस्तकस्तम्भविकारान् । उद्ध-
र करदानसंदेशसंदंशैर्द्विणदपोमायमाणदुःशीललीलाशत्यानि ।
भिन्धि मणिपादपीठदीधितिप्रदीपिकाभिः शुष्कसुभटाटोपभुक्ति-
विवन्धान्धकारान् । जय चरणलङ्घनलाघवगलितशिरोगौरवारो-
ग्यैर्मिथ्याभिमानमहासंनिपातान् । म्रदय सततसेवाजलिमुकुलि-
तकरसंपुटोभमिरिष्वसनगुणकिणकार्कश्यानि । यैव ते गतः
पिता पितामहः प्रपितामहो वा तमेव मा हासीखिभुवनस्पृहणीयं
पन्थानम् । अपहाय कुपुरुषोचितां शुचं प्रतिपद्यस्व कुलक्रमागतां
केसरीव कुरङ्गीं राजलक्ष्मीम् । देव, देवभूयं गते नरेन्द्रे दुष्टगौ-
डमुजङ्गजग्धजीविते च राज्यवर्धने वृत्तेऽस्मिन्महाप्रलये धरणी-

तोयच्छायायुक्ता भवन्ति । स्वेदैश्च नयनव्याध्युपशमो जायते । एवं निशितशरसि-
रावेवैरिलादि बोद्धव्यम् । संदेशः शत्याव्वनम् । सतताङ्गलिवन्वात्करयोरुष्मसं-
भवः । इष्वसनं धनुः देवभूयं देवत्वम् । शेषोऽविशिष्टः, शेषभट्टारकथ । ललाटंपा-
तिति प्रचण्डतोका । कल्माषपादत्वं चित्रचरणत्वम् । राजन्यकं क्षत्रियसमूहः ।

धारणायाद्युना त्वं शेषः । समाश्वासय अशरणाः प्रजाः । क्षमा-
पतीनां चिरःसु श्रात्सवितेव ललाटंतपान्प्रयच्छ पादन्यासाम् ।
अहितानामभिनवसेवादीक्षादुःखसंतप्तश्वासधूमसण्डैर्नवंपचैः प्र-
चलितचूडामणिचक्रवालबालातपैश्चायाहि कल्माषपादताम् । अपि
च हते पितर्येकाकी तपस्वी सूर्यैः सह संवर्धितः सहजब्राह्मण्य-
मार्दवसुकुमारमनाः कृतनिश्चयश्चण्डचापवनाटनिटांकारनादनि-
र्मदीकृतदिग्गजं गुञ्जज्याजालजनितजगज्वरं समग्रमुद्यतमेकविं-
शतिकृत्वः कृतवंशमुत्खातवान्नराजन्यकं परशुरामः । किं पुनर्नै-
सर्विककायकार्कश्यकुलिशायमानमानसो मानिनां मूर्धन्यो देवः ।
तद्यैव कृतप्रतिज्ञो गृहण गौडाधमजीवितध्वस्तये जीवितसंकल-
नाकुलकालाकाण्डदण्डयात्ताचिह्नध्वजं धनुः । न हयमरातिरक्त-
चन्द्रनचर्चाशिशिरोपचारमन्तरेण शास्त्रिति परिभवानलपच्यमा-
नदेहस्य देवस्य दुःखदाहज्वरः सुदारुणः । निकारसंतापशान्त्यु-
पायपरिक्षये हि हिडिम्बाचुम्बनास्यादितसिव रिपुरुद्धिरामृतमम-
न्द्रोपायमपायि पवनात्मजेन । जामदण्डेन च शास्त्रिनमन्युशि-
खिशिखासंज्वरसुखायमानस्पर्शशीतलेषु क्षत्रियक्षतजह्नदेष्वस्त्रा-
यि' इत्युक्त्वा व्यरंसीत् ।

देवस्तु हर्षस्तं प्रत्यवादीत्—‘करणीयमेवेदमभिहितं मान्येन ।
इतरथा हि मे गृहीतमुवि भोगिनाथेऽपि दायादद्वष्टिरीष्यालोर्मु-
जस्य । उपरि गच्छतीच्छति निग्रहाय ग्रहणेऽपि भ्रूलता चलि-
तुम् । अनमत्सुशैलेष्वपि कच्चप्रहमभिलषति दातुं करः । तेजो-
दुर्विद्गधानककरानपि चामराणि प्राह्यतुमीहते हृदयम् । राज-
शब्दरुषा मृगराजानामपि शिरांसि वाङ्छति पादः पादपीठीक-
र्तुम् । स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानामाक्षेपादेशाय दिशामपि
स्फुरत्यधरः किं पुनरीदृशे दुर्जाते जाते जातामर्षनिर्भरे च मनसि
नास्त्वेवावकाशः शोकक्रियाकरणस्य । अपि च हृदयविषमशत्ये

रामो भार्गवः । नैसर्विकः स्वाभाविकः । मूर्धन्यो मुख्यः । परिभवो निकारः ।
हिडिम्बा राक्षसी । पवनात्मजेन भीमसेनेन । क्षतजह्नेषु रत्तलडाकेषु ।

इतरथापीत्यन्यथा यदीदृशं दुर्जातं जातं नामूतदादाचेवमद्वृतं भुजस्य भोगिना-
थेऽपि दायादद्वष्टिः । किं पुनरीदृशे दुर्जाते व्यसने जाते संपत्ते चतुर्वृद्धिर्भवेदिति
योजना । एवमुपरिगच्छतीत्यादौ बोद्धव्यम् । आक्षेपोऽपहरणम् । मुसलेन वध्यो

मुसल्ये जीवति जालमे जगद्विगर्हिते गौडाधिपाधमचण्डाले जिहेमि
शुष्काधरयुटः पोटेव प्रतिकारशून्यं शुचा सूक्तर्तुम् । अकृतरिपुब-
लाबलाविलोललोचनोदकदुर्दिनस्य मे कुतः करयुगलस्य जलाञ्ज-
लिदानम् । अदृष्टगौडाधमचिताधूममण्डलस्य वा चम्भुषः स्वल्पम-
प्यश्रुसलिलम् । श्रूयतां मे प्रतिज्ञा । शपास्यार्यसैव पादपाण्डु-
स्पर्शेन यदि परिगणितैरेव वासरैः सकलचापचापलदुर्लितनर-
पतिचरणरणणायमाननिगडां निगडां न करोमि मेदिनीं ततस्त-
नूनपाति पीतसर्पिषि पतञ्ज इव पातकी पातयाम्यात्मानम् ।’ इत्यु-
क्त्वा च महासंधिविग्रहाधिकृतमवन्तिमवन्तिकस्यमादिदेश—‘लि-
ख्यताम् । आ रविरथचक्रचीकारचक्रितचारणमिथुनमुक्तसानोहृद-
याचलात्, आ लिङ्गटकटककुट्टाकटङ्गलिखितकाकुत्सलङ्गालुण्ठन-
व्यतिकरात्सुवेलात्, आ वारुणीमदस्वलितवरुणवरनारीनूपुरव-
मुखरकुहरकुक्षेरस्तगिरे:, आ गुह्यकगेहिनीपरिमलसुगन्धिगन्धपा-
धाणवासितगुहागृहाच्च गन्धमादनात्, सर्वेषां राज्ञां सज्जीक्रियन्तां
कराः करदानाय शश्वप्रहणाय वा, गृह्णन्तां दिशश्चामराणि वा,
नमन्तु शिरांसि धनूषि वा, कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा और्व्यो वा, शे-
खरीभवन्तु पादरजांसि शिरस्ताणि वा, घटन्तामञ्जलयः करिध-
टाबन्धा वा, मुच्यन्तां भूमय इष्वो वा, समालम्ब्यन्तां वेत्यष्टयः
कुन्तयष्टयो वा, सुदृष्टः क्रियतामात्मा मञ्चरणनखेषु कृपाणदर्पणेषु
वा । परागतोऽहम् । पङ्गोरिव मे कुतो निवृत्तिसावद्यावत्र कृतः
सर्वद्वीपान्तरसंचारी सकलनरपतिमुक्टमणिशिलालोकमयः पाद-
लेपः ।’ इति कृतनिश्चयश्च मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः स्नाना-
रम्भाकाङ्क्षी सभामल्याक्षीत् । उत्थाय च स्वस्थवन्निःशेषमाहिकम-
कार्यात् । अगलच्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिज्ञस्य शाम्यदुष्मा दिव-
सलिमुवनस्य ।

ततश्च निजाधिकारापहारभीत इव भगवत्यपि क्वापि गते गत-

मुसल्यः । तस्मिन् जालमे पापिष्ठे । पोटा नमुंसकम् । निगडो वन्धनशृङ्खला ।
तदूनपाद्विः । चारणा गन्धवर्णः । काकुत्स्यो रामः । वारुणी चुरा । कुक्षिर्वेदिः ।
शुक्रका यक्षाः । पङ्गोरितिविकलस्य । ऊष्मा औष्ण्यम् ।

ततश्चत्यादो प्रदोषास्थाने नातिचिरं तस्थाविति संबन्धः । शरा आपि शिली-

तेजस्यहिमभासि, तामरसवनेष्वपि निगूढशिलीमुखालापेषु त्रासा-
दिव संकुचत्सु, विहगगणेष्वपि समुपसंहृतनिजपक्षविक्षेपनिश्चलेषु
मियेवाप्रकटीभवत्सु भुवनव्यापिनीं संध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति
नतशिरसि घटिनाञ्जलिवने जने सकले, स्वपदच्युतिचकितदि-
क्षालदीयमानाभ्रंलिहलोहप्राकारवल्याख्यिव बहुलतिमिरमालाति-
रोधीयमानासु दिक्षु प्रदोषास्थाने नातिचिरं तस्यौ । नमन्त्रप-
लोकलोलांशुकपवनकम्पितशिखैर्दीपिकाचक्रवालैरपि प्रणम्यमान
इव प्राहिणोहोकं प्रतिषिद्धपरिजनप्रवेशश्च शयनगृहं प्राविशत् ।
उत्तानश्च सुमोचाङ्गानि शयनतले । दीपद्वितीयं च तमभिसर इव
लब्धावसरस्तरसा भ्रातृशोको जग्राह । जीवन्तमिव हृदये निमी-
लितलोचनो ददर्शाग्रजम् । उपर्युपरि भ्रातृजीवितान्वेषिण इव
ग्रसस्तुः श्वासाः । धवलांशुकपटान्तेनेव चाश्रुजलपूर्वेन मुखमा-
च्छाद्य निःशब्दमतिचिरं रुरोद । चकार च चेतसि कथं नामाकृ-
तेस्तादृश्या युक्तः परिणामोऽयमीदशः । पृथुशिलासंघातकर्कश-
कायबन्धात्तादचलादिव लोहधातुः कठिनतर आसीदार्यः ।
कथं चास्य मे हतहृदयसार्यविरहे सकुदपि युक्तमुच्छुसितुम् । इयं
सा श्रीतिर्मत्किरनुवृत्तिर्वा । वालिशोऽपि कः संभावयेदार्यमरणे
मज्जीवितम् । तत्तादृशमैक्यमेकपद एव कापि गतम् अयत्नेनैव
हतविधिना पृथकृतोऽस्मि । दग्धरोषान्तरितशुचा सुचिरं हृदित-
मपि न मुक्तकण्ठं गतघृणेन मया । सर्वथा लूतातन्तुच्छटाच्छिं-
दुरास्तुच्छाः श्रीतयः प्राणिनाम् । लोकयात्रामात्रनिबन्धना बान्ध-
वता यतोऽहमपि नाम पर इवार्थे स्वर्गस्ये स्वस्य इवासे । किंच
दैवहतकेन फलमासादितमीदशि परस्परश्रीतिबन्धनिवृत्तहृदये सु-
खभाजि भ्रातृमिथुने विघटिते । तथा चन्द्रमया इव जगदाहा-
दिनो लोकान्तरीभूतस्य लग्नचिताभ्य इवार्यस्य त एव दहन्ति
गुणाः । इत्येतानि चान्यानि च हृदयेन पर्यदेवत । प्रभातायां च
शर्वर्यां प्रातरेव प्रतीहारमादिदेशशेषगजसाधनाधिकृतं स्कन्दगुप्तं
द्रष्टुमिच्छामीति ।

मुखाः । सहाया अपि पक्षाः । अभिसराश्वैराः । लूता तनुच्छटा जालकार-
सूत्रजालम् । लोकयात्रा लोकाचारः । किं फलमासादितं च किञ्चिदित्यर्थः ।
पर्यदेवयच्छुशोच ।

अथ युगपत्रधावितवहुपुरुषपरम्पराहृयमानः, स्वमन्दिरादप्रतिपालितकरेणुश्चरणाभ्यामेव संत्रान्तः, ससंभ्रमैदण्डभिरुत्सार्यमाणजनपदः, पदे पदे प्रणमतः प्रतिदिशमिभिषग्वरान्वरवारणानां विभावरीवार्ता: पुच्छुञ्जुञ्जितशिखिपिच्छलाञ्छितवंशलतावनगहनगृहीतदिगायामैर्विन्ध्यवनैरिव वारणवन्धविमदोद्योगागतैः, पुरःप्रधावद्विरनायतमण्डलैराधोरणगणैश्च मरकतहरितवासमुष्टीश्च दर्शयद्विनवप्रहगजपतीश्च प्रार्थयमानैश्च लब्धाभिमतमत्तमातङ्गमुदितमानसैश्च सुदूरमुपसृत्य नमस्यद्विरात्मीयमातङ्गमदागमांश्च निवेदयद्विः, डिण्डमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्विः, प्रमादपतितापराधापहृतद्विरददुःखवृतदीर्घश्मश्रुभिरग्रतो गच्छद्विः, अभिनवोपसृतैश्च कर्पटिभिर्वारणास्त्रिसुखप्रत्याशया धावमानैः, गणिकाधिकारिगणैश्चिरलब्धान्तरैरुच्छ्रृतकरैः, कर्मण्यकरेणुकासंकथनाकुलैरुलासितपल्लवचिह्नाभिरण्यपालपङ्क्षिभिश्च, निष्पादितनवप्रहनागनिवहनिवेदनोद्यताभिरुत्सम्भतुङ्गतोत्रवनाभिर्महामात्रपैटकैश्च प्रकटितकरिकर्मचर्मपुटैः, अभिनवगजसाधनसंचरणवार्तानिवेदनविसर्जितैश्च नागवनवीथीपालदूतवृन्दैः, प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवल्कूटैः, कटभङ्गसंग्रहं ग्रामनगरनिगमेषु निवेदयमानैः, कटककदम्बकैः क्रियमाणकोलाहलैः, स्वामिप्रसादसंभृतेन महाविकाराविष्कारेण स्वामाविकेन चावष्टम्भामोगेनोदासीनोऽप्यादिशनिव, असंख्यकरिकर्णशङ्खसंपत्संपादनाय समुद्रानाज्ञापयनिव, शृङ्गारगैरिकपङ्काङ्गरागसंप्रहाय गिरीन्मुष्णनिव, दिग्गजाधिकारं ककुभामैरावतमिवापहरन्हरेहरपदभरनमितकैलासगिरिगुरुभिः पादन्यासैरुग्मभारग्रहणगर्वमुव्याः संहरनिव, गतिवशविलोलस्य चाजानुलम्बस्य वाहुदण्डद्वयस्य विक्षेपैरालानशिलास्तम्भमालाभिवोभयतो निखनन्तीषदुचुङ्गलम्बेनाधरविम्बेनामृतरसस्तुना नवपल्लवकोमलेन कवलेनेव श्रीकरेणुकां विलोभयनिज-

अथेत्याहौ स्कन्दगुप्त एतैरतैः क्रियमाणकोलाहलो राजकुलं विवेशेति संवन्धः । भिषग्वरान्वैयोत्सान् । बन्धो रोधनम् । अनायत्ता हस्तिपार्श्वरक्षिणः । आवोरणा गजारोहाः । डिण्डमः पटहः । गणिका गजानां प्रतिलोभनार्थं हस्तिनी । कर्मण्यकरेणुका करिप्रहकुशला करिणी । तुदन्त्यनेति तोत्रं प्रेषणकम् । महामात्राः प्रवानहस्त्यागेहाः । तेषां पेटकैः समूहैः । करिणां कर्मार्थं युद्धशि-

नृपवंशदीर्घं नासावंशं दधानः, अतिस्त्रिग्धमधुरधवलविशालतया
पीतक्षीरोदेव पिबन्नीक्षणयुग्मायामेन दिशामायामं मेरुतटादपि
विकटविपुलालिकः, सततमविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्रलडिवशादिव
नितान्तायतनीलकोमलच्छविसुभगेन स्वभावभङ्गेण कुन्तलबाल-
बलरीवेलितविलासिना लुप्तनन्निव, लुप्तालोकानक्करान्बर्वरकेणारि-
पक्षपरिश्यपरियक्तकार्मुककर्मापि सकलदिग्नन्तश्रूयमाणगुरुगुणध-
निः, आत्मस्यसमस्तमत्तमातङ्गसाधनोऽप्यस्पृष्टो मदेन भूतिमान-
पि स्त्रेहमयः, पार्थिवोऽपि गुणमयः करिणामिव दानवतामुपरि
स्थितः, स्वामितामिव स्पृहणीयां भूत्यतामप्यपरिभूतामुद्भवेकभ-
र्त्तभक्तिनिश्चलां कुलाङ्गनामिवानन्यगम्यां प्रभुप्रसादभूमिमारुदः,
निष्कारणवान्धवो विदग्धानाम्, अभृतभृत्यो भजताम्, अक्रीत-
दासो विदुषाम्, स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम् । दूरादेव चोभय-
करकमलावलम्बितं स्पृशन्मौलिना महीतलं नमस्कारमकरोत् ।

उपविष्टं नातिनिकटे तं तदा जगाद् देवो हर्षः—‘श्रुतो वि-
स्तर एवास्यार्थव्यतिकरस्यास्मिकीर्षितस्य च । अतः शीघ्रं प्रवे-
श्यन्तां ग्रन्थारनिर्गतानि गजसाधनानि । न क्षाम्यत्यतिस्त्रैप्यस-
प्यार्थपरिभवपीडापावकः प्रयाणविलम्बम् ।’ इतेवमभिहितश्च प्र-
णम्य व्यज्ञापयत—‘कृतमवधारयतु स्वामी समादिष्टं किंतु स्वर्वं
विज्ञप्यमस्ति भर्तुभक्तेः । तदाकर्णयतु देवः । देवेन हि पुष्पभूति-
वंशसंभूतस्याजात्यस्य सहजस्य तेजसो दिक्करिकरप्रलम्बस्य बाहु-
युगलस्यासाधारणस्य च सोदरस्तेहस्य सर्वं सहयमुपक्रान्तम् ।
काकोदरामिधानाः कृपणाः कृमयोऽपि न मृष्यन्ति विकारं कि-

क्षायै । चर्मपुटः चर्मकृतो हस्त्याकारः । कटभङ्गः प्रस्त्रग्रम् । गोधूमादियवसं-
धास इत्यर्थः । निगमा वणिकपथाः । कटका हस्तिपटनियुक्ताः, अग्रेसरा वेत्रिण
इत्यन्ये । गुणाः शौर्याद्याः, मौर्वी च गुणः । मदो गर्वः । भूतिः संपत्, भस्म
च । पार्थिवो राजा, पृथिव्यारवधश्च । गुणास्तन्तवोऽपि । नहि घटः पटो भव-
तीति विरोधः । दाने मदः, वितरणं च ।

प्रचारो भक्षणम् । गजसाधनानि करिसैन्यानि । अभिषङ्गा अभिभवाः । प्रति-
ग्रामभिति । उपक्रान्तं निदर्शयितुमाह—यथेति । अत्र कथा—नागसेननामा
पचावत्यां राजा मत्तिणमर्धरज्यहरमपाकृतैः शारिकासमक्षं मत्त्रमकरोत् । स
चापि मत्त्री शारिकासुखाद्विज्ञाय विक्षम्प्रवृक्षं तं दण्डेनावधीदिति । श्रावस्यां
च श्रुतवर्मा पूर्ववन्दुक्तश्रावितमत्त्रो राज्याचुच्याव । अनेन च गृदमत्रेण यत्ता-

मुत भवाहशास्तेजसां राशयः । केवलं देवराज्यवर्धनोदन्तेन कि-
यदपि दृष्टमेव देवेन दुर्जनदौरात्म्यम् । ईद्वाशः खलु लोकस्वभा-
वाः प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशं च मित्रा-
वेशाश्चाकाराश्चाहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम् । तदियमात्म-
देशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्यज्यतां सर्वविश्वासिता ।
प्रमाददोषामिषङ्गेषु शुतबहुवार्ते एव प्रतिदिनं देवः । यथा नाग-
कुलजन्मनः सारिकाश्रावितमन्त्रस्यासीनाशो नागेसेनस्य पद्मा-
वलाम् । शुकश्रुतरहस्यस्य च श्रीरशीर्यत श्रुतवर्मणः श्रावस्त्याम् ।
स्वप्रायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभून्मृत्यवे मृत्तिकावल्यां सुवर्णचूडस्य ।
चूडामणिलग्नेखप्रतिविम्बवाचिताक्षरा च चारुचामीकरचामर-
प्राहिणी यमतां यथौ यवनेश्वरस्य । लोभवहुलं च बहुलनिशि-
निधानमुत्खनन्तमुत्खातखङ्गप्रमाथिनी ममन्थ माथुरं बृहद्रथं वि-
दूरथवरुथिनी । नागवनविहारशीलं च मायामातङ्गाङ्गानिर्गता
महासेनसैनिका वत्सपतिं न्ययंसिषुः । अतिदियितलास्यस्य च
शैल्पमध्यमध्यास्य मूर्धानमसिलतया मृणालमिवालुनादप्रिमित्रा-
त्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः । प्रियतन्त्रीवाद्यस्यालावूरीणाभ्य-
न्तरशुष्ठिरनिहितनिशिततरवारयो गान्वर्वच्छात्रच्छद्वानः चि-
च्छिदुरश्मकेश्वरस्य शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः । प्रज्ञादुर्बलं च

द्वाव्यमित्युक्तम् । मृत्तिकावल्यां सुवर्णचूडो नाम राजा केविद्विसम्पूर्वकं जि-
घृक्षन्मत्तिवांसदेव तसै विललास । ततस्तत्पूर्वं तत्प्रयुक्तेन विश्वासिना शिरो-
रक्षकेन स्वस्वामिप्रयुक्तेन व्यापादित इति । अनेन च कुलस्वभावाद्यपरीक्ष्य न
कार्यो भृत्य इत्युक्तम् । यवनेश्वरः केनचिच्छनुणासाद्य व्यापादितुमिष्ठः । स्वसुह-
दा शशुद्रोहं लेखेन बोधितः । लेखपृष्ठे च तेन लिखितम् । स्वयं वाचयितव्यो
लेख इति । ततो यवनेश्वरस्य स्वयं वाचयतचूडामणिप्रतिविम्बितान्यक्षराणि
वाचयित्वा तत्राहिता चामरग्राहिणी प्रभवे निवेद्य तदाज्या तं जगानेति । अनेन
सूक्ष्मोऽपि रहस्यभेदहेतु रक्षणीय इत्युक्तम् । विदूरथप्रयुक्तेन नरेन्द्रवृन्दप्रतारितो
बृहदथो नाम राजा लोभवशात्वन्यवादे कृष्णनिशिप्रवृत्तस्तपेनया प्रहृत इति ।
अतः प्रवर्तितव्यमित्युक्तम् । महासेनो नामोऽयिनीपतिः स्वदुहितरं वासवदत्ता-
ख्यामुदयनाय दिस्तुः कपटजं नागं वीर्यां प्रसञ्ज छद्मप्रहितैः शरीरानाम गुणान्प्रव्या-
प्तोदयनं लोभितवान् । सोऽप्यविचार्यैव गजप्रहग्राहिकया कतिपयात्परिवारो
बोषबतों वीणामादाय तत्र गतः । कपटकुञ्जरान्तर्गतैर्महासेनसैनिकैः संयत इति ।
अतो नाल्पपरिवारैः संवीक्ष्य च विश्ववैर्मीव्यमित्युक्तम् । सुमित्रो राजा मित्र-
व्यसेनो स्त्रीजनपरिवार इव नटजने विश्ववैर्मीव्यमित्रदेवेन नटलमात्रिल्य हतः ।

वलदर्शनव्यपदेशदार्शताशेषसैन्यः सेनानीरनार्थो मौर्य बृहद्रथं
पिपेष पुष्पमित्रः स्वामिनम् । आश्र्वयकुतूहली च चण्डीपतिर्दण्डो-
पनतयवनस्तिर्तेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेनानीयत कापि ।
काकवर्णः शैशुनारिश्च नगरोपकण्ठे कण्ठे लिचकृते लिखिशेन ।
अतिरुद्धिसङ्गरतमनङ्गपरवशं शुङ्गममालो वसुदेवो देवभूतिदासी-
दुहित्रा देवीव्यञ्जनया वीतजीवितमकारयत् । असुरविवरव्यस-
निनं, चापजहुरपरिमितरमणीमणिनूपुरज्ञणज्ञणाहादरस्यया मागथं
गोवनगिरिसुरङ्ग्या स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः । महाकालमहे
च महामांसविक्रयवादवातूलं वेतालस्तालजड्डो जघान जघन्यजं
प्रदोतस्य पौणिं कुमारं कुमारसेनम् । रसायनरसामिनिवेशि-
नश्च वैद्यव्यञ्जनाः सुबहुपुरुषान्तरप्रकाशितौषधगुणा गणपतेविदे-
हराजसुतस्य राजयद्भाणमजनयन् । खीविश्वासिनश्च महादेवी-
गृहगृहभित्तिभागभ्राता भद्रसेनस्याभवन्मृत्यवे कालिङ्गस्य वीर-
सेनः । मातृशयनीयतूलिकातलनिष्ठणश्च तनयोऽन्यं तनयमभिषे-
कुकामस्य दध्रस्य करुषाधिपतेरभवन्मृत्यवे । उत्सारकरुचिं च
रहसि ससचिवमेव दूरीचकार चकोरनाथं शूद्रकदूतश्चन्द्रकेतुं
जीवितात् । मृगयासक्तस्य च मश्तो गण्डकानुदण्डनङ्गलनलव-
ननिलीनाश्च चम्पाधिपचमूचरभटाश्रामुणीपतेराचेमुः प्राणा-
न्पुष्करस्य । बन्दिरागपरं च परप्रयुक्ता जयशब्दसुखरसुखा मङ्गा
मौखरिं मूर्खं क्षत्रवर्माणमुद्घवनन् । अरिपुरे च परकलत्रकामुकं

स च योगचूर्णवचूर्णितस्तिरोहितो बभूवेति । अतो व्यसनिभिः प्रकृतलोकवि-
श्वसमित्र न भाव्यमित्युक्तम् । शरभोऽतिशयितान्वादवतः प्रवेशमदादिति ।
मूढायुर्धे रिपुपुरुषैर्हत इति । अतो मनागमि व्यसनं वर्जनीयमित्युक्तम् । अका-
र्यमध्य परदारागमनादि । तरवारिरेकधारः खङ्गः । प्रज्ञेयादि मृद्या कथा । अनेन
च भृत्यबलदर्शनमसंनद्दैर्ण कार्यमित्युक्तम् । मार्यमिति गोत्रनाम । काकवर्णो
यवननिविजित्य तैश्च स्त्रपुरुषानुपायनीकृत्य यच्चयानैस्तद्वैतौः परदारादीन्माच्छन्य-
वनैरत्मदेशं प्राप्त्य निहृत इति । अतः शत्रुप्राप्ततेषु भृत्येषु न विश्वसनीयमि-
त्युक्तम् । देवीव्यञ्जनया यद्विषेव्याजया । मेकलाधिपमन्त्रिभिर्विकल्प्यभिरहि-
विवरं साधितम् । तपसासामिरित्युक्ता मागधो युद्धादारप्रसिद्धार्थेषुऽभृत ।
गोवनगिरिः सुर्योऽस्यः पर्वतः । स्वर्णं मालिकस्य । मेकलाधिपमन्त्रिभिरहि-
विवरः । वातूलं व्यसनोऽन्तप्राप्तम् । यज्ञन्यज्ञं वर्णयासम् । सुणको गोवनविशेषः ।
तत्र अवः पौणिः । वैष्णकं व्यञ्जयन्ति प्रकाशवन्तीति वैष्णवञ्जनाः । राजथ-

कामिनीवेशगुपत्तश्च चन्द्रगुप्तः शकपतिमशातयदिति । प्रमत्तानो
प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयमागता एव देवस्य । यथा मधु-
मोदितं मधुरकसंलिप्तैर्लोजैः सुप्रभा पुत्रराज्यार्थं महासेनं काशि-
शार्जं जघान । व्याजजनितकं दर्पदर्पा च दर्पणेन क्षुरधारापर्यन्ते-
नायोध्याधिपतिं परंतपं रत्नवती जारुथम्, विषचूर्णचुम्बितमकर-
न्देन च कर्णेन्दीवरेण देवकी देवरातुरक्ता देवसेनं सौहयम्, यो-
गपरागविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वलभा सप्तलीरुषा वैरन्त्यं
रन्तिदेवम्, वेणीनिगृहोन च शखेण बिन्दुमती वृष्णिं विदूरथम्,
रसदिग्रधमध्येन च मेखलामणिना हंसवती सौवीरं वीरसेनम्,
अदृश्यागदलिप्तवदना च विषवारुणीगण्डूषपायनेन पौरवी पौर-
वेश्वरं सोमकम् । इत्युक्त्वा विरराम स्वाम्यादेशसंपादनाय च
निर्जगाम ।

देवोऽपि हर्षः सकलराज्यस्थितीश्चकार । ततश्च तथा कृतप्र-
तिज्ञे प्रयाणं विजयाय दिशां समादिशति देवे हर्षे गतायुषां प्र-
तिसामन्तानामुद्वसितेषु बहुरूपाण्युपलिङ्गानि वितेनिरे । तथा
ह्यविश्रकृष्टाः कालदूतहृष्टय इवेतस्ततश्चेष्टुश्चदुलाः कृष्णशारश्रे-
णयः । प्रचलितलक्ष्मीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुसरधासंधातङ्कारा
जहादिरेऽजिरे । विवृतविश्रुतवद्नविवरविसृतवह्निविसरा वासरे-
ऽपि विरसं विरेसुम्बिरमशिवार्थमशिवाः शिवाः । शवपिशितप्रसू-
दप्रणयेव कपिषोतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपोताः पेतुः ।
आमन्त्रयमाणा इव द्वयुरकालकुसुमानि समभुपवनतरवः । तर-

क्षमाणं क्षयरोगम् । दध्नात्यस्य करुषाधिपतेः । पितुखनयो मृत्यवेऽभवदिति ।
प्राक्तनक्रियया संगतिः । गण्डकाः खड्गाद्याः प्राणिनः । चामुण्डीति नगरीनाम ।
आचेमुरभक्षयन् । शकानामाचार्यः शकाधिपतिः । चन्द्रगुप्तश्रातुजायां ध्रुवदेवीं
ग्रार्थयमानश्वन्दगुप्तेन ध्रुवदेवीवेषधारिणा स्त्रीवेषजनपरिवृतेन रहस्य व्यापादित
इति । मधुरकं विषम् । परंतपं प्रतापवन्तम् । जारुथमिति जघानेति । प्राक्त-
न्येव क्रियोत्तरत्र च । चूर्णो विषक्षोदः । मकरन्दः पुष्परसः । देवरः करीद्या-
न्त्राता भर्तुः । योगपरग्नोऽभिचारचूर्णम् । वैरन्ती नाम नगरी । रसदिग्रंथं वि-
षोपलिसम् । अगदो विषहरद्व्यसमूहः । वारुणी सुरा ।

उद्वसितेषु गृहेषु । उपलिङ्गान्यनिमित्तानि । सरधा मधुमक्षिकाः । कानन-
कपोता गृह्राः । व्यधटन्त आसन् । स्तम्बकरि बद्धस्तम्बम्, पक्कं वा । हरयो
हयाऽ । अकाणीहृष्वान् । कौलेयकाः श्वानः । आटवश्चाम् । क्रोटवी नग्रा

लकरतलप्रहारप्रहतपथोधरा रुदुः प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः । द-
द्युरासनकचप्रहभयोद्भान्तोत्तमाङ्गमिवात्मानं कवन्धमादशोदरेषु
योधाः । चूडामणिषु चक्रशङ्कमललक्ष्माणः प्रादुरभवन्पादन्यासा
राजमहिषीणाम् । चेटीचामराण्यकसादधावन्त पाणिपङ्कवात् ।
प्रणयकलहेऽपि दत्तपृष्ठाश्चिरमभवन्भटाः पराङ्गुखा मानिनी-
नाम्, करिकपोलेषु व्यधटन्त मधुलिहा मधुमदिरपानगोष्ठाः ।
समाद्वातयममहिषगन्धा इव ताम्यन्तः स्तम्बकरिमपि हरयो ह-
रितं नवयवसं न चेहः । चलबलयावलीवाचालवालिकातालिका-
तोद्यलालिता अपि न ननृतुमेन्दा मन्दिरमयूराः । निशि निशि
रजनिकरहरिणमिहितनयन इवोन्मुखस्तारमुपतोरणमकारणमका-
णीत्कौलेयकगणः । गणयन्तीव गतायुषस्तर्जनतरलया तर्जन्या
दिवसमाट वाटकेषु कोटवी । कुट्टिमेषु कुटिलहरिणखुरवेणीतर-
ङ्गिष्यः शशपराजयोऽजायन्त । जनितवेणीवन्धानि निरञ्जनरोच-
नारोचीषि चषकमधुनि मुखकमलप्रतिविम्बान्यदृश्यन्त भट्टी-
नाम् । समासन्नात्मापहारचकिता इव चकम्पिरे भूमयः । वध्या-
लंकारस्तकचन्दनरसच्छटा इवालक्ष्यन्त शूराणां पतिताः शरीरेषु
विकसितवन्धूककुसुमशोणितशोचिषः शोणितवृष्टयः । पर्यग्नीकु-
र्चाणा इव विनश्वरीं श्रियमविरलस्फुरत्सुलिङ्गाङ्गारोद्भारदग्धतारा-
गणा गणशः पतन्तः प्रज्वलन्तो न व्यरंसिषुरुक्कादण्डाः । प्रश्न-
ममेव प्रतीहारीवापहरन्ती प्रतिभवनं चामरातपत्रव्यजनानि प-
रुषा वध्राम वालेति ।
इति श्रीबाणभट्टकौ हर्षचरिते राजप्रतिज्ञावर्णनं नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

स्त्री । शश्वं बालनृणम् । बन्धुकं बन्धुजीवः । अपरिगतामि परिगतामि कुर्वाणाः ।
अग्नौ समन्तात्क्षिपन्तः । व्यरंसिषुर्निवृत्तिरे ॥

इति श्रीशंकरकविरचिते हर्षचरितसंकेते षष्ठ उच्छ्वासः ।

सप्तम उच्छ्वासः ।

अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम् ।

वत्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ १ ॥

धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्वर्यम् ।

रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ॥ २ ॥

अथ व्यतीतेषु च केषुचिह्निवसेषु मौहूर्तिकमण्डलेन शतशः
सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि दत्ते चतसृणामपि दिशां विजययोग्ये
दण्डयात्रालग्ने सलिलमोक्षविशारदैः शारदैरिवास्मोधरैः काल-
धौतैः शातकौम्भैश्च कुम्भैः स्त्रात्वा विरचय्य परमया भक्त्या भग-
वतो नीललोहितस्याचार्चामुदर्चिषं हुत्वा प्रदक्षिणावर्तशिखाकलाप-
माशुशुक्षणिं दत्त्वा द्विजेभ्यो रक्तवन्ति राजतानि जातरूपमयानि
च सहस्रशस्त्रिलपात्राणि कनकपत्रलतालङ्कृतशफशृङ्गशिखरा गा-
श्रावृद्दशः समुपविश्य विततव्यावर्चमणि भद्रासने विलिप्य प्रथ-
मविलिप्तायुधो निजयशोधबलेनाचरणतश्चन्दनेन शरीरं परिधाय
राजहंसमिथुनलक्ष्मणी सदृशे दुकूले परमेश्वरचिह्नभूतां शशिक-
लामिव कल्पयित्वा सितकुसुममुण्डमालिकां शिरसि नीत्वा क-
र्णाभरणमरकतमयूखमिव कर्णगोचरतां गोरोचनाच्छुरितमभिनवं
दूर्वापल्लवं विन्यस्य सह शासनवलयेन गमनमङ्गलप्रतिसरं प्रकोष्ठे
परिपूजितप्रहृष्टपुरोहितकरप्रकीर्यमाणशान्तिसलिलसीकरनिकरा-
भ्युक्षितशिराः संप्रेष्य महार्हाणि वाहनानि बहलरत्नालोकलिपक-
कुम्भं च भूषणानि भूमुजां संविभज्य छिष्टकार्पटिककुलपुत्रलो-

अङ्गनेत्यादिनोद्योगितां सूचयति । शरा हि स्वशौर्यमात्रेणावर्जितत्रिभुवनाधि-
पत्या नतु तेषां सामग्न्यन्तरप्रयोजनम् । तथा चाह— कृतप्रयत्नस्य वीरस्य सर्वा-
भूरङ्गनवेदीत्यनायासेनाकमणादनेनेदमपि प्रतिक्षिसम् । कदाचित्कथिहृयादभिमा-
नाम्बोद्वद्वेत्यं हर्षेण प्रतिज्ञातमन्यथा । गिरिशुहादौ पलायितं हर्षः कथं परिभवे-
त । कथं च बहुपालितामुर्वामेको जयेदिति । तत्र । यतोऽङ्गनवेदीत्यादि ।

नन्वेवमपि ततुल्यो वीरो न भवेदित्याह—धृतेत्यादि ।

अथेत्यादौ भवनात्रिर्जगमेति संबन्धः । मौहूर्तिका गणकाः । दण्डश्वरुरङ्गबलम् ।
तस्य यात्रा गमनम् । तत्र लभो मेषादिस्तस्मिन् । विशारदैः प्रवीणैः, शुक्रैः । काल-
धौतैः कालवशेन धौतैश्च । शातकौम्भैः सौवैः । नीललोहितोऽसितरत्तकः । आञ्च-
शुक्षणिमभिम् । रजतं रौप्यम् । जातरूपं सुवर्णम् । पत्रलता पत्रभङ्गः । शका-

कमोचितैः प्रसाददानैश्च विमुच्य बन्धनानि नियुज्य तत्कालस्म-
रणस्फुरणेन कथितात्मानसिव चाषादशद्वीपजेतव्याविकारे दक्षिणं
भुजस्तम्भमहमहिमिकया सेवकैरिव सुनिमित्तैरपि समग्रैरप्रतो
भवद्विः प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलो हिरण्यगर्भे इव
त्रिष्णाण्डात्कुलयुगकरणाय भवनान्निर्जगाम ।

नातिदूरे च नगरादुपसरस्वति निर्मिते महति तृणमये, समु-
त्तमिततुङ्गतोरपे, वेदीविनिहितपल्लवललामहेमकलशे, बद्धवनमा-
लादान्त्रि, धवलध्वजमालिनि, भ्रमच्छुक्लवाससि, पठद्विजन्मनि,
मन्दिरे प्रस्थानमकरोत् । तत्रस्थ स्य चास्य ग्रामाक्षपटलिकः सक-
लकरणिपरिकरः ‘करोतु देवो दिवसप्रहणमद्यौवावन्धशासनः शा-
सनानाम्’ इत्यभिधाय वृषाङ्कामयिनवयटितां हाटकमयीं मुद्रामु-
पनिन्ये । जग्राह च तां राजा । समुपस्थापिते च प्रथमत एव मृ-
त्पिण्डे परिब्रश्य करकमलादधोमुखी महीतले पपात मुद्रा । म-
न्दाश्यानपङ्कपटले मृदुमृदि सरस्तीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो
वर्णानाम् । अमङ्गलाशङ्किनि च विषीदति परिजने नरपतिरकरो-
न्मनस्येतत्—‘तत्त्वदर्शन्यो हि भवन्यविद्यानां धियः । तथाहि-
एकशासनमुद्राङ्का भूर्भवतो भविष्यतीति निवेदितमपि निमित्त-
नान्यथा गृहन्ति ग्रास्याः’ इत्यभिनन्द्य मनसा महानिमित्तं त-
त्सीरसहस्रसंमितसीमां ग्रामाणां शतमदाद्विजेभ्यः । निनाय च
तत्र तं दिवसम् । प्रतिपञ्चायां शर्वर्यीं संमानितसर्वराजलोकः सु-
ष्वाप ।

अथ गलति तृतीये यामे सुप्रसमस्तस्त्वनिःशब्दे दिकुञ्जरजृ-
म्भमाणगम्भीरध्वनिरताङ्गत प्रयाणपटहः । अग्रतः स्थित्वा च मु-
हृतमिव पुनः प्रयाणक्रोशसंख्यापकाः स्पष्टमष्टावदीयन्त प्रहाराः
पटहे पटीयांसः ।

खराः । अर्द्धदं दशकोटयः । नृपासनं भद्रासनम् । सिंहासनं तु तदैमिति । पर-
मेश्वरो राजा, हरश । शासनवलयेन मुद्राकटकेन । प्रतिसरं कङ्कणम् ।

ललामं चिह्नम् । ‘ललामं पुच्छपुड्डाश्वभूषा प्राधान्यकेतुषु’ । वनमाला मुष्य-
पत्रप्रतिमोजिता स्त्र॒ । अक्षाणां भूतानाम् । पटले समूहे । निमित्तोऽक्षपटलिकः ।
ग्रामाणामक्षपटलिकः । करण्णलेख्यम् । कायथ्य इत्यन्ये । मुद्रा वालिका । मन्दाश्या-
नमीषच्छुक्षम् । एकशासनमुद्रैवाङ्गेयसाः सा । सीरे हलम् । समितं परिच्छिन्नम् ।

अष्टकोशा अथ गन्तव्यमिति प्रयोग क्रोशसंख्यापकाः ।

ततो रट्टपटहै, नन्दनान्दीके, गुञ्जल्कुञ्जे, कूजत्काहले, शब्दायमानशङ्खे, क्रमोपचीयमानकटककलकले, परिजनोत्थापनव्यापृत्वयवहारिणि, हुतहुघनवातवद्यमानकोणिकाकीलकोलाहलकलितककुभि, बलाधिकृतवद्यमानपाटीपतिपेटके, जनज्वलितोल्कास-हस्तालोकलुप्यमानत्रियमातमसि, यामचेटीचरणचलनोत्थाप्यमानकामिमिथुने, कदुककदुकनिर्देशनश्यनिद्रोन्मिष्ठनिषादिनि, प्रदुद्धहास्तिकशून्यीक्रियमाणशश्यागृहे, सुपोत्थिताश्वीयविधूयमानसदे, रट्टकटकमुखरखनित्रखन्यमानक्षौणीपाशे, समुत्कील्यमानकील-शिखानहिज्जीरे, उपनीयमाननिगडतालकलरवोत्तालतुरङ्गतरङ्गमाणखुरपुटे, लेशिकमुच्च्यमानमदस्यन्दिदन्तिसंदानशृङ्खलाखनख-ननिनादनिर्भरभरितदशदिशि, घासपूलकप्रहारप्रमृष्टपांसुलकरिपृष्ठप्रसार्यमाणप्रस्कोटितचर्मणि, गृहचिन्तकचेटकसंवेष्यमानपटकुटीकाण्डपटमण्डपपरिवद्वावितानके, कीलकलापापूर्यमाणचिपिटच-र्मपुटे, संभाण्डायमानभाण्डागारिणि, भाण्डागारवहनवाह्यमानव-हुनालीवाहिके, निषादिनिश्वलानेकपारोप्यमाणकोशकलसपी-डापीडसंकटायमानसामन्तौकसि, दूरगतदक्षदासेरकक्षिप्रक्षिप्य-माणोपकरणसंभारनियमाणदुष्टदन्तिनि, तिर्यगानमज्जाधनिकरक्ष-द्वाकुष्ठलम्बमानपरतत्रहुनिदिलचुन्दीजनजनितजनहासे, पीड्य-मानशारशारिवरतागुणप्राहितगातविहारवृद्धहुवृद्धहुन्मदकरिणि, करिघटाघटमानघण्टाटांकारक्रियमाणकर्णज्वरे, पृष्ठप्रतिष्ठाप्यमान-

तत इत्यादवेवंविधे प्रयाणसमये राजभिरापुष्टे राजद्वारमिति संबन्धः । नान्दी मङ्गलपटह । उजासङ्खः शङ्खमेदो यत्पृष्ठे जतु परिकलितं भवति । 'सदा' इति यस्य प्रसिद्धिः । शङ्खश्च मुण्डशङ्ख इति प्रसिद्धः । द्रुघनोऽयस्ताडनभाण्डम् । कोणिकाः पट-हुकुव्यादिकेयु याः कालिकाः । पाटी बृहपरिवारपुरुषगृहीतो निवासभूमागः, कुल-पुत्रकसमूह इत्यन्ये । पेटकं तत्समूहः 'पाटीपति' इति पाठे पाटीपतयः । प्रतिनियतस्वस्यानपरिरक्षिणः । उल्का दीपिका । यामचेटी प्रहरजागरणनियुक्ता । तत्क्षणं चरणवरणं पादेषु सर्वाः । कन्दुकानां हस्तिपक्योक्ताणाम् । यः कन्दुको सक्षः । निर्देश आज्ञा । निषादिनां हस्त्यारोहाणाम् । हास्तिकं हस्तिसमूहः । अश्वी-यमश्ववृन्दम् । क्षोणीपाशो भूम्या निवन्धनम् । समुत्कील्यमानान्युत्वन्यमानानि । हिज्जीरं लौही शृङ्खला । निगडार्थं तालकं तालफ्रं निगडतालकम् । लौह एवाश्ववद्यमविद्युष इत्यन्ये । तरङ्गमाणः कुटिलीक्रियमाणाः । लेशिका धासिकाः । संदानशृङ्खला बन्धनादकः । प्रस्फोटितं विपूरितम् । प्रसृष्टं शोधितम् । पट्कुञ्चा-

कुण्ठालककदर्थितकूजत्करभे, अभिजातराजपुत्रप्रेष्यमाणकुप्रयुक्ता-
कुलकुलीनकुलपुत्रकलव्राहने, गमनवेलाविप्रलव्धवारणाघोरणा-
न्विष्यमाणनवसेवके, प्रसादविच्चपतिनीयमाननरपतिवलभवारवा-
जिनि, चारुचारभट्टसैन्यन्यस्यमाननासीरमण्डलाडम्बरस्थूलस्था-
सके, स्थानपालपर्याणलम्बमानलवणकलायीकिङ्किणीनालीसनाथ-
संकलिततलसारके, कुण्डलीकृतावरक्षिणीजालजटिलवलभपालाश्च-
घटानिवेश्यमानशाखामृगे, परिवर्धकाकृष्यमाणार्धजग्धप्राभातिक-
योग्याशनप्रारोहके, व्याक्रोशीजूम्भमाणघासिकघोषे, गमनसंभ्रम-
भ्रमदुरुष्टतरुणतुरङ्गमतन्यमाननेकमन्दुराविमर्द, सज्जीकृतकरे-
णुकारोहाह्वानसत्वरसुन्दरीयमानमुखालेपने, चलितमातङ्गतुरङ्ग-
प्रधावितप्राकृतप्रातिवेश्यकलोकलुण्ठ्यमाननिर्वासससासंचये, संच-
रच्चेलचक्राक्रान्तचक्रीवति, चक्रचीत्कारिगत्रीगणगृह्यमाणप्रहतवर्त्म-
नि, अकाण्डदीयमानभाण्डभरितानडुहि, निकटघासलाभलुभ्यल-
म्बमानप्रथमप्रसार्यमाणसारसौरभेये, प्रमुखप्रवर्यमानमहासामन्त-
महानसे, पुरःप्रधावद्वृजवाहिनि, प्रियशतोपलभ्यमानासंकटकुटीर-
कान्तरालनिःसरणे, करिचरणदलितमठिकोरिथितलोकलोष्टहन्यमा-

द्यः स्कन्धावासरणिकाभेदाः । तथा च पटैः कुटी सूक्ष्मगृहम् । काण्डपटकं
काण्डैः पटैश्च गृहम् । परिवद्धा तिरस्करिणी । वितानको रक्तकः । चिपिटो
हस्तः । चर्मपुटश्चर्मप्रेवकः । संभाण्डायमानो भाण्डानि समाचिन्वन् । 'डास-
माच्चयने' इति पिच् । संवाद्यमाणाः प्राप्यमाणाः । नाली वाहिकः । करिणो वा-
सप्रहणनियुक्तो हस्तिपको मेठाख्यः । चुन्दी कुट्टनी । शारिमेञ्जरी । हस्तिपर्याण-
मिलयाँ । तस्यैः पीज्यमानदामिर्ग्रीहितेन गात्रविद्वरेण देहकम्पेन वृहन्तः श-
व्यायमानाः करिणो यत्र तस्मिन् । प्रसादेन वित्तः पत्तयः । वारोऽवसरः ।
'निवहावसरौ वारः' इत्यमरसिंहः । तत्र वाजिनो ये सेवकानां प्रत्यवसरं विस्त-
ञ्जन्ते । 'वर' इति पाठः । चारुचारभट्टसैन्येन त्रस्यमाना आत्मान एव क्रिय-
माणाः नासीरेण कूर्परेण । मण्डलाडम्बरार्थः स्थूलः स्थासकाश्चन्द्रका यत्र ।
अन्ये नासीरमत्रेसरमाहुः । स्थानपालानां पर्याणेषु लम्बमाना लवणकलायी कि-
किङ्किणी । नालीसनाथा संकलिता तलसारिका यत्र । स्थानपाला अश्वपालाः । अ-
श्वमाण्डायारिका इत्यन्ये । लवणकालायी सुग्राकृतिरश्वानां दारमयी क्रियते ।
किङ्किण्यः सूक्ष्मघण्टा । नाली प्रधानार्थै वैष्णवी नाडिस्त्वयते । तलसारिकोऽश्वमु-
खपट्टिकोणोदिसूत्रमयी । उरःपट्टिकैलन्ये । कुण्डलीकृतवरक्षणीजालैर्जटिला
वल्लभपाला यासु तास्तथ्यदासु निवेश्यमानाः शाखामृगा यासु । अवरक्षण्पश्चव-
न्धनरङ्गः । वल्लभपालोऽश्वपालः । अन्ये तु यो वलवान् । महाकारो हयोप-

नमेण्ठक्रियमाणासन्नसाक्षिणि, संवद्विवद्वमानव्याघ्रपल्लीपलायमा-
नक्षुद्रकुद्म्बके, कलकलोपद्रवद्रवद्रविणबलीवर्द्विद्राणवणिजि, पु-
रःसरदीपिकालोकविरलायमानलोकोत्पीडप्रस्थितान्तःपुरकरिणीक-
द्म्बके, हयारोहाहूयमानलम्बितशुनि, सरभसचरणलिपतननिश्च-
लगमनसुखायमानखखटस्तूयमानतुङ्गतुङ्गणगुणे, स्त्रस्तवेसरविसं-
वादिसीद्वाद्विष्णायसादिनि, रजोनग्धजगति, ग्रयाणसमये, प्रति-
दिशमागच्छद्विर्गेजवधूसमारूढैराथोरणैरुर्ध्वधियमाणहेमपत्रभङ्ग-
शारशाङ्गैः, अन्तरासनासीनान्तरङ्गगृहीतासिभिः, ताम्बूलिकवि-
धूयमानचामरपल्लैः, पश्चिमासनिकापितभूषाभरणभिन्दिपालपू-
लिकैः, पत्रलताकुटिलकलधौतनलकपल्लवितपर्याणैः, पर्याणपक्ष-
कपरिक्षेपपद्विकाबन्धनिश्चलपट्टोपधानस्थिरावधानैः, प्रचलपादफ-
लिकास्फालनस्फायमानपद्वन्धमणिशिलाशब्दैः, उच्चित्रनेत्रसुकुमा-
रस्वस्थगनस्थगितजङ्गाकाण्डैश्च कार्दमिकपटकल्माषितपिशङ्गपि-
ङ्गैः, अलिनीलमसृणसतुलासमुत्पादितसितसमायोगपरभागैश्चा-
वदातदेहविराजमानराजावर्तमेचकैः, कञ्चुकैश्चोपचितचीनचोलैकै-
श्च तारमुक्तास्तवकितस्तवरकवारबाणैश्च नानाकषायकर्वुरकूर्पास-

करणम् । यवसतण्डुलादि वहति स वल्लभपालोऽश्वपाल इत्याहुः । शाखासृगो
वानरः । रक्षार्थमश्वानां परिवर्धकोऽश्वपालः । प्रौढिको योग्याशनार्थं प्रसेवको यो
दुक्षण इति प्रसिद्धः । व्याकोशी परस्पराहानम् । उत्तुण्डा उत्प्रोथा: । मुखालेपमं
सिन्दूरदिना करेणुकार्थमेव । प्रातिवेशिकलोकाः प्रत्यासन्ननिवासा जनाः । नि-
वार्षसो भुक्तशेषो धासः । चेलं वल्लम्, वालको वा चेलः । चक्रीवानर्दमः, उद्धे
वा । गच्छी शकटिका । गृह्यमाणमधिष्ठीयमानम् । प्रहृतं क्षुण्णम् । सर्वेसेवितमि-
त्यर्थः । लम्बमानो गर्दभदासः, वणिजां कर्मकरो वा । सारसौरभेशी बलवानन-
ड्बान् । प्रसुखेऽये । महासनं सूपकारशाला । कुटीरं मठिका, स्वल्पगृहम् । मेठो
जागरिकः । व्याघ्रपल्ली तृणकुटीभेदः । क्षुद्रमल्पम् । कुटुम्बकं परिवारः । वि-
द्वाणाः सशोकाः । लम्बिताः पश्चात्खचिताः । खवखटा वृद्धाः । तुङ्ग उच्चाः,
तेदेशजो वा अशस्तं गतः । विसंवादो परिशीलनम् । दक्षिणापथे वेसरा न स-
न्तीस्यदृष्टेशाः । सादिनोऽश्वरोहा: । वस्त्राभरणं तृणभेदः । भिन्दिपालः शस्त्रेदः ।
तोमर इत्यन्ये । पक्षकः प्रान्तः, पार्श्वं वा । परिक्षेपो वेष्टनम् । पादफलिका उभय-
पार्श्वशोः पर्याणे या क्रियते । आगुलं पादत्राणमिलन्ये । आस्फालनं चालनम्
स्फायमानो वर्धमानः । पादबन्धः पादकटकः नेत्रं पटविशेषः । स्वस्थान-
स्थानेति यस्याः प्रसिद्धिः । कार्दमिकं कर्दमेन रक्षम् । कल्माषिताः शब्दिताः ।
पिशङ्गालोहिताः । पिशङ्गा जडिका । अन्ये जङ्गालेयाहुः । सतुला अर्धजडिका इत्यन्ये ।

कैश्च शुकपिच्छच्छायाच्छाइनकैश्च व्यायामोलुप्तपार्थप्रदेशप्रविष्ट-
चारुशब्दैश्च गतिवशवेणितहारलतागललोलकुण्डलोन्मोचनप्रधावि-
तपरिज्ञैनः, चामीकरपत्राकुरकर्णपूरकविघट्मानवाचालवालपाशै-
ओष्ठीषपट्टावष्टव्यकर्णोत्पलनालैश्च कुङ्कमरागकोमलोत्तरीयान्तरि-
तोत्तमाङ्गैश्च चूडामणिखण्डखचितक्षौमचोलैश्च मायूरपत्तायमाणशे-
खरषट्पदपटलैश्च मार्गागतशारिकशारिवाहवेगदण्डैः, पुरश्चच्चा-
मरकिर्मीरकार्दरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोहीयमानचदुलडामरचारभट्ट-
भरितभुवनान्तरैः, आस्कन्दत्काम्बोजवाजिशतशिज्ञानजातरूपा-
यानरवमुखरितदिङ्गुखैश्च निर्देयप्रहतलम्बापटहशतपटुरवबधिरी-
कृतश्रवणविवरैः, उद्धोष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रतिपाल्य-
मानाङ्गापातै राजभिरापुरे राजद्वारम् ।

उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः समायोगग्रहणसमयशंसी
सस्वान संज्ञाशङ्गो मुहुर्मुहुः । अथ नचिरादिव प्रथमप्रयाण एव दि-
ग्विजयाय दिग्गजसमागमसिव गमनविलोलकर्णतालदोलाविला-
सैः कुर्वाणया करेणुकयोह्यमानः, वैदूर्यदण्डविकटेनोपरि प्रत्युम-
पद्मरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपादिव लोहितायतया

अर्धजङ्गालेखाहुः । समायोगो व्यापृतकेषु प्रसिद्धः । परभागो वर्णस्य वर्णान्तरेण
शोभातिशयः । राजावर्तः कृष्णपाषाणः । मेचको वर्हिकण्ठवर्णः । ‘कङ्कुको वा-
रवाणोऽच्ची’ अपनितं परिहतम्, पूजितं वा । ‘चायृ पूजानिशामनयोः’ इ-
त्यस्यापचितथेति निपातनाद्रूपम् । ताराः शुद्धाः । स्तवकिताः संजातपुष्पनिकुरु-
म्बाकाराः । स्तवरको वक्त्रभेदः । वारवाणः कञ्जुकः । कर्वुरः कपोतकण्ठवर्णः ।
कूर्पसकाश्चोलकाः । पिञ्चानि पक्षाः । आच्छाइनमुत्तरीयम् । उलुप्तस्तनूकृतः
शस्तं पट्टिकाठोरः । कटिसूत्रमिल्यर्थः । वेण्ठिताश्चालिताः । कर्णभरणभेदो वाल-
पाशः । कोमलं संदायम् । अन्तरितमाच्छादितम् । खोलः शिरखम् । मायूरप-
त्रायमानम् । वेगदण्डस्तस्यो हस्ती । किर्मीराणि शबलानि । कार्दङ्गकाणि
कार्दरङ्गदेशोद्वानि । बहुसुवर्णसूत्ररचितानि चर्माणि । स्फोटकाः निगद्वर्ण-
मांसस्फकाणि कार्दरङ्गचर्माणि । डामरा उद्धटाः । चारभटाः शूराः । आस्कन्द-
न्तश्वलन्तः । काम्बोजा बाह्लीकदेशजाः । आयानमश्वभृषणम् । लम्बापटहाः
पटहभेदाः । तमिला इति प्रसिद्धाः ।

संज्ञा संकेतः । अथेत्यादौ दिग्विजयाय निर्जगाम नरपतिरिति संबन्धः । म-
ङ्गलातपत्रेण कञ्जुकेन । नतूत्पेक्षते द्वितीय इव भोगिनामीश इति योजना । यद्वा
मङ्गलातपत्रेणेति इत्यंभूतलक्षणं तृतीया । अम्बरं वक्त्रम्, नमथ । विलभमानो-
ऽर्थिस्तालुर्वन् । सुदृश्या हि सतिन्दूरश्या विलभ्यते । परिक्षिप्तवेष्यन् । अग्रजो

त्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण कदलीगर्भाभ्यधिकम्रदिश्चा नवनेत्रानि-
मितेन द्वितीय इव भोगिनामधिपतिरङ्गलभेन कञ्चुकेनामृतमथन-
दिवस इव क्षीरोदफेनपटलधबलास्वरवाही, बाल एव पारिजात-
पादप इवाखण्डलभूमिमारुढः, विधूयमानचामरमरुद्धिधूतकर्णपूर-
कुसुममज्जरीरजसा सकलभुवनवशीकरणचूर्णेनेव दिशशुद्धयन्नभिमि-
मुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिबिम्बसुदयमानं सवितारमपि पिव-
न्निव तेजसा बहवताम्बूलसिन्दूरच्छुरितया विलभमान इव द्वीपा-
न्तराण्योष्ठमुद्रयानुरागस्य स्फुरन्महाहारमरीचिचक्रवालानि चाम-
राणीव दिशोऽपि ग्राहयन्, राजकेश्वरोक्षिमत्रिभागया त्रीनपि लो-
कान्करदानायाज्ञापयन्निव सविभ्रमं भ्रूलतया द्राधीयसा वाहुप्रा-
कारेण परिक्षिपन्निव रिरक्षया सप्तापि सागरमहाखातानखिलसिव
क्षीरोदमाधुर्यमादायोद्दतया लक्ष्म्या समुपगृढः, गाढमसृतमय इव
पीयमानः, कुतृहलोत्तानकटकलोकलोचनसहस्रैः स्नेहाद्रेषु राज्ञा
हृदयेषु गुणगौरवेण मज्जन्निव, लिम्पन्निव सौभाग्यद्रवेण, द्रष्टृणा-
मसरपतिरिवाग्रजवधकलङ्कप्रक्षालनाकुलः, पृथुरिव पृथिवीपरिशो-
धनावधानमंकलितसकलमहीभृत्समुत्सारणः, पुरःसरैरालोककार-
कैः सहस्रसख्यैरके इव किरणैरधिकारचातुर्येच्चलचरणैर्व्यव-
स्थाथापननिष्ठुरैः भयपलायमानलोकोत्पीडान्तरिता दशापि दिशो
ग्राहयद्विरिव, चलितकदलिकासंपातपीतप्रचारं पवनमपि विनये
स्थापयद्विरिव, द्रुतचरणोद्भूतधूलिपटलावधूतान्दिनकरकिरणान-
प्युत्सारयद्विरिव, कनकवेत्रलतालोकविक्षिप्यमाणं दिनमपि दूरी-
कुर्वद्विरिव, दण्डभिरितस्ततः समुत्सार्यमाणजनसमूहो निर्जगम-
नरपतिः ।

अवनमति च विनयमितवपुषि, भयचकितमनसि, चलनशि-
थिलमणिकनकमुकुटकिरणनिकरहचिरशिरसि, विलुलितकुसुमशे-

ज्येष्ठः, राज्यवर्धनः, द्विजश्च । पुरा ब्रह्मणः किल सुतोऽसुरपक्षपाती विशिरास्त-
द्वाता च ब्रतस्तौ तपस्यन्तौ शकेण हताविति । महीश्वरो राजानः, पर्वताश्च ।
पृथुना ह्यद्रयो भूमिमास्तीर्व स्थितश्चापकोद्या समुत्सार्यन्ते प्रक्षिसाः । लोक इ-
त्येवं ये वदन्ति ते आलोककारकः । तैरन्यन्नालोकः प्रकाशः पुरःसरैः सहस्र-
सेष्यैरिति च सापाराणम् । दिशो ग्राहयद्विः पर्यन्तेषु च विसर्जयद्विः ।

उद्दम उच्चेप्रसारिणः । चापराद्य इवेत्यायुतेष्वात्रयं समीचीनम् । उद्दिश्यन्तः

खररजसि राजचक्रे, प्रभासुचां चूडामणीनामवा अस्तिथ्यच्च उद्भवं च चञ्चन्तो मरीचयश्चाषराशय इव सुशकुनसंपादनाय चेलुः । भेघायमानरेणुमेद्वरं मन्दिरशिखण्डन इव खमुहीयमानाः कोमल-कल्पपादपल्लवचन्दनमालाकलापा इवाबध्यन्त दिग्द्वारेषु दिक्पा-लैः प्रणम्यमानश्च नेत्रत्रिभगौश्च कटाक्षैश्च समग्रेक्षितैश्चूवच्चितैश्चा-र्धस्मितैश्च परिहसैश्च छेकालापैश्च कुशलप्रश्नैश्च प्रतिप्रणामैश्चोन्मत्त-भूवीक्षितैश्चाज्ञादानैश्चाक्रीडन्निव मानमयान्प्राणान्प्रणयदानैः प्र-वीराणां वीरो यथानुरूपं विवभाज राजकम् ।

अथ प्रस्थिते राजनि कलकलत्रस्तदिङ्गागश्चूलाररव इवेतस्तत-स्तस्तार तारतरस्तूर्याणां प्रतिध्वनिराशातटेषु । दिग्गजेभ्यः प्रकृ-पितानां त्रिप्रसुतानां करिणां मदप्रस्त्रवणवीथीभिरलिकुलकालीभिः कालिन्दीवेणिकासहस्राणीव सस्यन्दिरे । सिन्दूरेणुराशिभिररु-णायमानविम्बे रवावस्तमयसमयं शशङ्किरे शकुनयः । करिणां षट्-पदकोलाहलमांसलैः कर्णतालनिख्नैस्तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः । दोध्रयमानश्च सचराचरभाचचाम चामरसंघातो विश्वम् । अश्वीय-श्वासनिक्षिप्तैः शिखिन्दे सिन्धुवारदामशुचिभिर्निरन्तरमन्तरिक्षं फे-नपिष्टैः । पिण्डीभूततगरस्त्रवकपाण्डुराणि पपुरिव परस्परसंघट्ट-नष्टाष्टदिशं दिवसमुच्चचामीकरदण्डान्यातपत्रवननानि । रजोरज-नीनिमीलितो मुकुटमणिशिलावलीवालावपेन विचकास वासरः । राजतैर्हिरण्मयैश्च मण्डनकमाण्डमण्डलैर्हाद्भानैर्हरितीकृताः परि-हादा हरितो वधिरतां दधुः । अरिप्रतापानलनिर्मूलनायेव मदो-षमशीकरैः शिशेकिरे करिणः ककुभां चक्रम् । चक्षुषामुन्मेषं मु-मुषुस्तदिच्चलानि चूडामणीनामचीषि । खयमपि विसिसिये बला-नां भूपालः सर्वतो विक्षिप्तचक्षुश्चाद्राक्षीदावासस्थानसकाशात्प्रतिष्ठ-प्रसुताः । कटाक्षैरपाङ्गद्वैः । भ्रूवच्चितैश्चूच्चलितैः । ‘भ्रूवच्चितैः’ इति पाठे उत्तै-कश्चित्सैरित्यर्थः । छेकालापैवकोक्तिभिः । छेकान्तरान्तरा वा ।

तस्त्वारेति । विस्तृतोऽभवत् । त्रिप्रसुतानां त्रिषु गण्डादिषु मदमुचाम् । शकु-नयोऽत्र चकवाकाः । मण्डनकमायानम् । ‘स्याद्गण्डमश्वाभरणे’ । अधोक्षजो हरि-कुम्भभुवोऽस्त्वय । आवितभुवर्नं स्कन्धावारम्, नमीदाप्रवाहं च । पूर्वं कातीवीर्ये-पान्तःपुरैः सह रेतातीरे विहरता तत्सोतो भुजसहस्रेणोभयतो वृत्ता व्यक्तमभूत् । ग्रसरतेत्यवभाद्वर्तमानानेकसंलग्नपनमिति स्कन्धावारविशेषणम् । तातेति । भा-

मानं स्कन्धावारम्, अधोक्षजकुक्षेरिव युगदौ निष्पतन्तं जीवलोकम्, अस्मोनिधिमिव कुस्भभुवो वदनात्मावितमुवनमुद्भवन्तम्, अर्जुनवाहुदण्डसहस्रसंपिण्डितोन्मुक्तमिव सहस्रधा प्रवर्तमानं प्रवाहं नर्मदायाः । 'प्रसर तात । भाव, किं विलम्बसे । त्वङ्गति तुरङ्गमः । भद्र, भग्नचरण इव संचरसि यावद्गमी पुरःसराः सरभसमुपरि पतन्ति । वाहयसि किमुष्ट्रम् । न पश्यसि निर्दय, निःशूकशिशुं शयानम् । वत्स रामिल, रजसि यथा न नश्यसि न पश्यसि । गलति शक्तुप्रसेवकः । किमेवमिलर, त्वरसे । सौरभेय, सरणिमपहाय हृषमध्यं धावसि । धीवरि, विशसि । गन्तुकामा मातङ्गि, मातङ्गमार्गम् । अङ्ग, गलति तिरश्चीना चणकगोणी । गणयसि न मामारटन्तम् । अवटमत्टेनावतरसि । सुखमास्त्व स्वैरिणि । सौवीरक, कुम्भो भग्नः। मन्थरक, खादिष्यसि गतः सञ्चिक्षुम् । उक्षाणं प्रसादय । कियच्चिर चिनोषि चेट, बदराणि । दूरं गन्तव्यम् । किमधैव विद्रासि द्रोणक, द्राघीयसी दण्डयात्रा विनैकेन निष्टुरकेण निष्क्रेयमस्माकम् । अग्रतः पन्थाः स्थपुटक । स्यावरक, यथा न भनक्षि फाणितस्यालीं गरीयान्गण्डक-तण्डुलभारको न निर्वहति दम्यः । दासक, मार्णिणामसुतो द्रागदात्रेण मुखघासपूलकं लुनीहि । को जानाति यवसगतं गतानाम् । धव, वारय वलीवर्दान् । वाहीकरक्षितं क्षेत्रमिदम् । लस्त्रिता शकटी । शाकरं धुरंधरं धुरि धवलं नियुडक्षव । यक्षपालित, प्रमदाः पिनक्षि ।

वेति च । मान्यामन्त्रणम् । लसति गलति । प्रसेवको भन्नाभरणमिलन्ये । इत्तरो गमनशीलः । सौरभेयो दान्तः । अङ्गति इष्टामन्त्रणम् । अवटं श्वभ्रम् । अवटेनामांगेण । स्वैरिणि स्ततच्चे । 'स्यादीरेरिणोः' इति वृद्धिः । सौवीरिकं काञ्जिकम् । विद्रासि लङ्घसि । 'निष्ठा' श्वेवः । स्यपुटो निमोक्तः, विभ्रम इत्यन्ये । फाणितमिष्टुवि कारः, गुण इति प्रसिद्धः । दम्यो दान्तः । माधाणां भवनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खच' । किंचिन्मात्रं तुभुक्षानिवृत्तये । धासो मुखघासः । यवसं धासः । उक्तं च- 'शस्यं बालतृणं धासो यवसम्' इति । धवः पुरुषः । वाहीकः काष्ठकः, परिपालक इल्यन्ये, गोरक्षक इति चान्ये । लम्बिता मार्गमाकान्तुं न शकोति । शाकरं शरम् । तरुणं वा । धवलं महोक्षं नेदीयसि । करदण्डेऽन्यहस्तसंबन्धिति सति । करीस-मदोऽर्थात्संपत्रः । स्वेच्छयानासेन । मृदितानि क्षुण्णानि । उद्वामानि प्रभूतानि । सस्यानि । तथा धासो यवसम् । तथा विधसो भृत्यादुपयुक्तशेषमन्नम्, परस्पर-लग्ननं वा । तैःसुखेन संपत्नं यदन्नं तेन सुपुष्टैः । केलिकलाः प्रहसनाः, बहुभाषिणो वा । मेष्ठा हृतिजागरिकाः । वण्ठा अकृतविवाहाः । तरुणा ये दण्डमादाय हस्ति-

अक्षिणी किं ते स्फुटिते । हत हस्तिपकरे, दीन्यसि करिकरदण्डे । समद, संमर्द कर्दमे स्वल्पसि । भ्रातर्भवि विधुरबन्धो, उद्धर पङ्काद-
नङ्गाहम् । इत एहि माणवक, घनेभटासंघटसंकटे नास्ति निस्त-
रणम् । इत्येवमादिप्रवर्तमानानेकसंलापं क्वचित्स्वेच्छामृदितोहाम-
सस्यधासविधससुखसंपत्तान्नपुष्टैः केलिकलैः किलकिलायमानैमेष्ठ-
वण्ठवठरलम्बनलेशिकलुण्ठकचेटचाटचण्डालमण्डलैराण्डीरैः स्त-
यमानम्, क्वचिदसहायैः क्षेशार्जितकुप्रामकुदुम्बिसंपादितसीदत्सौ-
रभेयशम्बलसंवाहनायासावेगागतसंयोगैः स्वयंगृहीतगृहोपस्करणैः
‘इयमेका कथंचिवहण्डयात्रा यातु । यातु पातालतलं तृष्णाभूतेरभव-
निः । भवतु शिवम् । सेवा करोतु । स्वस्ति सर्वदुःखकूटाय कटकाय’
इति दुर्विधकुलपुत्रकैर्निन्द्यमानम्, क्वचिदतीक्ष्णसलिलस्रोतःपा-
तिनैश्वरैरिव प्रथितैरिव पङ्किभूतैर्जनैरतिहृतम्, द्रवद्धिः कृष्णकटि-
नस्कन्धगुरुलगुडैगृहीतसौवर्णपादपीठीकरङ्कलशपतञ्जाहावगाहैः
प्रत्यासन्नपार्थं वोपकरणप्रहणगर्वदुर्वैः सर्वमेव वहिः कारयद्धि-
भूपतिभृतकभारिकैर्महानसोपकरणवाहिभिश्च बद्धवराहववधवाधीण-
सैर्लम्बमानहरिणचटुक्कटकजूटजटिलैः शिशुशशकशाकपत्रवेत्रा-
ग्रसंग्रहसंग्रहिभिः शुक्लपटप्रावृतमुखैकदेशदत्तार्दमुद्रागुपगोरस-
भाण्डैस्तलकतापकतापिकाहस्तकताम्रचरुकटाहसंकटपिटकभारिकैः
समुत्सार्यमाणपुरोवर्तिजनम्, क्वचित् ‘क्षेत्रोऽस्माकम् । फलकाळे-
उन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते’ इति सुखरैः पदे पदे पततां दुर्व-
लवलीवर्दानां नियुक्तैः खेटने खेटचेटकैः खेद्यमानासंविभक्तकुलपु-
त्रलोकम्, क्वचिन्नरपतिर्दर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितप्रा-

नां दर्पमाकर्षयन्ति, पत्तय इत्यन्ये । वठरा मूर्खीः । लम्बना गर्दभदासाः । लेशि-
का जनपरिचारकाः । लुण्ठकाश्वौरा: । चेटा दासाः । शाटा धूर्ताः । चण्डाला
अश्वफलाः । आण्डीरा: प्रगल्भाः । यद्रा राण्डीरा: रण्डापुत्राः । संपादितो दत्तः ।
सीदन्नसमर्थो यः सौरभेयस्तेन शम्बलसंवाहनाय य आयासो योगस्तेन । गतसंयोगै-
स्तप्रभ्रन्वितक्षोभैरिति समासः । अभवनिरिति । ‘आकोशे नञ्चनिः’ । दुर्विधा दरि-
द्रा: । दृद्धा: स्थविरा: । कुलपुत्राः कुलकमागताः सेवकास्तैर्निन्द्यमानमिति स्क-
न्धावासविशेषणम् । क्वचिच्च भूषद्वारिकैर्महानसोपकरणवाहिभिश्च समुत्सार्यमाण-
पुरोवर्तिजनमिति स्कन्धावारविशेषणम् । अतिरीक्षणं वेगवत् । ग्रन्थिर्विद्यते यैषां तैः ।
करकस्त्राउपलव्धारः । पदद्वहो निष्ठिवनपात्रम् । अवग्राहः लानद्रोणी । वहिः कार-

मेयकजनपदम्, मार्गाद्यामनिर्गतैराग्रहारिकजाल्मैः पुरः सरजरन्मह-
त्तरोत्तमिभतास्म्भः कुम्भैरूपाय नीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरण्डैर्घटित-
घेटकैः सरभसं समुत्सर्पद्विः प्रकृपितप्रचण्डदण्डवित्रासनविहृतै-
दूरगतैरपि स्खलद्विरपि पतद्विरपि नरेन्द्रनिहितदृष्टिभिरसतोऽपि
पूर्वभोगपतिदोषानुद्वावयद्विरतिक्रान्तायुक्तकशतानि च शंसद्वि-
श्विरंतनचाटापराधांश्चाभिदधानैरुद्यमानधूलिपटलम्, कचिदेका-
न्तप्रवृत्ताश्ववारचकचर्यमाणागासिगौडविमृग्यमाणसस्यसंरक्षणम्,
अपरैरादिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः धर्मः प्रत्यक्षो देवः’ इति
स्तुतीरातन्वद्विरपैर्लूयमाननिष्पत्रसस्यप्रकटितविषादैः श्वेत्रशुचा
सकुटुम्बैरेव निर्गतैः प्रसृष्टप्राणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः ‘क
राजा । कुतो राजा । कीदृशो वा राजा’ इति प्रारब्धनरनाथनि-
न्दम्, शशकैश्च पदे पदे प्रजविप्रचण्डदण्डपाणिपेटकानुबद्धैर्गिरिगु-
डकैरिव हन्यमानैरितसतः संचरद्विरपैर्युगपत्परापतितमहा-
जनग्रस्तैस्तिलशो विलुप्यमानैरनेकजनन्तुजङ्गान्तरालनिःसरणकुश-
लिभिः कुटिलिकाव्यंसितसादिववृथ्वभिः पतल्लोष्टलगुडकोणकुठा-
रकीलकुदालखनित्रदात्रयष्टिभिरपि निःसरद्विरायुषो बलात्कृतकल-
कलम्, अन्यत्र संघशो वासिकैर्वुसधूलीधूसरितधासजालजालकि-
तजघनैश्च पुराणपर्यापैकदेशदोलायमानदत्तैश्च शीर्णोर्णद्वकलशि-

यद्विनिरसद्विः। महानसा सूपकारशाला। वराहवंत्रं सूकरचर्मं। सूकरपाठेति प्रसि-
द्धम्। वाद्रीणसा यज्ञशाश्चागविशेषाः। हरिणानां चदुकाः पूर्वभागाः। जटः संघः।
वेत्राग्राणि वंशाङ्कुराः। तल्कोऽभिशकटिका। तापकोऽपूर्णादिकरणस्थानम्। तापिका
काकपालिका। यत्र तैलादिना भक्ष्याः पच्यन्ते। हस्तकः शूलम्। पिटका भाग्णानि।
विटा धूर्ताः। समुपस्थास्यन्ति ढौकयिष्यन्ति। पतरां स्खलताम्। स्खलने प्रे-
रणे। नियुक्तैः स्थापितैः। असंविभक्ता अकृतविभागाः। ग्रामे भवा ग्रामेयकाः।
‘ग्रामाद्यन्वयोः’। आग्रहारिकजाल्मैर्मृग्यमाणसस्यसंरक्षणमिति संगतिः। जालमा
मूर्खाः। उत्तमिभता ऊर्ध्वाकृताः। अभ्यः कुम्भा जलपूर्णकलशाः। खण्ड इक्षुवि-
कारः। समुपसर्पद्विदौंकमानैः। वित्रासनं भयोत्पादनम्। आयुक्ता व्यापृतकाः।
चाटा धूर्ताः। अपरैराग्रहारिकजाल्मैरुपलक्षितमपैरः। प्रारब्धनरनाथनिन्दमिति
योजना। निष्पत्रानि पक्कानि। सकुटुम्बैः सदरैः। शशकैः कृतकलकलमेलन्वयः।
व्युत्पद्वा अनुसृताः। गिरिगुडैलैष्टैः। कुटिलिकया वक्ष्यमनेन। व्यंसिता व-
क्षिता। सादिनामश्वद्वाराणाम्। बहवः श्वानो यैः। कोणो वादनभाण्डम्। अन्यत्र धा-
सिकैः उद्यमानधूलीपटलमिति संबन्धः। संघशो बहुदाः। धासे नियुक्ता धा-

थिलमलिनमलकुथैश्च प्रभुप्रसादीकृतपाटितपटचरचलबोलकवारि-
भिश्च धावमानैरुद्युयमानधूलिपटलम्, क्वचिदेकान्तप्रवृत्ताश्ववारच-
क्रचर्व्यमाणागामिगौडविग्रहम्, क्वचित्पद्मिलप्रदेशपूरणादेशाकुलस-
कललोकलद्यमाननृणपूलकम्, क्वचित्तर्लविवेत्रिवेत्रिवित्रास्यमान-
शाखिशिखरगतविक्रोशडिवादिवाहणम्, क्वचित्कुलुण्ठकपाशविवे-
ष्टमानप्रामीणप्रामाकृष्टकौलेयकम्, क्वचिदन्योन्यविभवस्पर्धोद्धुर-
राजपुत्रवाह्यमानवाजिसंघटमण्डितम्, अनेकवृत्तान्ततया कौतुक-
जननम्, प्रलयजलधिमिव जगद्वासयन्त्रणाय प्रवृत्तम्, पातालमिव
महाभोगिनां उपमये समुत्पादितम्, कैलासमिव परमेश्वरवसतये
सृष्टम्, दृश्यमानसकलप्राणिपर्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापती-
नाम् हेशबहुलभपि तपःकरणमिव क्रमकारिणं कल्याणानाम्
एवं च वीक्ष्माणः कटकं जगाम ।

आसन्नवर्तीनां च तत्रभवताम् ‘भांधात्रा प्रवर्तिताः पन्थानो दि-
मिवजयाय । अप्रतिहतरथरंहसा रघुणा लघुनैव कालेनाकारि ककु-
भां प्रसादनम् । शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतमुज-
बलाभिजनवनमदावलिपानां भूभुजां पाण्डुः । पाण्डवः सव्यसाची
चीनविषयमतिक्रम्य राजसूयसंपदे कुव्यद्वन्धर्वधनुष्कोटिटांकारकू-
जितकुञ्जं हेमकूटपर्वतं पराजेष्ट । संकस्पान्तरितो विजयस्तरस्ति-
नाम् । सहिमहिमवद्यवहितोऽप्युवाह वाहुवलव्यतिकरकातरः करं
कौरवेश्वरस्य किङ्कर इवाकृती द्वुमः । नातिजिगीषवः स्वलु पूर्वे
येनाल्प एव भूभागे भूयांसो भगदत्तदन्तवक्रकाशकर्णकौरवशिशु-
पालसाल्वजरासंघसिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन्मूपतयः । संतुष्टो राजा

स्तिक्काः । धासजालं धाससंधातः । एकदेशः पवित्रमा दिक् । ‘मलकुञ्जः’ इति पाठः ।
मलकुञ्जा मलपटी । छविरेत्यर्थः । अंसो परिवास इत्यन्ये । पटचरं जीर्णवक्रम् ।
कुलुण्ठकः शुनावन्वनलगुडः । उद्धुरा उद्धमप्रसराः । जगतो ग्रहणं स्वीकरणम्,
मङ्गवनं च । भोगिना भोगवन्तः, सर्पाः । परमेश्वरो हरोऽपि । परितः समन्वा-
दायः आगमनं पर्यायः ।

आसन्नेत्यादौ पार्थिवसुतानामित्येवंप्रायानस्त्रापाञ्जुष्वत्रेवासादावासमिति सं-
बन्धः । तत्रभवता पूज्येन । सव्यसाची अर्जुनः । पराजेष्ट जिगाय । तरस्तिमां पराकृ-
मवत्तम् । जीर्णविश्वे दुर्घोष्णः । अकृतोऽश्रुतार्थः । दुर्भास्यः किन्नरराजः । सिन्धु-

युधिष्ठिरो यो ह्यसहत समीप एव धनंजयजयनितजगत्कम्पः
किंपुरुषाणां राज्यम् । अलसश्चण्डकोशो यो न प्राविक्षत्क्षमां जित्वा
खीराज्यम् । हसीय एवान्तरं तुषारगिरिगन्धमादनयोः । उत्सा-
हिनः किञ्चुतुरुज्जविषयाः । प्रादेशाः पारसीकदेशाः । शशपदं श-
कस्थानम् । अदृश्यमानप्रतिप्रहारे पारियात्रे यात्रैव शिथिला ।
शौर्यशुल्कः सुलभो दक्षिणापथः । दक्षिणार्णवकलोलानिलचलित-
चन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिरादर्ढरेन्द्रीयसि मलयो
मलयलग्न एव च महेन्द्रः ।’ इत्येवंप्रायानुद्योगद्योतकानामालापा-
न्पार्थिवकुमाराणां बाहुशालिनां शृण्वन्नेवाससादावासम् । मन्दि-
रद्वारि चोभयतः सबहुमानं भ्रूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्र-
विश्य चावततार बाह्यास्थानमण्डपस्थापितमासनमाचक्राम । प्रा-
स्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ट ।

अथ तत्र प्रतीहारः पृथ्वीपृष्ठप्रतिष्ठापितपाणिपङ्क्तिवो विज्ञापित-
वान्—‘देव, प्राग्ज्योतिषेव्रेण कुमारेण प्रहितो हंसवेगनामा दू-
तोऽन्तरङ्गस्तोरणमध्यात्मे’ इति । राजा तु ‘तमाशु प्रवेशय’
इति सादरमादिदेश । अथ दक्षतया स्त्रिपालादराच्च प्रतीहारः
स्वयमेव निरगात् । अनन्तरं च हंसवेगः सविनयमाकृत्यैव नयनान-
न्द्रसपादनसुभगभोगमद्रया समुद्भूयमानगुणगरिमा प्रभूतप्राभृ-
तभृतां पुरुषाणां समूहेन महतानुगम्यमानः प्रविवेश राजमन्दि-
रम् । आरादेव पञ्चाङ्गालिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत् । ‘एहोहि’
इति सबहुमानमाहूतश्च प्रधावितोऽपसृतः पादपीठलुठितललाट-
लेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेनोपसृत्य भूयो नमश्चके । स्त्रिघनरे-
न्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टमविप्रकृष्टं स प्रदेशमध्यास्त । ततो राजा तिरश्ची-
तनुमीषदिव दधानश्चामरयाहिणीमन्तरालवर्तिनीं समुत्सार्य संमुखी-
नस्तं सप्रश्रयं प्रच्छु—‘हंसवेग, श्रीमान्कच्चित्कुशली कुमारः’

नथो जयदथः । हसीयो हस्तरम् । साङ्ख्यया प्रदेशिन्या प्रादेशः । ‘प्रादेशताल्पो-
कर्णतर्जन्यादियुते तते । अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितिर्द्वादशाङ्गुलम् ।’ इत्यमरसिंहः ।
शौर्यकृतः शुल्कः पणो यत्र स शौर्यशुल्कः । अतिशयेनानितकं नेदीयः । अनितक-
ब्राह्मोनेदसाधौँ इति ।

प्राग्ज्योतिषेव्रेणमहापात्रो देशः समुद्भूयमानो नीयमानः संमुखीनोऽभिमुखः ।

इति । स तमन्वादीत्—‘अद्य कुशली येनैवं स्वेहस्तपितया सौ-
हार्दद्रवार्द्यो सर्गौरवं गिरा पृच्छति देवः’ इति ।

स्थित्वा च मुहूर्तमिव पुनः स चतुरमुवाच—‘चतुरम्भोधि-
भोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सङ्कावर्गर्भमपहाय हृदयमेकमन्यद-
नुरूपं ग्राभृतमेव दुर्लभं लोके तथाप्यस्मत्स्वामिना संदेशमशून्यतां
नयता पूर्वजोपार्जितं वारुणातपवमाभोगारुप्यमनुरूपस्थानन्यासेन
कृतार्थकृतमेतत् । अस्य च कुतूहलकृन्ति बहूनि आश्रयाणि ह-
इयन्ते । प्रतिदिवसं प्रविशति शैत्यहेतोऽछायायाः किरणसहस्रां-
दैकैकः सोमस्य रश्मिरस्मिन् । अस्मिन्प्रविष्टे प्रध्यानानन्तरं स्वा-
दवो दन्तवीणोपदेशाचार्यश्योतन्ति चन्द्रभासामम्भसां मणिशला-
काभ्यो यावदिच्छमच्छा धाराः । प्रचेता इव यश्चतुर्णामर्णवानामधि-
पतिभूतो भावी वा तमनुगृह्णाति च्छायाया नेतरम् । इदं च न सप्ता-
र्चिर्दहति, न पृष्ठदशो हरति, नोदकमार्दयति, न रजांसि मलिनय-
न्ति, न जरा जर्जर्यति । एतत्तावदनुगृह्णातु दृशा देवः संदेशम-
पि विश्वाद्यं श्रोष्यति ।’ इत्येवमभिधाय विवृत्यात्मीयं पुरुषमभ्य-
धात्—‘उत्तिष्ठ । दर्शय देवस्य’ इति ।

स वचनानन्तरमुत्थाय पुमानूर्ध्वांचकार तद्वौतदुक्लकस्तिताच्च
निचोलकादिकोषीत् । आकृष्यमाण एव च यस्मिन्नातिसितमहसि सर-
भसमहासीव हरेण रसातलादुदलासीव शेषफणिफणाफलकमण्ड-
लेन, अस्थायीव चक्रीभूयान्तरिक्षे क्षीरोदेन, अघटीव गगनाङ्गने
गोष्ठीवन्यः शारदेन बलाहकव्यूहेन, विश्रान्तमिव विततपक्षतिना-
वियति पितामहविमानहंसयूथेन, अग्निनेत्रनिर्गतस्य धवलधामम-
ण्डलमनोहरो दृष्टे इव जनेन जन्मदिवसः कुमुदवन्योः, प्रलयक्षी-
कृत इवोद्भवनक्षणो नारायणनामिपुण्डरीकस्य, आहितेव कौमुदी-
प्रदोषदर्शनानन्दत्रिरक्षणाम्, उदमाङ्गीदिव मन्दाङ्गिनीपुलिनम-

भोगः पालनम् । शीतोऽद्वये दन्तानामन्योन्याघातो दन्तवीणा । सप्तार्चिरक्षिः ।
पृष्ठदशो वायुः । विवृत्य स्थिरिला ।

निचोलकादाच्छादनप्रसेवकात् । अकोषीक्षिकासितवान् । उदलास्युल्लिपि-
तम् । अस्थायि स्थितम् । अघटि घटितम् । विश्रान्तं व्यश्रमत । उद्रमनक्षण उ-
त्पत्तिसमयः । उदमाङ्गीदुन्यमम् । परिवर्तितः स्वरूपः कृतः ।

ण्डलं महदम्बरोदरे, परिवर्तित इव दिवसः पौर्णमासीनिशया मन्दमन्दमिनदूदयसंदेहूयमानमानसौर्विघटितं घटमानच्छुच्युतमृणालकोटिभिरासन्नकमलिनीचक्रवाकमिथुनैः, शरजलधरपटलाशङ्गासंकोचितकेकारवमूकमुखपुटैः पराञ्जुखीभूतं भवनशिखण्डमण्डलैः, प्रबुद्धमावद्धचन्द्रानन्दोदामोदलहलपुटाद्वासविशदं कुमुदघण्डैः ।

चित्रीयमाणचेताश्च सराजको राजा दण्डानुसाराधिरोहिण्या दृष्ट्या सादरमैक्षिष्ट तत्त्विलकमिव त्रिमुखनस्य, शैशवमिव श्वेतद्वीपस्य, अंशावतारमिव शरदिन्दोः, हृदयमिव धर्मस्य, निवेशमिव शशिलोकस्य, दन्तमण्डलघवलं मुखमिव चक्रवर्तित्वस्य, मैक्तिक-जालपरिकरसितं सीमन्तचक्रमिव दिवः, बहलज्योत्स्नाशुक्लोदर-मैन्दवमिव परिवेशवलयं शौकुञ्जहसितशङ्कश्रीकं श्रवणमण्डलमिव निश्चलतां गतमैरावतस्य, श्वेतगङ्गावर्तपाण्डुरं पदमिव त्रिमुखन-वन्दनीयं त्रिविक्रमस्य, प्रचेतसश्रूडामणिमरीचिशिखामिरिव क्षिष्टाभिर्मानसविसतन्तुमयीभिश्चामरिकावलीभिर्विचितपरिवेशम्, उपरि चक्रवर्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहदनिश्चलेनेव लक्ष्मणा विततपत्रेण हंसेन सनाथीकृतशिखरम्, स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनीमृणालेन मुकुलितफणेन वासुकिनेव नीतेन दण्डतां द्योतमानम्, धवलिन्ना क्षालयदिव नक्षत्रपथम्, प्रभाप्रवाहप्रथिन्ना प्रावृण्वदिव दिवसम्, समुच्छ्रयेणाधः कुर्वदिव दिवम्, उपरिस्थितमिव सर्वमङ्गलानाम्, श्वेतमण्डलमिव श्रियः, स्तबकमिव ब्रह्मस्तम्भस्य, नाभिमण्डलमिव ज्योत्स्नायाः, विशदं हासमिव कीर्तेः, फेनराशिमिव खड्गवाराजलानाम्, यशःपटलमिव शौर्यशालितायाः, त्रैलोक्याद्युतं महच्छत्रम् ।

द्वेषे च तस्मिन्नराज्ञा प्रथमे शेषमपि प्राभृतं प्रकाशयांचकुक्तमेषण कार्मा: । तद्यथा परार्थरलांशुशोणीकृतदिग्भागान्, भ-

निवेशं स्थानम् । दन्तमण्डलकं दशनकृतं चक्रवालम्, दशनसमूहश्च । मुखमारम्भः, वक्त्रं च । परिकरं परिवेष्टनम् । परिवेशवलयं परिधिकटकम् । ‘सादावतोऽमर्मसो भ्रमः’ । आवर्तनमावर्तः । प्रावृण्वदाच्छादयत् ।

कार्मा स्तुकाः । आहतजक्षणान्युजैः प्रसिद्धान् । उक्तं च—‘गुणैः प्रतीते तु

गदृतप्रभृतिरथातपार्थिवपरागतानाहतलक्षणानलंकारान्, प्रभालेपि-
नां च चूडामणीनां समुत्कर्षान्, क्षीरोदधेर्धवलताहेतूनिव हा-
रान्, अनेकरागरुचिरवेत्रकरण्डकुण्डलीकृतानि शरञ्चन्द्रमरीचि-
रुच्चि शौचक्षमाणि क्षौमाणि कुशलशिलिपिलोकोलिखितानां च शु-
क्तिशङ्खगल्वर्कप्रमुखानां पानभाजनानां निचयान्, निचोलकर-
क्षितरुचां च रुचिरकाञ्चनपलभङ्गभङ्गराणामतिवन्धुरपरिवेशानां
कार्दरङ्गचर्मणां संभारान्, भूर्जत्वकोमलाः स्पर्शवतीः जातीपट्टि-
काः चिवपटानां च ग्रदीयसां समूरुकोपथानादीनिविकारान्, प्रि-
यङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वच्चि चासनानि वेत्रमयान्यगुरुवलकलिपतसंच-
यानि च सुभाषितभाज्जि पुस्तकानि, परिणतपाटलपटोलत्विषि च
तरुणहारीतहरिन्ति क्षीरक्षारीणि च पूरानां पह्लवलम्बीनि सर-
सानि फलानि, सहकारलतारसानां च कृष्णागुरुतैलस्य च कुपि-
तकपिकपोलकपिलकापोतिकापलाशकोशीकवचिताङ्गीः स्थवीयसी-
वैणवीर्नांडीश्च पट्टसूत्रप्रसेवकार्पितांश्च भिन्नाञ्चनकृष्णस्य कृष्णागु-
रुणः, गुरुपरितापमुष्मश्च गोशीर्षचन्दनस्य, तुषारशिलाशकलशि-
शिरस्वच्छसितस्य च कर्पूरस्य, कस्तूरिकाकोशकानां च पक्फल-
जूटजटिलानां च ककोलपह्लवानाम्, लबङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफ-
लस्तबकानां च राशीन्, अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीशोलक-
कलशीः सितासितस्य च चामरजातस्य निचयान्, अवलम्बमा-
नतूलिकालाबुकांश्च लिखितानालेख्यफलकसंपुटान्, कुतूहलकृन्ति
कनकश्चलानियमितश्रीवाणां किंनराणां च वनमानुषाणां च जी-
वजीवकानां च जलमानुषाणां च मिथुनानि, परिमलामोदितक-
कुमश्च कस्तूरिकाकुरङ्गान्, गेहपरिसरणपरिचिताश्च चमरीः, चा-

कृतलक्षणाहतलक्षणौ' इति । समुत्कर्षान् । गल्वको मसरास्यो मणिभेदः,
चन्द्रकान्ता इत्यन्ये । शौचो धावनम् । कार्दरङ्गचर्मणां कार्दरङ्गदेशभवानां
स्फेटकानाम् । जातीपट्टिकाः श्रेष्ठानि जघनग्रन्थनानि । संचयाः पत्रसमूहाः । पटो-
लस्तिक्ककः, ओषधिभेदः । उक्तं च—‘अथ कुलकं पटोलस्तिक्ककः पटुः’ इति ।
कापोतिका ओषधिभेदः । गोशीर्षचन्दनस्य चन्दनभेदस्य । कोशका नाभयः ।
अतिमधुर मधुरसाया इवामोदानि हरन्ति मुच्चन्ति यास्ताः । मधुरसा द्राक्षा । उक्तं
च—‘भूदीका गोखनी द्राक्षा माल्की मधुरसेति च’ इति । अन्ये मधुरसं मकरन्दं द्रव-

मीकररसचिवत्रेपञ्चरान्तर्गतांश्च सुवदुसुभाषितजलपाकजिहांश्च
शुकशारिकप्रभृतीन्पक्षिणः, प्रवालपञ्चरगतांश्च चकोरान्,
जलहस्तिनासुद्रकुम्भमुक्ताफलदामदन्तुराणि च दृष्टकाण्ड-
कुण्डलानि ।

राजा तु छत्रदर्शनात्प्रहृष्टहृदयः प्रथमप्रयाणे शोभननिमित्त-
मिति मनसा जग्राह । हंसवेगं च ग्रीयमाणो बभाषे—‘भद्र, स-
कलरत्नधान्नः परमेश्वरशिरोधारणार्हस्यास्य महातपत्रस्य महार्णवा-
दिव कुमुदवान्धवस्य कुमारालाभो न विस्मयाय । बालविद्याः खलु
महतामुपकृतयः’ इति । अपनीते च तस्मात्प्रदेशात्प्राभृतसंभारे
क्षणमिव स्थित्वा ‘हंसवेग, विश्रम्यताम्’ इति प्रतीहारभवनं विसर्ज-
यांवभूव । स्वयमप्युत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी प्राञ्जुखः प्रावि-
शदाभोगस्य छायाम् ।

अथ विशत एवास्य छायाजन्मना जडिन्ना चूडामणितामनीय-
तेव शशिविभ्वमम्बुविन्दुमुच्छुच्छुच्छुरिव चन्द्रकान्तमणयो लला-
टतटं कर्पूररेणव इव व्यलीयन्त लोचनयुगले गलतुहिनकणिक-
रकृतनीहारा हारा इवावध्यन्त हरिचन्दनरसासारेणवापाति संत-
तमुरसि कुमुदमयमिव हृदयमभवदतिशिशिरमन्तर्हृतहिमशि-
लेव विलीयमाना व्यलिम्पदङ्गानि । जातविसमयश्चाकरोन्मनसि
एकमजर्य संगतमपहाय कास्त्यन्या प्रतिकौशलिकेति । आहार-
काले च हंसवेगाय ध्वलकर्पटप्रावृत्थौतनालिकेरपरिगृहीतं वि-
लिपशेषं चन्दनमङ्गलपृष्ठे च वाससी शरत्तारकाकारतारमुक्तास्तव-
कृतदिवसं च तरङ्गकं नाम कर्णाभरणं प्रभूतं च भोज्यजातं
प्राहिणोत् । एवंप्रायेण च क्रमेण जगाम दिवसः ।

ततः कटकश्वबलबहुलधूलिधूसरितवपुरंशुमाली मलीमसम-
ङ्गमिव क्षालयितुमपरजलनिधिमवातरत् । आभोगातपत्रप्रदानवा-

माहुः । उल्लकः सुगन्धिफलविशेषरसः । आसवमेद इत्यन्ये । तूलिका ऊर्जिका । यया
चित्रे कियते । अलाव्यस्तुम्ब्यः । प्रवालो विदुमः । उक्तं च—‘अथ विदुमः । पुं-
सि प्रवालः पुनर्पुंसकम्’ इति । ‘नीहारो मिहिका चाथ’ ।

कर्त्तकं वृत्तश्वादीना सर्वेषां संनिवेशदेशः । तत्स्य बलं सैन्यम् । तपरं पिण्डी-

र्तामिव निवेदयितुं वरुणाय वारुणीं दिशमयासीत् । मुकुलाय-
मानसकलकमलवना प्रमुख एव वद्वसेवाजलिपुटेव सद्विपा भूर-
भूर्भूपते: । नृपानुरागमय इव निखिलजीवलोकलोकाजलिबन्ध-
चन्द्रुर्जगज्जग्राह संध्यारागः । गौडापराधशङ्किनीव इयामतां प्रपेदे
दिक्प्राची । प्रचिततिमिरनिवहा निर्वाणान्यनृपप्रतापानलकलाषेव
कालिमानमतानीन्मेदिनी । भेदिनीशप्रदोषास्थानपुष्पनिकरमिव
विकचतगरहचिरमवचकसरुभुनिकरमविरलं ककुभः । स्कन्धा-
वारगन्धगजमदामोदधावितस्ये भागोः वियति विरराज रजःपा-
ण्डुररावतस्य । कुपितनृपव्याघ्राग्रातामुपसृष्टामिव पौरुष्टुर्तीं वि-
हाय विहायस्तलमारुरोह रोहिणीरमणः । प्रयाणवार्ता इव मा-
निनीनां हृदयभेदिन्यो ययुरिन्दुदीधितयो दश दिशः । नवनृप-
दण्डयात्रासातुरा इव तरलितसत्त्ववृत्तयश्चक्षुभुः पतयो वाहि-
नीनाम् । चिन्तेव भूभृतां हृदयानि विवेश गुहाविवराणि विमु-
क्तसर्वाशातिमिरसंततिः । प्रतिसामन्तचक्षुषामिव ननाश निद्रा
कुमुदवनानाम् ।

अस्यां च वेलायां विततवितानतलवर्तीं नरेन्द्रो 'यात ताव-
त्' इति विसर्ज्यानुजीविनो हंसवेगमादिष्टवान्—'कथय संदेशम्'
इति । प्रणम्य स कथयितुं प्रास्तावीत्—'देव, पुरा वराहसंपर्कसं-
भूतगर्भया भगवत्या भुवा नरको नाम सुनुरसावि रसातले ।
वीरस्य यस्याभवन्बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनशूद्वामणयो लोक-
पालानाम् । यस्य च विभुवनभुजो भुजशौण्डस्य भवनकमठिनीच-
क्रवाकीकोपकुटिलकटाक्षेक्षितोऽपि भयचकितास्तपरिवर्तितरथो
नाज्ञया विना रविरस्तमव्राजीत् । यश्च वरुणस्य बहिर्वृत्ति हृदय-

भवनम् । नृपव्याघ्रो राजशार्दूलः, हर्षः । उपसृष्टां सोपद्रवाम् । पौरुष्टुर्तीं ऐद्रीम् । रोहि-
णीरमणश्चन्द्रः, वृषभश्च । रोहिणी गौः । उक्तं च—'माहेशी सौरभेशी गौरुषा
भाता च शृङ्गी । अर्जुन्यश्चया रोहिणी सादुत्तमा गोषु नैचिकी ॥' इति । वृषभश्च
कुपितव्याग्रातामत एव सोपद्रवां दिशं विहाय स्थानान्तरमारोहति । मानः प्रि-
याविषये, अन्यत्र धीरविषये । सत्त्वानि प्राणिनः, धैर्ये च सत्त्वम् । वाहिनीनां से-
नानाम्, नदीनां च । आशा दिशः, आस्था च । निद्रा संकोचः, खापश्च ।
प्रतिग्रहो द्विजदीयमानोऽर्थः, सैन्यपश्चाद्वागश्च ।

मिदमातपत्रमहार्थीत् । महात्मनस्तथान्वये भगवद्गुप्तपद्गतवश्च-
त्तप्रभूतिषु व्यतीतेषु बहुषु मेरूपमेषु महत्सु महीपालेषु प्रपौत्रो
महाराजभूतिवर्मणः पौत्रश्चन्द्रमुखवर्मणः पुत्रो देवस्य कैलास-
स्थिरस्थितेः स्थितिवर्मणः सुस्थितिवर्मणा नाम महाराजाधिराजो जड्हे
तेजसां राशिर्षगङ्क इति यं जना जगुः । योऽयमजेनेवाजायत सहै-
वाहंकरेण । यश्च वाल एव प्रीत्या द्विजातीनप्रीत्या चारातीन्स-
मग्रान्प्रतिप्रहानप्राहयन् । यत्र चातिरुल्लभं लवणालयसंभूतायाः
परं माधुर्यमभूलक्ष्म्याः । तथा च यो वाहिनीनाथानां शङ्खाञ्जहार
रक्षानि, पृथिव्याः स्थैर्यं जग्राह न करम्, अवनिभूतां गौरवमादत्त
न नैष्युर्यम् । तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्यां इयामादेव्यां
मास्करद्युतिर्भास्करवर्मणपरनामा तनयः शंतनोर्भागीरथ्यां भीष्म
इव कुमारः समभवत् । अयमस्य च शैशवादारभ्य संकल्पः स्थे-
यान्स्थाणुपादारविन्दद्वयाद्वते नाहमन्यं नमस्कुर्यामिति । ईदृश-
आयं मनोरथविभुवनदुर्लभस्त्रयाणामन्यतमेन संपद्यते सकलभुव-
नविजयेन वा मृत्युना वा यदि वा प्रचण्डप्रतापज्वलनदिग्दाहेन
जगत्येकवीरेण देवोपेन मित्रेण मैत्री च प्रायः कार्यव्यपेक्षिणी
क्षौणीभृताम् । कार्यं च कीदृशं नाम तद्भवेद्यदुपन्यस्यसानमुपन-
येन्मित्रतां देवम् । देवस्य हि यशांसि संचिचीष्टतो वहिरङ्गभूतानि
घनानि । बाहोवेव च केवले निषण्णस्य शेषावयवानामपि साहा-
यकसंपादनमनोरथो निरवकाशः किमुत बाद्यजनस्य । चतुःसा-
गरग्रामग्रहणयस्मरस्य पृथिव्येकदेशदानेऽपन्यासेनापि का तुष्टिः ।
अभिरूपकन्याविश्राणनविलोभनमपि लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्ल-
लितदृष्टेरकिंचित्करम् । एवमधटमानसकलोपायसंपादितपदार्थे-
ऽस्मिन्प्रार्थनामात्रमेव केवलमनुरुद्धयमानः शृणोतु देवः । प्रा-
ग्योतिषेष्वरो हि देवेनैकपिङ्ग इवानङ्गद्विषा, दशरथ इव गोत्र-
मिदा, वनजय इव पुष्कराक्षेण, वैकर्त्तन इव दुर्योधनेन, मलया-
निल इव माधवेन, अर्जय संगतमिच्छति । यदि च देवस्यापि
मैत्री यतिहृदयमवगच्छति च पर्यायान्तरितं दास्यमनुतिष्ठन्ति
सुहृद इति ततः किमास्यते समाज्ञाप्यतामनुभवतु विष्णोर्मन्दर-
गिरिरिव विकटकेयूरकोटिमणिविघृनकणितकटकमणिशिलाश-

कलानि गाढोपगूढानि देवस्य कामरूपाधिपतिः । अस्मिन्नानुसेर-
नवरत्विमललावण्यसौभाग्यसुधानिर्ज्ञरिणि मुखशशिनि चिराच्छ-
शुषी लालयतु श्रावज्योतिषेवरश्रीः । नाभिनन्दति चेहेवः प्रणय-
माज्ञापयतु किं कथनीयं मया स्वामिनः’ इति ।

विरतवचसि तस्मिन्भूपालः पूर्वोपलब्धैरेव गुहभिर्गौरारोपि-
तबहुमानः कुमारे सुदूरमासोगातपत्रव्यतिकरेण तु परां कोटि-
मारोपिते प्रेम्ण लज्जमान इव सादरं जगाद—‘हंसवेग, कथ-
सिव तादृशि महात्मनि महाभिजने पुण्यराशौ गुणिनां प्राप्नहरे
परोक्षसुहृदि ख्यात्वा तिमिति मद्विद्यस्यान्यथा स्वप्रेऽपि प्रवर्तेत मनः ।
सकलजगदुत्तापनपटवोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे
कमलाकरे करास्तिरमतेजसः । सुवृहुगुणगणक्रीताश्च के वयं स-
ख्यस्य । सज्जनमाधुर्योणामभृतदास्यो दश दिशः । एकान्तावदा-
तोत्तानस्वभावसंभृतसाहश्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः शिशिर-
रश्मिः । श्रेयांश्च संकल्पः कुमारस्य । स्वयं बाहुशाली मयि च
समालम्बितशरासने सुहृदि हराहृते कमन्यं नमस्यति । संवर्धिता
मे प्रीतिरसुना संकल्पेन । अवलेपिनि पशावपि केसरिणि बहु-
मानो हृदयस्य किं पुनः सुहृदि । तत्तथा यतेथाः यथा न चिर-
मियमस्मान्केशयति कुमारदर्शनोत्कण्ठा’ इति ।

हंसवेगस्तु विज्ञापयावभूव—‘देव, किमपरमिदानीं हेशयत्य-
भिजातमभिहितं देवेन । सेवाभीरवो हि सन्तः, तत्रापि विशेषे-
णायमहंकारधनो वैष्णवो वंशः । आसां तावदसत्स्वामिवंशः ।
पश्यतु देवः पुरुषस्य हि सेवां प्रति दुर्जनन्येवातिवृद्धया दुर्गत्या
वामिमुखीक्रियमाणस्य, कुटुम्बिन्येवासंतुष्टया तृष्णया वा प्रेर्यमा-
णस्य, दुरपत्यैरिव यौवनजनितैर्नानाभिलाषिभिरसत्संकल्पैर्वकुली-
क्रियमाणस्य, जरत्कुमारीसिव परमार्गणयोग्यामतिमहतीं वा अ-
वशां पश्यतः, स्वगृहे दुर्बन्धुभिरिव दुःस्थितैः समग्रैप्रेहैर्वा श्रा-
ह्यमाणस्याभियोगं पुरातनैरितिदुस्त्यजैर्दृत्यैरिव मलिनैः कर्मभिर्वा-
नुवर्त्यमानस्य, सकलशरीरसंतापकरं करीषाग्रिमिव दुष्कृतिनः

हस्तिनां युद्धशिक्षार्थं चर्ममयो हस्ती । प्रतीहारमण्डलेन दौवारिकसमूहेन ।
प्रतिसंहारेण वैष्णवेन मण्डलं यस्य करस्य तत्प्रहौरैश्च । निधिपादप्ररोहो निधानपृ-

कृतचित्तस्य संप्रवेष्टुं राजकुलमुपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव मिथ्यैव
हृदयगतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथमेव तोरणतले बन्दन-
मालाकिशलयस्येव शुभ्यतो द्वाररक्षिभिर्निरुद्धस्य, पीडितस्य प्र-
विशतो द्वारे हरिणस्येवापरैर्हन्यमानस्य, करिकर्मचर्मपुटस्येव सुहु-
मुहुः प्रतिहारमण्डलकरप्रहारैर्निरस्यमानस्य, निधिपादप्रप्ररोहस्येव
द्रविणाभिलाषादधोमुखीभवतः, दूरमर्मार्गणस्यायतिविश्वकृष्टविश्व-
त्तविसर्जितस्योद्वेगं ब्रजतः, अकण्टकस्यापि चरणतलग्रस्याकृष्य-
क्षेपीयः क्षिप्यमाणस्य, अमकरकेतोरप्यकालोपसर्पणप्रकुपितेश्वर-
द्वष्टिदग्धस्य, प्रलयमुपगच्छतः कपेरिव कोपनिर्भर्त्सतस्याप्य-
भिन्नमुखरागस्य, ब्रह्मन् इव प्रतिदिवसवन्दनोद्घृष्टशिरःकपालस्य,
स्पर्शरहितस्याङ्गुभकर्माणि निर्वहतः, त्रिशङ्कोरिवौभयलोकब्रह्मस्य
नक्षंदिनमर्वाक्षिशरसस्तिष्ठतः, वाजिन इव कवलवशेन सुखवा-
द्यमात्मानं विद्वानस्य, अनशनशायिन इव हृदयस्थापितजीव-
नाशस्य, शरीरं क्षपयतः शुन इव निजदारपराङ्गुखस्य, जघन्य-
कर्मलभमात्मानं ताडयतः, प्रेतस्येवानुचितभूमिदीयमानान्नपिण्डस्य
बलिभुज इव जिह्वालौल्योपयुक्तपुरुषवर्चसो वृथा विहितायुषो जी-
वतः, इमशानपादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या परुषीकृतान्नराज-

ष्टजन्मा । त्रुक्षाङ्कुरः स च सर्वो निधिप्रभावादधोमुखीभावः । प्रणामः । अमार्ग-
णस्यायाचक्य च अतिविप्रकृष्टैः प्राकृतैः । पूर्वं विवृतः स्वतन्त्र लब्धदर्शन एक
विसर्जितस्यात एवोद्वेगं सन्तु ब्रजतः । मार्गणः शरश्चातिविप्रकृष्टं कर्णान्ते विवृतः ।
सर्जित उद्गतवेगं याति । अमकरकेतोरद्वारारिणोऽपि । अकालेऽप्रस्ताव उपसर्पणं
यस्य सः । तथा । अप्रकुपितस्येश्वरस्य हर्षस्य दृश्या दग्धः । ततो विशेषणसमाप्तः ।
प्रलयः प्रकृष्टो ल्यो भियादिक्षिष्टवत्म्, नाशश्च । सदृशः कपेर्लोहितमुक्त्वात् ।
प्रतिदिवसेत्यादि । ब्रह्माद्वे हतव्राह्मणः कपालमहरहर्वन्दते । त्रिशङ्कुनाम-
चण्डालभावमास्थितोऽपि याजयित्वा विश्वामित्रेण स्वर्गमारोपितः कुपितेनेन्द्रण
हुङ्करतर्जितः । स च निपित्सुरेव विश्वामित्रप्रभावाङ्गुखमनवाप्य तत्रैव पूर्वं लम्ब-
मानोऽद्यापि स्थितः । कवलो ग्रासः । सुखेन वाह्म् । बवयोरैक्यात् । सुखेम्यो
नविर्भूतम्, कुच्छेण व्याप्य च । हृदये स्थापिता जीवने द्रव्युपाय आशा येन,
जीवस्य नशश्च । जघन्यं निकृष्टम्, जघने भवं जघन्यं च सुतम् । अनुचितायाम-
भवसायां भूमौ । चितायाः पश्चादनुचितम् । बलिभुजः काकस्य । लौर्खं चाप-
त्तम्, अभिलापत्र । उपयुक्तं व्यर्थीकृतम्, भुक्तं च । वर्चस्तेजः, विष्णा च । दृशा

वल्लभानुपर्सर्पतः, विपरीतजिह्वाजनितमायुर्यैरोष्टमात्रप्रकटितरागै
राजशुकालापैः शिशोरिव मुग्धविलोभ्यमानस्य, वेतालस्येव नरे-
न्द्रप्रभावाविष्टस्य न किंचिन्नाचरतः, चित्रधनुष इवालीकगुणा-
ध्यारोपणैकक्रियानितनभ्रस्य निर्वाणतेजसः, संमार्जनीसमुपार्जित-
रजसोऽवकरकूटस्येव निर्माल्यवाहिनः, कफविकारिण इव दिने दि-
ने कटुकैरुद्देज्यमानस्य, सौगतस्येवार्थशून्यविज्ञप्तिजनितवैराग्यस्य
काषायाण्यभिलषतः, निशास्वपि मातृबलिपिण्डस्येव दिक्षु विक्षि-
प्यमाणस्याशौचगतस्येव कुशथनजनितसमधिकतरदुःखवृत्तेः, तु-
लायन्त्रस्येव पश्चात्कृतगौरवस्य तोर्यार्थमपि नमतः, अतिकृपणस्य
शिरसा केवलेनासंतुष्टस्य बचसापि पादौ स्पृशतः, निर्दयवेत्रिवेत्र-
ताडनत्रस्तयेव त्रपया लक्ष्य दैन्यसंकोचितहृदयहृतावकाशयेवा-
होपुरुषिकया परिवर्जितस्य कुत्सितकर्माङ्गीकरणकुपितयेवोन्नत्या
वियुक्तस्य धनश्रद्धया हेशानुपार्जयतः, सवृद्धिबुद्ध्यावमानं वर्ध-
यतो मूढस्य सत्यपि विविधकुमुमाधिवाससुरभिण वने तृष्णाञ्ज-
लिमुपरचयतः, कुलपुत्रस्यापि कृतागस इव भीतभीतस्य समीप-
मुपसर्पतः, दर्शनीयस्याप्यालेख्यकुमुखस्येव निष्फलजन्मनः विदु-
योऽपि वैथेयस्येवापशब्दमुखस्य शक्तिमतोऽपि श्वित्रिण इव सं-

विहितं कृतमायुर्यस्य, विभ्यः पक्षिभ्य हितमायुर्यस्य, वृथा निष्फलं जीवतः पिशा-
चस्य मूर्खस्य । भूतिः संपत्, भस्म च । राजानः शुक्रा इव राजशुक्राश्च । राजशु-
क्रमेदाः । नरेन्द्रो राजा, मन्त्रविच्च । गुण उत्कर्षः, ज्या च गुणः । निर्वाणं प्र-
शान्तम्, निर्गतबाणतेजश्च । अवकरकूटो मार्जनीक्षिसो रजस्तृणादिसंघातः । उक्तं
च—‘संमार्जनी शोधनी स्वासंकरोऽवकरस्तथा । क्षिसः’ इति । अमाल्यवाहित्वेन
निःश्रीकल्पमुच्यते । कटुकैः प्रतीहारैः, तीक्ष्णैश्च । अर्थशूल्यया निष्फलया । विज्ञ-
स्या प्रार्थनया कृतोद्गेश्य । बौद्धानामपि बाह्यवस्तुशृण्यानि विज्ञानानि । अशौचं
मृतकादि । कुशयनं कुत्सितशश्या, भूमिश्च कुः । पश्चात्कृतं वर्जितम्, पृष्ठतश्च
कृतम् । गौरवं महत्त्वम्, गुह्यं च । तोथशब्दो जलोपलक्षणार्थः । तोयं जलं च
पादसर्शीनं पथोऽपि । त्रपया लज्या । ‘आहोपुरुषिकादर्पण्या स्यात्संभावना-
त्वानि’ । स्वमात्मा, धनं च । उक्तं च—‘स्त्रो जातावात्मनि खं विष्वासीये स्त्रो
विष्यां धने’ इति । अधिवासः सौगम्यम्, भावना च । वनं क्रान्तम्, जलं च ।
तृष्णा धनसृष्ट्वा सृयतृष्णा च । विदुयो जानानस्य, पण्डितस्य । वैथेयस्य मूर्खस्य ।
अपगतशब्दं मुखं यस्य, लक्ष्यहीनश्च । शब्दोऽपशब्दः । श्वित्रं कुछुव्याधिमेदः ।

कु
ह
मा
वि
र्यु
द्रो
ता
क्षे
दा
भि
स्प
नर
ह्म
ना
कर
वार
बत
—
छंज
थस
विस
सरि
यस
प्रल
प्रा
चम
हुक
मार

कोचितकरयुगलस्य, समसमुक्तर्थेषु निरप्रिपन्थमानस्य, नीचसमीकरणेषु निरच्छासं म्रियमाणस्य, परिभवैस्तुर्णीकृतस्य दुःखानिलेनाविर्वृतेः ज्वलतो भक्तस्याप्यभक्तस्य निरुष्मणः, संतापयतो बन्धून्विमानस्याप्यगतिकस्य च्युतगौरवस्याप्यवस्ताद्वच्छतः चिःसत्त्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्वतः, निर्मदस्यास्वतन्त्रवृत्तेरयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः शश्योत्थायं प्रणमतो दग्धमुण्डस्य गोत्रविदूषकस्य नक्तंदिनं नृत्यतो मनस्विजनं हासयतः, कुलाङ्गारस्य वंशद्वहतः नृपशोः तृणेऽपि लब्धे कन्धरामवनमयतः, जठरपरिपूरणमात्रप्रयोजनजनन्मनो मांसपिण्डस्य गर्भरोगस्य मातुरपुण्यानां कर्मणामाचरणाद्वृतकस्य किं प्रायश्चित्तम्, का प्रतिपत्तिकिया, क गतस्य शान्तिः, कीदृशं जीवितम्, कः पुरुषाभिमानः, किनामानो विलासाः, कीदृशी भोगश्रद्धा, प्रबलपद्म इव सर्वमधस्तान्यति दाशणो दासशब्दः । विकटुच्छुसितमुपयातु तद्वनं निधनमभवनिर्भूतेरस्तु तस्याः नमो भगवद्वस्तेभ्यः सुखेभ्यस्यायमज्जलिरैश्वर्यस्य तिष्ठतु दूर एव सा श्रीः शिवं स परिच्छदः करेतु यदर्थमुक्तमाङ्गं गां गमिष्यति मुखप्रियरतः क्षीबो पूर्तिमांसमयः कुमिरगण्यमानो नरकः, पादरजोधूसरोत्तमाङ्गो जङ्गमः पादपीठः पुंस्कोकिलः काकुकणितेषु, शिखी सुखकरकेकासु, स्थू-

समाख्यशीलाः । अनिर्वृतेरप्रतीतेः अनिर्वृतेर्गमनल्यागमावाच । भक्तस्य हृतविष्णुः । अभक्तसालब्धभागस्य । विरोधः स्पष्टः सर्वत्र । उष्मा गर्वेऽपि । विमानस्य विगतमानस्य, व्योमयानस्य च । गतिरुपायेऽपि । गौरवमादरोऽपि । महामांसं खकायोऽपि । मदो गर्वः क्षीबता च । अयोगिनो विपरीतदैवततः ददिदस्येत्यन्ये, अप्राप्तबलस्येत्यन्ये, चित्तवृत्तिनिरोधाभाववतश्च । दग्धमुण्डस्यात्प्रहृतशिरसः, ब्रतिभेदश्च दग्धमुण्डः । विदूषको नायकस्य, नर्मसुहृच्च । वंशो वैणुः । दाशणो दुःसहः, काष्ठस्य च । सर्वमस्तिवति योजना । मुखप्रियेत्यादावेनविधः सेवकोऽपि यदि मर्लमस्ये गम्यते तद्रजिलोऽपि भोपी कथं न भवति । पुलको व्युत्सः कलमः कथं न स्यादिति संबन्धः । तपसी वराकोऽपि । सुखे विचमानस्य सुखदायिनः । रतः रक्तः । सुख आरम्भे, वद्दने च । ग्रियं रते मोहनं यस्य । क्षीबोऽशक्ता, शरण्यश्च । पूर्ति दुष्टगन्धम् । अगण्यसानो न यानाहं । कुत्सितो नरो नरकः, अगण्यश्च मानो यस्य सोऽगण्यमानो नरको भौमवाना । अक्षीच्यादिर्वा । काकुकणितम्, मधुरवचनम् । भिन्नच्युतिवेक्तव्यतनं लिङ्गायाः

लकूर्मः क्रोडकषणेषु, श्वा नीचचाढुकरणेषु, वेणुर्मूर्च्छनासु, वे-
श्याकायः करणवन्धुक्षेषु, पलालं सत्त्वशालिषु, कृकलासः शिरो-
विडन्वनासु, जाहक आमसंकोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाह-
नासु, कटुकः करतलताडनेषु, वीणादण्डः कोणाभिघातेषु, व-
राकः सेवकोऽपि, मर्त्यमध्ये राजिलोऽपि वा, भोगी पुलाकोऽपि
वा, कलमः वरं क्षणमपि कृता मानवता मानवता न मतो नम-
तम्बैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि मनस्त्विनः । तदेवमभिनन्दितास्म-
दीयप्रणयो देवोऽपि दिवसैः कतिपयैरेव परागतः प्राग्ज्योतिषे-
श्वर इति करोतु चेतसि' इत्युक्त्वा तूष्णीमभूदचिराच्च नमस्कृत्य
निर्जिगाम ।

राजापि रजनीं तां कुमारदर्शनौत्सुक्यस्वीकृतहृदयः समनै-
षीत् । आत्मार्पणं हि महताममूलमन्वयमयं वशीकरणम् । प्रभाते
च प्रभूतं प्रतिप्राभृतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं इत्वा हंसवेणं प्राहि-
षोत् । आत्मनापि ततः प्रभृति प्रयाणकैरनवरतैरभ्यमित्वं प्राव-
र्तत । कदाचित्तु राज्यवर्धनमुजबलोपार्जितमशेषं मालवराजसाध-
नमादायागतं समीप एवावासितं लेखहारकाङ्गणिडमशृणोत् ।
श्रुत्वा चाभिनवीभूतभ्रातुशोकहुताशनः कातरहृदयो बभूव मू-
र्च्छान्धकारमिव विवेशातिष्ठच्च समुत्सृष्टसकलव्यापारः प्रतीहार-
निवारणनिभृतनिःशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरिवारस्त-
दागमनमुदीक्षमाणो मुद्रूर्तम् ।

अथ भण्डिरेकेनैव वाजिना कतिपयकुलपुत्रपरिवृतो मलिन-
वासा रिपुशरशल्यपूरितेन, निखातवहुलोहकीलकपरिकरक्षित-

रत्वाच्छोकाद्वा । कृकलासोऽप्यनवरतं शिर उत्तमयनास्ते । आख्याहकः प्राणि-
भेदः, कूर्म इत्यन्ये । मूर्च्छना माहः, खरणा विशिष्टा स्थितिश्च । करण शरीरम्,
मञ्चो वा । कामशाल्लोदितकरणानि । कोणो लगुडश्च । यथा । शालिषु पलालम्
प्रयोजनं तदसौ । राजिलो डिण्डभाष्यो निर्विषः सर्वः । पुलाकः फलदरिदः ।
शालिः श्वामाकप्रायः । मानवताहंकारिणा, मानवस्य कर्म मानवता पौर्वस्म् ।
नमतः चेष्टः नमतः प्रणामं कुर्वतः ।

मूलान्योषधयः । साधनं हस्त्यादि । निश्चृतः सनयः ।

स्फुटनैनेव हृदयेन, हृदयलभ्मैः स्वामिसत्कृतैरिव इमश्रुमिः, शुचं
समुपदर्शयन्दूरीकृतव्यायामशिथिलमुजदण्डदोलायमानमङ्गलवल-
यैकशेषालंकृतिरनादरोपयुक्ततास्मूलविरलरागेण शोकदहनदद्यमा-
नस्य हृदयस्याङ्गारेणेव, दीर्घनिश्चासवेगनिर्गतेनाधरेण शुच्यता
स्वामिविरहविधृतजीवितापराधवैलक्ष्यादिव, वाष्पवारिपटलेन प-
टेनेव प्रावृत्तवदनः विश्विव, दुर्वलीभूतैः स्वाङ्गमपत्रपयाहौः वम-
शिव च व्यर्थीभूतभुजोष्माणमायतैर्निश्चसितैः, पातकीव, अपरा-
धीव, द्रोहीव, मुषित इव, छलित इव, यूथपतिपतनविषण्ण इव
वेगदण्डवारणः, सूर्यास्तमयनिःश्रीक इव कमलाकरः, दुर्योधननि-
धनदुर्भाना इव द्रौणिः, अपहृतरत्न इव सागरो राजद्वारमाजगाम ।
अवतीर्य च तुरङ्गमादवनतमुखो विवेश राजमन्दिरम् । दूरादेव
च विमुक्ताक्रन्दः पपात पादयोः ।

अवनिपतिरपि दृष्ट्वा तमुत्थाय विरलैः पदैः प्रत्युद्गम्योत्थाप्य
च गाढमुपगूढ्य कण्ठे करुणमतिचिरं रुरोद । शिथीलीभूतमन्यु-
वेगश्च पुरेव पुनरागत्य निजासने निषसाद । प्रथमप्रक्षालितमुखे
च भण्डौ मुखमक्षालयत् । समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले भ्रा-
तृमरणवृत्तान्तमप्राक्षीत् । अथाकथयच्च यथावृत्तमस्तिलं भण्डिः ।
अथ नरपतिस्तमुवाच—‘राज्यश्रीव्यतिकरः कः’ इति । स पुन-
रवादीत्—‘देव, देवभूयं गते देवे राज्यवर्धने गुप्तनाम्ना च गृ-
हीते कुशस्थले देवी राज्यश्रीः परिब्रश्य वन्धनाद्विन्ध्याटवीं स-
परिवारा प्रविष्टेति लोकतो वार्तामस्तृणवम् । अन्वेष्टारस्तु तां
प्रति प्रभूताः प्रहिता जना नाद्यापि निर्वर्तन्ते’ इति । तच्चाकर्ण्य
भूपतिरब्रवीत्—‘किमन्यैरुपदिभिः यत्र सा तत्र परित्यकान्य-
कृत्यः स्वयमहं यास्यामि । भवानपि कटकमादाय प्रवर्ततां गौ-
डाभिमुखम् । इत्युक्त्वा चोत्थाय खानमुवमगात् । कारितशोक-
इमश्रुवपनकर्मणा च प्रतीहारभवनस्तातेन, शारीरकवसनकुमुमा-
ङ्गरागालंकारप्रेषणप्रकटितप्रसादेन, भण्डिना सार्धमभुक्त निनाय
च तेनैव सह वासरम् ।

अथेत्यादिराजद्वारं भण्डिराजगमेति संबन्धः । इमश्रुरिति । शोकवशेन
ततो विक्षिप्तवाद्वा ।

अथापरद्युरुषस्येव भणिष्ठभूपालमुपसृत्य व्यज्ञापयत्—‘पश्यतु
देवः श्रीराज्यवर्धनभुजबलार्जितं साधनं सपरिबहू मालवरा-
जस्य’ इति । नरपतिना स ‘एवं क्रियताम्’ इत्यभ्यनुज्ञातो दर्शयां-
वभूव । तद्यथा—अनवरतगलितमद्भिरामोदमुखरमधुकरजूट-
जटिलकरटपट्टपङ्किलगण्डान्, गण्डशैलानिव जङ्घमान्, गम्भीरग-
र्जितस्थाज्जलधरनिव महीमवतीर्णानुत्कुळसपच्छदवनामोदमुच्चः,
शरद्विवसानिव पुञ्जभूतान्, अनेकसहस्रसंख्यान्करिणः, चारु-
चामीकरचित्रचामरमण्डलमनोहरांश्च हरिणंहसो हरीन्, बाला-
तपविसरवर्षिणां च किरणैरनेकेन्द्रायुधीकृतदशदिशामलंकाराणां
विशेषान्, विस्मयकृतः स्मरेन्मादितमालवीकुचपरिमलदुर्लिङ्ग-
तांश्च निजज्योत्स्नापूरस्नावितदिग्नन्तानपि तारान्हारान्, उडुप-
तिपादसंचयशुचीनि निजयशांसीव बालव्यजनानि, जातरूपमय-
नालं च निवासपुण्डरीकमिव श्रियः श्वेतातपत्रम्, अप्सरस इव
बहुसमररससाहस्रागावतीर्णा वाराविलासिनीः, सिंहासनशय-
नासंदीप्रभृतीनि राज्योपकरणानि, कालायसनिगडनिश्चलीकृत-
चरणयुगलं च सकलं मालवराजलोकमशेषांश्च संसर्वालेख्यप-
त्रान्, सालंकारापीडपीडान्, कोषकलशान् । अथालोच्य तत्स-
र्वमवनिपालः स्वीकर्तुं यथाविकारमादिक्षदध्यक्षान् । अन्यसिंश्चा-
हनि हयैः स्वसारमन्वे धुमुच्चचाल विन्याटवीमवाप च परिमितै-
रेव प्रयाणकैस्ताम् ।

अथ प्रविशन्दूरादेव दृष्ट्यमानषेष्टिकबुसविसरविसारिविभाव-
सूनां वन्यधान्यबीजधानीनां धूमेन धूसरिमाणमाद्धानैः, शुष्क-
शाखासंचयरचितगोवाटवेष्टिविकटवटैः, व्यापादितवत्सरूपक-
रोषरचितव्याघयत्रैः, यन्त्रितवनपालहठहियमाणपरग्रामीणकाष्ठि-
ककुठरैः, गहनतरूपण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैर्वनप्रदेशैः, प्रकाशमा-
नमटवीग्रायग्रान्ततया कुटुम्बभरणाकुलैः, कुदालप्रायकृषिभिः कृषी-
वलैरबलवद्विरुच्चभागभाषितेन भज्यमानभूरिशालिखलक्ष्मेत्रघण्ड-
लकमल्पावकाशैश्च कापिलैः, कालायसैरिव कृष्णमृतिकाकठिनैः,
स्थानस्थानस्थापितस्थाणूस्थितस्थूलपल्लवैः दुरुपगमश्यामाकप्रसृटि-
भिरलम्बुसवहुलैः, अविरहितकोकिलाक्षम्बुपैर्विरलविरलैः केदारैः,

कृच्छ्रकृष्यमार्णीनातिप्रभूतप्रवृत्तगतागताप्रहतसुवस्थेत्रमुपरचितै-
रुचैर्मञ्चैश्च सूच्यमानश्वापदोपद्रवं दिशि दिशि च प्रतिमार्गद्वाम-
कृतानां पथिकपादप्रस्फोटनयूलिधूसरैर्नवपल्लवैर्लोच्छितच्छायाना-
म्, अटवीसुलभसालकुसुमस्तवकाच्चितनवखातकूपिकोपकण्ठप्रति-
ष्ठितनागस्फुटानामच्छिद्रकटकलिपतकुटीरकाणाम्, कुटिलकीटवे-
णीवेष्टमानशक्तुशारशरावश्रेणीश्रितानामध्वगजनजग्धजम्बूफला-
स्थिशबलसमीपभुवासुद्भूलितधूलीकदम्बसवकप्रकरपुलकिनीनाम्,
कण्ठकितकरीचक्राकान्तकाष्ठमच्चिकामुषिततृष्णाम्, तिम्बवत्तल-
शीतलशिकतिलकलशीशमितश्रमाणामाश्यानशैवलश्यामलितालि-
ज्जरजायमानजलजडिन्नासुदकुम्भाकृष्टपाटलशर्कराशकलशिशिरी-
कृतदिशाम्, घटमुखघटितकटहारपाटलपुष्पपुटानाम्, शीकर-
पुलकितपलवपूलीपाल्यमानशेष्यसरसशिशुसहकारफलजूटीजटि-
लस्थाणूनाम्, विश्राम्यत्कार्पितिकपेटकपरिपाटीपीयमानपयसाम-
टवीप्रवेशप्रपाणां शैत्येन त्याजयन्तमिव ग्रैष्मसुष्माणं कच्चिदन्यन्त्र
आहयन्तमिवाङ्गारीयदारुसंप्रहदाहिभिः व्योकारैः, सर्वतश्च प्रा-
तिवेश्यविषयवासिना समासत्रग्रामगृहस्थापितस्थविरपरिपाल्यमा-
नपाथेयस्थगितेन कृतदारुणदारुव्यायामयोग्याङ्गाम्यज्ञेन स्कन्धा-
स्थ्यासितकठोरकुठारकण्ठलम्बमानप्रातराशपुटेन पाटच्चरप्रलवाय-
प्रतिपन्नपटच्चरेण कालवेत्रकत्रिगुणव्रततिवलयपाशग्रथितभीवाअ-
थितैः पत्रवीटावृतमुखैः, पीतकूटैरुढवारिणा पुरःसरवलद्वीवर्द-
युगसरेण नैकटिककुदुम्बिकलोकेन काष्ठसंग्रहार्थमटवीं प्रविशता
श्वापदव्यधनव्यवधानवहलीसमारोपितकुटीकृतकृटपादैश्च गृहीत-
मृगतन्तुतत्रीजालवलयवाग्नैः, बहिर्वर्योर्धैर्विचरद्विरंसावसक्तवी-
तंसव्यालम्बमानबालपाशिकैश्च संगृहीतप्राहककरकपिज्जलादिप-
ञ्जरकैः शाकुनिकैः, संचरद्विश्युतलासकलेशलिपलतावधूलटालम्प-
टानां चपेटकैः, पाशकशिशूनामटद्विः, तृणसम्बान्तरिततित्ति-
रितरलायमानकौलेयककुलचाढुकारैश्च विहगमृगयां मृगयुयुवभिः
कीड़द्विः, परिणातचक्वाककण्ठकषायरुचां शीघ्रव्यानां वल्कलानां
कलापान्, नातिचिरोद्वृतानां च धातुत्विषां धातकीकुसुमानां गो-
वीरसगिताः पिचव्यानां चातसीगणपट्टमूलकानां पुष्कलान्संभा-

रान्, भारंश्च मधुनो माक्षिकस्य मयूराङ्गजस्याङ्गिष्ठमधूच्छिष्ठच-
क्रमालानां लम्बमानलामज्जकजूटजटानामपत्वचां स्वदिरकाष्टानां
कुष्ठस्य कठोरकेशरिस्टाभारवभुणश्च रोधस्य भूयसो भारकाद्,
लोकेनादाय ब्रजता प्रविचितविविधवनफलपूरितपिटकमस्तकाभि-
आभ्यर्णग्रामगत्वरीभिस्त्वरमाणाभिर्विक्रयचिन्ताव्यग्राभिर्यामेयिका-
भिव्याप्तदिग्नन्तरमितस्तश्च युक्तशूरशकुरशाकराणां पुराणपांसू-
त्किरकरीषकूटवाहिनीनां धूर्गतधूलिघूसरसैरभसरोषस्वरसार्थमा-
णानां संक्रीडच्छुलचक्चीत्कारिपीनां शक्टश्रेणीनां संपातैः, संपाद-
मानदुर्बलोर्विरुक्षक्षेत्रसंस्कारकशक्षिप्तदान्तवाहकदण्डोऽहीयमा-
नहरिणहेलालङ्गिततुङ्गवैष्णववृत्तिभिश्च निखातगौरकरङ्गशङ्कशङ्कित-
शशकशकलिततुङ्गशुङ्गैः, प्रयत्नप्रभृतविशङ्कटविटपैर्वाटेरक्षवैर्बहुभिः
इयामायमानोपकण्ठमसिविप्रकृष्टान्तरैर्मरकतस्त्रिग्न्धस्तुहावाटवेष्टि-
तैः, कार्मुकर्कर्मण्यवंशविटसंकटैः, कण्ठकितकरञ्जराजिदुष्ट्रवेष्ट-
इयैः, उरुबूकवचावङ्गकसुरससुरणशिग्रमन्धिपर्णगवेशुकार्गमुद्दल्मग-
हनगृहवाटिकैः, निखातोऽवकाष्टारोपितकाष्टालुकलताप्रतानविहित-
च्छायैः, परिमण्डलबद्रीमण्डपकतलनिखातसादिरकीलबद्धवत्सरू-

मधुनः क्षौद्रस्य । मयूराङ्गजस्य बहिपिच्छस्य । मधूच्छिष्ठं सिकथकम् । लामज्ज-
कमिति । 'लामज्जकं लघुलयम्' इत्यमरः । उच्चीरभेद इत्यन्ये । वद्वुणः कपिलस्य ।
रोधस्येति । रोधो लोधः । शावरकः 'शिळ्कः शिळकस्तरः । तिरीटः कानही-
रश्च शिल्लो शावरपादपः' । शकुरास्तस्याः । शाकरा बलीवदीः । करीषं शुष्कगो-
मयम् । उक्तं च—'गोविङ्गेमयमविद्याम् । ततु शुष्कं करीषोऽज्ञी' इति । तैरिको
हालिकः । संक्रीडत्कृजत् । वृत्तिवाटोपान्ते लताङ्गतः ग्राकारमयः । करङ्गः क-
ङ्गालः । तदुपलक्षिताः शङ्कवः शुष्कोऽप्यमागः । वृत्तिरेत्यन्ये । प्रस्त्राः पोषिताः ।
विशङ्कटा विस्तीर्णाः । विटपाः शाखाः । अतिविप्रकृष्टेष्ट्यादि अटवी कुटुम्बिनां
यहैरपेतमिति वनग्रामविशेषणम् । सुहु शुद्धावृक्षः । उक्तं च—'सुक्षुहा च सु-
वावृक्षः शुभो निखिंशपत्रकः । समन्तुरुधी गण्डोरी सेहुण्डो वज्रकन्दकः ॥'
इति । कर्मणि साधुः कर्मणः । करङ्गो नक्तमालः । उक्तं च—'करङ्गो नक्तमालः
स्यात्प्रतीतश्चिरविलवकः' इति । उरुबूक एरण्डः । उक्तं च—'उरुबूकस्त्रैरण्डो
रुचको वातनाशनः । पञ्चाङ्गुलो वर्धमानश्चित्रो गन्धर्वेषात्तथा ॥' वचा उग्रगन्धा ।
उक्तं च—'वचोग्रान्धा गोलोमी जाटिलो ग्रासलोमशा' इति । वङ्गको हरित-
कविशेषः । सुरसा भूतनी । उक्तं च—'सुरसा तुलसी दुःखादलसो वहुमज्जरी ।
अपेतो राक्षसो गौरी भूतनी देवदुन्दुभिः ।' इति । सूरणः कन्दविशेषः । शिग्रुः सौ-

पैः; कथमपि कुकुटरटिवालुभीयमानसंनिवेशैरङ्गनाशस्तिस्तम्भतल-
विरचितक्षिप्रपूषिकावापिकैर्विकीर्णबद्रपाटलपटलैः; वेणुपोटदल-
नलशरमयवृत्तिविहितमित्तिभिः; किंगुकरोचनारचितमण्ड-
पवल्वजबद्धाङ्गारराशिभिः; शालमलिफलतूलसंचयवहुलैः; संनिहि-
तनलशालिशाल्कखण्डकुमुदबीजवेणुपटण्डुलैः; संगृहीतमालबीजैः;
भस्ममलनम्लानकाइमर्येकूटव्याघृतकैराशयानराजादनमदनफल-
स्फीतैर्मधूकासवमद्यप्रायैः; कुमुमकुम्भगण्डकुमूलैरविरहितराज-
माषत्रपुष्कर्कटिकाकूर्जमाण्डालाबुबीजैः; पोष्यमाणवनविडालमा-
लुधाननकुलशालिजातजातकादिभिरटवीकुडुम्बिनां गृहैरुपेतं वन-
ग्रामकं ददर्श तत्रैव चावसदिति ।

इति श्रीबाणभद्रकृतौ हर्षचरिते छत्रलघ्विर्नाम

सप्तम उच्चासः ।

भाजनः । उक्तं च—‘सौभाजनः कृष्णगन्धा मुखभद्रोऽथ शिशुकः’ इति । ग्रन्थिपर्ण
सुस्ताकारः सुगन्धिः कन्दविशेषः । उक्तं च—‘ग्रन्थिपर्णोऽशुक वहिंपुष्पं स्थाणेय-
कुन्दरे’ इति । गवेषुका तृणधान्यमेदः । गर्मुलतागुल्मः ‘अप्रकाण्डे स्तम्भगुल्मौ’ इति
काष्ठलुकलता अलाशुवली । खल्पावत्ता वस्त्रसृपा । संनिवेशो रचना । अगस्ति-
मुनितरुः । पक्षिपूषिका पक्षाणां वेत्रवलानिमाण्डमेदाः । पोटः शक्लः । किंशुकानि
पलाशवृक्षपुष्पाणि । बल्वजास्तुपमेदाः । बन्धकाष्ठा इति प्रसिद्धाः । शालमली
रक्षपुष्पा । उक्तं च—‘शालमली रक्षपुष्पा च कुकुटी स्थिरजीविता । पि-
च्छिला तूलिनी मोचा कण्डकाज्ञा सुपूरिणी ॥’ इति । तूलं कर्पसः । नलशालिः
शालिमेदः । शालकं पद्ममूलम् । उक्तं च—‘पद्ममूलं तु शालकं सकिलं तक्किरात-
कम् । शालीनं पद्मकन्दं च जालालकं निगद्यते ॥’ इति । काइमर्यः कश्मीरीहीरः ।
काश्मीरी मधुमत्यपि । श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गाम्भीरी कृष्णमृतिका ॥’ इति ।
कूटाः कुनालानि । राजादनः कपीषः । उक्तं च—‘क्षीरोदकस्तु राजन्यः क्षीरमृत्तः
कपीषृपः । राजादनो दृढस्कन्धः कपीषः प्रियदर्शनः ॥’ इति । मदनो रोधः ।
उक्तं च—‘मदनः शल्पको रोधः गालः पिण्डीतकः फलम् । भसरः करहाटश्च
मुमनोऽतिसुपुष्पकः ॥’ इति । मधूको गुडपुष्पः । उक्तं च—‘गुडपुष्पो रोत्रपुष्पो
मालप्रस्थोऽथ माधवः’ इति । राजमाधो निष्पावः । त्रिपुसं लाङ्कः । कार्कटि-
कादयः प्रसिद्धाः । मालुधाना मालुकावधाख्याः प्राणिमेदाः, नकुलादयश्च ।

इति श्रीशंकरकविरचिते हर्षचरितसंकेते सप्तम उच्चासः ।

अष्टम उच्छ्वासः ।

सहसा संपादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तुनि ।

दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्वसेवेव ॥ १ ॥

विद्वज्जनसंपर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः ।

कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नामश्च ॥ २ ॥

अथापरेद्युरुत्थाय पार्थिवस्तस्माद्ग्रामकान्निर्गत्य विवेश विन्द्या-
टवीम् । आट च तस्यामितश्चेतश्च सुबहून्दिवसान् । एकदा तु
भूपतेर्भ्रेमत एवाटविकसामन्तशरभकेतोः सुनुव्याघकेतुर्नाम कु-
तोऽपि कजलश्यामलश्यामलतावलयेनाविललाटमुच्चैः कृतमौलिब-
न्धम्, अन्धकारिणीमकारणसुवा भुकुटिभञ्जन त्रिशाखेन त्रि-
यामामिव साहस्रसहचारिणीं ललाटस्थलीं सदा समुद्धहन्तम्, अव-
तंसितैकशुकपक्षकप्रभाहरितायमानेन पिनद्वकाचरकाचमणिकर्णि-
केन श्रवणेन शोभमानम्, किंचित्तुलस्य प्रविरलपद्मणश्चक्षुषः
सहजेन रागरोचिषा रसायनरसेऽप्युक्तं तारक्षवं क्षतजमिव क्षर-
न्तम्, अवनाटनासिकम्, चिपिटाधरम्, चिकिनचित्तुकम्, अहीन-
हनूकटकपोलकूटास्थिपर्यन्तमीषद्वाप्रग्रीवावन्धम्, स्कन्त्रस्कन्धावर्ध-
भागम्, अनवरतकोदण्डकुण्डलीकरणकर्कशव्यायामविस्तारितेनां-

सहस्रादियुगलकेन श्रीहर्षभ्युदयशिवाकारमित्राज्यश्रीप्राप्येकावलीलाभा-
न्सूचयति । भव्यानां पूर्वसेवा दैवेन शुभंसंपादनेन । शुभाभ्यासभावितचिन्ता
भूयोऽपि क्रियत इति प्रतिपाद्यते ।

एकदा लिखादौ व्याघ्रकेतुर्नाम कुतोऽपि शबरयुवानमादाय भूपतेर्थात्समीपं
माजगामेति संबन्धः । अटव्यां भव आटविकः । इयामा गन्धप्रियहुः । मौलियः
केशः । अन्धकारिणीं कृष्णाम् । त्रिशाखेन त्रिरेखेन । पिनद्वो बद्रः । काचरस्य
कपिलस्य । काचमणः कर्णिका यत्र तत्तेन । चुल्लचिलः । उक्तं च—‘स्युः किंवाक्षे
चुल्लचिलपिलः फ्लिनेऽक्षिण चाप्यमी’ इति । ‘तरक्षुस्तु मृगादनः’ । आरण्यवेत्यर्थः ।
तस्येदं तारक्षवम् । तच्च क्वचिद्सायनेनोपयुज्यते । अवनाटो निमः । चिपिटः
स्थूलः, ईषलवश । चिकिनं स्थूलेष्ट्रस्तम् । चित्तुकमधराधः । उक्तं च—‘क्षव-
स्ताचित्तुकं गण्डो कपोलौ तत्परा हनुः’ इति । अवाद्रावनता । प्रीवा कैवरा ।
स्कवः शुज्जः, लम्बमानो वा, उन्नतो वा । ‘स्कन्धो मुजविरोऽसोऽखी’ । अंसलेन
बलवता । उरसा वक्षसा । आजगरः सर्पमेदः । द्राघिमाणं दीर्घलम् । वराहः सूकर ।
नागदमनो विषहर ओषधिभेदः । जटिका लघुमूलम् । वाटिकाः पूर्वः । गोदन्तः

सलेनोरसा हसन्तमिव तटशिलाप्रथिमानम्, विन्ध्यगिरेरजगरगरी-
यसा च भुजयुगलेन लघयन्तम्, तुहिनशैलशालद्वामाणां द्राघिमाणम्,
वराहबालबलितबन्धनाभिर्नागदमनजूटिकावाटिकाभिर्जटिलीकृत-
पृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित्रं त्रापुषं वलयं विश्राणम्, अ-
तुन्दिलमपि तुण्डिभम्, अहीरमणीचर्मनिर्मितपट्टिकयोश्चित्रचित्रक-
त्वकारकितपरिवारया संकुच्जाजिनजालकितया शृङ्गमयमसृणमु-
ष्टिभागभास्वरया पारदरसलेशलिप्तसमस्तमस्तकया कृपाण्या करा-
लितविसंकटकटिप्रदेशम्, प्रथमयौवनोलिख्यमानमध्यभागभृष्टमां-
सभरिताविव स्थवीयसावूरुदण्डौ दधतम्, अच्छभृचर्ममयेन भ-
लीप्रायप्रभूतशरभृता शवलशार्दूलचर्मपटपीडितेनालिकुलकालकम्ब-
ललोग्ना पृष्ठभागभाजा भस्त्राभरणेन पलवितमिव कार्श्यमुपदर्श-
यन्तम्, उत्तरत्रिभागोत्तंसितचाषपिच्छचाहशिखरे खदिरजटा-
निर्माणे खरप्राणे प्रचुरमयूरपितपत्रलताचित्रितत्वचि त्वचि सार-
गुरुणि वामस्कन्धाध्यासितधनुषि दोषि लम्बमानेनावाकिशरसा
शितशरकृचैकनलकविवरप्रवेशितेतरजद्वाजनितस्वत्तिकबन्धेन ब-
न्धूकलोहितस्थिरराजिरजितग्राणवर्त्मना वपुर्विततिव्यक्तविभाव्य-
मानकोमलक्रोडरोमशुक्लिभ्ना शशेन शिताटनीशिस्वाभ्रधितशीवेण
चापाद्यतच्चूत्तानताप्रतालुना तितिरिणा वर्णकमुष्टिमिव मृग-
याया दर्शयन्तम्, विषमविषदूषितवदनेन च विवरेन कृष्णाहि-
नेव मूलगृहीतेन व्यप्रदक्षिणकरायम्, जङ्गममिव गिरितटतमाल-
पादपम्, यत्रोलिखितमश्मसारस्तम्भमिव अमन्तम्, अञ्जनशिला-
च्छेदमिव चलन्तम्, अयःसारमिव गिरेर्विन्ध्यस्य गलन्तम्, पा-
कलं करिकुलानाम्, कालपाशं कुरज्ञयूथानाम्, धूमकेतुं मृगरा-
जचक्राणाम्, महानवमीमहं महिषमण्डलानाम्, हृदयमिव हिं-
सायाः, फलमिव पापस्य, कारणमिव कलिकालस्य, कामुकमिव
कालरात्रेः, शबरयुवानमादायाजगाम । दूरे च स्यापयित्वा वि-
ज्ञापयांबभूव—‘देव, सर्वस्यास्य विन्ध्यस्य स्वामी सर्वपलीपतीनां

सर्पमेदः । त्रपुणो विकारस्त्रापुषम् । ‘त्रपुजतुनोः षुक्’ । अतुन्दिलं कृशोदरम् । तुण्ड-
भें बृहन्नाभिकम् । ‘तुन्दिवलिवाटेर्भेः’ । स हि व्यायामवशात्क्षाममध्य उन्नतनाभि-

प्राप्रहरः शबरसेनापतिर्भूकम्पो नाम । तस्यायं निर्धातनामा स्व-
स्त्रीयः सकलस्यास्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामप्यभिज्ञः कि-
मुत प्रदेशानाम् । एनं पृच्छतु देवः योग्योऽयमाङ्गां कर्तुम् ।’
इति कथिते च निर्धातस्तु क्षितितलनिहितमौलिः प्रणाममकरोद्घुप-
निन्ये च तित्तिरिणा सह शशोपायनम् । अवनिपतिस्तु संमान-
यन्त्यस्यमेव तमप्राक्षीत्—‘अङ्ग, अभिज्ञा यूयमस्य सर्वस्योद्देशस्य ।
विहारशीलाश्च दिवसेष्वेतेषु भवन्तः । सेनापतेर्वान्यस्य वा तद-
दुजीविनः कस्यचिदुदारूपा नार्यांगता भवेद्दर्शनगोचरम्’ इति ।

निर्धातस्तु भूपालालापनप्रसादेनात्मानं बहुमन्यमानः प्रणनाम
दर्शितादरं च व्यज्ञापयत्—‘देव, प्रायेणात्र हरिण्योऽपि नापरि-
गताः संचरन्ति सेनापतेः कुत एव नार्यो नाप्येवंरूपा काचिद-
बला । तथापि देवादेशादिदानीमन्वेषणं प्रति प्रतिदिनमन्यकृतैः
क्रियते यत्रः । इतश्चार्थगव्यूतिमात्र एव मुनिमहिते महति मही-
धरमालामूलहृहि महीरुहां षण्डे पिण्डपाती प्रभूतान्तेवासिपरि-
द्वतः पाराशरी दिवाकरमित्रनामा गिरिनदीमाश्रित्य प्रतिवसति
स यदि विन्देद्वातांम्’ इति । तच्छ्रुत्वा नरपतिरचिन्तयत्—‘शू-
यते हि तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नः स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणो तालमित्रं
मैत्रायणीयस्थर्यी विद्वाय ब्राह्मणायनो विद्वानुत्पन्नसमाधिः सौराते
मते युवैव काषायाणि गृहीतवान्’ इति । प्रायशश्च जनस्य जन-
यति सुहृदपि दृष्टो भृशमाश्वासम् । अभिगमनीयाश्च गुणाः स-
र्वस्य । कस्य न प्रतीक्ष्यो मुनिभावः । भगवती वैधेयेऽपि धर्म-
गृहिणी गरिमाणमापादयति प्रब्रज्या किं पुनः सकलजनमनोमुषि
विदुषि जने । यतो नः कुतूहलि हृदयमभूततमस्य दर्शनं प्रति
प्रासङ्गिकमेवेदमापतितमतिकल्याणं पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं
जनमिति । प्रकाशं चाब्रवीत्—‘अङ्ग, समुपदिश तमुद्देशं यत्रास्ते
स पिण्डपाती’ इति । एवमुक्त्वा च तेनैवोपदिश्यमानवर्तमां प्रा-
वर्तत गन्तुम् ।

स्तुष्ठिभः । अहीरमणी नामा द्विवकः । चित्रकच्छयया गन्धतोऽयपरसपंत्रासकः ।

पाराशरी भिक्षुः । विन्देलभेत । मैत्रायणीयः शाखाया अव्येता । ‘क्षुग्यजुः-
सामनामाथ त्रयीं वेदास्त्रयः स्मृताः’ । ब्राह्मणायनो द्विजवरिष्ठः । समाविरेका-

अथ क्रमेण गच्छत एव तस्य अनन्वकेशिनः, कुञ्जलितकण्ठि-
काराः, प्रचुरचम्पकाः, स्फीतफलेष्वयः, फलभरभरितनमेरवः,
बीलदलनलदनारिकेलनिकराः, हरिकेसरसरलपरिकराः, कोरक-
निकुरम्बरोमाञ्चितकुरवकराजयः, रक्ताशोकपलवलावध्यलिप्यमा-
नदशदिशः, प्रविक्सितकेसररजोविसरवध्यमानचारहृसरिमाणः,
स्वरजः स्तिकिलितिलकतलाः, प्रविचलितदिङ्गवः, प्रचुरपूगफलाः,
प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः, परागपिञ्जरितमञ्जरीपुञ्जयमानमधुपमञ्जु-
शिज्ञाजनितजननुमुदः, मदभलमेचकितमुचुकुन्दस्कन्धकाण्डकध्यमा-
ननिःशङ्ककरिकरटकण्डूतयः, उड्डीयमाननिःशङ्कचटुलकृष्णशारशा-
वसकलशाद्वलमुभगभूमयः, तमःकालतमतमालमालामीलितातपाः,
स्वावकदन्तुरितदेवदारवः, तरलताम्बूलीस्तम्बजालकितजम्बूजम्बी-
रवीथयः, कुसुमरजोधवलधूलीकदम्बचकचुम्बितव्योमानः, बहल-
मधुमोक्षोक्षितक्षितयः, परिमलवटितव्याणतृप्रयः, कतिपयदिवस-
सूतकुकुटीकुटीकुटकुटजकोटराः, चटकासंचार्यमाणवाचाटचाट-

अता । अभिगमनार्हा अभिगमनीयाः । प्रतीक्ष्यः पूज्यः । वैथेये मूर्खेः । उत्तं च—
‘अहे मूर्खें थथा जातसूखैवैथेयबालिशः’ इति ।

अथ क्रेण गच्छत एवासैर्विधास्तरबो दर्शनमवतेहरिति संबन्धः । अवकेशी
निष्कल्पतः । उक्तं च—‘बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च कर्णिकारो दुमोत्पलः । परि-
व्याधः’ इति पर्यायः । ‘सादवन्ध्यः फलेप्रहिः’ । नमेहस्तरभेदः । ‘नलदः सल्लकी
मांसा नारिकेलस्तु लाङ्गूली’ इत्यभरः । हरिकेसरः । उक्तं च—‘वास्येयः केसरो
नागकेसरः काब्जनाहृयः’ । सरला देवदारवः । कोरकः कलिका कुरबका ये योग्यि-
तामालिङ्गानैः पुष्ट्यन्ति । रक्ताशेका ये सालकक्कमिनीचरणाहाताः फुलन्ति । के-
सरा बकुलाः । ये कान्तागण्डृष्टशीधुसेकेन विकसन्ति । तिलकाः क्षुरकाः । ये प्र-
सादितकामिनीदर्शनमात्रेण कुमुमिताः संपद्यन्ते । हिङ्कु रामठम् । उक्तं च—‘स-
हृस्वेषि जटुकं बाहीकं हिङ्कु रामठम्’ इति । पूराः क्रमुकवृक्षः । प्रसवपूराः पूरा-
फलसमूहः । प्रियङ्कः द्यामालता । ‘द्यामा तु वनिताहृया । लता गोवर्धनी गुन्दा
प्रियङ्कः फलिनी फली । विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भः प्रियकक्ष सः ॥’ पुज्यमानः
संहियमाणः । मुचुकुन्दः पुष्टतरभेदाः । करटौ गण्डौ । तमालस्तपिच्छः । उक्तं
च—‘शकपादपः पारिमद्रकः । भद्रदारु दुकिलिमं पीतदारु च दारु च । पूतिकार्ष
च सप्त स्थुदेवदारणः’ इति । ताम्बूली नागवल्ली । जम्बू वृक्षभेदः । जम्मीरा दन्त-
शठाख्याः । उक्तं च—‘स्थुर्जम्बीरे दन्तशठजम्भोरजम्भलः’ इति । ‘समीरो
मस्तकः प्रस्थुपृष्ठः कर्णिज्जकः । जम्मीरे’ इति । धूलीकदम्बाल्या ग्रेष्मिका वृक्ष-

केरक्रियमाणचाटवः, सहचरीचारणचञ्चुरचकोरचञ्चवः, निर्भय-
भूरिमुरुण्डमुज्ज्यमानपाककपिलपीलवः, सदाफलकट्फलफलविश-
सननिःशूकशुकशकुन्तशातितशलाटवः, शैलेयसुकुमारशिलातल-
सुखशयितशशशिशवः, शेफालिकाशिफाविवरविस्त्रब्धविवरतमा-
नगोधेरराशयः, निरातङ्करङ्कवः, निराकुलनकुलकेलयः, कल-
कोकिलकुलकवलितकलिकोद्गमाः, सहकारारामरोमन्थायमानच-
मूरुयूथाः, यथासुखनिषणनीलाण्डजमण्डलाः, निर्विकारवृकवि-
लोक्यमानपोतपीतगवयवेनवः, श्रवणहारिसनीडगिरिनितम्बनि-
श्चरनिनादनिद्रानन्दमन्दायमानकरिकुलकर्णतालदुन्दुभयः, समास-
न्नकिञ्चरीगीतरवरसमानहरवः, प्रमुदिततरतरक्षवः क्षतहरितहरि-
द्राद्रवरज्यमाननवराहपोतपोत्रवलयः, गुञ्जाकुञ्जगुञ्जाहकाः,
जातीफलकसुप्रशालिजातकवलयः, दशनकुपितकपिपोतपेटकपा-
टितपाटलकीटपुटकाः, लकुचलम्पटगोलाङ्गुललङ्घयमानलवलयः,
बद्धवालुकालवालवलयाः, कुटिलकुटावलिवलितवेगगिरिनदिका-
स्त्रोतसः, निविडशास्त्राकाण्डलम्बमानकमण्डलवः, सूत्रशिक्यासक्त-
रिक्कभिक्षाकपालपलवितलतामण्डपाः, निकटकुटीकृतपाटलमुद्राचै-
त्यकमूर्तयः, चीवरास्वररागकषायोदकदूषितोहेशाः, मेघमया इव
कृतशिखण्डिकुलकोलाहलाः, वेदमया इवापरिमितशाखामेदगहनाः,
माणिक्यमया इव महानीलतनवः, तिमिरमया इव सकलजनन-

भेदाः । कुटजो गिरिमलिका । उक्तं च—‘कुटजो गिरिमलिका’ इति । चटकाया
अपल्यानि चाटकेरा । चारणं भोजनम् । चब्बुरा निपुणाः । मुरुण्डाः पक्षिभेदाः ।
पीछलफलं संसीकम् । कट्फलः श्रीपर्णाल्यो वृक्षः । उक्तं च—‘श्रीपर्णिका कुमुदिका
कुम्सी कैदर्यकट्फलौ’ इति । विशसनं भेदनम् । निःशको निदेयः । शलाहृन्यप-
क्वानि कलानि । उक्तं च—‘आमे फले शलाटुः स्यात्’ इति । शिलासु भवं शैलेयम् ।
शेफलिका लताभेदः । ‘ब्रियां गौधेरगोधारगोधेया गोविकात्मजा’ इति । रङ्गो
मृगभेदाः । सहकार आत्रः । उक्तं च—‘आम्रशूतो रसालोडसौ सहकारोडतिसौ-
रमः’ इति । रोमन्थायमाना उद्दीर्यं चर्वन्तः । चमरा मृगविशेषाः । गीलाण्डजा
मृगभेदाः । बुका आरप्पश्चानः । पोतः शिशुः । ‘पोतः पाकोडमेको डिम्सः पृ-
शुकः शावकः शिशुः’ इति । गवया गोसद्वाः प्राणिभेदाः । ‘तरङ्गुतु मृगादनः’
हरिद्रा पीतहुः । उक्तं च—‘अथ पीतहुः कालेयकहरिद्रवाः । दावीं पचंपचा दाह
हरिद्रा पञ्जीनीलपि’ । वराहः सूकरः । पोतं सूकरसुखम् । गुञ्जारक्किका । जाहकाः

यनसुषः, यामुना इबोध्वीकृतमहाहदाः, मरकतमणिश्यामलाः क्री-
डापर्वतका इव वसन्तस्य, अञ्जनाचला इव पङ्कविताः तनया इ-
वाटवीजाता विन्ध्यस्य, पातालान्धकारराशय इव भित्त्वा भुवमु-
तिथाः प्रतिवेशिका इव वर्षावासराणाम्, अंशावतारा इव कृष्ण-
रात्रीणाम्, इन्द्रनीलमया: प्रासादा इव वनदेवतानाम्, पुरस्ता-
दर्शनपथमवतेरुत्तरवः ।

ततो नरपतेरभवन्मनस्यदूरवर्तिना खलु भवितव्यं भद्रन्तेनेति ।
अवतीर्य च गिरिसरिति समुपस्थृश्य युगपद्विश्रामसमयसमुन्मुक्त-
हेषाघोषवधिरीकृताटवीगहनामस्मिन्नेव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिसे-
नामवलस्त्व्य च तपस्विजनदर्शनोचितं विनयं हृदयेन इक्षिणेन च
हस्तेन साधवगुप्तमंशे विरलैरेव राजभिरनुगम्यमानश्चरणाभ्यामेव
प्रावर्तत गन्तुम् ।

अथ तेषां तरुणां मध्ये नानादेशीयैः स्थानस्थानेषु स्थाणूना-
श्रितैः शिलातलेषु पविष्टैर्तत्त्वाभवनान्यव्यावसद्विररण्यानीनिकुञ्जेषु
निलीनैर्विटपच्छायासु निषण्णैस्तरमूलानि निषेवमाणैर्वीर्तरागैरा-
हैर्तैर्मस्करिमि: श्वेतपटैः पाण्डुरिभिर्भुमिर्भागवतैर्वर्णिमि: केशलु-
च्चनैः कापिलैर्जैनैर्लोकायतिकैः काणादैरोपनिषदैरैश्वरकारणि-
कैः कारन्धमिर्भर्मेशालिमि: पौराणिकैः सापतन्त्रवैः शाढैः

शालिजातकाश्च प्राणिभेदाः । पाटलाः कीटाः । पुटकाः आलयाः । ‘लकुचो लि-
कुचो डुहुः’ इत्यमरः । गोलाङ्गलाः कृष्णमुखवानराः । लवलयो लताभेदः । क-
मण्डलुर्मुनिजलमाण्डम् । शिक्यं भिक्षाभाजनम् । जालिका निकटकुटीषु कृताः ।
मुद्रया कृतानामल्पचैत्यानां मूर्तयो येषु । शाखा लताः, कठाद्याश्च । महानीला
अत्यन्तकृष्णाः, महानीलाश्च प्राणिभेदाः । नयनसुषो रम्यतात्, प्रकाशनाच ।
प्रतिप्रसवकाः प्रतिच्छन्दकाः ।

भद्रन्त इति सौगतप्रतिमानां पूजावचनमुद्यानमिल्यन्ते ।

अयेत्यादौ तरुणां मध्ये दिवाकरमदाक्षीदिति संबन्धः । नानादेशीयैर्वर्तिरागैरिति
चार्हैरित्यादीनां सर्वेषां विशेषणम् । स्थाणूनाश्रितैरित्यादि । तु केषांचित् ‘स्थाणूरुच्ची
श्रुवः शङ्कः’ इत्यमरः । ‘महारण्यमरण्यानी विस्तारो विटपोऽलियाम्’ इत्यमरः । ‘मू-
ले बुद्ध्योऽग्निनामकः । अर्हन्देवता येषां ते आर्हतास्तैर्नमक्षपणकैः । मस्करिमि: प-
रित्राजकैः । श्वेतपटैः श्वेतोर्णकम्बलीवासोमि: नमक्षपणभेदैः । पाण्डुरिभिर्भुमि-
रस्त्रजकापायैः । सागवतैर्विष्णुभक्तैः । वर्णिभिर्ब्रह्माचारिमि: । केशलुच्चनैर्वीर्यार्थी

पा॒चरात्रि॑कैरन्यैश्च स्वान्स्वान्सिद्धान्ताऽशृण्वद्विरभियुक्तैश्चिन्त-
यद्विश्च प्रसुचरद्विश्च संशयानैश्च निश्चिन्वद्विश्च व्युत्पादयद्विश्च
विवदमानैश्चाभ्यस्यद्विश्च व्याचक्षाणैश्च शिष्यतां प्रतिपन्नै-
द्वूरादेवावेद्यमानम्, अतिविनीतैः कपिभिरपि चैत्यकर्म कुर्वाणै-
खिसरणपैरः परमोपासकैः शुकैरपि शाक्यशासनकुशलैः कोशं
समुपदिशद्विः शिक्षापदोपदेशोपशमशालिनीभिः शारिकाभिरपि
धर्मदेशनां दर्शयन्तीभिरनवरतश्रवणगृहीतालीकैः कौशिकैरपि
बोधिसत्त्वजातकानि जपद्विर्जातसौगतशीलशीतलस्त्वभावैः शा-
द्वौलैरप्यमांसाशिभिरुपास्यमानम्, आसनोपान्तोपविष्टविश्वाने-
कक्षसरिशावकतया मुनिपरमेश्वरम्, अकृत्रिम इव सिंहास-
ने निषण्णम्, उपशमभिव विबद्धिवर्त्तनहरिणैर्जिह्वालताभिरुपलि-
ह्यमानपादपलवम्, वामकरतलनिविष्टेन नीवारमश्ता पारावत-
पोतेन कर्णोत्पलेनेव प्रियां मैत्रीं प्रसादयन्तम्, इतरकरकिसलय-
नखमयूखेलेखाभिर्जनितजनव्यामोहम्, उद्ग्रीवं भयूरं मरकतम-
णिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्, इतस्ततः पिपीलकश्रेणीनां
श्यामाकृतण्डुलकणान्स्वयमेव किरन्तम्, अरुणेन चीवरपटलेन
ग्रीष्मसा संवीतम्, बहलवालातपानुलिप्तमिव पौरंदरं दिग्भा-
गमुल्लिखितपद्मरागप्रभाप्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटली-
कृतानां काषायग्रहणमिव दिशामप्युपदिशन्तम्, अनौद्घत्यादघो-
मुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकरेण लिङ्गधधवलप्रसन्नेन चक्षुषा जन-
श्चुण्णक्षुद्रजन्तुजीवनार्थमृतमिव वर्षन्तम्, सर्वशास्त्राक्षरपरमाणु-
भिरिव निर्मित परमसौगतमध्यवलोकितेश्वरम्, अस्त्वलितमपि त-

नामभिः । लोकायतिकैथार्वाकैः । जैनैवैद्यैः । कापिलैः । सांख्यैः । काणादैवैशैष-
तार्किकैः । औपनिषद्वैदेवदान्तवादिभिः । ऐश्वरकारणिकैन्यायिकैः । कारन्धमिभि-
र्धातुवादिभिः । पाषण्डभैरविलिन्ये । धर्मशाक्तिभिः स्मृतिहैः । शान्दैवैयाकरणैः ।
पाञ्चरात्रिकैवैष्णवमेद्यैः । सिद्धान्तानागमान् । त्रिसरणेति । त्रयो बुद्धधर्मसं-
घाः । शाक्यो बुद्धः । कोशो बुद्धसिद्धान्तो वसुवन्धकृतः । देशना कथनम् ।
बोधिः समाधिः । तत्त्वव्यानसत्त्वं बुद्धस्त्राकः । तदीयानि जातकानि जीमूतवा-
हनादिजन्मकथाः । मुनिपरमेश्वरम् । मुनीश्वरं बुद्धम् । अपकारिष्यमित्रीतिर्मत्री ।
पिपीलकः कौटमेदः । चीवरं मुनिवासः । संवीतमाच्छादितम् । उल्लिखितश्वरणो-
ल्लीढः । क्षुद्राः खल्पाः । अवलोकितेश्वरनामा बुद्धविशेषेऽपि । अस्त्वलितम-
पीति । स्त्वलितो ह्यन्यत्र लग्नोभवति । सत्त्वप्रश्नशीलस्तपःस्थथ ।

पसि लग्नम्, आलोकमिव यथावस्थितसकलुपद्रार्थप्रकाशकम्, दर्शनार्थिनां सुगतस्याप्यभिगमनीयमिव, धर्मस्याप्याराधनीयमिव, प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव, बन्धुत्वस्यापि बन्धनीयमिव, जन्म यमस्य, नेभिं नियमस्य, तत्त्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वेशम् विश्वासस्य, सदृक्तं सदृक्ततायाः, सर्वस्वं सर्वज्ञतायाः, दाक्ष्यं दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्वृतिं सुखस्य, सध्यमे वयसि वर्तमानं जीवाकरमित्रमद्राक्षीत् । अतिप्रशान्तगम्भीराकारारोपितवहुमानश्च सादरं दूराद्वे शिरसा मनसा वचसा च ववन्दे ।

दिवाकरमित्रस्तु मैत्रीमयः प्रकृत्या विशेषतस्तेनापरेणादृष्टपूर्वे-
णामानुष्ठोकोचितेन सर्वाभिभाविना महानुभावाभोगभाजा आ-
जिष्णुना भूपतेरप्राकृतेनाकारविशेषेण तेन चाभिजात्यप्रकाशकेन
गरीयसा प्रश्रयेण चाहादितश्चक्षुषि च चेतसि च युगपदम्-
हीत् । वीरस्वभावोऽपि च संपादितसंभ्रमाभ्युत्थानः संकलन्य
किंचिदुद्भवनकेन विलोलं विलम्बमानं वामांसाच्चिवरपटान्तमुत्क्षि-
प्यानेकाभयदानदीक्षादक्षिणो दक्षिणं महापुरुषलक्षणलेखाप्रशस्तं
स्त्रियमधुरया वाचा सगौरवमारोग्यदानेन राजानमन्वग्रहीत् । अ-
भ्युनन्दन्त्वा स्वागतगिरा गुरुमित्राभ्युगतं बहु मन्यमानः स्वेच्छासने-
नासद्गुमत्रेति निमत्रयांचकार । पार्श्वे स्थितं च शिष्यमब्रवीत्—
‘आयुष्मन्, उपानय कमण्डलुना पादोदकम्’ इति । राजा त्वचि-
न्तयत्—‘अलोहः खलु संयमनपाशः सौजन्यमभिजातानाम् । स्था-
ने खलु तत्रभवान्गुणानुरागी ग्रहवर्मा बहुशो वर्णितवानस्य गुणा-
न्’ इति । प्रकाशं चाबभाषे—‘भगवन्, दर्शनपुण्यात्मुग्रहीतस्य सम-
पुनरुक्त इवायमार्यप्रयुक्तः प्रतिभायनुग्रहः । चक्षुष्माणप्रसाद-
स्त्रीकृतस्य च परकरणमिवासनादिदानोपचारचेष्टितम् । अतिभू-
मिरेव भवादशां पुरः संभाषणामृताभिषेकप्रक्षालितसकलुपुष्टश्च

दिवाकरमित्रस्तु तेन भूपतावाकारविशेषेण प्रश्रयेण च युगपचक्षुषि चेतसि
च आहादित आनन्दितः सन्नन्वग्रहीदिति संबन्धः । महानुभावानामुत्तमाना-
म् । आमोगं टक्कं भजत इत्याकारविशेषणम् । संकलन्य संयम्य । उद्भवनमुत्था-
नम् । अपमनमागतम् । सुखेनागतं स्वागतम् । प्रश्नार्थी गीत्याया अत्रोपविशेषति ।
भूमिसतिकान्तातिमूर्षिः । सर्वादिस्थानरूपा प्रदेशवृत्तिः । एकदैशो चा ।

मे प्रदेशवृत्तिः । पाद्यमप्यपार्थकम् । आसतां भवन्तो यथासुखम् । आसीनोऽहम्' इत्यभिधाय क्षितावेवोपाविशत् ।

'अलंकारो हि परमार्थतः प्रभवतां प्रश्रयातिशयः, रत्नादिकस्तु शिलाभारः' इत्याकल्प्य पुनः पुनरभ्यर्थ्यमानोऽपि यदा न प्रत्यप्यत पार्थिवो वचनं तदा स्वमेवासनं पुनरपिभेजे भदन्तः । भूपतिसुखनलिननिहितभूतनयनयुगलनिगडनिश्चलीकृतहृदयश्च स्थित्वा कांचित्कालकलां कलिकालकल्मषकालुभ्यसिव क्षालयन्नमलाभिर्दन्तमयूखमालाभिर्मूलफलाभ्यवहारसंभवमुद्वमन्निव च परिमलसुभगं विकचकुसुमपटलपाण्डुरं लतावनमवादीत्—'अद्यप्रभृतिन केवलमयमनिन्द्यो वन्द्योऽपि प्रकाशितसत्सारः संसारः । किं नाम नालोक्यते जीवद्विरहूतं येन रूपमविन्तितोपनतमिदृ द्वकपथमुपगतम् । एवं विधैरनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि हृदयोत्सवैः । इहापि जन्मनि दत्तमेवासाकममुना तपःक्षेत्रेन फलमसुलभदर्शनं दर्शयता देवानां प्रियम् । आ त्मेः पीतमसृतमीक्षणाभ्याम् । जातं निरुत्कण्ठं मानसं निवृत्तिसुखस्य । महद्विः पुण्यविना न विश्राम्यन्ति सज्जने त्वादृशि दृशः । सुदिवसः स यस्मिञ्चातोऽसि । सा सुजाता जननी या सकलजीवलोकजीवितजनकमजनयदायुष्मन्तम् । पुण्यवन्ति पुण्यान्यपि तानि येषामसि परिणामः । सुकृततपसस्ते परमाणवो ये तत्र परिगृहीतसर्वावयवाः । तत्सुभगं सौभाग्यमाश्रितोऽसि येन । भव्यः स पुरुषभावो भवत्यवस्थितो यः । यत्सत्यं मुमुक्षोरपि मे पुण्यभाजमालोक्य पुनः श्रद्धा जाता मनुजजन्मनि । नेच्छद्विरप्यस्माभिर्दृष्टः कुसुमायुधः । कृतार्थमद्य चक्षुर्वनदेवतानाम् । अद्य सकलं जन्म पादपनां येषामसि गतो गोचरम् । अमृतमयस्य भवतो वचसां माधुर्यं कार्यमेव । अस्य त्वीदृशे शैशवे विनयस्योपाध्यायं ध्यायन्नपि न संभावयामि भुवि । सर्वथा शून्यं आसीदजाते दीर्घायुषि गुणग्रामः । धन्यः स भूभृद्यस्य वंशे मणिरिव मुक्तामयः संभूतोऽसि । एवंविधस्य च पुण्यवतः कथंचित्प्राप्तस्य केन प्रियं समाच-

नयनयुग्मलमेव निश्चितो बन्धनशङ्कला । निवृत्तिवित्तकिञ्चमः । अमृतमयस्येति । यतोऽमृतमयस्त्वमतो भवद्वचसां माधुर्यं कार्यं प्रयोज्यं कारणसदशेन

राम इति पारिषुवं चेतो नः । सकलवनचरसार्थसाधारणस्य क-
न्दमूलफलस्य गिरिसरिदम्भसो वा के वयम् । अपरोपकरणीकृ-
तस्तु कायकलियमस्याकम् । सर्वस्वमवशिष्टमिष्ठातिथ्याय । स्वा-
यत्ताश्च विद्यन्ते विद्याविन्दवः कतिचित् । उपयोगं तु न प्रीतिर्वि-
चारयति । यदि च नोपरुणद्वि कश्चित्कार्यलवमरक्षणीयाक्षरं वा
कथनीयं तत्कथयतु भवाऽश्रोतुमभिलपति हृदयं सर्वमिदं नः ।
केन कृत्यातिभारेण भव्यो भूषितवान्भूमिमेतामभ्रमणयोग्याम् ।
कियद्वधिर्वा शून्याटवीपर्यटनक्षेत्रः कल्याणराशेः । कस्माच्च सं-
तप्तप्रूपेव ते तनुरियमसंतापार्हा विभाव्यते' इति ।

राजा तु सादृतरमब्रवीत्—‘आर्य, दर्शितसंब्रमेणानेन मघुर-
सविसरममृतमिव हृदयधृतिकरमनवरतं वर्षता वचसैव ते सर्व-
मनुष्टितम् । धन्योऽस्मि यदेवमभ्यहिंतमनुपचरणीयमपि मान्यो म-
न्यते माम् । अस्य च महावनभ्रमणपरिक्षेत्रस्य कारणमवधारयतु
मतिमान् । मम हि विनष्टनिखिलेष्टवन्धोर्जावितानुवन्धस्य निब-
न्धनमेकैव यवीयसी स्वसावशेषा । सापि भर्तुर्वियोगाद्वैरि-
परिमवभयाद्वमन्ती कथमपि विन्ध्यवनमिदम्, अशुभशब-
रबलवहुलम्, अगणितगजकुलकलिलम्, अपरिमितमृगपतिशर-
भमयम्, उरमहिषमुचितपथिकगमनम्, अतिनिशितशरक्षप-
रुषम्, अवदशतविषममाविशत् । अतस्यामन्वेष्ट वयमनिशं नि-
शिनिशि च सततमिमामटवीमटामः । न चैनामासाद्यामः । कथ-
यतु च गुरुरपि यदि कदाचित्कृतश्चिद्वनचरतः श्रुतिपथमुपगता
तद्वारा’ इति ।

अथ तच्छत्वा जातोद्वेग इव भद्रन्तः पुनरभ्यधात्—‘धी-
मन्, न खलु कश्चिदेवंरूपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युपगतवान् । अभा-
जनं हि वयमीदशानां प्रियाख्यानोपायनानां भवताम् ।’ इत्येवं

कार्येण भवितव्यमित्युक्ते । शून्या निराश्रयाः । वंशो वेणुरपि । मुक्तामयस्त्वक-
दोषः, मौक्तिकरूपत्वं । पारिषुवं दोलाधिरूढमित्यर्थः । अनेकदुःखहुत्वात् । काय
एव कलिः । अरक्षणीयाक्षरमिति । यदस्यात्कमुपरि विश्वासोऽस्तीत्यर्थः ।
अतिशयेनाल्पा यवीयसी कनिष्ठा । अयोगाविरुद्धविधिवैधुर्यादिदं विन्ध्यवनम-
निशं प्रविष्टिं पदभोजना । अनिशं सदा । अटवीमटामो गच्छामः ।

भाषमाण एव तस्मिन्नकस्मादगत्यापरः शमिति वयसि वर्तमानः संभ्रान्तरूप इव पुरस्तादुपरचिताञ्चलिर्जातकरुणः प्रक्षरितचक्षुर्भिर्भुरभाषत—‘भगवन्मदन्त, महत्करुणं वर्तते । वालैब बलवद्य-सनाभिभूता भूतपूर्वापि कल्याणरूपा रुदी शोकावेशविवशा वैश्वानरं विशति । संभावयतु तामप्रोषितप्राणां भगवान् । अभ्युपथ्यतां समुचितैः समाश्वासनैः । अनुपरतपूर्वे कृषिकीटमपि हुःखितं दयाराशेरार्थस्य गोचरगतम्’ इति ।

राजा तु जातानुजाशङ्कः सोदर्यस्तेहाच्चान्तर्द्वित इव हुःखेन दोदूयमानहृदयः कथमपि गद्विकागृहीतकण्ठो विकलवाग्वाप्यायमाणहृष्टिः प्रपञ्च—‘पाराशरिन्, कियद्वूरे सा योषिदेवंजातीया जीवेद्वा कालमेतावन्तमिति । पृष्ठा वा त्वया कासि, कस्यासि, कुतोऽसि किमर्थं वनमिदमभ्युपगतासि, विशसि च किंनिमित्तमनलमित्यादितः प्रभृति कात्स्त्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं कथमार्यस्य गता गोचरमाकारतो वा कीदृशी’ इति ।

तथाभिहितस्तु भूमुजा भिक्षुराचचक्षे—‘महाभाग, श्रूयताम् । अहं हि प्रत्यूषस्येवाद्य वन्दित्वा भगवन्तमनेनैव नदीरोधसा सैक-तसुकुमारेण यद्यच्छया विहृतवानतिदूरम् । एकस्मिंश्च वनलतागहने गिरिनदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहतकमलाकरकातराणां रसितं सार्थमाणानामतितारतानवर्तिनीनां वीणातत्रीणामिव झां-कारमेकतानं नारीणां रुदितमधृतिकरमतिकरुणमार्किर्णितवानस्मि । समुपजातकृपश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम् । दृष्टवानस्मि च दृष्टव्य-एडखण्डिताङ्गुलिगलङ्घोहितेन च पार्षिणप्रविष्टशरशलाकाशल्यशूल-संकोचितचक्षुषा चाध्वनीनश्रमश्वयुतुनिश्चलचरणेन च स्थाणवब्रण-व्यथितगुरुफवद्भूर्जत्वचा च वातखुडेदस्य ज्ञज्ञातज्ज्वरेण च पांसुपाण्डुरपिण्डकेन च खर्जूरजूटजटार्जरितजातुना च शताव-

यद्यच्छया स्वेच्छया सार्थमाणानां श्रुतिरीत्यास्याव्यमाणानां स्वराणां विशिष्टम-वस्थानमेकलोपे द्विलोपे वा । ताना सूच्छेना वा । वर्णाः स्यायिमश्वादारोह्यवरोहि-णश्वलारस्तदुपलक्षिताः । तन्त्र्यो वर्णतन्त्र्यः । एकतानमेकरूपम्, अनवरतं वा । दृष्टवानित्यादावसि । चैवविधानामबलानां चक्रवालेन परिवृत्तो योषितं दृष्टवानेति संबन्धः । लोहितं रक्तम् । पार्षिणः पादाधोदेशः । ‘स्थाणुरत्री द्वृवः शङ्कः । स्था-पोरमे स्थाणवाः । वातखुडो गतिप्रतिवातलक्षणो वातव्याधिः । पिच्छकं केश-

रीविदारितोहणा च विदारीदारिततनुदुक्लपल्लेन चोत्कटवंशचिट-
पकण्टककोटिपाटितकच्छुकर्कपटेन च फललोभालस्थितानम्रवदरी-
लताजालकैसुत्कण्टकैरुल्लिखितसुकुमारकरोदरेण च कुरङ्गयुज्ञो-
त्खातैः कन्दमूलफलैः कदर्थितवाहुना च ताम्बूलविरहविरसमुखख-
षिडतकोमलामलकीफलेन च कुशकुसुमाहतिलोहितानां श्वयताम-
दणां लेपीकृतमनःशिलेन च कण्टकिलताळ्लालकलशेन च केनचि-
त्तिसलयोपादितातपत्रकृत्येन केनचित्कदलीदलव्यजनवाहिना के-
नचित्कमलिनीपलाशपुटगृहीताम्भसा केनचित्पाथेयीकृतमृणालपू-
लिकेन केनचिच्छीनांशुकदशाशिक्यनिहितनालिकेरकोशकलशीक-
लितरसालौतैलेन, कतिपयावशेषशोकविकलमूककुञ्जवामनवधिरव-
र्वराविरलेनावलानां चकवालेन परिवृताम्, आपत्कालेऽपि कुलोद्ध-
तेनेवामुच्यमानाम्, प्रभालेपिना लावण्येन प्रतिविस्तैरासन्नवन-
लताकिसलयैः सरसैर्दुःखक्षतैरिवान्तःपटलीक्रियमाणकायाम्, क-
ठोरदर्भाङ्कुरक्षतक्षारिणा क्षतजेनानुसरणालक्तकेनेव रक्तचरणाम्,
उत्त्रालेनान्यतरनारीधृतेनारविनिदीदलेन कृतच्छायमपि विच्छाय-
मुखमुद्धहन्तीम्, आकाशमपि शून्यतयातिशयानाम्, मृणमयी-
मिव निश्चेतनतया महन्मयीमिव निश्चाससंपदा पावकमयी-
मिव संतापसंतापेन सलिलमयीमिवासप्रस्तवेन विश्वमयीमिव
निरवलम्बनतया तडिन्मयीमिव पारिपूवतया शब्दमयीमिव प-
रिदेवितवाणीबाहुल्येन मुक्तमुक्तांशुकरलकुसुमकनकपत्राभरणां
कल्पलतामिव महावने पतिताम्, परमेश्वरोत्तमाङ्गपातदुर्ल-
लिताङ्गाम्, गङ्गामिव गां गताम्, वनकुसुमधूलिधूसरितपा-

कलापः । शतावरी शतमूली । विदारी क्षीरशुक्री । सरला देवदारवः । शोकेन
विकला विक्षिप्ताः । कलामूका पण्डकाः । एवमादयोऽन्तःपुररक्षणः । वर्वा
एतदेशजाः । सरसैः प्रलग्नैः, सान्द्रेश । क्षतानि त्रणाः । अरविन्दीनी पश्चिनी ।
छाया आतपत्रतिपक्षजाति । छाया च कान्तिः । उक्तं च—छाया सूर्यंत्रिया
कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः । इति । शून्यतेन्द्रियरहितलमपि । संतापसंतापे दुः-
खविच्छेदः, औष्ण्यप्रवन्धश्च । मुक्ताल्यमंशुकं मालवदेशजमुत्तरीयम् । मुक्ता
सौत्तिकं च । अल्पेऽशवर्वोऽशुकाश्च । महावनं विस्तीर्णारण्यम्, विपुलजलं च ।
परमेश्वरोत्तमाङ्गपातो सजशिरश्चेदो हरसूर्पि पातश्च । इशानि ललितानीप्सितानि
येषु ताम्बूलानि यस्याः । दुर्लितं च हेवाकः । गां गतामिति । वाहनाभावा-

दपहवाम्, प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव लोकान्तरमसिलषन्तीम्, निज-
जलमोक्षकदर्थितदर्शितधबलायतनेत्रशोभाम्, मन्दाकिनीमृणालि-
नीमिव परिम्लायमानाम्, दुःसहरविकिरणसंस्पर्शखेदनिमीलितां
कुमुदिनीमिव दुःखेन दिवसं नयन्तीम्, दग्धदशाविसंवादितां
प्रत्यूषप्रदीपशिखामिव क्षामक्षामां पाण्डुवपुषम्, पार्श्ववर्तिवार-
णाभियोगरद्यमाणां वनकरिणीमिव महाहदे निमग्नाम्, प्रविष्टां
वनगहनं ध्यानं च, स्थितां तहतले मरणे च, पतितां धात्र्यु-
त्सङ्गे महानर्थे च, दूरीकृतां भर्त्रा सुखेन च, विरेचितां भ्रमणे-
नायुषा च, आकुलां केशकलापेन मरणोपायेन च, विवर्णिताम-
धवधूलिभिरङ्गवेदनाभिश्च, दग्धां चण्डातपेन वैधव्येन च, धृत-
मुखीं पाणिना मौनेन च, गृहीतां प्रियसखीजनेन मन्युना च,
तथा च भ्रष्टैर्बन्धुभिर्विलासैश्च, मुक्तेन श्रवणयुगलेनात्मना च,
परित्यक्तैर्भूषणैः सर्वारम्भैश्च, भग्नैर्वल्यर्थमनोरथैश्च, चरणलङ्घाभिः
परिचारिकाभिर्द्भीडुरसूचीभिश्च, हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रि-
येण च, दीर्घैः शोकश्चसितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च,
पादयोः पतन्तीभिर्वृद्धभिरश्रुवाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण परिजनेन
जीवितेन च, अलसामुन्मेषे, दक्षामश्रुमोक्षे, संततां चिन्तासु,
विच्छिन्नामाशासु, कृशां काये, स्थूलां श्वसिते, पूरितां दुःखेन,
रिक्तां सत्वेन, अध्यासितामायासेन, शून्यां हृदयेन, निश्चलां
निश्चयेन, चलितां धैर्यात्, अपि च वसतिं व्यसनानाम्, आवा-
नमाधीनाम्, अवस्थानमनवस्थानाम्, आधारमदृतीनाम्, आत्मा-
समवसादानाम्, आस्पदमापदाम्, अभियोगमभाग्यानाम्, उद्वे-
गमुद्वेगानाम्, कारणं करुणायाः, पारं परायत्तताया योषितम् ।
चिन्तितवानस्मि च चित्रमीदृशीमप्याकृतिमुपतापाः स्पृशन्तीति ।
सा तु समीपगते मयि तदवस्थापि सबहुमानमानतमौलिः प्र-

दूसिमवतीर्णी च । वनकुसुमानि जलजातत्वात्कुमुदानि च, पादरमयोऽपि ।
लोकान्तरं परलोकम्, मेरद्वितीयपार्श्वं च । जलसु नेत्रम्, अक्षिमलं च । दग्ध-
दशा दुरवस्थाः, छुट्टीपदामानश्च । प्रत्यूषः कल्यम् । वारणा निषेधः, हस्ती च
वारणः । महाहदे निमग्नाममुसरणार्थे पुण्यजलाशयक्षाताच, वित्तीणसरस्यवसन्ना
च । स्थितां कृतनिश्चयां च । विगतो ध्रुवो यथास्तद्रावो वैधव्यम् । ध्रुवो भर्ता ।
बन्धुभिरित्यादावित्यभूतलक्षणे तृतीया । मुक्तेन निरलंकारेण । अलसां दक्षा-

गतवती । अहं तु प्रबलकरुणप्रेर्थमाणस्तामालपितुकामः पुनः कृतवान्मनसि—कथसिव महानुभावामेनामामन्त्रये । ‘वत्से’ इत्यतिप्रणयः, ‘मातः’ इति चादु, ‘भगिनि’ इत्यात्मसंभावना, ‘देवि’ इति परिजनालापः, ‘राजपुत्रि’ इत्यस्फुटम्, ‘उपासिके’ इति मनोरथः, ‘स्वामिनि’ इति भृत्यभावाभ्युपगमः, ‘भद्रे’ इतीतरस्त्री-समुचितम्, ‘आयुष्मति’ इत्यवस्थायामप्रियम्, ‘कल्याणिनि’ इति दशायां विरुद्धम्, ‘चन्द्रमुखि’ इत्यमुनिमतम्, ‘बाले’ इत्यगौर-वोपेतम्, ‘आर्ये’ इति जरारोपणम्, ‘पुण्यवति’ इति फलविपरीतम्, ‘भवति’ इति सर्वसाधारणम् । अपि च ‘कासि’ इत्यनभिजातम्, ‘किमर्थे रोदिषि’ इति दुःखकारणस्मरणकारि, ‘मारोदीः’ इति शोकहेतुमनपनीय न शोभते, ‘समाश्वसिहि’ इति किमाश्रित्य, ‘स्वागतम्’ इति यातयामम्, ‘सुखमास्त्रते’ इति मिथ्या । इत्येवं चिन्तयत्येवं मयि तसात्स्त्रैणादुत्थायान्यतरा योषि-दार्यरूपेव शोकविकृता समुपसृत्य कतिपयपलितशारं शिरो नीत्वा महीतलमतुलहृदयसंतापसूचकैरश्रुविन्दुभिश्चरणयुगलं दहन्ति ममातिकृष्णपैरक्षरैश्च हृदयमभिहितवती—‘भगवन्, सर्वसत्त्वानुक-म्पिनी प्रायः प्रब्रज्या । प्रतिपञ्चदुःखक्षपणदीक्षादक्षाश्च भवन्ति सौगताः । करुणाकुलगृहं च भगवतः शाक्यमुनेः शासनम् । सकलजनोपकारसज्जा सज्जनता जैनी । परलोकसाधनं च धर्मो मुनीनाम् । प्राणरक्षणाच्च न परं पुण्यजातं जगति गीयते जनेन । अनुकम्पाभूमयः प्रकृत्यैव युवतयः किं पुर्विपदभिभूताः । साधु-जनश्च सिद्धक्षेत्रमार्तवचसाम् । यत इयं नः स्वामिनी मरणेन पितुरभावेन र्भुतुः प्रवासेन च आतुः भ्रंशेन च शेषस्य बान्ध-वर्गस्यातिमृदुहृदयतयानपत्यतया च निरवलम्बना, परिभवेन च नीचारातिकृतेन प्रकृतिमनस्त्रिनी, अमुना च महाटवीपर्यटनहेशेन कदित्यसौकुमार्या, दग्धदैवदत्तैरेवंविधैर्बहुभिरुपर्युपरि व्य-

चेत्यादौ विरोधो वोद्धव्यः । अनवस्थानां दुःखरूपकियाणाम् । अभियोगमुद्योगम् । कथसिवेतादि समानः प्रश्न इत्यर्थः । महानुभावां मनस्त्रिनीम् अतिप्रणयो महती प्रीतिः । अनभिजातमनुचितम् । यातयामं जीर्णप्रायम् । शासनं शाखम् । सज्जनता साधुजनसमूहः । सिद्धक्षेत्रं सिद्धायतनम् । यत इत्यादौ

सनैविंकुवीकृतहृदया, दारुणं दुःखमपारयन्ती सोऽुं निवारय-
न्तमनतिक्रान्तपूर्वं स्वप्रेऽप्यवगणय्य गुरुजनमनुनयन्तीरखपि-
तप्रणया नर्मस्वपि समवधीर्यं प्रियसखीविज्ञापयन्तमशरणम-
श्रुत्याकुलनयनमपरिभूतपूर्वं मनसापि परिभूय भूत्यवर्गमभिं प्र-
विशति । परित्रायताम् । आर्योऽपि तावदसहशोकापनयनोपा-
योपदेशनिषुणां व्यापारयतु वाणीमस्याम्' इति चातिकुणां व्या-
हरन्तीमहसुत्थाप्योद्धिग्रतरः शनैरभिहितवान्—‘आर्ये, यथा क-
थयसि तथा । अस्मद्विरामगोचरोऽयमस्याः पुण्याशयायाः शोकः ।
शक्यते चेन्मुहूर्तमात्रमपि त्रातुमुपरिष्ठान्नं व्यर्थेयमभ्यर्थना भवि-
ष्यति । मम हि गुरुरपर इव भगवान्सुगतः समीपगत एव ।
कथिते मयामिन्नुदन्ते नियतमागमिष्यति परमदयालुः । दुःखा-
न्धकारपटलभिद्वैश्च सौगतैः सुभाषितैः स्वकैश्च दर्शितनिदर्शनै-
र्नानागमगुरुभिर्गिरां कौशलैः कुशलशीलमेनां प्रबोधपदवीमारोप-
यिष्यति' इति । तच्च श्रुत्वा 'त्वरतामार्यं' इत्यभिदधाना सा पु-
नरपि पादयोः पतितवती । सोऽहमुपगत्य त्वरमाणो व्यतिकर-
मिममघृतिकरमशरणकृपणबहुयुवतिमरणमतिकरणमत्रभवते गुरवे
निवेदितवान्' इति ।

अथ भूमृद्दैक्षवं समवधार्यं तद्वाषितमश्रुमिश्रितमश्रुतेऽपि स्व-
सुनांग्नि निश्चिकृतमना मन्युना सर्वाकारसंसादिन्या दशयैव दूरी-
कृतसंदेहो इग्ध इव सोदर्यावस्थाश्रवणेन श्रवणयोः श्रमणाचा-
र्यमुवाच—‘आर्य, नियतं सैवेयमनार्यस्यास्य जनस्यातिकठिनहृद-
यस्यातिनृशंसस्य मन्दभागयस्य भगिनी भागधेयैरेतामवस्थां नीता
निष्कारणवैरभिर्वराकी विदीर्यमाणं मे हृदयमेवं निवेदयति’ इ-
त्युक्त्वा तमपि श्रमणमभ्यधात्—‘आर्य, उत्तिष्ठ । दर्शय कासौ ।
यतः सुप्रभूतप्राणपरित्राणपुण्योपार्जनाय यामः, यदि कथंचिज्जी-
वन्तीं संभावयामः’ इति भाषमाण एवोक्तस्थै ।

अथ समग्रशिष्यवर्गानुगतेनाचार्येण तुरगेभ्यश्चावतीर्यं समस्तेन

यत इर्यं चः स्वामिष्यमिं प्रविशति तदार्योऽपि तावदस्यां वाणी व्यापारयस्ति
संबन्धः । निदर्शनं दृष्टान्तः ।

निन्द्रं संकुचन्धक्षिं । यतस्य यत्रं कुरु ।

सामन्तलोकेन यशादाकृष्यमाणार्थीयेनानुगम्यमानः पुरस्ताच्च तेन
शाक्यपुत्रीयेन प्रदिश्यमानवर्तमा पञ्चामेव तं प्रदेशमविरलैः पदैः
पिच्छिव प्रावर्तते । क्रमेण च समुपगतः शुश्राव लतावनान्तरि-
तस्य मुमूर्षोर्महतः खैणस्य तत्कालोचिताननेकप्रकारानालापाम्—
‘भगवन्धर्म, धाव शीघ्रम् । कासि कुलदेवते । देवि धरणि, धी-
रथसि न दुःखितां दुहितरम् । क तु खलु प्रोषिता पुष्पभूतिकु-
दुम्बिनी लक्ष्मीः । अनाथां नाथ मुखरवंश्य, विविधाधिविभुरां
वधूं विवरां विवोधयसि किमिति नेमाम् । भगवन्, भक्तजने सं-
ज्वरिणि सुगत सुमोडसि । राजधर्म पुष्पभूतिभवनपक्षपातिम्,
उदासीनीभूतोऽसि कथम् । त्वम्यपि विपद्मान्धव विन्ध्य, वन्ध्योऽय-
मञ्जलिवन्धः । मातर्महाटवि, रटन्ती न शृणोपीमामापत्यतिताम् ।
पतञ्ज, प्रसीद पाहि पतित्रामशरणाम् । प्रयत्नरक्षित कृतन्न चा-
रित्रचण्डाल, न रक्षसि राजपुत्रीम् । किमवधूतं लक्षणैः । हा-
देवि दुहित्रुखेहमयि यशोवति, मुषितासि दग्धदैवदस्युना । देव,
दुहितरि दद्यमानायां नापतसि प्रतापशील, शिथिलीभूतमपत्यप्रेम ।
महाराज राज्यवर्धन, न धावसि मन्दीभूता भगिनीप्रीतिः । अहो
निष्ठुरः प्रेतभावः । व्यपेहि पाप पावक खीवातनिर्घृण, ज्वलन्न
लज्जसे । भ्रातर्वात, दासी तवासि । संवादय द्रुतं देवीदाहं देवाय
दुःखितजनार्तिहराय हर्षाय । नितान्तनिःशुक शोकश्वपाक, सका-
मोडसि । दुःखदायिन्योगराक्षस, तुष्टोसि । विजने वने कमा-
कन्दामि, कसौ कथयामि, कमुपयामि शरणम्, कां दिशं प्रतिपद्ये,
करोमि किमभागधेया । गान्धारि, गृहीतोऽयं लतापाशः । पिशाचि
मोचनिके, मुञ्च शाखाप्रहणकलहम् । कलहंसि, हंसि किमतःपर-
मुत्तमाङ्गम् । मङ्गलिके, मुक्तगलं किमद्यापि रुद्यते । सुन्दरि, दूरी-
भवति सखीसार्थः । स्थायसि कथमिवाशिवे शवशिविरे शब-
रिके । सुत्तु, तनूनपाति पतिष्यसि त्वम्यि । मृणालकोमले मा-
लावति, म्लानासि । मातर्मातङ्गिके, अङ्गीकृतस्त्वयापि मृत्युः । वत्से

अश्वीयमश्वसमूहः । शाक्यपुत्रीयेन दिवाकरमित्रशिष्येण । अविरलैदैर्ध्यैः ।
पदैश्वरणकमैः । मुमूर्षोर्मरणोन्मुखस्य । खैणस्य खीसमूहस्यालापाञ्चशुश्रावेल्यन्धयः ।
सञ्चरिणि संतापवति । राजधर्मो दुःङ्गः । गन्धारि मोचनिके कलहंसि इसा-
दीनि सहगतसखीनां संबोधनानि । तनूनपाति वहौ । वत्सिष्यस्यासिष्यति ।

वत्सिके, वत्स्यसि कथनभिप्रेते प्रेतनगरे । नागरिके, गरिमाणसा-
गतास्यनया स्वाभिभक्तया । विराजिके, विराजितासि राजपुत्री-
विपदि जीवितव्ययव्यवसायेन । भृगुपतनाभ्युद्यमभागाभिज्ञे भृ-
ज्ञारधारिणि, धन्यासि । केतकि, कुतः पुनरीदृशी स्वप्रेऽपि सुस्वा-
मिनी । मेनके, जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु देवो देहं
दहन्दहनः । विजये वीजय छृशातुम् । सानुमति, नमतीन्द्रिव-
रिका दिवं गन्तुकामा । कामदासि, देहि दहनप्रदक्षिणावकाशम् ।
विचरिके, विरचय वहिम् । विकिर किरातिके, कुसुमप्रकरम् ।
कुररिके, कुरु कुरुबककोरकाचितां चिताम् । चामरं चामरग्रा-
हिणि, गृहण । पुनरपि कण्ठे मर्षयितव्यानि नर्मदै, नर्मनिर्मि-
तानि निर्मर्यादहसितानि । भद्रे सुभद्रे, भद्रमस्तु ते परलोकग-
मनम् । अग्रामीणगुणानुरागिणि ग्रामेयिके, गच्छ सुगतिम् । व-
सन्तिके, अन्तरं प्रयच्छ । आपृच्छते छत्रधारी देवि, देहि ह-
ष्टिम् । इष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना । सेयं मुक्तिका मु-
क्तकण्ठमारटति निकटे नाटकसूत्रधारी । पादयोः पतति ते ता-
म्बूलवाहिनी बहुमता राजपुत्रि पत्रलता । कलिङ्गसेने, अयं प-
त्रिमः परिष्वङ्गः । पीडय निर्भरमुरसा माम् । असवः प्रवसन्ति व-
सन्तसेने । मञ्जुलिके, मार्जयसि कतिकृत्वः सुदुःसहदुःखसहस्रा-
स्त्रिग्रंथं चक्षुरिदं रोदिषि कियदाक्षिण्य च माम् । निर्माणमी-
दृशं प्रायशो यशोधने । धीरयस्यद्यापि किं मां माधविके । केय-
मवस्था संस्थापनानाम् । गतः कालः कालिन्दि, सर्वीजनानुन-
याज्जलीनाम् । उन्मत्तिके मत्तपालिके, कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्र-
णिपातानुरोधाः । शिथिल्य चकोरवति, चरणग्रहणं ग्रहिणि ।
कमलिनि, किमनेन पुनः पुनदैवोपालम्भेन । न प्राप्तं चिरं स-
खीजनसंगमसुखम् । आर्ये महत्तरिके तरङ्गसेने, नमस्कारः । सखि
सौदामिनि, दृष्टासि । समुपनय हव्यवाहनार्चनकुसुमानि कुमु-
दिके । देहि चितारोहणाय रोहिणि, हस्तावलम्बनम् । अस्व-
धात्रि, धीरा भव । भवन्त्येवंविधा एव कर्मणां विपाकाः पापका-

भृगुः प्रपातः । उक्तं च—‘प्रपातस्त्वयौ भृगुः’ इत्यमः । निर्माणं विधानम् ।
अर्थात्संसारस्य । संस्थापनानां सांत्वनानाम् । प्रहोऽभिनिवेशः । हलहलक उत्कण्ठा ।
एवमादिना निमित्तेन हर्षगमनं सूच्यते ।

सामन्तवं
शाक्यपुः
पिबन्निव
तस्य मुः
'भगवन्
रथसि
डम्बिनं
वधूं चि
ज्वरी
उदास
मजा
पतव्व
रित्र
देवि
दुहि
मह
नि
ल
दु
भ
व
र

रिणीनाम् । आर्येचरणानामवमज्जालिः । परः परलोकप्रयाणप्रणा-
मोऽयं मातः । सरणसमये कस्माल्लवलिके, हलहल्को बलीयानान-
न्दमयो हृदयस्य मे । हृष्यन्त्युच्चरोमाच्चमुच्चि क्रिमज्जीकृत्याङ्गानि ।
वामनिके, वामेन मे स्फुरितमद्धणा । वृथा विरमसि वयस्य वायस्,
बृक्षे श्रीरिणि क्षणे क्षणे क्षीणपुण्यायाः पुरः । हरिणि, हेषित-
मिव हयानामुच्चरतः । कस्येदमातपत्रमुच्चमत्र पादपान्तरेण प्रभा-
वति विभाव्यते । कुरङ्गिके, केन सुगृहीतनान्नो नाम गृहीतममृ-
तमयमार्यस्य । देवि, दिष्टा वर्धसे देवस्य हर्षस्यागमनमहोत्सवे-
न ।' इत्येतच्च श्रुत्वा सत्त्वरमुपसर्प । ददर्श च मुहून्तीमग्निप्रवे-
शायोदयां राजा राज्यश्रियम् । आललम्बे च मूर्च्छामीलितलोच-
नाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससंभ्रमम् ।

अथ तेन भ्रातुः प्रेयसः प्रकोष्ठबद्धानामोषधीनां रसविसरमिव
प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता वमतेव पारिहर्यमणीनामचिन्त्यं प्रभावम-
मृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिरुद्विरता वध्रतेव चन्द्रोदयच्युतशिशिर-
शीकरं चन्द्रकान्तचूडामणिं मूर्धनि मृणालमयाङ्गुलिनेवातिशीतलेन
निर्वापयता दक्षमानं हृदयं प्रस्तानयतेव कुतोऽपि जीवितमाहाद-
केन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुनिमील राज्यश्रीः । तथा चासंभा-
वितागमनस्याचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्रदृष्टद-
र्शनस्येव कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेणाभिभूतसर्वा-
त्मना दुःखसंभारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालाभ्यामिव मुक्ताभ्यां
स्थूलप्रवाहमुख्यजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्याम् 'हा तात, हा
अम्ब, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती, सुदुर्मुहुरुच्छस्तरां च समुद्भूत-
भगिनीस्त्रेहसद्ग्रावभावितमन्युना सुक्तकण्ठमतिचिरं विकुश्य
'वरसे, स्थिरा भव त्वम्' इति भ्रात्रा करस्यगितमुखी समाधा-
स्यमानापि, 'कल्याणिनि, कुरु वचनमग्रजस्य गुरोः' इत्याचार्येण
याच्यमानापि, 'देवि, न पश्यसि देवस्यावस्थाम् । अलमतिरुद्विते-
न' इति राजलोकेनाभ्यर्थ्यमानापि, 'स्वामिनि, भ्रातरमवेक्षस्य'
इति परिजनेन विज्ञाप्यमानापि, 'दुहितर्, विश्रम्य पुनरारटितव्यम्'
इति निवार्यमाणापि बान्धववृद्धाभिः, 'प्रियससि, कियद्वेदिवि ।

अथेत्याहौ भ्रातुर्हस्तसंस्पर्शेन राज्यश्रीः सहसैव समुनिमीलेति संबन्धः ।

तूष्णीमास्त्व । दृढं दूयते देवः' इति सखीभिरनुनीयमानापि, चि-
रसंभावितानेकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहणवाष्पोत्पीडपीड्यमानकण्ठ
भागा, प्रभूतमन्युभारभरितान्तःकरणा करुणकाहलेन स्वरेण
कतिचित्कालमतिचिरं रुरोद । विगते च मन्युवेगे वहेः समीपा-
दाक्षिण्य ध्राक्षा नीता निकटवर्तिनि तस्तले निषसाद ।

शैनैराचार्यस्तु तथा हर्षे इति विज्ञाय विवर्धितादरः सुतरां
मुहूर्तमिवातिवाह्य निभृतसंज्ञाज्ञापितेन शिष्येणोपनीतं नलिनी-
दूलैः स्वयमादाय नमो मुखप्रक्षालनायोदकमुपनिन्ये । नरेन्द्रो-
ऽपि सादरं गृहीत्वा प्रथममनवरतरोदनातात्रं चिरप्रवृत्ताश्रुजल-
जालं रक्तपङ्कजमिव स्वसुश्रुक्षरक्षालयत्पञ्चादात्मनः । प्रक्षालित-
मुखशशिनि च महीपाले सर्वतो निःशब्दः संबभूव सकलो लि-
खित इव लोकः । ततो नरेन्द्रो मन्दमन्दमत्रवीत्स्वसारम्—‘वत्से,
वन्दस्वावभवन्तं भद्रन्तम् । एष ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयमसाकं च गुरुः’
इति । राजवचनात्तु राजदुहितरि पतिपरिचयश्रवणोद्घातेन मुन-
रानीतेनेत्राम्भसि नमन्त्यामाचार्यः प्रयत्नरक्षितागतवाष्पाम्भः सं-
भारभज्यमानधैर्याद्रिलोचनः किंचित्परावृत्तनयनो दीर्घं निश्चास ।
स्थित्वा च क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्रयो मृदुवादी मधुरथा वाचा व्या-
जहार—कल्याणराशे, अलं रुदित्वातिचिरम् । राजलोको नायापि
रोदनात्रिवर्तते । क्रियतामवश्यकरणीयः स्वानविधिः । स्नाला च
गम्यतां तामेव भूयो सुवम्’ ।

अथ भूपतिरुवर्तमानो लौकिकमाचारमाचार्यवचनं चोत्थाय
स्वात्वा गिरिसिरिति सह स्वस्त्रा तामेव भूमिमयासीत् । तस्यां च
सपरिजनां प्रथममाहितावधानः पार्श्ववर्तीं परवतीं शुचा पतिपि-
ण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणां भगिनीमभोजयत् । अनन्त-
रं च स्वयमाहारस्थितिमकरोत् । भुक्तवांश्च बन्धनात्प्रभृति विस्त-
रतः स्वसुः कान्यकुञ्जादौडसंभ्रमं गुप्तितो गुप्तनान्ना कुलपुत्रेण
निष्कासनं निर्गतायाश्च राज्यवर्धनमरणश्रवणं श्रुत्वा चाहारनि-

पारिहार्यं कटकम् । तथा चेत्यादौ साकरोदिति संबन्धः । दुःखनिवहस्य निर्व-
हणं प्रकटनं यस्माद्वाष्पोत्पीडादिति समाप्तः । काहलेन महता ।

उद्घातः प्रस्तावः । यतोऽयं राजलोकश्चिरं रुदित्वा नायापि रोदनात्रिवर्तते
तत्त्वानविधिः क्रियतामिति ।

साम् शाव पिब तस् 'भ रथ ढी वध ज्व उ भ म प नि ॥१॥

राकरणमना हारपराहतायाश्च विन्ध्याटवीपर्यैटनखेदं जातलिवे-
द्वायाः पावकप्रवेशोपक्रमणं यावत्सर्वमशृणोद्घयतिकरं परिजनतः ।
ततः सुखासीनसेकत्र तरुतले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूर-
स्थितानुजीविजनं राजानमाचार्यः समुपस्थित शनैरासांचक्रे । स्थि-
त्वा च कंचित्कालांशं लेशतो बहुमुपचक्रमे—‘श्रीमन्, आक-
र्ष्यताम् । आख्येयमस्ति नः किंचित्—

अयं हि यौवनोन्मादात्परिभूय भूयसीर्भार्या यौवनावतारतर-
लतरास्ताराजो रजनीकर्णपूरः पुरुहूतपुरोधसो विषणस्य पुरुधीं
धर्मपक्षीं पत्रीयन्नतिरलस्तारां नामापजहार । नाक्तश्च पलायां-
चक्रे । चक्रितचक्रोरलोचनया तया सहातिकामया सर्वाकारामि-
रामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार । चिराच्च कथंचित्सर्व-
गीर्वाणवाणीगौरवाद्विरां पत्युः पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम् । हृदये
त्वनिन्धनमद्युत विरहाद्वररोहायास्तस्याः सततम् ।

एकदा तु शैलाद्वयाद्वयमानो विमले वारिणि वहणालयस
संक्रान्तसात्मनः प्रतिविम्बं विलोकितवान् । दृष्टा च तदा सस्मार
सस्मरः स्येऽगण्डस्वलस्य ताराया मुखस्य । मुमोच च मन्मथो-
न्मादमध्यमानमानसः स्वःस्थोऽप्यस्वस्यः स्ववीयसः पीतसकलकु-
मुद्वनश्रमाप्रवाहूघवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां बाष्पवारिविन्दून् ।
अथ पततस्तानुदन्वति समस्तानेवाचेमुरुक्षाशुक्तयः । तासां च
कुक्षिकोषेषु मुक्काफलीभूतानवाप तान्कथमपि रसातलनिवासी
वासुकिर्नाम विषमुचामीशः । स च तैरुक्काफलैः पातालत्लेऽपि
तारागणमिव दर्शयद्विरेकावलीमकल्पयत् । चकार च मन्दाकिनीति
नाम तस्याः । सा च भगवतः सोमस्य सर्वासामोषधीनामधिपतेः
प्रभावादत्यन्तविषज्जी हिमामृतसंभवत्वाच्च स्पर्शेन सर्वसत्त्वसंताप-
हारिणी बभूव । यतः स तां सर्वदा विषोष्मशान्तये वासुकिः
पर्यवृत्त ।

समतिक्रामति च कियत्थपि काले कदाचित्तामेकावलीं तस्मा-
न्नागराजानागार्जुनो नाम नागैरेवानीतः पातालुतलं भिक्षुरभि-

परवर्ती परायत्ताम् । गुस्तितो बन्धनात् ।

ध्रिष्णस्य वृहस्पतेः । पलीयनाम्बनः पक्षीमिच्छन् । आरोहो नितम्बः ।
उन्मादः खेदः । सःस्थः सर्वग्रस्थः । अस्सस्थः पीडितः । अपिर्विरोधस्य संचकः ।

क्षत लेभे च । निर्गतं रसातलाद्विसमुद्राविषयतये सातवाहननामे
नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम् । सा चास्याकं कालेन शिष्यपरम्प-
रया कथमपि हस्तमुपगता । यद्यपि च परिभव इव भवति भ-
वाहशां द्विम उपचाररसथाप्योषधिबुद्ध्या बुद्धिमता सर्वसत्त्वरा-
शिरक्षाप्रवृत्तेन रक्षणीयशरीरेणायुधमता विषरक्षापेक्षया गृह्णता-
म् । इत्यभिधाय भिक्षोरभ्याशवर्त्तनश्चीवरपटान्तसंयतां सुमोच्च
तामेकावलीं मन्दाकिनीम् ।

उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि लब्धावकाशे विषद-
महसि महीयसि विसर्पति रश्मिमण्डले युगपद्मवलायमानेषु दि-
ञ्जुखेषु मुकुलितलतावधूत्कण्ठैरामूलाद्विकाशितमिव तरुभिः, अ-
भिनवमृणालुभूर्धैर्वितमिव ध्रुतपक्षपुटपटलधवलितगगनं वनस-
रसीहंसयूथैः, स्फुटितमिव भरवशविशीर्यमाणधूलिधवलैर्गर्भभेद-
सूचितसूचीसंचयशुचिभिः केतकीवाटैः, उद्भुलितदलदन्तुराभिः
ग्रबुद्धमिव कुमुदिनीभिः विधुतसितसटाभारभरितदिक्कैश्चलित-
मिव केसरिकुलैः, प्रहसितमिव दशनांशुमालालोकलिप्यमानवनं
वनदेवताभिः, विकसितमिव शिथिलितकुमुकोशकेसराद्वास-
निरङ्गुशं काशकाननैः, भ्रान्तमिव संभ्रमभ्रमितवालपह्लवपरिवेश-
श्वेतायमानैश्चमरीकदम्बवैः, प्रसृतमिव स्फायमानफेनिलतरलतर-
तरङ्गोद्भारिणा गिरिनदीपूरेण, अपतारागरणलाभमुदितेनोदितमिव
विकचमरीचिचक्काकान्तकुभा, पूर्णचन्द्रेण प्रक्षालित इव दावा-
नलधूलिधूसरितदिग्न्तो दिवसः, पुनरिव धौतान्यश्रुजलछिद्धानि
नारीणां मुखानि ।

राजा तु मांसलैस्तस्याः संमुखैर्मयूरैराकुलीक्रियमाणं सुहुर्मुहु-
रहन्मीलयन्निमीलयंश्च चक्षुः कथमपि प्रयत्नेन ददर्श सर्वोशापूरणीं
पङ्कीकृतामिव दिङ्गागकरशीकरसंहतिम्, घनमुक्तां शारदीमिव
लेखीकृतां ज्योत्त्वाम्, प्रकटपदकचिह्नां संचारणवीथीमिव बा-
लेन्द्रोनिश्चलीभूतां सपर्षिमालामिव हस्तमुक्ताम्, अभिभूतसकल-

दानेन निर्वृतो दविमः । अभ्याशो निकटः ।

महत्सरः सरसी । केतकयो दृक्षमेदाः । काशास्तृणमेदाः । परिवेशः परिवलन्तम् ।
स्फायमाना वर्धमानाः ।

आशा आस्याः, दिशश्च । घनमुक्तां निरन्तरमौक्तिकाम्, मेघलक्षां च ।

भुवनभूषणभूतिप्रभावामैशानीमिव शशिकलाम्, ध्वलतागुणगृही-
तां कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशेः, अनेकमहामहीभृत्यरस्परागतां
गङ्गामिव दुर्गतिहराम्, अनवरतस्कुरिततरलांशुकां पुरःसरपता-
कामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुद्धां दन्तपङ्गिमिवाभिसु-
खस्येश्वरस्य, वरमनोरथपूरणसमर्थी स्वयंवरस्तजमिव भुवनश्रि-
यः, निजकरपल्लवावरणदुर्लक्ष्यां चक्षुरागविहसतिकामिव वसु-
धायाः, मन्त्रकोपसाधनप्रवृत्तस्याक्षमालामिव राजधर्मस्य, समु-
द्रालंकारभूतां संख्यालेख्यपट्टिकामिव कुवेरकोशस्य । पद्यंश्वैतां
विस्मयमाजगाम मनसा सुचिरम् । आचार्यस्तु तामुद्धृत्य ववन्ध
वन्धुरे स्कन्धभागे भूपतेः । अथ नरपतिरपि प्रीतिमुपदर्शयन्प्रल-
वादीत्—‘आर्य, रत्नानामीदृशानामनर्हाः प्रायेण पुरुषाः । तपःसि-
द्धिरियमार्यस्य देवताप्रसादे वा । के च वयमिदानीमात्मनोऽपि
किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा । दर्शनात्प्रभृति प्रभूतगुरुगुण-
गणहतेन हृदयेन परवन्तो वयम् । संकलिपतमिदमामरणादायोप-
योगाय शरीरम् । अत्र कामचारो वः कर्तव्यानाम्’ इति ।

समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले गते चैकावलीवर्णनालापे लो-
कस्थानन्तरं लघ्वविश्रम्भा राज्यश्रीस्ताम्बूलवाहिनीं पत्रलतामा-
द्योपांशु किमपि कर्णमूले शनैरादिदेश । दर्शितविनया च पत्र-
लता पार्थिवं व्यज्ञापयत्—देव, देवी विज्ञापयति न स्मरास्या-
र्यस्य पुरः कदाजिदुच्छैर्वेचनमपि । कुतो विज्ञापनम् । इयं हि शु-

पदकं मध्यमणिः । पदमेव च पदकम् । हस्तमुक्तकाम् । परिवर्तुलब्दाद्द्वे यः
स्थिति न व्याप्ति । हस्तो हस्तसेज्जा, वा नक्षत्रं च हस्तः । सकलभुवनभूषण
कौस्तुभादिः, हरस्य । भूतिः समृद्धिः, भस्म च । गुणो धर्मः, तनुश्च । महीभृतो
राजानः, पर्वताश्च । दुर्गतिर्दारिदृशम्, नरकादिगतिश्च । तरलो हारमध्यगतो मणिः,
चक्षुलश्च । अंशुका रसमयः, उत्तरीर्यं चांशुकम् । घनसारवच्छुकां कर्पूरवच्छुप्राम्,
निरन्तरदृढधवलां च । अभिमुखस्य प्रतिमुखमागच्छतः, दन्तपङ्गिश्च मुखस्याभितो
भवति । वरः श्रेष्ठः, जामाता च । निजाः कराः सहजा रसमयः; स्वकक्ष्य हस्तो
निजकरः । चक्षुरागः प्रीतिस्तया विहसतिका नर्महासः । मन्त्रः कर्तव्यावधारण-
म् । कोशो गङ्गः । साधने हस्त्यश्चादि । तेन प्रकृष्टाचरितस्य मन्त्रसमूहाराधन-
प्रस्तुतस्य । समुद्रः सागरः, सह मुद्रया च यो वर्तते । बन्धुरे हृद्ये । प्रत्याख्या-
नस्य प्रतिषेधस्य । परवन्तोऽन्यायताः ।

उपांशु गुप्तम् । प्राणितं जीवितम् । अशालीनत्वं धर्ष्यम् ।

चामससहता व्यापारयन्ती हृतदेवदत्तादेशा शिथिलयति विनयम् ।
अवलानां हि पतिरपत्यं वावलम्बनम् । उभयविकलानां तु दुःखा-
नलेन्द्रनायमानं प्राणितमशालीनत्वमेव केवलम् । आर्यागमनेन च
कृतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रथनः । अतः क्षाषायग्रहणाभ्युज्जयानु-
गृह्णतामयमपुण्यभाजनं जनः इति । जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तृष्णी-
मेवावतिष्ठत ।

अथाचार्यः सुधीरमभ्यधात्—‘आयुष्मति, शोको हि नाम
पर्यायः पिशाचस्य रूपान्तरमाक्षेपस्य तारुण्यं तमसो विशेषणं
विषस्यानन्तकः प्रेतनगरनायकः । अयमनिर्वृतिधर्मा दहनः । अ-
यमक्षयो राजयक्षमा । अयमलक्ष्मीनिवासो जनार्दनः । अयमपु-
ण्यप्रवृत्तः क्षपणकः । अयमप्रतिवोदो निद्राप्रकारः । अयमनल-
सधर्मा संनिपातः । अयमशिवसहचरो विनायकः । अयमबुधसे-
वितो ग्रहवर्गः । अयमयोगसमुत्थो ज्योतिःप्रकारः । अयं स्वे-
हाद्वायुप्रकोपः, मानसाद्ग्रिसंभवः, आर्द्रभावाद्रजःक्षोभः, रसा-
दुभिशोषः, रागात्कालपरिणामः । तदस्याजस्याविणो हृदयम-
हात्रणस्य बहुलदोषान्धकारलघ्वप्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य शू-
न्यताहेतोर्महामूत्रामधातकस्य सकलविग्रहक्षणदक्षस्य दोषच-

आक्षेपस्यापसारस्य । अनन्तान्कायति रावयतीत्यनन्तकः । अनिर्वृतिरखास्थ-
म्, निर्वाणाभावश्च । अक्षयविधरथायी, क्षयरहितश्च । जनार्दयति पीडयतीति
जनार्दनः, कृष्णश्च । अपुण्यप्रवृत्तः पापप्रवृत्तः क्षपणको यः क्षपयति, नमाटनकश्च ।
प्रतिवोदो विवेकः, स्वापादुर्थातं च । निद्रा प्रकिरति हिनस्ति निद्राप्रकारः । कर्म-
व्यण् । निद्राविशेषवश मोहरूपः । अनलेनाभिना सधर्मा सदृशः । अलसलक्षणो धर्म-
आलसं यस्य सोऽलसधर्मा नालसधर्मानलसधर्मा सम्यङ्गिपातयति घातयति यः ।
विदोषजो व्याधिश्च संनिपातः । शिवः श्रेयः, हरश्च शिवः । विशेषण नयति
मास्यतीति विनायकः, विनायको विद्वा वा, गणपतिश्च विनायकः । बुधाः पण्डिताः,
ग्रहमेदश्च बुधः । ग्रहो व्यसनम्, सूर्यादिश्च । अयोगोऽनुकूलं दैवम्, चित्तवृत्ति-
निरोधाभावश्च । ज्योतिःप्रकारोऽग्निमेदः, परं ज्ञानं च । स्नेहः प्रीतिः, पुष्टिहेतुश्च
घृतादिः । वायुउकोप उन्मादाऽत्र । मानसं चेतः, देवसरश्च । आर्द्रभावो वत्सल-
श्चम्, सरसत्वं च रजोगुणविशेषो धूलिश्च । रसः प्रीतिः, रसायनं च । रमोऽभि-
व्यङ्गः, लौहिण्यं च । कालोऽन्तकः, कृष्णश्च । तदसेव्यादौ तत्सादस्य शोकस्य
पारं विद्युषामपि हृदयानि सोङ्गं नालम् । किं पुनरवलानां हृदयमिति संबन्धः ।
अजस्रं सदा । अक्षं बाष्पः, रक्तं च । त्रयं च रक्तं स्वति । एवमुत्तरत्रापि द्वेयम् ।

क्रवार्तिनः कार्यव्यासप्रलापोपद्रववहलस्य दीर्घरोगस्यासद्वहस्य
सकललोकक्षयधूमकेतोर्जीवितापहारदक्षस्याश्रणहेतनभ्रवज्ञपा-
तस्य स्फुरदनवद्यविद्याविद्युदुद्योतमानानि गहनप्रन्थप्रन्थि-
गूढगर्भग्रहणगम्भीराणि भूरिकाव्यकथाकठोराणि बहुशाखोद्धन-
वृहन्ति विदुपामपि हृदयानि नालं सोहुमापातं किमुत नवनवमा-
लिकाकुसुमकोमलानां सरसविसतन्तुदुर्बलकमबलानां हृदयम् ।

एवं सति सत्यवते, वद् किमत्र क्रियते, कतम उपालभ्यते,
कस्य पुर उच्चैराकन्द्यते, हृदयदाहि दुःखं वा रुयाप्यते । सर्वम-
क्षिणी निमील्य सोढव्यमूढेन मर्त्यवर्मणा । पुण्यवति, पुरातन्यः
स्थितय एताः केन शक्यन्तेऽन्यथाकर्तुम् । संसरन्त्यो नक्तंदिवं
द्राधीयस्यो जन्मजरामरणघटनघटीयन्नराजिरज्जवः पञ्चजनाना-
म् । पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाविष्टान्तःकरणव्यवहारदर्शननिपुणाः,
सर्वकषा विषमा धर्मराजस्थितयः । क्षणमपि क्षममाणा गलन्त्यायु-
ष्कलाकलनकुशला निलये निलये कालनालिकाः । जगति सर्व-
जन्तुजीवितोपहारपातिनी संचरति इटिति चण्डिका यमाङ्गा ।
रटन्त्यनवरतमस्तिलप्राणिप्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः । प्र-
तिदिशं पर्यटन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतपलोहलोहिताक्षाः कालकूट-

बहलदोश बहवोऽपगुणाः, कृष्णपक्षरात्र यथा । अन्धकारो मोहः, तमश्च । शन्यता
किंकर्तव्यतामूढता । महाभूतप्रामो जन्तुसमूहः तद्रातकस्यायं च महान्तो भूतः
प्राणिनो यस्मिन् । ग्रामे जनपदसमूहे तस्य यो धातकः स शन्यता । या जनरहि-
तस्य हेतुभवति । विग्रहः शरीरम्, विरोधश्च । दोषचक्रे मुख्यतया वर्तते यः स
दोषचक्रवर्ती च सार्वजौमः । उपद्रवो वाधा, व्याधेहृपर्यन्त्यो व्याधिश्च । उक्तं च—
‘व्याधेस्पर्य यो व्याधिभवत्युत्तरकालजः । उपकमविरोधित्वात्स ह्यपद्रव उच्यते ॥’
इति । दीर्घरोगः क्षयादिः । असद्ग्रहोऽनर्थसक्तिः, धूमकेतुश्च । अशोभनो मूढः । न
विद्यमाना क्षणमपि रुचिमोर्जनाभिलाषः, क्षणहुचिस्तिद्वच । स्फुरन्त्या: प्रकाशमा-
नाया अनवद्याया विद्युता किञ्चिन्मात्रज्ञानेन विद्युदपि सकृदेव स्फुरति ।
तथा ग्रहणानां दुरवग्रहणां ग्रन्थानां ये विषतमाः प्रदेशास्तेषां गुस्तो यो गर्भः
तद्वग्रेन गम्भीराणि ।

पुण्यवति पुरातन्य इत्यादौ ध्वनिच्छायाजन्मजरामरणघटनान्वेव घटीयन्त्ररा-
ज्या रज्जवः । पञ्चजना मानुषाः । ‘मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा । स्फु-
रुमोसः पञ्चजना: पुरुषाः पूरुषा नरा ॥’ इति । पञ्चकुलोऽध्यक्षः । अन्तःकरणं मनः
कलाभागः कलनं संख्यानम् । नालिका होराः । चण्डिका भीषणा, रौद्रदेवता-

कान्तिकालकाया: कालपाशपाणयः कालपुरुषः । प्रतिभवनं भ्र-
मन्ति भीषणकिंकरकरघट्टितयमधपटापुटपुटांकारभयंकरा: सर्व-
सत्त्वसंबंहरणाय घोराघातघोषणाः । दिशि दिशि वहन्ति व-
हुचिताधूमधूसरितप्रेतपतिपताकापटुपतितगृप्रदृश्यः शोककृतको-
लाहलाकुलकुटुम्बिनीविकीर्णकेशकलापशब्दशब्दशिविकासहस्रसं-
कुलाः किलकिलायमानश्मशानशिविरशिवाशावकाः परलोकावस-
थपथिकसार्थप्रस्थानविशिखावीथयः । सकललोककवलावलेहल-
म्पटा वहला वहंलिहा लेहि लोहिताचिता चिताङ्गारकाली काल-
रात्रिजिह्वा जीवितानि जीविनाम् । तृप्तिमशिक्षिता च भगवतः
सर्वभूतभुजो बुमुक्षा मूलोः । अतिद्वृतवाहिनी चानित्यतानदी ।
श्वणिकाश्च महाभूतयामगोष्ठयः । रात्रिषु भङ्गुराणि पात्रयन्नपञ्ज-
रदारूणि देहिनाम् । अशुभमशुभावेशविवशा विशरारवः शरीरनि-
र्माणपरमाणवः । छिदुरा जीवबन्धनपाशतत्रीतन्तवः । सर्वमात्म-
नोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम् । एवमवधुत्य नालर्थमेवार्हसि मेघाविनि
मृदुनि मनसि तमसः प्रसरं दातुम् । एको हि प्रतिसंख्यानक्षण
आधारीभवति धृतेः । अपि च दूरगतेऽपि हि शोके नन्विदानी-
मपेक्षणीय एवायं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता भवत्या गुरुः । इत-
रथा को न वहु मन्येत कल्याणरूपमीहृशं संकल्पमत्रभवत्याः
काषायग्रहणकृतम् । अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती
ब्रवज्या । ज्यायः खलिवदं पदमात्मवताम् । महाभागस्तु भिनति
मनोरथमधुना । यदयमादिशति तदेवानुष्ठेयम् । यदि भ्रातेति
यदि ज्येष्ठ इति यदि वत्सल इति यदि गुणवानिति यदि राजेति
सर्वथा स्थातव्यमस्य नियोगे । इत्युक्त्वा व्यरंसीत् ।

भेदश्च । पेटकैः समौहैः । घोषणा राजाज्ञया पश्चादिसंबद्धः पटहादिशब्दे दिशि दि-
श्येवंविद्वा रीतिर्विधेयेति । विशिखा वीथयः । रथ्या मार्गा वहन्तीति संगतिः ।
कुटुम्बिन्योऽप्यहेलाः । शिविका वाहनम् । श्मशानमेव शिविरं वेषां ते । वहला
दीर्घगौश्च । उक्तं च—‘वहला: कृतिका गावः’ इति च । वहंलिहा छिदान्ते-
षिणी, वहंलिहा च गौवेत्सस्य भवति । देहिनां शरीरवतां जीवाः ग्राणिन एव ।
बन्धनपाशतत्रीतन्तवः । आत्मनोऽनीश्वरं न सायत्तम् । परतन्त्रमित्यर्थः । प्र-
तिसंख्यानं विवेककुशला भवति । दूरगते परवराधिष्ठाने । ज्येष्ठो भ्रातेस्याद्युत्तरो-
त्तरं साभिप्रायं व्याख्येयम् ।

उपरतवचसि च तस्मिन्निजगाद् नरपतिः—‘आर्यमपहाय कोऽन्य एवमभिदध्यान् । अनभ्यर्थितदैवनिर्मिता हि विषमविपद्-वलम्बनस्तस्मभा भवन्तो लोकस्य । स्त्रेहर्द्दर्शमूर्तयो मोहान्यवकारध्वं-सिनश्च धर्मप्रदीपाः । किंतु प्रणयप्रदानदुर्लिता दुर्लभमपि मनोरथमतिप्रीतिरभिलपति । धीरस्यापि धार्ष्णमारोपयति हृदयल-धिमलहितमतिवलभत्वम् । युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनमपि शिक्षयन्ति स्वार्थतृष्णाः प्रागालभ्यम् । अभ्यर्थनाया रक्षन्ति च जलनिधय इव मर्यादामार्याः । दत्तमेव च शरीरमिदमनभ्यर्थितेन प्रथममेवातिथ्याय माननीयेन भवता महाम् । अतः किञ्चिदर्थये भद्रन्तमियं नः स्वसा बाला च बहुदुखखेदिता च सर्वकार्यवधी-रणोपरोधेनापि यावलालनीया नित्यम् । अस्माभित्र आतृवधापकारिरिपुकुलप्रलयकरणोद्यतस्य वाहोर्विधेयैर्भूत्वा सकललोकप्रत्यक्षं प्रतिज्ञा कृता । पूर्वाविमाननाभिभवमसहमानैरर्पित आत्मा कोपस्य । अतो नियुक्तां कियन्तमपि कालमात्सानमार्योऽपि कार्ये मदीये । दीयतामतिथये शरीरमिदम् । अद्य प्रभृति यावद्यं जनो लघयति प्रतिज्ञामारमाश्वासयति च तातविनाशदुःखविकृताः प्रजाः, तावदिमामत्रभवतः कथाभित्र धर्म्याभिः, कुशलप्रतिबोधविधायिभिरुपदेशैश्वारजोभिः, शीलोपदामदायिनीभित्र देशनाभिः, क्लेशप्रहाणहेतुभौतैश्च तथागतैर्दीर्घनैः, अस्मत्पार्योपयायिनीमेव प्रतिबोध्यमानामिच्छामि । इयं तु ग्रहीष्यति मयैव समं समाप्तकृत्येन काषायाणि । अर्थिजने च किमिव नातिस्तुजन्ति महान्तः । सुरनाथमात्मास्थिभिरपि यावत्कृतार्थमकरोद्दैर्घ्योद्धिर्दीप्तिः । मुनिनाथोऽप्यनपेक्षितात्मस्थितिरनुकम्पेति कृत्वा कृपावानात्मानं वठरसत्त्वेर्भ्यः कतिकृत्वो न इत्तवान् । अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति ।’ इत्युक्त्वा तूष्णींवभूव भूपतिः ।

अनभ्यर्थितेसादौ ध्वनिच्छायावगन्तव्या । धीरस्य गम्भीरस्य । लह्वितमाकान्तम् । शालीनमधृष्टत्वम् । भद्रन्तेति बौद्धकर्मविशेषपूजावचनम् । अवधीरणमुपेक्षणम् । विधेयैरायतैः । नियुक्तां स्तीकरोतु । देशनाभिः शिक्षाभिः । क्लेश अविद्याद्यः । तेषां प्रहाणम् । तथागतैर्द्वैरात्मास्थिभिरपि । यावदित्यत्र यावच्छब्दोऽवधारणे । मुनिनाथः सुगतः । वठरसत्त्वा जडप्राणिनः, सिंहाद्याः । एवं किल श्रूयते—पुरा काचन सिंही प्रसवकाले तुमुक्षातुरा खशावकान्भक्षयितुं प्रवृत्ता सौगतेन च समालोक्यातिकारप्यात्मसप्रदानेन तस्मान्विवारितेति ।

भ्रूयस्तु बभाषे भद्रन्तः—‘भव्या न द्विरुचारयन्ति वाचम् । चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणाः कायबलिसिमाम् । अमुना जनेनोपयोगस्तु निरुपयोगस्यास्य लघुनि उरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्तः’ इति । अथ तथा तस्मिन्नन्दितप्रणये श्रीयमाणः पार्थिवस्त्रं तामुषित्वा विभावरीमुषसि वसनालंकारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्वातमाचार्येण सह स्वसारमादाय प्रयाणकैः कृतिपैरेव कटकमनुजाहवि निविष्टं प्रत्याजगाम ।

तत्र च राज्यश्रीप्रामिक्यतिकरकथां कथयत एव प्रणयिभ्यो रचिरपि ततार गगनतलम् । बहलमधुपङ्कपिङ्गलः पङ्कजाकर इव संचुकोच चक्रवाकवङ्घभो वासरः । प्रकीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि लोकालोकजूषि यज्ञूषीव कुपितयाज्ञवल्क्यवक्रवान्तानि निजवपुषि पूषा पापमुषि पुनरपि संजहार जालकानि रोचिषाम् । क्रमेण च समुपोद्यमानमांसलरागरोचिष्णुरुष्णांशुरुष्णीषवन्धसह-जचूडामणिरिव वृकोदरकरपुटोत्पाटितः, प्रलग्नशोणितशोणाङ्गरागरौद्रो द्रौणायनस्य रुद्रभिक्षादानशौण्डपुरमथनमुक्तमुण्डशिराना-दिरुधिरपूरणकपिलः, कपालकर्पर इव च पैतामहः, पितृवधरुषितरामरागरचितः, पृथुविकटकर्तवीर्यांसकूटकुट्टाककुठारतुण्डत-शुद्धुक्षित्रियकण्ठकुहरुधिरकुल्याप्रणालसहस्रपूरितो हृद इव दूरोधी रौधिरो भयनिगृहकरचरणमुण्डमण्डलाकृतिर्गुरुरुदनस्य-जराक्षेपक्षपणमिक्षमक्षतजोक्षितो व्यसुर्विभावसुः, कमठ इव च लोठ्यमानः, नभस्यहणगर्भमांसपिण्डाण्ड इव च खण्डमानमानी-

भव्या भाग्यवन्तः । काम एव बलिहेतुखाद्वलिरिव कायबलिस्ताम् ।

पद्मषण्डोऽपि चक्रवाकप्रियो मुकुलितो भवति । रुधिररसवेतन चास्त्रवर्णानीति । यज्ञूषीति वेदोपलक्षणार्थः । याज्ञवल्यः शाकल्यस्य मुनेवेदानवीत्याज्ञामकुवंनुहणोपालव्यः ‘वेदान्परिल्यज’ इति । ततस्तेन चत्वारोऽपि वेदा रक्तोपलिसा उद्भान्ताः । तेच शाकल्यमुनिना खे वपुषि संकृता हति श्रुतिः । क्रमेणल्यादातुष्णांशुरुष्णूर्तमेवविषो द्वयत हति संबन्धः । समुपोद्यमानो वधेमान इत्यर्थः । उष्णीषो वध्यते यत्र स उष्णीषवन्धो मस्तकः । वृकोदरो भीमसेनः । द्रौणायनोऽश्रुत्यामा । अत्र कथा—अश्रुत्यामा सौसिके हतपुत्रया द्रौपद्या भीमसेनोऽभिवाय यद्यश्रुत्याम्रशिरोविछत्वा नामीयते तदाहं जीवित लजामीति । ततोहऽमेवं करोमीति प्रतिज्ञायान्तं भीमं दृष्ट्या साश्रमस्थो रणश्चान्तो धृताभ्यक्तोऽश्रुत्यामा शक्षाभावादिर्षीकाः संमच्य ब्राह्मणं भीमवधाय ददौ । एकाकिनश्च आतुर्गमनाद्वीतेनार्जुनेन कृष्ण-

तः, नियतकालातिपातदूयमानदाभायणीश्चिमः, धातुतट इव च सुमेरोरसुरवधाभिचारचरूपचनपिण्डुनः, शोणितकाथकपायितकु-
श्चिरतिविसंकटः, कटाह इव च वार्हस्पत्यः, सद्योगलितगजदान-
बदेहलोहितोपलेपभीषणः, मुखमण्डलाभोग इव महाभैरवस्य मुहू-
र्तेमहृशयत । जलनिधिजलप्रतिविम्बितरविविम्बराजिभास्वराभ्राव-
लम्बिनी गृहीतार्द्वमांसभारेव चाचमासे वासरावसानवेला वेताल-
निभा । ज्वलत्संध्यारागरज्यमानजलप्रवाहः पुनरिव पुरुणपुरुषपी-
वरोरुसंपुटपिष्ठमधुकैटभरुधिरपटलपाटलवपुरभवदिविपतिर्णसाम् ।

अवसिते संध्यासमये समनन्तरमपरिमितयशः पानतृष्णिताय
मुक्ताशैलशिलाचषक इव निजकुलकीर्त्या, कृतयुगकरणोद्यताया-
दिराजराजवशासनमुदानिवेश इव राज्यश्रिया, सकलद्वीपजिगी-
पाचलिताय श्रेतद्वीपदूत इव चायत्या, श्रेतभानुरुपानीयत निशया
नरेन्द्रायेति ॥

इति श्रीवाणभद्रकृतौ हर्षचरितेऽष्टम उच्छ्वासः ।

सहितेन तमेवानुसरता ब्रह्मशिरोऽखं मुमुक्षे । तदवसरागतैश्च नारदं द्वैर्मध्यस्यैभूतो-
कं द्वैरेष्वरमभिमङ्ग्य श्रियाया गर्भे पतत्विति । अर्जुनेनाव्यात्मीयेऽखे संहते भीमो-
ऽश्वत्थान्नः सहजं मूर्धमणिमुच्चीय नात्तिनिरेणाजगामेति । मुक्तं लक्ष्म् । मुण्डं शि-
रः । शिरा नाड्यः । सविरवा हिन्यो नाड्यः । कुठाकश्चेदनशीलः । कुठारुण्डं कुठार-
धारा । आक्षेपक्षपणमुत्क्षिप्य परित्यागः । क्षिसं निःसृतम् । लोक्यमानः परिग्रमन् ।
नियतकालातिपातः प्रलयागमः । दाक्षायणी काली । पिण्डुनः सूक्षकः । वेता-
लोऽपि गृहीतार्द्वमांसभरो भवति । पटलं समूहः । अवसिते निवृते संध्यासमये निश-
या । नरेन्द्राय श्रेतभानुरुपानीयतोपावनीकृत इति संबन्धः । आदिराजस्य मनोः,
वैन्यस्य वा । सुदानिवेशो राज्याधिकारमहासुदा । चलिताय निर्गताय । आपत्या-
गामिण्यभद्रैवेतेति भद्रम् ॥

दुर्बोधे हर्षचरिते संप्रदायानुरोधतः ।

ग्रूदाधर्ममुन्द्रणां चक्रं शंकरो विदुषां कृते ॥

इति महाकविचूडामणिशकंरकविरचिते हर्षचरितसंकेतेऽष्टम उच्छ्वासः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

संस्कृतनूतनपुस्तकानि ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

(व्याख्याष्टक ८ मणिता ।)

- १ शांकरभाष्येण २ आनन्दगिरिव्याख्यायुजा सहिता
- ३ नीलकण्ठी ४ मधुसूदनी ५ भाष्योत्कर्षदीपिका
- ६ श्रीधरी ७ अभिनवगुप्तपादाचार्यव्याख्यायुता
- तथा ८ गूढार्थतत्वालोकाख्येन मधुसूदनीव्याख्याविवरणेन श्रीधर्मदत्तशर्म (प्रसिद्धब्राह्मादार्म) मैथिलप्रणीतेन सहिता च ।

भगवद्ज्ञुनसंवादरूपस्योपनिषद्भर्मस्यातएवातिगभीरार्थस्य गीताशास्त्रस्यांशतस्तत्त्वचित्प्रयापयिष्या परमकारणिकेन साक्षाच्छंकरावतारेण श्रीमच्छंकराचार्येण भाष्यं व्यरचि । तदनु च क्षुण्णतत्पदवीकैश्चतुर्धर्णीलकण्ठ—मधुसूदनसरस्वतीप्रमृतिभिरत्रिशिरोनिर्दिष्टा व्याख्या अपि निजमतिविभवानुसारेण व्यङ्गार्थ-गूढार्थतात्पर्यदर्शिका व्यरन्व्यन्त । आसंश्वैतवदधि तासु काश्चन मुद्रिताः परं च तासामैकपदेन बोधस्वादान्मंभवादखिलवेदान्तरसिकमानुषप्राणिनो युगपदास्वादयितुं सर्वाभिस्ताभिः सह भवद्विमुद्रणीयेयमिति चिराद्वित्संघप्रेरितेन मया मूर्खादाय तत्सूचितं महतायासेनाहमाचकममुं प्रथं प्रतिव्याख्यानं भिन्नैरपि मनोहरैरायसाक्षरैः मुद्रद्विक्कणपत्रेषु । स्फुटीभविष्यत्यस्य बहिरङ्गान्तरङ्गसौन्दर्यप्रकर्षो दर्शनसमकालमेवेति प्रपञ्चेनालम् । मूल्यं ८ रु.ट. १ रु.

पातञ्जलमहाभाष्यम् ।

(विधिशेषरूपं द्वितीयं खण्डम् ।)

प्रथमाध्यायद्वितीयपादादिद्वितीयाध्यायान्तम् । कैयटप्रणीतप्रदीपेन नागेशकृतोद्योतेन च परिवृतम् । इदमपि नवाह्विकवत् सुविभक्तमुद्रणपरिपाद्यैव पूर्वपक्षि—सिद्धान्त्येकदेशि—सिद्धान्त्युक्तिभिस्तदन्तर्गतैरवान्तरविषयैश्च संविभज्य संयोज्य च यथासं विरोलेखे(हेडिङ्ग) न संविभक्तविषयसूचनेन विभूष्य च कृतसंविभगप्रदीपोदयोत्थोरधस्तात्संनिवेशनेन मुद्रितम् । येनास्यानतिशिक्षिता अपि रहस्यमवगच्छेयुः ।

मू. ४॥. रु. ट. १॥

तर्कसंग्रहचंद्रिका ।

तर्कसंग्रहसहिता ।

इयं व्याख्या गर्भीरार्थापि सुन्दरतरास्ति । अस्याः प्रणेता श्रीकाशीस्यः प्राच्यो विद्वान् महामहोपाध्यायप्रतिभो गडेगिलोपाहृः श्रीमुकुल-शार्मासीदिति इत्यते । ब्रालाल्यभतिदुरवबोधविषयचिह्नापयिषुणानेन व्याख्यात्रा महता परिश्रेण व्यरचीय टीका तथा च विविधटिप्पणपरिकारपरिष्कृतास्तीति विद्यार्थभिरादरणीया । मूल्यं १ रु. ट. ६॥

ऐतरेयब्राह्मणम् ।

(पञ्चिका ८)

अयं ग्रन्थं आमूलान्तं भाष्येण संवादं वैदिकसंप्रदायपाठान्मूले संस्थाप्य भाष्याद्यतपाठान्पृष्ठाधो विनिवेद्य वैदिकद्वारा संशोधनेन संस्कृतमुद्दितोस्ति । मूल्यं १ रु. ट. ६॥

मीमांसान्यायप्रकाशः ।

(आपोदेवी)

अयं पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य सुप्रसिद्धं प्रकरणग्रन्थोऽध्येतणामध्यापकानां चातीवोपकारकोऽस्ति । अस्य प्राचीनानि हस्तलिखितानि मुद्रितानि च कतिपयपुस्तकानि संपाद्य पाठान्तरैः स्थलविशेषे विशेषटिप्पणैश्च सनाथीकृत्याङ्कितः । मू. १। ६॥

कुण्डरत्नावली—व्याख्यासहिता ।

कुण्डानां वेदीनां च ६४ आकृतिसंख्या ।

इष्टापूर्तादिकृत्यानि प्रायः सन्ति कुण्डमण्डपसाध्यानि । तत्र कस्मिन्कर्मणि कियदायामविस्तरवान्मण्डपोऽपेक्षितः कथं वा विविधकुण्डानां वेदीनां च प्रमाणायामविस्तारादीति निर्णयो भवत्यनेन प्रन्थरत्नेन ।

अन्तविशेषः—वृत्तकरणात्सूत्रपातनेन साध्या कुण्डवेदीप्रकृतिः सूत्रमार्जनेन सिद्धा सेत्युभयविधा आकृतयः प्रयत्नेन निर्माय तत्रतत्र यथा सर्वेषां यथाकज्ञानं स्यादेवं विन्यस्ताः सन्ति । मू. १ ट. ६॥